

**ІСТОРИЧНІ ОСНОВИ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОГО КУРСУ
ПОСТРАДЯНСЬКИХ КРАЇН**

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНА УСТАНОВА
«ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ»

**ІСТОРИЧНІ ОСНОВИ
ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОГО КУРСУ
ПОСТРАДЯНСЬКИХ КРАЇН**

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНА УСТАНОВА
«ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ»

ІСТОРИЧНІ ОСНОВИ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОГО КУРСУ ПОСТРАДЯНСЬКИХ КРАЇН

Монографія

*За редакцією
кандидата історичних наук, доцента
Бульвінського А.Г.*

Київ
2023

УДК 94:327(47+57)

I-90

<http://doi.org/10.46869/978-617-14-0120-4>

*Рекомендовано до друку
Вченою радою Державної установи
«Інститут всесвітньої історії НАН України»
(Протокол №6 від 14 вересня 2023 року)*

Рецензенти:

Машевський О. П. – доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Лисенко О. Є. – доктор історичних наук, професор,
завідувач відділу воєнно-історичних досліджень Інституту історії
України НАН України

Яблонський В. М. – доктор історичних наук, доцент,
завідувач кафедри міжнародних відносин Київського університету
імені Бориса Грінченка

Історичні основи зовнішньополітичного курсу пострадянських країн: монографія / за редакцією кандидата історичних наук, доцента А.Г. Бульвінського; передмова доктора історичних наук, професора, член-кореспондента НАН України А.І. Кудряченка; ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України». Київ : ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2023. 464 с.

ISBN 978-617-14-0120-4

У монографії комплексно проаналізовано історичні засади становлення сучасного зовнішньополітичного курсу пострадянських країн. Показано особливості та характер формування засад зовнішньої політики країн Балтії та нової Східної Європи. Розкрито основи російського імперського зовнішньополітичного дискурсу, його історичні та сучасні прояви. З'ясовано історичні складові становлення зовнішньополітичної орієнтації країн Центральної Азії та Південного Кавказу. У роботі доведено що визначальним чинником формування сучасного зовнішньополітичного вектору пострадянських держав є їх ще дорадянська культурно-історична традиція, вплив якої підсилюється на фоні геополітичного та цивілізаційного розщеплення пострадянського простору.

УДК 94:327(47+57)

**За повного або часткового відтворення тексту монографії
посилання на автора і видання є обов'язковим**

ISBN 978-617-14-0120-4

© Державна установа
«Інститут всесвітньої історії
НАН України», 2023

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	9
PREFACE	12
 ГЛАВА 1. ФОРМУВАННЯ ЗАСАД ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ КРАЇН БАЛТІЇ ТА НОВОЇ СХІДНОЇ ЄВРОПИ	
Розділ 1. Європейський вектор як стратегічний міжнародний пріоритет відновленої латвійської державності	15
Розділ 2. Чинники формування зовнішньополітичного курсу Литовської Республіки	38
Розділ 3. Естонія: пошуки власного місця на міжнародній арені	50
Розділ 4. Суперечливий дискурс формування зовнішньої політики Республіки Молдова	68
Розділ 5. Формування зовнішньої політики Республіки Білорусь в контексті еволюції її державності	88
 ГЛАВА 2. ОСНОВИ РОСІЙСЬКОГО ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОГО ДИСКУРСУ	
Розділ 6. Основні підходи до розуміння імперського експансіонізму	102
Розділ 7. Історичне становлення та сутність російського імперського експансіонізму	110
Розділ 8. Дискурс експансії Російської Федерації у контексті побудови неоімперської ідентичності .	139
Розділ 9. Історія як інструмент легітимізації та побудови зовнішньополітичної стратегії Російської Федерації на початку ХХІ ст.	167
Розділ 10. Маріонеткові «республіки» пострадянського простору як знаряддя гібридної агресії Росії	186
Розділ 11. Вплив російсько-української війни на еволюцію системи міжнародних відносин	217

ГЛАВА 3. ІСТОРИЧНІ СКЛАДОВІ СТАНОВЛЕННЯ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОЇ ОРІЄНТАЦІЇ КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНОЇ АЗІЇ ТА ПІВДЕННОГО КАВКАЗУ

Розділ 12. Історичні засади формування зовнішньополітичного курсу Республіки Казахстан	255
Розділ 13. Зовнішня політика Киргизької Республіки: пошуки місця у світі, що змінюється ..	280
Розділ 14. Історичне підґрунтя сучасного стану Таджикистану в центральноазійському регіоні ..	303
Розділ 15. Багатовекторна політика Узбекистану та її наслідки для політичного й економічного розвитку країни	340
Розділ 16. Зовнішньополітичний курс Туркменістану в контексті історичної традиції та геополітики	358
Розділ 17. Зовнішня політика Грузії в історичній ретроспективі	374
Розділ 18. Становлення зовнішньополітичного курсу незалежного Азербайджану: здобутки правління Алієвих	395
ВИСНОВКИ.....	410
CONCLUSIONS.....	435
СКЛАД АВТОРСЬКОГО КОЛЕКТИВУ	458
LIST OF AUTHORS	460

THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
THE STATE INSTITUTION
«INSTITUTE OF WORLD HISTORY»

HISTORICAL BASICS OF THE FOREIGN POLICY COURSE OF THE POST-SOVIET COUNTRIES

Monograph

*Edited by Andriy Bulvinskyi,
Doctor of Philosophy in History,
Associate Professor*

Kyiv
2023

UDK 94:327(47+57)
<http://doi.org/10.46869/978-617-14-0120-4>

*Recommended for publishing
by the Academic Council of the State Institution
«Institute of World History of the NAS of Ukraine»
(Protocol №6 of September 14, 2023)*

Reviewers:

Mashevskiy O. P. – Doctor of Science in History, Professor,
Head of the Department of modern and contemporary history of foreign
countries Taras Shevchenko National University of Kyiv

Lysenko O. E. – Doctor of Science in History, Professor,
Head of the military-historical research Department of the Institute of History
of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine

Yablonskyi V. M. – Doctor of Science in History, Associate Professor,
Head of the Department of international relations of Borys Grinchenko
Kyiv University

Historical basics of the foreign policy course of the post-Soviet countries: monograph / Edit. by Bulvinskyi A.G., Candidate of Historical Sciences (Doctor of Philosophy in History), Associate Professor; preface of Kudryachenko A.I., Doctor of Science in History, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine; The State Institution «Institute of World History of the NAS of Ukraine». Kyiv : The State Institution «Institute of World History of the NAS of Ukraine», 2023. 464 p.

ISBN 978-617-14-0120-4

The monograph comprehensively analyzes the historical foundations of the formation of the modern foreign policy course of the post-Soviet countries. The peculiarities and nature of the formation of the principles of the foreign policy of the Baltic countries and the new Eastern Europe are shown. The foundations of the Russian imperial foreign policy discourse, its historical and modern manifestations are revealed. The historical components of the formation of the foreign policy orientation of the countries of Central Asia and the South Caucasus have been clarified. The work proves that the determining factor in the formation of the modern foreign policy vector of the post-Soviet states is their pre-Soviet cultural and historical tradition the influence of which increased against the background of the geopolitical and civilizational fragmentation of the post-Soviet space.

UDK 94:339.924(47+57)

In case of the full or partial reprinting of the monograph thereference to the author and the monograph text is obligatory

ISBN 978-617-14-0120-4

©The State Institution
«Institute of World History of the
NAS of Ukraine», 2023

CONTENTS

PREFACE	9
PREFACE (eng.)	12
UNIT 1. FORMATION OF PRINCIPLES OF THE FOREIGN POLICY OF THE BALTIC COUNTRIES AND THE NEW EASTERN EUROPE	
Charter 1. The European vector as a strategic international priority of restored Latvian statehood	15
Charter 2. Factors shaping the foreign policy course of the Republic of Lithuania	38
Charter 3. Estonia: searching for its own place on the international stage	50
Charter 4. The controversial discourse of the formation of the foreign policy of the Republic of Moldova	68
Charter 5. Formation of the foreign policy of the Republic of Belarus in the context of the evolution of its statehood	88
UNIT 2. FUNDAMENTALS OF RUSSIAN FOREIGN POLICY DISCOURSE	
Charter 6. Basic approaches to understanding imperial expansionism	102
Charter 7. The historical formation and essence of Russian imperial expansionism	110
Charter 8. The discourse of the expansion of the Russian Federation in the context of building a neo-imperial identity	139
Charter 9. History as a tool of legitimization and construction of the foreign policy strategy of the Russian Federation at the beginning of the 21st century	167
Charter 10. Puppet «republics» of the post-Soviet space as a tool of Russia's hybrid aggression	186

Charter 11. The influence of the Russian-Ukrainian war on the evolution of the system of international relations	217
 UNIT 3. HISTORICAL COMPONENTS OF THE FOREIGN POLICY ORIENTATION OF THE COUNTRIES OF CENTRAL ASIA AND THE SOUTH CAUCASUS	
Charter 12. Historical foundations of the formation of the foreign policy course of the Republic of Kazakhstan	255
Charter 13. Foreign policy of the Kyrgyz Republic: searching for a place in a changing world	280
Charter 14. The historical basis of the current state of Tajikistan in the Central Asian region	303
Charter 15. Uzbekistan's multi-vector policy and its consequences for the country's political and economic development	340
Charter 16. Turkmenistan's foreign policy course in the context of historical tradition and geopolitics	358
Charter 17. Foreign policy of Georgia in historical retrospect ...	374
Charter 18. Formation of the foreign policy course of independent Azerbaijan: achievements of the Aliyevs' rule	395
 CONCLUSIONS	 410
CONCLUSIONS (eng.)	435
LIST OF AUTHORS	458
LIST OF AUTHORS (eng.)	460

ПЕРЕДМОВА

Аналіз проблеми впливу державних, культурних чи цивілізаційних традицій на становлення та розвиток пострадянських держав має велике пізнавальне й практичне значення, адже створює ґрунтовні засади для прогнозування напрямів їх подальшого розвитку.

Активне національне культурно-духовне відродження, яке переживали всі пострадянські країни після розпаду СРСР, є свідченням того, що незважаючи на свій довготривалий бездержавний статус і перебування в умовах однієї цивілізаційної системи, спочатку Російської імперії, а потім і СРСР, усі нації спромоглися зберегти свою ідентичність, історичну пам'ять та національні традиції. Зазначені чинники відчутно впливали і на зовнішню політику країн після проголошення їхньої незалежності.

Розкриття вказаних чинників дає змогу краще зрозуміти тенденції трансформації пострадянського простору після розпаду СРСР, що полягають у його дезінтеграції як цілісної системи та регіональній сегментації за відчутного впливу цивілізаційних ознак. Передумови цих тенденцій простежуються у відмінностях культурно-історичних традицій пострадянських держав до їх входження до складу СРСР, які після його розпаду почали активно проявлятися. У результаті колишні радянські республіки продовжили своє вже незалежне життя відповідно до своїх природних історичних векторів розвитку.

Проголошення незалежності у 1991 р. дозволило ряду націй вперше за багатовікову історію самостійно визначати свою внутрішню та зовнішню політику. Державна самостійність відкрила перед новоствореними державами як нові можливості, так і поставила нові завдання і виклики, які потребували на відповіді. Внутрішня та міжнародна ситуація у якій опинилися нові незалежні держави часто диктувала ключові пріоритети їх зовнішньої політики та її еволюцію.

У сучасній історичній та політичній науках проблематика впливу історичних традицій, їх спонукальних чинників на формування

зовнішньополітичного курсу нових незалежних держав є мало розробленою.

Саме поняття історичної традиції (лат. *traditio* – передача) означає передачу усталених цінностей, поглядів, переконань, уявлень, звичаїв, суспільних практик, що склалися історично й передаються з покоління в покоління та зберігаються впродовж тривалого часу.

Суміжне поняття – культурна традиція, яка за визначенням В. Скуратівського є сукупністю світоглядних уявлень загального характеру, покладених в основу життєдіяльності окремих національно-державних і наддержавних утворень, наскрізних у соціально-історичному існуванні великих регіонів за всі часи цивілізації.

Зокрема Й.-Г. Гердер, чії ідеї лягли в основу теоретичних засад німецької історичної школи, слушно вважав традицію головною рушійною силою історії. Різноманітні інтерпретації поняття історичної традиції, її впливу та значення на розвиток держави і суспільства дали Г.В. Гегель, О. Конт, К. Маркс, М. Вебер, Ф. Ніцше. Ці видатні мислителі наголошували на позитивних та негативних складових історичних традицій для суспільного розвитку.

У XX ст. явище історичної традиції аналізували такі автори, як К. Мангейм, Р. Генон, Ю. Евола, Х. Арендт, Е. Гобсбаум. Зокрема Е. Гобсбаум та Т. Рейнджер запропонували у 1983 р. модерністську концепцію «винайдення традиції». Вони докладно проаналізували практику того, як винаходять нові та переформулюють старі історичні традиції, видаючи їх за давні і сталі.

Серед сучасних дослідників, окремі аспекти впливу історичних традицій на зовнішню та внутрішню політику країн аналізувалися в системній праці Д. Аджемоглу та Д. Робінсона «Чому нації занепадають» (2012). Одним із ключових висновків авторів, який суттєво заторкує представлений цьому дослідженню концепт, є те, що «структури сучасних інститутів мають коріння в далекому минулому».

Серед важливих чинників, які обумовлюють формування зовнішньополітичного курсу пострадянських країн є триваючий процес геополітичного та цивілізаційного розщеплення пострадянського простору, пов'язаний із загостренням проблеми вибору вектору розвитку та інтеграції для кожної з них; посиленням конкуренції глобальних та регіональних сил за вплив на пострадянському просторі; наростанням загроз перетворення регіону на зону глобальної нестабільності та конфліктів; посиленням впливу національних та релігійних чинників на засади зовнішньої політики пострадянських країн.

Збройна агресія Росії проти Грузії у 2008 р., України з 2014 р., Друга Карабаська війна між Азербайджаном та Вірменією 2020 р., військова «операція допомоги» військ країн ОДКБ до Казахстану у січні 2022 р. радикально змінили правила поведінки та характер відносин у регіоні. Ці події засвідчили посилення орієнтацію на силові підходи у вирішенні проблем.

У цьому контексті важливо розуміти головні внутрішні чинники, які мали і мають найбільший вплив на формування зовнішньої політики незалежних пострадянських держав, а також основні тренди сучасного міжнародно-політичного розвитку. Ці складові мають ключове значення для ведення ефективної зовнішньої політики і розробки прогнозних сценаріїв глобального та регіональних вимірів зовнішньополітичної еволюції пострадянських країн.

До сьогодні залишається мало дослідженою у сучасному пострадянському історичному дискурсі тема еволюції концептуального осмислення відносин пострадянських держав зі своїми ключовими партнерами та ставлення до них. Аналіз офіційного зовнішньополітичного наративу дозволить певним чином прогнозувати логіку офіційної позиції держав і в майбутньому.

Концептуально важливим завданням даного дослідження є визначення спрямованості векторів розвитку зовнішньополітичного курсу пострадянських країн на сучасному етапі, особливо в контексті перспектив ймовірного зростання загрози ісламського радикалізму та тероризму, потоків мігрантів та біженців з конфліктогенних пострадянських регіонів, зокрема і в Україну.

Від розуміння й урахування історичних традицій та культурно-цивілізаційних засад становлення і еволюції зовнішньополітичного курсу пострадянських країн значною мірою залежить успішність реалізації Україною політики щодо цих країн та взаємодії із ними на міжнародній арені.

*Кудряченко А.І.,
директор ДУ «Інститут всесвітньої історії
НАН України», доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України,
заслужений діяч науки і техніки України*

PREFACE

Analysis of the problem of the influence of state, cultural or civilizational traditions on the formation and development of post-Soviet states is of great cognitive and practical importance, because it creates thorough foundations for forecasting the directions of their further development.

The active national cultural and spiritual revival experienced by all post-Soviet countries after the collapse of the USSR is evidence that, despite their long-term stateless status and being under the conditions of one civilizational system, first the Russian Empire and then the USSR, all nations managed to preserve their identity, historical memory and national traditions. These factors had a significant impact on the foreign policy of the countries after the declaration of their independence.

The disclosure of the specified factors makes it possible to better understand the transformation trends of the post-Soviet space after the collapse of the USSR, which consist in its disintegration as a whole system and regional segmentation under the tangible influence of civilizational features. The prerequisites of these trends can be traced in the differences in the cultural and historical traditions of the post-Soviet states before their entry into the USSR, which began to be actively manifested after its collapse. As a result, the former Soviet republics continued their already independent life in accordance with their natural historical vectors of development.

The declaration of independence in 1991 allowed a number of nations to independently determine their internal and foreign policy for the first time in their centuries-long history. State independence opened new opportunities for the newly established states, as well as set new tasks and challenges that needed to be answered. The internal and international situation in which the newly independent states found themselves often dictated the key priorities of their foreign policy and its evolution.

In modern historical and political sciences, the issue of the influence of historical traditions and their motivating factors on the formation of the foreign policy course of newly independent states is poorly developed.

The very concept of historical tradition (lat. *traditio* – transmission) means the transmission of established values, views, beliefs, ideas, customs, social practices that have developed historically and are transmitted from generation to generation and are preserved over a long period of time.

A related concept is a cultural tradition, which, according to V. Skurativskiy's definition, is a set of worldviews of a general nature, laid at the basis of the life activities of individual national-state and supra-state entities, through and through in the socio-historical existence of large regions for all times of civilization.

In particular, Y.-H. Herder, whose ideas formed the basis of the theoretical foundations of the German historical school, rightly considered tradition to be the main driving force of history. Various interpretations of the concept of historical tradition, its influence and significance on the development of the state and society were given by G.V. Hegel, O. Comte, K. Marx, M. Weber, F. Nietzsche. These outstanding thinkers emphasized the positive and negative components of historical traditions for social development.

In the 20th century the phenomenon of historical tradition was analyzed by such authors as K. Mannheim, R. Guenon, Y. Evola, H. Arendt, and E. Hobsbaum. In particular E. Hobsbawm and T. Ranger proposed in 1983 the modernist concept of the “invention of tradition”. They analyzed in detail the practice of inventing new and reformulating old historical traditions, passing them off as ancient and stable.

Among modern researchers, certain aspects of the influence of historical traditions on the foreign and internal policies of countries were analyzed in the systematic work of D. Acemoglu and D. Robinson “Why Nations Fail” (2012). One of the key conclusions of the authors, which significantly affects the concept presented in this study, is that “the structures of modern institutions have their roots in the distant past.”

Among the important factors that determine the formation of the foreign policy course of the post-Soviet countries is the ongoing process of geopolitical and civilizational splitting of the post-Soviet space, associated with the aggravation of the problem of choosing the vector of development and integration for each of them; increasing competition of global and regional forces for influence in the post-Soviet space; the growing threat of the region becoming a zone of global instability and conflicts; strengthening the influence of national and religious factors on the foundations of foreign policy of post-Soviet countries.

Russia's armed aggression against Georgia in 2008, Ukraine since 2014, the Second Karabakh War between Azerbaijan and Armenia in 2020, the

military “assistance operation” of CSTO troops to Kazakhstan in January 2022 radically changed the rules of behavior and the nature of relations in the region. These events proved the strengthening of the focus on power approaches in solving problems.

In this context, it is important to understand the main internal factors that had and have the greatest influence on the formation of the foreign policy of independent post-Soviet states, as well as the main trends of modern international political development. These components are of key importance for conducting an effective foreign policy and developing predictive scenarios of global and regional dimensions of the foreign policy evolution of post-Soviet countries.

To this day, the topic of the evolution of the conceptual understanding of the relations of the post-Soviet states with their key partners and the attitude towards them remains little researched in the modern post-Soviet historical discourse. The analysis of the official foreign policy narrative will make it possible to predict the logic of the official position of states in the future in a certain way.

A conceptually important task of this study is to determine the direction of the development vectors of the foreign policy course of the post-Soviet countries at the current stage, especially in the context of the prospects of the likely increase in the threat of Islamic radicalism and terrorism, flows of migrants and refugees from conflict-prone post-Soviet regions, in particular to Ukraine.

Understanding and taking into account the historical traditions and cultural and civilizational foundations of the formation and evolution of the foreign policy course of the post-Soviet countries largely depends on the success of Ukraine’s policy towards these countries and interaction with them in the international arena.

*A.I. Kudriachenko,
Director of the State Institution «Institute of World History of the
National Academy of Sciences of Ukraine»,
Doctor of Science in History, Professor,
Corresponding member of the National Academy of Sciences of Ukraine,
Honored Specialist in the sphere of Science and Technology of Ukraine*

ГЛАВА 1

ФОРМУВАННЯ ЗАСАД ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ КРАЇН БАЛТІЇ ТА НОВОЇ СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Розділ 1. Європейський вектор як стратегічний міжнародний пріоритет відновленої латвійської державності

Розвиток й остаточне закріплення домінування європейського вектору як стратегічного міжнародного пріоритету відновленої латвійської державності найбільш яскраво проглядається в реалізації історичної політики Латвійської Республіки. Саме у використанні політичними елітами Латвії адміністративних і законодавчих інструментів задля утвердження прийнятних «версій минулого», а також активній політичній роботі на міждержавному рівні, спрямованій на включення латвійських «історичних версій» до загальноєвропейської політики пам'яті.

Відповідно до цих версій у 1917 р. російський Тимчасовий уряд як і російське суспільство були неготові до реформування багатонаціональної Російської держави у федеративну республіку. Тому після більшовицького Жовтневого перевороту латвійські державницькі організації виступили за політичну незалежність Латвії та відділення від Росії. Вже в умовах більшовицької влади у Відземі була створена Латвійська тимчасова національна рада, яка 30 січня 1918 р. прийняла рішення про створення суверенної і демократичної Латвії, до якої увійшли всі населені латвійцями місцевості. Зрештою це призвело до того, що 18 листопада 1918 р. тимчасовий парламент Латвії – Народна рада – проголосив Латвійську Республіку як незалежну самостійну державу, а 22 грудня того ж року В. Ленін підписав декрет РНК про визнання незалежності Радянської Республіки Латвії.

Приєднання Латвії до СРСР (радянська окупація Латвії) відбувалося в кілька етапів. Після підписання 5 жовтня 1939 р. Договору про взаємодопомогу між СРСР та Латвією (одночасно аналогічні докумен-

ти були нав'язані також Литві та Естонії), відбулося розгортання на території країни військових баз СРСР. Через кілька місяців, згідно ультиматуму СРСР від 16 червня 1940 р. щодо необхідності встановлення в країні радянської влади, Латвія була зайнята Червоною армією й анексована.

Закінчення Другої світової війни 8 травня 1945 р. принесло Європі мир. Проте латвійській державі і її народу не було чого святкувати, оскільки закінчення війни не призвело до відновлення незалежності, а вдруге ствердило радянську владу і продовження комуністичного терору. На кінець 1945 р. було заарештовано понад 18 тис. латишів, біля 90 тис. осіб запроторено до «фільтраційних» таборів.

Лише у травні 1989 р. Балтійська Асамблея заявила, що перебування Латвії, Литви, Естонії в складі СРСР не має правових підстав, а 24 серпня 1991 р. уряд Росії визнав незалежність трьох балтійських республік, незабаром з ними були встановлені дипломатичні відносини.

Тлумачення історії є невід'ємним елементом державного будівництва, який визначає зміст ідеологічного забарвлення даного процесу. У Східній Європі після розпаду СРСР політичний вимір історії набув особливо виразного характеру. Історична політика, втілювана елітами Латвійської Республіки, презентує даний процес у концентрованому вигляді та заслуговує на уважний розгляд.

Історична політика Латвії, позиціонуючи її як жертву «двох тоталітаризмів» («нацистської та радянської окупації»), активно використовується в якості внутрішньополітичного та міжнародного чинника.

Слід відзначити, що саме поняття «історична політика» отримало розповсюдження в Німеччині у 1980-х рр. під час «суперечки істориків» про причини нацизму. Тогочасний німецький канцлер Г. Коль запропонував суспільству «морально-політичний поворот» з метою підживлення патріотизму і послаблення комплексу провини. Критики даного підходу, провідну роль серед яких відіграв Ю. Хабермас¹, звинуватили прибічників «повороту» в політизації історії, використовуючи для цього термін «історична політика». Причому, впродовж двох десятиліть негативний підтекст вказаного поняття був розмитий. Історична політика стала трактуватися не стільки як політизація історії, скільки як збереження пам'яті про минуле, необхідне для політичної консолідації нації. Термін отримав широке застосування у Східній Європі в ході національного будівництва і напрацю-

1 Habermas J. Between Facts and Norms: Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy. The MIT Press, 1998. 676 p.

вання ідеологічної бази нових держав після розпаду СРСР, включно з Латвійською Республікою.

Науковий інтерес до проблем консолідації політичних і національних співтовариств підвищився в другій половині ХХ ст. Велику увагу в політичній науці набула течія конструктивізму, яка посіла провідні позиції у вивченні націоналізму. Її базова теза полягає у «штучному» походженні національних спільнот, для «винаходу» яких еліти використовують міфи і символи, що передають (і створюють) пам'ять про минуле. В центрі цього процесу перебуває держава. При цьому, варто мати на увазі, що формування централізованої бюрократичної держави було зумовлено веденням війн і розвитком економіки, що вимагало зміцнення ідеологічної та світоглядної єдності державних соціальних груп.

Попри незавершеність суперечок про «штучність» або «природність» національних спільнот, очевидним є той факт, що політична консолідація суспільства вимагає цілеспрямованої політики з боку владних еліт з використанням доступних їм ресурсів – як матеріальних й адміністративних, так і символічних.

Важливо розрізнити поняття «історична політика» і «політика пам'яті». Остання являє собою систему ритуалів, практик комеморації та викладання історії (пам'ятні дати, свята, нагородна система тощо). Історична політика може бути визначена як комплекс заходів з активного просування конкретних інтерпретацій подій минулого для досягнення певних політичних цілей. Суб'єктом історичної політики може виступати як держава, так і окремі політичні партії або окремі соціальні угруповання. В широкому сенсі зазначена політика сприяє «винаходу» традицій відповідно до певних прагнень владних груп. У відповідності до класифікації британського історика-марксиста Е. Гобсбаума², «винахід» традицій покликаний виконати три основні завдання: консолідацію співтовариств, легітимацію влади, трансляцію цінностей і норм поведінки. На практиці, як правило, відбувається комбінування перелічених завдань.

Втручання владних еліт у політику пам'яті та політизацію історії відбувається на чотирьох основних рівнях: створення і підтримка інституцій для проведення історичної політики; ухвалення законів, що торкаються тематики минулого та політики пам'яті; безпосередня участь або підтримка конкретних заходів, які безпосередньо вплива-

2 Hobsbawm E. Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality. Cambridge, 2012. 206 p.

ють на політику пам'яті; участь у дебатах про минуле та використання його проблематики в політичній риториці.

Активну історичну політику впроваджують усі пострадянські країни³, однак моделі істотно різняться. Зокрема, у Східній Європі простір для академічних і громадських дискусій є ширшим, тому еліти використовують різноманітний набір інструментів. З розпадом СРСР історична політика в цьому регіоні виявилась доволі затребуваним ресурсом для досягнення внутрішньо- та зовнішньополітичних цілей. Серед них – легітимація влади, боротьба з опозицією, відвернення уваги від значущого порядку денного, посилення позицій держави в міжнародній діяльності тощо.

Незалежні Латвію, Литву та Естонію часто-густо відносять до так званого «лімітрофного простору»⁴ як культурного терену, який має небагато або слабо виражені історичні ознаки сучасної державності, що зумовлює необхідність всеохоплюючої роботи з винахідництва нової історії своєї державності. Як пише Е. Гобсбаум про ситуацію першої чверті ХХ ст., «німці створили три малі балтійські національні держави, які не мали під собою історичного прецеденту і, принаймні, у випадку Латвії та Естонії – помітного національного запиту. Вони підтримувались в якості «санітарного кордону» проти більшовицької Росії»⁵.

З геополітичної точки зору країни Балтії після розпаду СРСР перетворилися на передовий рубіж у застосовуваній Сполученими Штатами на пострадянському просторі так званої «стратегії перемелювання» для послаблення потенційних сил протидії американським інтересам.

У розвитку історичної політики Латвійської Республіки можна виокремити три основних етапи. Перший етап охоплює період від початку 1990-х до початку 2000-х рр. Це час формування в Латвії нового політичного режиму і зміцнення вектору на інтеграцію в євроатлантичний простір. На хвилі так званої «Співаючої революції» до влади в країні прийшли «політики моралі»⁶ – представники латвійської наукової і творчої інтелігенції. Їхні дії були спрямовані, в першу чергу, на символічне оформлення режиму, де-факто винахідництво та одержав-

3 Ачкасов В.А. «Политика памяти» как инструмент строительства постсоциалистических наций. *Журнал социологии и социальной антропологии*. 2013. № 4. С. 106–123.

4 Mäklsoo M. Liminality and Contested Europeaness: Conflicting Memory Politics in the Baltic Space. *Identity and Foreign Policy: Baltic-Russian Relations and European Integration* / ed. by Berg E., Ehin P. Ashgate, 2009. P. 65–83.

5 Hobsbawm E. Op. cit.

6 Смирнов В.А. Формирование политической элиты Литвы на рубеже 1980–1990-х гг.: роль «политиков морали». *Балтийский регион*. 2011. № 4. С. 18–31.

лення націоналізму. Адже латвійський етнічний фактор активно використовувався як ресурс політичної мобілізації в Латвійській РСР ще до її виходу зі складу СРСР при створенні паралельних органів влади⁷.

На зазначеному історичному етапі відбулося оформлення доктрин «повернення на Захід» та «радянської окупації», які слугували засобом консолідації електорату та легітимації латвійських еліт, які прийшли на заміну комуністичного керівництва. Одним з яскравих збірних образів, що втілюють вказану тенденцію, може вважатися В. Ландсбергіс, який посідав провідні державні пости в Литовській Республіці у 1990-х рр. та вважав себе наступником литовського диктатора А. Сметони, що прийшов до влади у 1926 р.⁸.

З проголошенням незалежності Латвії виник запит на історичну політику, необхідну для ідеологічного обґрунтування нового державного та зовнішньополітичного курсу. В Латвії була проголошена доктрина континуїтету, яка утверджувала зв'язок нового політичного режиму з урядами періоду незалежності до Другої світової війни. Центральне місце посіли ідеологеми «повернення на Захід» та «радянської окупації».

Обраний владними елітами країни шлях виключення національних меншин з політичного процесу втілювався в інституті «негромадян» – жителів республіки з певним обмеженням політичних, економічних і соціальних прав, якими стали здебільшого представники нацменшин, що не були нащадками довоєнних латвійських громадян. Вони отримали статус «радянських емігрантів», чисельність яких, за деякими оцінками, сягала до 40% від загального населення Латвії початку 1990-х рр.

У зазначений період історична політика здобуває стрімке інституціональне оформлення. Під патронатом держави створюються спеціалізовані інститути, музеї, комісії, покликані просувати і твердо охороняти конкретну історичну інтерпретацію, яка з часом набувала все більшого сакрального статусу. Найбільш відомими такими закладами стали Комісія з історії при президенті Латвії та Музей окупації Латвії, протокольне відвідання якого з незмінною постійністю вноситься до програм візитів західних політиків.

Латвійський національний парламент ініціював створення спеціального органу з підрахунку завданої шкоди від «радянської оку-

7 «Атмода» сквозь «перестройку»: сюжеты латвийской (анти)советской истории в период распада СССР. *Журнал российских и восточноевропейских исторических исследований*. 2011. № 1. С. 124–133.

8 Lieven A. *The Baltic Revolution: Estonia, Latvia, Lithuania and the Path to Independence*. New Haven, London, 1994. P. 68.

пації», й у 2005 р. згідно з декларацією Сейму Латвії започаткувала роботу комісія з підрахунку завданих збитків⁹.

Таким чином, «спадщина комунізму» стала універсальною внутрішньополітичною відповіддю латвійських еліт на поточні проблеми в економіці та інституціональному розвитку. Водночас, цей підхід перетворився й на спосіб примирення демократичної ідеології, необхідної елітам для інтеграції на Захід, з державним етнонаціоналізмом, що дещо обмежував участь окремих національних меншин Латвії в політичному процесі. Адже на тлі процесів європейської і євроатлантичної інтеграції помітно активізувалася критика латвійської сторони з боку впливових міжнародних організацій щодо наявних порушень прав людини. З відповідними окремими доповідями і заявами виступали профільні органи ООН, ОБСЄ, Ради Європи, ПАРЕ, Європейської Комісії, а також громадські правозахисні міжнародні структури.

Точкою відліку другого етапу в розвитку історичної політики в Латвії став її вступ до ЄС та НАТО у 2004 р. Всупереч поширеним очікуванням, це не призвело до невілювання конфронтаційності історичної політики в Латвійській Республіці. Альтернативу втілювали дискусії про «балтійську ідентичність» трьох країн на основі «історичного регіону Балтії», проте вони залишились на периферії уваги регіональних політиків.

З цього часу історична політика Латвії стала й практичним інструментом зовнішньої політики країни на європейському напрямку. Як зазначає дослідниця британського університету Кентербері М. Малксоо: «Постійні апеляції до історії роблять за можливе позиціонування себе як жертви Росії та байдужості Європи, поставити ЄС у позицію боржника Прибалтики. Це дозволяє не лише наполягати на отриманні необхідної політичної та економічної підтримки, але й претендувати на включення інтересів балтійських держав у зовнішню політику Євросоюзу»¹⁰.

Відчуття не повної визначеності після вступу в ЄС і НАТО, яке започаткувало низку нових внутрішньополітичних криз, мало наслідком посилення «антитоталітарної» риторики політичних еліт¹¹. Ці проце-

9 Декларация об обсуждении осуществлявшегося в Латвии тоталитарного коммунистического оккупационного режима СССР. Рига, 12 мая 2005 г. URL: https://www.saeima.lv/arhivs/8_saeima/deklarac_kr.htm

10 Mäksos M. From Existential Politics Towards Normal Politics? The Baltic States in the Enlarged Europe. *Security Dialogue*. 2006. Vol. 37. № 3. P. 289.

11 Астров А. Эстония: политическая борьба за место в истории. *Pro et Contra*. 2009. № 3–4. С. 109–124.

си співпали в часі з демократичними «кольоровими революціями» на пострадянському просторі, які спонукали до чергової хвилі політизації історії у Східній Європі.

В якості меж започаткування третього етапу в розвитку історичної політики Латвії може розглядатися рубіж 2010-х рр. Головною тенденцією стає просування латвійськими елітами своїх «версій» минулого на загальноєвропейський рівень. До цієї діяльності залучаються міжнародні майданчики ОБСЄ, Європейського парламенту, ПАРЄ, Європейського суду з прав людини, Парламентської асамблеї НАТО тощо.

Наприклад, показовою стала реакція загальноєвропейських інституцій на безпрецедентне святкування в Москві 60-річчя Перемоги у Великій Вітчизняній війні. Так, Європейський парламент 12 травня 2005 р. схвалив спеціальну резолюцію щодо підсумків Другої світової війни, вказуючи на «масштабні страждання, несправедливість, тривалу соціальну, політичну та економічну деградацію, пережиті націями-полоненими, що опинилися по східний бік залізної завіси»¹². Зі свого боку, ПАРЄ 22 червня 2005 р. також прийняла резолюцію із закликом до Росії сплатити компенсації «особам, депортованим з окупованих країн Балтії, та їхнім нащадкам»¹³.

Слід відзначити й той факт, що процеси європейської інтеграції впродовж останніх десятиліть сприяли примиренню і активному діалогу «національних версій» минулого в Західній Європі. Відбувалося формування так званої «постнаціональної культури пам'яті», що передбачала плюралізм тлумачень минулого, проте здебільшого на основі визнання спільної провини європейських держав за Голокост. Вступ країн Східної Європи в ЄС спричинив до поступової трансформації усталеної моделі. Відбулося загострення полеміки довкола історичних тем на тлі просування східноєвропейськими державами своїх версій «національних» історій, в яких зазначені країни виступають жертвами «двох тоталітаризмів» – «нацистського» та «радянського».

Доволі влучну характеристику вказаному процесу в країнах Балтії дав німецький вчений К. Фолк: «Націоналізація пам'яті про «радянську окупацію» спрямована на формування культурної пам'яті жертви та ігнорує темні сторони національної історії, включно зі

12 European Parliament resolution on the sixtieth anniversary of the end of the Second World War in Europe on 8 May 1945. URL: <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?type=TA&reference=P6-TA-2005-0180&language=EN&ring=B6-2005-0290>

13 PACE Resolution No. 1455. Honoring of Obligations and Commitments by the Russian Federation. URL: <http://assembly.coe.int/main.asp?link=/documents/adoptedtext/ta05/eres1455.htm>

співробітництвом із сталінською Росією і нацистським режимом та особливо давньою традицією антисемітизму»¹⁴. Ці історичні суперечності співпали з прагненням балтійських еліт підвищити свій статус, розширити ресурсні можливості в межах Євросоюзу, що призвело до активізації історичної політики на загальноєвропейському рівні.

Зусилля представників балтійських держав на цьому напрямі концентрувались як на рівні інституцій ЄС, так і на міждержавному рівні країн Східної Європи. Більш широкі можливості для просування власної «історичної програми» перед латвійськими елітами відкрились у зв'язку з Революцією Гідності в Україні 2013 р., подальшою російською анексією Криму 2014 р. і війною на Донбасі, що спричинило зростання недовіри до кремлівського керівництва з боку ЄС.

Заполітизоване тлумачення минулого закріплюється й на законодавчому рівні, набуваючи нормативного, здебільшого імперативного характеру. Так, парламент Латвії у 2014 р. ухвалив закон, що запроваджує кримінальну відповідальність і покарання у вигляді позбавлення волі за заперечення радянської окупації¹⁵.

Загалом, основною тенденцією третього етапу розвитку історичної політики Латвії стало прагнення офіційної Риги піднести тему засудження тотожних, на її думку, комуністичної і нацистської ідеологій авторитаризму на загальноєвропейський рівень. Більшість впливових політиків усіх балтійських країн у цьому процесі відіграють провідну роль, використовуючи політичну карту «жертв тоталітарних режимів». Головним адресатом у даному випадку виступає саме Захід, тоді як образ «російської агресії і тоталітаризму» слугує лише засобом для політичного розкручування проблеми.

Підбиваючи підсумки, можна відзначити, що основними тенденціями в розвитку історичної політики у Латвійській Республіці є реалізація її елітами політичного розрахунку на комбінування «комплексу провини» та «зовнішньої загрози» з метою підтримання підвищеної уваги на Заході до долі балтійських держав і отримання додаткових ресурсів. Активна історична політика закладена в основу легітимності політичної системи Латвійської Республіки.

На поточному етапі спостерігається тенденція до збільшення конфронтаційності історичної політики країн Балтії та Східної Європи. На даний час одна з головних цілей історичної політики балтій-

14 Volk C. *Struggle, Dissent and Debate: Politics and Memory in Europe*. Eutopia. 2014. July 18.

15 За отрицание «красного террора» в Латвии смогут посадить на пять лет. 15.05.2014. URL <https://rus.delfi.lv/news/daily/latvia/za-otricanie-krasnogo-terrora-v-latvii-smogut-posadit-na-pyat-let.d?id=44494202&all=true>

ських еліт – вплив на громадську думку країн Євросоюзу з тим, аби вкоренити уявлення про рівність злочинів проти людяності, вчинених як нацизмом, так і комунізмом.

Зіткнення геополітичних інтересів великих світових держав в Європі слугуватиме зміцненню історичної політики, впроваджуваної владними групами країн Балтії, та дедалі більш рішучим спробам закріплення її ідеологем на загальноєвропейському рівні.

Основні пріоритети латвійської зовнішньої політики від початку 1990-х рр. були націлені на якнайшвидшу інтеграцію в політичні й економічні структури Заходу, оскільки розв'язання проблеми національної безпеки Латвія вбачала саме в орієнтації на тісну співпрацю із західними країнами, в першу чергу, США.

Контакти і співпраця з Євросоюзом почали складатися відразу після відновлення незалежності Латвії. Європейське Співтовариство у 1992 р. включило країни Балтії до програми PHARE – «Допомога на відновлення економіки Польщі та Угорщини», а 11 травня був підписаний договір між Латвією і ЄС про торговельне, комерційне та економічне співробітництво, який забезпечував відновленій державі режим найбільшого сприяння в торгівлі.

У 1993 р. Латвія, як й інші країни Балтії, активізувала свою політику щодо відносин з офіційним Брюсселем і в квітні 1993 р. на конференції в Копенгагені з економічного співробітництва в Центральній та Східній Європі заявила про свій намір вступити в Євросоюз. Рада ЄС на засіданні в Копенгагені сформулювала низку критеріїв для прийому посткомуністичних країн Центральної та Східної Європи (доповнені в Ессені у грудні 1994 р.): стабільність інститутів, які гарантують демократію, діюча ринкова економіка, здатність виконувати зобов'язання щодо членства в Союзі. Ці критерії стали спрямовуючими в процесі інтеграції Латвії в ЄС. Рада Міністрів ЄС ухвалила «Білу книгу» з метою узгодження національного законодавства країн-кандидатів з високими європейськими стандартами. У цьому документі були уточнені вимоги, які слід було виконати для досягнення критеріїв прийому в ЄС¹⁶.

У квітні 1995 р. Сеймом Латвії були затверджені «Основні напрямки зовнішньої політики Латвійської Республіки до 2005 р.»¹⁷. У червні

16 Resolution on the White Paper: «Preparing the associated countries of Central and Eastern Europe for integration into the internal market of the Union» (COM (95)0163 – C4-0166/95). URL: <http://eurlex.europa.eu/legalcontent/EN/TXT/?uri=CELEX:51996IP0101>

17 The main directions of foreign policy of Latvia until 2005. URL: www.mfa.gov.lv/data/file/l/arp_konc.doc

1995 р. ухвалено латвійську «Концепцію національної безпеки»¹⁸, де підкреслювалося, що ключовим моментом для державних інтересів є повна інтеграція країни в Європейський Союз і НАТО. Саме в цих документах і була сформульована головна мета зовнішньої політики Латвії: забезпечити державну незалежність шляхом інтеграції до провідних європейських структур безпеки, політичних та економічних інституцій, а також активне залучення в світові процеси на міжнародній арені.

У «Концепції національної безпеки» були визначені наступні основні напрями зовнішньої політики Латвії: 1. Вступ до ЄС. Саме це розглядалося як необхідна умова для виживання латиського народу і збереження відновленої латвійської державності. Включення в економічну систему Євросоюзу мало посприяти швидкому розвитку національних сільського господарства, науки, освіти та культури. 2. Вступ до НАТО як гарантія безпеки Латвії. Країна цілеспрямовано з середини 90-х рр. XX ст. брала участь у програмі Альянсу «Партнерство заради миру» та Раді північноатлантичного співробітництва, готуючись до прийняття у військовий блок. 3. Участь у ключових міжнародних організаціях, таких, як ООН, Рада держав Балтійського моря, ОБСЄ, впливових міжпарламентських об'єднаннях, що надало б можливість формування нової політики безпеки ЄС. 4. Підтримка добросусідських відносин з Росією.

12 червня 1995 р. були підписані асоціативні договори між ЄС і країнами Балтії. Ще до набуття чинності угодою про асоціацію Латвія стала брати участь у структурованому політичному діалозі, передбаченому для країн-кандидатів з різних міжнародних питань, особливо з нагальних для обох сторін. Питання про приєднання Латвії до Євросоюзу було порушено 27 жовтня 1995 р., коли уряд Латвії подав до головної в ЄС Іспанії офіційну заявку на вступ. У 1997 р. Європейська Комісія надала перші висновки про початок переговорів з низкою країн-кандидатів щодо вступу в ЄС, проте Латвію на той час до переговорів не допустили.

У лютому 2000 р. розпочалися офіційні переговори про вступ Латвії в ЄС. Рішення про розширення Євросоюзу на Схід було досить складним та амбітним для офіційного Брюсселя, оскільки вперше в історії міждержавного об'єднання до нього побажало вступити значне число порівняно слабких в економічному розвитку країн. При цьому, більшість з них були недостатньо економічно

18 The concept of national security of Latvia, 1995. URL: http://www.mod.gov.lv/~media/AM/Par_aizsardzibas_nozari/Plani,%20konceptijas/1995_nd.ashx

інтегровані як між собою, так і з ЄС. Рішення приймалося в той момент, коли стало зрозуміло: не здійснилися надії, які покладалися на Маастрихтський договір про створення Європейського Союзу (вступив в силу в листопаді 1993 р.) в контексті досягнення більшої позитивної динаміки економічного просування, більшої згуртованості країн-учасниць, швидкої взаємної інтеграції та вирівнювання рівнів розвитку.

Крім того, розширення загострило невирішені питання внутрішнього розвитку ЄС – про адміністративну реформу, спільну зовнішню політику і політику безпеки, створення європейського монетарного союзу. Разом з тим, ЄС був орієнтований на розширення свого споживчого ринку; на приплив робочої сили, причому дешевої, здатної підвищити конкурентоспроможність товарів і послуг в Євросоюзі; на розширення власного політичного, економічного впливу на нові регіони, що мало посприяти підвищенню іміджу офіційного Брюсселя на міжнародному рівні та на створення «буферної зони» з Росією, що збільшило б безпеку всередині ЄС.

З боку Євросоюзу також були задіяні механізми, що сприяли інтеграції країн-кандидатів. Один з них – щорічні звіти ЄК, які готувалися у 1998–2002 рр. і в яких давався докладний звіт про стан економічного і політичного становища Латвії¹⁹. Також від 1999 р. юридично опрацьовувалася адаптація латвійського законодавства до законодавства ЄС. В результаті ЄК затвердила програму «Партнерство з приєднання», яка передбачала об'єднання всіх існуючих досі підтримуваних програм ЄС. Нова версія цієї Програми була затверджена в листопаді 2001 р.

У 2002 р. Сейм Латвійської Республіки затвердив нову Концепцію національної безпеки, в якій підкреслювалося, що «безпека Латвії досягається шляхом забезпечення стабільної внутрішньополітичної, соціальної та економічної ситуації, включення країни в європейські та євроатлантичні політичні й економічні структури, структури безпеки і оборони»²⁰.

3 грудня 2002 р. у Копенгагені Латвія з дев'ятьма іншими країнами-кандидатами завершила переговори про прийняття в ЄС. У квітні 2003 р. в Афінах на засіданні Ради Євросоюзу Латвія підписала дого-

19 The Europe Agreement establishing an association between the European Communities and their Member States, of the one part, and the Latvian Republic, on the other hand, 1995. URL: http://www.mfa.gov.lv/data/file/1/01_Eiropas_Ligums_txt.pdf

20 The concept of national security of Latvia, 2002. URL: http://www.mod.gov.lv/~media/AM/Par_aizsardzibas_nozari/Plani,%20konceptijas/2002_nd.ashx

вір про приєднання до Європейського Союзу²¹. Угоду було затверджено всенародним голосуванням, проте опитування засвідчило певне зростання кількості євроскептиків. Так, на референдумі 20 вересня 2003 р., в якому взяла участь переважна більшість латвійських громадян, 66,97% висловилися за вступ до Євросоюзу, а 32,26% проголосували проти. 30 жовтня 2003 р. Сейм Латвії ратифікував договір про приєднання до ЄС. 1 травня 2004 р. Латвійська Республіка офіційно вступила в Євросоюз. При цьому, Брюссель чітко усвідомлював, що адаптація балтійських країн до «європейських стандартів» та прищеплення «демократичних цінностей» буде і складним, і масштабним процесом.

Після вступу Латвії до ЄС неврегульоване проблемне питання статусу латвійських негромадян, яке ускладнювало відносини між Латвією і Росією, перетворилося відтоді на внутрішню проблему ЄС. Однак геополітична важливість Латвії як зони безпеки між Росією і ЄС змусила Брюссель змиритися з існуючим в країні «дефіцитом демократії».

Латвійські громадяни з 1 травня 2004 р. автоматично стали громадянами Європейського Союзу, завдяки 17-й статті Амстердамського договору. Негромадяни Латвії не могли розраховувати на автоматичне надання дозволу на постійне проживання в ЄС, відповідно до директиви № 2003 / 109 / ЄС²², ухваленої 25 листопада 2003 р. Країни Євросоюзу, в тому числі Латвія, повинні були ввести її в національне законодавство до 23 січня 2006 р., що і було зроблено. Фактично, в Об'єднаній Європі було запроваджено поняття «постійний житель ЄС». 22 червня 2006 р. ухвалено закон про «Статус постійного жителя Євросоюзу в Латвійській Республіці», який впроваджував такий статус на території країни²³.

Ще раніше, 29 березня 2004 р. у Вашингтоні глави урядів країн-кандидатів на вступ в ЄС, в тому числі й Латвії, вручили керівництву НАТО відповідні документи про вступ в Альянс, а напередодні ще 2 лютого того ж року прапори зазначених країн вже були підняті у штаб-квартирі військового блоку в Брюсселі.

Після прийому Латвії в ЄС і НАТО у 2004 р. Міністерство закордонних справ країни приступило до розробки нової концепції зовніш-

21 EU Accession Treaty. URL: <http://www.mfa.gov.lv/arpolitika/eiropas-savienibaarpolitika/arhivs/integracija-es/iestanas-essarunas/pievienosanas-es-ligums>

22 Council Directive 2003/109/EC of 25 November 2003 concerning the status of third-country nationals who are long-term residents. URL: <http://eur-lex.europa.eu/legalcontent/en/ALL/?uri=CELEX:32003L0109>

23 The Ministry of Internal Affairs of Latvia, Citizenship and Migration Board. URL: <http://www.pmlp.gov.lv/ru/homeru/uslugi/status-postoyannogo-zhitelya-es.html>

ньої політики, оскільки цілі, висунуті попередньою концепцією, були досягнуті й з'явилася необхідність сформулювати пріоритети міжнародної діяльності та політики безпеки, що відповідали б як ситуації в світі, так діяльності Євросоюзу і Альянсу на той період.

Відкриття кордонів з європейськими країнами було однією з причин популярності ідеї вступу в ЄС серед широких мас населення. Крім того, Латвія вбачала в цьому можливість залучення туристів і фахівців з інших країн. Зокрема, очікувалося, що Латвійська Республіка стане «туристичною Меккою». 1 січня 2014 р. Латвія також приєдналась до зони євро.

Взагалі потрібно сказати, що в останні роки ЄС послідовно сприяв Латвії в її максимальній інтеграції в політичні та економічні проекти Об'єднаної Європи. Найяскравіші приклади – надання Ризі статусу культурної столиці Європи-2014 і головування Латвії в Євросоюзі у 2015 р.

В контексті взаємодії Ради Європи з Латвією остання є особливим випадком серед інших балтійських держав, оскільки, на відміну від Естонії та Литви, які вступили в РЄ у 1993 р., шлях офіційної Риги в цю організацію виявився більш складним. Латвія не надала громадянства жителям республіки, що переїхали до неї на постійне проживання після 1940 р., проте цим людям був наданий статус «негромадянина», не визначений у міжнародному праві, що відкривав широкі можливості для порушення їхніх прав. Лише після прийняття у 1994 р. нового Закону про громадянство Латвії, який чітко визначив порядок надання громадянства «негромадянам», Парламентська Асамблея Ради Європи ухвалила рішення запросити латвійську сторону стати повноправним членом цієї організації²⁴.

Тривалий час навіть окремі спроби ОБСЄ оцінити ситуацію в Латвії у сфері дотримання прав нацменшин наражаються на спротив латвійської еліти, представленої, головно, етнічними латвійцями. Сам вступ Латвії в Європейський Союз відбувся лише у 2004 р., тобто після того, як ОБСЄ визнала ситуацію у сфері дотримання прав національних меншин країни задовільною, а мандат місії зазначеної організації в Латвії завершився. Однак і після цього, на переконання офіційної Москви, проблеми з нацменшинами

24 Parliamentary Assembly of the Council of Europe. Opinion No. 183 (1995) on the Application by Latvia for Membership of the Council of Europe. Text adopted by the Assembly on January 31, 1995. URL: <http://assembly.coe.int/Documents/AdoptedText/TA95/Eopi183.htm>

в країні продовжують зберігатися. Разом з тим, різкій критиці з російської сторони піддаються спроби, на її думку, героїзації нацизму в Латвії²⁵.

Особливістю сприйняття латвійським суспільством місця своєї країни в ЄС є те, що державний суверенітет для більшості латвійців є більш значущою цінністю, ніж європейська інтеграція²⁶. Тому інтеграцію Латвії в соціально-культурну систему Євросоюзу не можна вважати завершеною. Її елітам і населенню ще доведеться пройти значний шлях до повної інтеграції у вказану систему, в першу чергу, в соціально-культурному плані.

Окремою важливою темою зовнішньополітичного позиціонування Латвії є з'ясування місця Латвії в територіальній системі європейської безпеки.

Традиція розглядати міжнародну політику з точки зору системного підходу нерозривно пов'язана з деколонізацією, яка розпочалася невдовзі закінчення Другої світової війни. Наприкінці 1960-х рр. О. Янг одним із перших запропонував розглядати міжнародну політику з точки зору взаємодії глобальної системи, з одного боку, і регіональних підсистем – з іншого²⁷. Ця робота була новаторською, тому що в ній вперше було зроблене наступне припущення: прийнятий на той час поділ світу за імперським принципом на «британську», «французьку» та інші частини невдовзі стане не настільки важливим з точки зору аналізу міжнародної політики, проте значущості набуде розподіл на окремі світові регіони. Саме цей процес і відбувся за півстоліття, яке минуло від часу публікації згаданої статті, значущість регіоналізації багаторазово підвищилась.

Значення регіонів як територіальних підсистем міжнародної політики зросло після закінчення «холодної війни», коли криза суверенітету як у країнах третього світу, так і в Європі призвела до виникнення очікувань зменшення ролі держав у міжнародній політиці. І якщо у більшості прихильників цієї теорії такі очікування пов'язувались з перспективою формування нової системи міжнародної політики, якій притаманне домінування мирної взаємодії над збройними кон-

25 Рига отвергает обвинения Путина в героизации нацизма. 11.10.2007. URL: <https://www.dw.com/ru/рига-отвергает-обвинения-путина-в-героизации-нацизма/a-2821215>

26 56% латвийцев хотят сохранения суверенитета, а не более тесной интеграции в ЕС и НАТО. 15.04.2012. URL: <http://rus.delfi.lv/news/daily/latvia/56-latvijcev-hotyat-sohraneniya-suvereniteta-a-ne-bolee-tesnoj-integracii-v-es-i-nato.d?id=42283262#ixzz3L1noH5ww>

27 Young O.R. Political Discontinuities in the International System. *World Politics*. 1968. Vol. 20. № 3. P. 369–392.

фліктами, то інші дослідники висловлювали побоювання відносно збільшення ролі регіонів.

Хоча на сьогодні можна констатувати, що очікування двадцятирічної давнини, пов'язані зі зменшенням ролі держав у міжнародній політиці на користь регіонів, не виправдались, у свій час ці очікування сприяли збільшенню числа досліджень, присвячених зовнішньополітичній регіоналізації.

Саме регіоналізацію «зсередини» має на увазі Г. Федоров, коли пише про регіони як про «територіальні системи»²⁸. Дослідник виокремлює регіони за ієрархічним рівнем – від глобального до локального, а також за функціональним типом – політичні, економічні та соціально-культурні. Регіон Європи відноситься за даною класифікацією до мегарегіонів, який можна розглядати і як політичний, і як економічний, і як соціально-культурний.

Соціальний конструктивізм у теорії міжнародних відносин виводить на перший план зазначені уявлення та їхню роль в процесі регіоналізації. Під цим комплексом розуміється регіон, жителі якого мають схожі уявлення про основні виклики власній безпеці. Зокрема, в Європі в якості основного виклику регіональній безпеці сприймається можливість повторення досвіду Другої світової війни, а європейська інтеграція є проектом, спрямованим на мінімізацію вірогідності настання такого сценарію шляхом відмови держав Європи від частини суверенітету.

Після розпаду СРСР для США, які прагнули збереження статусу головної держави світу, була потрібна нова стратегія, кінцевою метою якої було не допустити надалі появи на світовій мапі іншого геополітично потужного гравця. Елементом такої політики постало завдання стримування Росії шляхом створення зони безпеки на периферії колишнього Радянського Союзу.

У доповіді радника уряду США у справах безпеки П. Волфовиця, зробленій в березні 1992 р., йшлося про необхідність не допустити виникнення на європейському та азійському континентах стратегічної сили, здатної протистояти Сполученим Штатам, і в цьому сенсі вказувалося, що країни Балтії є найважливішими стратегічними територіями, замах на які з боку російської сторони має спричинити збройну відсіч з боку країн-членів НАТО²⁹.

Російський політолог О. Дугін відносить Латвію до частини «сані-

28 Федоров Г.М. Регион как территориальная система. *Балтийский регион*. 2010. № 1. С. 20–27.

29 U.S. Strategy Plan Calls for Insuring No Rivals Develop A One-Superpower World. *The New York Times*. 1992. 8 March. URL: <https://work.colum.edu/~amiller/wolfowitz1992.htm>

тарного кордону», тобто території держав і народів, яка розташовується між двома великими геополітичними утвореннями, чий союз або обопільне входження у Великий Простір могли б скласти небезпечну конкуренцію для США. При цьому він вважає, що країни такого «кордону», як правило, є одночасно причиною конфліктів двох великих континентальних держав³⁰.

Необхідно відзначити, що коли в 1991 р. зникла потенційна загроза з боку колишнього СРСР системі колективної безпеки Заходу, країни Альянсу були змушені переглянути основні постулати свого існування, ухвалити рішення, спрямовані на адаптацію та трансформацію Альянсу. Новий підхід, який був сформульований в 1991 р на сесії Ради НАТО в Римі враховував те, що загроза військової конфронтації практично зникла, а тому ґрунтувався на діалозі і співробітництві щодо підтримки спільної оборонної спроможності НАТО³¹. При цьому, заявлені основні завдання залишилися незмінними: розвиток демократичних інституцій і зобов'язання вирішувати суперечки шляхом мирних переговорів як однієї з необхідних основ стабільності та безпеки Європи; створення форуму трансатлантичних консультацій з будь-якого питання, яке зачіпає найважливіші інтереси країн-членів НАТО; охорона території кожного члена Альянсу від будь-якої агресивної загрози; підтримання стратегічної рівноваги в Європі.

Нова концепція визначила провідні напрями розвитку НАТО на майбутнє, а саме: більш прискіпливий підхід до сфери безпеки, значну частину якого займають співпраця і діалог; скорочення військового потенціалу та його застосування головно задля вирішення завдань щодо подолання криз і дотримання колективної оборони, а також посилення відповідальності за безпеку європейських союзників НАТО.

З метою співпраці з країнами, які ще не стали членами НАТО була створена Рада північноатлантичного співробітництва (з 1997 р. – Рада північноатлантичного партнерства), членом якої Латвія стала в грудні 1991 р. Це було першим контактом і досвідом співпраці нової країни з НАТО.

Цілком природно, що здобувши незалежність, Латвія зіткнулася з проблемою забезпечення своєї оборони і безпеки, визначення власної ролі та місця у формуванні нової системи світового порядку, вироблення зовнішньополітичної концепції розвитку. У 1991 р. одним із головних завдань для Латвії став процес формування абсолютно нових структур, що забезпечують суверенітет країни і обрану політичну стратегію. Необхідно також було вирішити питання виведен-

30 Дугин А. Основы геополитики. М.: Издавательство «Арктогея-центр», 2000. С. 428.

31 The Rome Declaration. Rome, 8 November, 1991. URL: <http://www.nato.int>

ня радянських військ із території країни, що за активної підтримки країн Європи і США було завершено 31 серпня 1994 р.

Першим про можливе розширення НАТО відкрито заговорив міністр оборони Німеччини Ф. Ріє, який торкнувся цієї теми у своєму виступі в Міжнародному інституті стратегічних досліджень у Лондоні в березні 1993 р. В ситуації, що склалася, латвійське керівництво розраховувало отримати від НАТО гарантії безпеки, що розцінювались як забезпечення незворотності незалежності. Так, 4 листопада 1993 р. латвійська сторона на конференції голів комісій із закордонних справ Європарламенту в Копенгагені виступила за те, щоб НАТО стала одним з гарантів безпеки Латвії.

Разом з тим, всередині самого Альянсу щодо перспектив інтеграції Латвії та двох інших країн Балтії в НАТО не було єдиного підходу. Німеччина і Франція висловлювалися за врахування думки Росії в питаннях будівництва нової архітектури європейської безпеки та розраховували переконати партнерів по коаліції, перш за все США, у необхідності пошуку варіантів розширення Північноатлантичного союзу, які б виключали будь-які демарші з боку Росії. Зокрема, пропонувалося забезпечити країнам Балтії необхідні гарантії безпеки у складі ЄС. Стриману позицію з питання вступу країн Балтії в НАТО займали й країни південного флангу блоку: Італія, Іспанія, Португалія, Греція, Туреччина. Твердими прихильниками прийому балтійських країн в НАТО виступали Данія, Норвегія, Польща, Чехія і Угорщина. У свою чергу, Великобританія, побоюючись втрати впливу на процеси європейської інтеграції, вважала за краще не входити в протиріччя з підходами Парижа і Берліна та утримувалася від відкритої підтримки прийому країн Балтії в НАТО.

Хоча латвійські уряди один за одним послідовно реалізовували курс на вступ в Альянс, у Латвії існувала недовіра щодо НАТО, як і в Альянсі щодо офіційної Риги. Як пише З. Озолиня, латвійська еліта не була впевнена в тому, що країни Заходу, навіть після вступу Латвії до НАТО, будуть захищати її будь-якими засобами у випадку агресії проти неї з боку третіх держав³². Водночас, латвійське російськомовне населення побоювалось, що приєднання країни до держав Північноатлантичного договору матиме наслідком погіршення й без того непростих відносин між Латвією і Росією. Саме ці перестороги стали причиною того, що 26 лютого 2004 р. при голосуванні в латвійському

32 Ozoliņa Ž. *European Security and Defense Policy: The Latvian Perspective. New Security Issues in Northern Europe: The Nordic and Baltic States and the ESDP* / ed. by C. Archer. N. Y., 2008. P. 115–138.

Сеймі з питання вступу в НАТО «за» висловилися лише 77 зі 100 парламентаріїв³³.

Однак попри ці застереження Латвія впродовж 1990-х рр. поспішно рухалась шляхом інтеграції з НАТО. Так, 11 січня 1994 р. офіційний Брюссель з подачі США запропонував зацікавленим країнам ініціативу «Партнерство заради миру» (Partnership for Peace)³⁴. Латвія сприйняла це як перший крок до повноправної участі в Альянсі та перетворилася на одну з перших країн-партнерів, які залучилися до цієї програми.

У межах PfP у 1996 р. Латвія, прагнучи зробити свій внесок у процеси підтримки безпеки і стабільності євроатлантичного простору, взяла участь у миротворчих операціях під проводом НАТО на території колишньої Югославії, зокрема силах з підтримання миру (IFOR) та силах стабілізації (SFOR) в Боснії і Герцеговині, спільних силах (AFOR) в Албанії, миротворчому контингенті (KFOR) у Косово. Одночасно почалася активна співпраця з військових та оборонних питань між Латвією, Литвою та Естонією в Балтійському регіоні.

У 1995 р. за підтримки країн НАТО був реалізований перший проєкт – створення балтійського батальйону з підтримання миру (Baltic Battalion – BALTBAT) з головним штабом в латвійському місті Адажі. У 1996 р. було створено спільний загін морських сил країн Балтії (Baltic Naval Squadron – BALTRON), єдину систему спостереження за балтійським повітряним простором (Baltic Air Surveillance Network – BALTNET), сумісну із системою повітряного контролю НАТО. У 1999 р. в естонському місті Тарту відбулося відкриття військового коледжу безпеки країн Балтії (Baltic Defense College – BALTDEFCOL). Ці проєкти стали основою сучасної системи оборони Латвії. Крім того, деякі країни-члени НАТО та їхні партнери брали участь у проєкті з координації співробітництва та надання допомоги країнам Балтії (Baltic Security Assistance – BALTSEA), який зробив значний внесок у підтримку інтенсивного співробітництва Латвії, Литви та Естонії.

На зустрічі керівників Альянсу у Вашингтоні в квітні 1999 р. три нові балтійські країни отримали запрошення до організації та була ухвалена новітня стратегічна концепція³⁵. Вона визначала нові

33 Latvijas Republikas Saeima. Par Ziemeļatlantijas līgumu (2.lasījums. Steidzams). 26.02.2004. URL: http://www.saeima.lv/steno/2002_8/st_040226/Balsoj/013.htm

34 The Brussels Summit Declaration / Brussels, 11 January, 1994. URL: <http://www.nato.int>

35 The Alliance's Strategic Concept / Approved by the Heads of State and Government participating in the meeting of the North Atlantic Council in Washington, D.C. on 23rd and 24th April 1999. URL: <http://www.nato.int>

загрози євроатлантичному світу та збереженню стабільності, серед яких зокрема, утиск прав людини, міжетнічні конфлікти, економічні проблеми, руйнування суспільно-політичного порядку та поширення зброї масового ураження (ст.3). Підкреслювалося, що такі загрози здатні посприяти регіональній нестабільності, через яку може виникнути збройний конфлікт, що завдасть збитків безпеці на теренах, які межують з регіонами нестабільності країн-членів НАТО (ст.20).

У цілому завдання Альянсу в безпековій галузі залишилися незмінними, однак підтримка стратегічної рівноваги в Європі вже не фігурувала в якості основного завдання. Першочерговою метою НАТО визначалось дотримання безпеки і міжнародного миру (ст.15).

Запрошенню Латвії в НАТО передувало оцінювання Департаментом оборони США оборонної системи Латвії, що розпочалося з візиту до Риги помічника американського держсекретаря з питань оборони генерал-майора Г. Ківенара. Його висловлювання щодо неготовності Латвії до вступу в НАТО були оприлюднені головою комісії із закордонних справ латвійського Сейму А. Рубінсом³⁶. Це підштовхнуло керівництво Латвійської Республіки до приведення стану збройних сил країни у відповідність з вимогами НАТО і ґрунтовно допомогло Міністерству оборони Латвії сформувати належні відносини з Альянсом.

16 січня 1998 р. президенти Латвії, Литви, Естонії та Сполучених Штатів підписали Хартію партнерства³⁷ в якій зазначалось, що американська сторона ніколи не визнавала насильницького включення держав Балтії до складу СРСР у 1940 р. і вважає їхню державність безперервною з моменту встановлення незалежності. У преамбулі йшлося про дружні відносини між США і балтійськими країнами, «які безперервно підтримувалися з 1922 року». У Хартії відзначалося, що «у США існує глибокий, щирий і довгостроковий інтерес до незалежності, суверенітету, неподільності та безпеки території країн Балтії», а також намір офіційного Вашингтону працювати разом з останніми в напрямку їхньої інтеграції в НАТО³⁸.

У Хартії чотири держави наголосили на своїй прихильності загальним цінностям: демократії, верховенства права, вільного рин-

36 Щербаков А. Военные услышали звон и не поверили. Что же сказал американский генерал? *Бизнес и Балтия*. 1998. № 50. 12 марта.

37 Partnerības Harta starp Latvijas Republiku, Igaunijas Republiku, Lietuvas Republiku un Amerikas Savienotajām Valstīm / Vašingtonā, 1998. gada 16.janvārī. URL: <http://www.am.gov.lv>

38 Смоленска А. Президенты Балтии и США подписывают Хартию о партнерстве. *Диена*. 1998. 17 января.

ку, поваги до прав і свобод кожної людини. Вони заявили про єдине бачення вільної Європи і проголосили, що їхньою спільною метою є повна інтеграція Латвії, Естонії та Литви в європейські та трансатлантичні політичні, економічні, оборонні структури задля дотримання безпеки цих країн в Альянсі. У Хартії йдеться, що «Європа не буде в цілковитій безпеці, допоки не будуть у безпеці і Латвія, і Естонія, і Литва». У цьому документі країни Балтії підтвердили свою мету постати повноправними членами європейських та трансатлантичних організацій, включаючи ЄС і НАТО, а США схвалили ці прагнення.

У розділі про співпрацю в галузі безпеки йдеться про те, що балтійські країни проводитимуть спільні консультації та перемовини з іншими державами у тому випадку, якщо хтось із партнерів відчує небезпеку або загрозу своїй територіальній цілісності, незалежності та безпеці.

У розділі про інтеграційні зобов'язання, партнери підкреслили свою зацікавленість в демократичному і стабільному розвитку Російської Федерації та підтримали зміцнення відносин між Москвою та Альянсом як важливого елементу єдиного погляду на нову мирну Європу. Країни Балтії заявили і про свою готовність продовжувати економічні реформи та інтегруватися в міжнародні економічні організації – особливо в СOT та Організацію з економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР).

Документ не давав юридичних гарантій безпеки країнам Балтії та їхнього вступу в НАТО або інші європейські структури. Проте, за оцінкою офіційної Риги, відносини між країнами Балтії та США переросли в союзницькі взаємини.

Заступник держсекретаря США С. Талбот у своїй промові 7 липня 1998 р. в Ризі, звертаючись до країн Балтії, зазначив: «це в національних інтересах США, що ви повернули собі належне місце в Європі». Необхідно підкреслити, що Латвія скористалася геостратегічним інтересом США в Північно-Східній Європі та стрімкими темпами працювала задля ліквідації зауважень Білого дому.

Уряд висловив тверду рішучість продовжувати збільшення бюджету оборони, щоб останній у 2003 р. досяг 2% ВВП. У зв'язку із цим, а також з метою сталого розвитку збройних сил урядом Латвії був розроблений «Закон про фінансування національної оборони», який передбачав значне збільшення матеріальних ресурсів військового бюджету країни у 2001–2003 рр.

Також у 2000 р. було розроблено річний план дій щодо вступу кра-

їни в НАТО, в якому були сформульовані основні напрямки розвитку національних збройних сил країни.

У 2000 р. бюджет оборони Латвії був збільшений на 33% порівняно з попереднім роком, сягнувши 1,05% ВВП країни. Міністерство оборони Латвії приділяло особливу увагу поліпшенню побутових умов військових, здійсненню реформи військового персоналу, продовженню удосконалення інфраструктури, окремим програмам з придбання екіпіровки і озброєння, а також розширенню міжнародного співробітництва.

Варто зазначити, що після завершення «холодної війни» наріжним каменем політичного виміру територіальної системи європейської безпеки стало питання контролю за звичайними озброєннями держав-учасниць. У цьому контексті значення Латвії та її сусідів по регіону виявилось вкрай важливим.

З одного боку, три балтійські країни готувались до вступу в НАТО. З іншого, вони не лише не ратифікували, але й не підписали Угоду про адаптацію Договору про звичайні збройні сили в Європі 1999 р., і у випадку перевищення НАТО визначених Угодою квот по звичайних озброєннях останні могли бути розміщені на території Латвії та її балтійських сусідів, що спричинило побоювання з боку Росії. Напередодні розширення НАТО на схід держави Альянсу ще намагались віднайти компромісне рішення. Так, у 2003 р. було обіцяно, що після вступу в НАТО країни Балтії приєднаються до Угоди³⁹. Однак після розширення Альянсу ці обіцянки були забуті, і у підсумку Угода так і не набула чинності.

На саміті НАТО в Стамбулі 28–29 червня 2004 р. Латвію було прийнято в члени Альянсу. У 2005 р. затверджено нову «Концепцію національної безпеки Латвії»⁴⁰ де у сфері зовнішньої політики, в інтересах національної безпеки Латвії, позначено розвиток демократичних процесів поза регіоном країн Балтійського моря з акцентом на країнах-учасниках СНД. Крім того, Латвія активно підтримала участь США в процесах дотримання безпеки на теренах Європи, вважаючи це одним з ключових елементів європейської стабільності. В Концепції згадуються також важливість участі держави в міжнародних організаціях, розвитку добросусідських відносин із суміжними країнами, зміцнення регіонального співробітництва. Державну оборону Латвія пов'язує з участю і цілковитою інтеграцією в НАТО. У документі під-

39 Российские эксперты: страны Балтии приблизят экономику России к европейской. 16.05.2003. URL: <http://rus.delfi.lv/news/daily/latvia/rossijskie-eksperty-strany-baltii-priblizyat-ekonomiku-rossii-k-evropejskoj.d?id=5419154>

40 Nacionālās drošības koncepcija, apstiprināta Saeimā 2005.gada 2.februārī. URL: <http://www.am.gov.lv>

креслювалось, що «в сучасний період не існує військової загрози ані Латвії, ані країнам Балтії в цілому».

Можливі військові загрози, згідно з Концепцією, вважаються спільними загрозами для НАТО. Національні збройні сили Латвії готуються не тільки для захисту національної території, але й до участі в міжнародних операціях з підтримання миру поза республікою.

Латвійська Республіка активно підтримує курс державного керівництва України і Грузії щодо вступу в НАТО. Зокрема, в квітні 2008 р. висока латвійська делегація активно підтримувала дві колишні радянські республіки на саміті Альянсу в Бухаресті, аргументуючи це тим, що реальний рух до членства в НАТО для Латвії почався лише після того, як їй було запропоновано План дій щодо членства, попри наявність російських військ на її території.

Глава латвійської держави назвав 17 років незалежності Латвії і 4 роки її перебування в НАТО «історією успіху», зазначивши, що ще п'ятнадцять років тому членство в Альянсі здавалося нездійсненною мрією. Крім того, відзначив президент Латвії (2007–2011) В. Затлерс, багато хто пророкував, що членство Латвії в НАТО спричинить неприємності з боку найбільшого її сусіда – Росії: «Парадоксально, але після вступу Латвії до Північноатлантичного альянсу латвійсько-російські взаємини значно покращилися... Цим ми завдячуємо нашій мудрій зовнішній політиці».

11 червня 2008 р. під час відвідин Балтійського військового коледжу (BALTDEFCOL) в естонському місті Тарту В. Затлерс виступив з епохальною ініціативою: перетворити цей навчальний заклад в досяжному майбутньому на базу для навчання українських і грузинських офіцерів як представників тих пострадянських країн, що найбільше прагнуть приєднання до Північноатлантичного альянсу⁴¹.

Крім того, міністерство оборони Латвії підготувало до реалізації низку проектів, покликаних не тільки забезпечити латвійських військових новою технікою, надійніше захистити державні таємниці, але й надати Латвійській Республіці новий статус – морського форпосту НАТО. У планах військових країни – спорудження в Лієпаї сучасного військового порту.

Саме у регіоні Балтійського моря безпосередньо стикаються сили Північноатлантичного альянсу і країн-членів ОДКБ на чолі з Росією. Варто зауважити, що не зважаючи на вступ Латвії до НАТО та ЄС геополітичні інтереси Росії на балтійському напрямку, в тому числі в

41 Колыванский В. Военно-идеологический преискуронт. *Российские вести*. 2008. № 21. 18–25 июня.

Латвії, залишилися практично незмінними. Москва намагається запобігти остаточному і незворотному виходу балтійських країн зі сфери російського впливу.

Необхідно підкреслити, що протягом 2000-х рр. Балтійське море в стратегії НАТО не було пріоритетним регіоном в зоні потенційних військових дій. Після анексії Криму Росією та її агресії на Донбасі у 2014 р. ситуація різко змінилася, оскільки країни Балтії тепер розглядаються стратегами НАТО, в першу чергу американськими, в якості наступного об'єкта російської окупації на пострадянському просторі.

Балтійське море відіграє важливу роль у стратегічному протистоянні Заходу і Росії. Під час президентства Б. Обама (2009–2017) стало очевидним прагнення США до посилення своєї присутності на Балтиці під приводом необхідності захисту країн регіону від російських зазіхань. Адже з військової точки зору Латвія, Литва та Естонія майже ізольовані від інших держав-членів НАТО, що значно ускладнює адекватну відповідь на можливі інциденти військового характеру на Балтійському морі.

Прагнучи певною мірою нівелювати ці проблеми у січні 2017 р. американська адміністрація уклала з балтійськими державами договори, що формально закріплюють розміщення нових військових підрозділів у цих країнах і статус американських військовослужбовців у них⁴². Окрім цього від початку 2017 р. в межах так званого посилення «східного флангу» Альянсу до Польщі й країн Балтії прибули сили і засоби 3-ї бронетанкової бойової бригадної групи США та батальйонні тактичні групи країн-членів НАТО, які разом з національними збройними силами продовжили вдосконалювати Балтійський плацдарм⁴³.

У 2019 р. на військовій базі Адажі під Ригою розпочав роботу натівський штаб міжнародної дивізії «Північ» (Headquarters Multinational Division North), до складу якої увійшли бойові підрозділи Латвії, Данії та Естонії.

Ризький штаб покликаний полегшити координацію сил НАТО в Балтії, увійшовши до структури Альянсу – підрозділу «Північ», завданням командування якого є оперативний контроль ситуації та забезпечення співпраці натівських сил в регіоні. Наразі спільне ко-

42 Ridgwell H. US Signs Defense Pacts With Baltic States, but NATO Allies Wary of Trump Era. 18.01.2017. URL: <http://www.voanews.com/a/united-states-defense-pactsbaltic-states/3681669.html>

43 Batchelor T. The map that shows how many NATO troops are deployed along Russia's border. 05.02.2017. URL: <http://www.independent.co.uk/news/world/europe/russia-nato-border-forces-map-where-are-they-positioned-a7562391.html>

мандування підрозділами НАТО у Польщі, Словаччині, Угорщині та країнах Балтії здійснюють штаби у польських містах Щецин та Ельблонг.

Станом на 2022 р. в країнах Балтії на ротаційній основі дислокуються три бойові групи союзників приблизно по 1 300 осіб кожна. Орім цього у країнах Балтії передбачається розмістити до 10 тис. солдатів НАТО, тобто цілу дивізію. В Адажі будеється нове казармене містечко, де розмістяться кілька тисяч солдатів.

Отже, Латвія разом з іншими країнами Балтії прагне все нових гарантій своєї безпеки. Балтійські держави категорично не бажають залишитися наодинці з агресивною Росією і роблять усе, щоб цього не сталося.

На сьогодні є підстави стверджувати, що Латвія досягла успіху в інтеграції у різні європейські структури: політичні, економічні, а також інституції регіональної безпеки. І якщо політичні цілі були досягнуті: Європа прийняла Латвію до своїх лав, країна увійшла в систему європейської безпеки, то економічні очікування поки що не виправдалися – Латвія опинилась серед найбідніших країн Європи. Основними зовнішньополітичними досягненнями за три десятиліття незалежності стали зміцнення суверенітету і закріплення позицій рівноправної європейської держави-члена ЄС.

Розділ 2. Чинники формування зовнішньополітичного курсу Литовської Республіки

Литовська Республіка є доволі маленькою країною колишнього Радянського Союзу, де проживає 2,8 млн. населення⁴⁴. Однак за показником реального ВВП на душу населення, який у 2020 р. за даними Світового банку становив 38,8 тис. дол. США⁴⁵, Литва займає перше місце серед пострадянських республік і сорокове у світі. Порівняно з іншими пострадянськими державами Литва є успішною країною, що змогла перейти від авторитарного політичного режиму до демократичного за доволі короткий проміжок часу, вийшовши зі складу СРСР у 1990 р. і набувши членства в ЄС та НАТО у 2004 р. Корені такої кардинальної зміни міжнародного становища Литви та передумови

44 2021 m. gyventojų ir būstų surašymo pagrindiniai rezultatai / Lietuvos statistikos departamentas. URL: <https://osp.stat.gov.lt/informaciniai-pranesimai?eventId=288049>

45 GDP per capita, PPP (current international \$). International Comparison Program, World Bank / World Development Indicators database. URL: https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.PP.CD?most_recent_value_desc=true&year_high_desc=true

становлення нинішньої Литовської Республіки полягають насамперед в історичні площині.

Передумови зовнішньополітичної орієнтації Литовської Республіки сягають періоду Великого князівства Литовського, що XV–XVI ст. було великою європейською державою де слов'янський етнос складав 9/10 населення.

Статут Великого князівства Литовського, тодішній основний закон держави, написано ще у 1529 р. Він був підтверджений двома редакціями 1566 та 1588 рр., норми яких на території Литви, Білорусі та України діяли до 1840 р. Цілком логічно, що чинна на сьогодні Конституція Литовської Республіки 1992 р. у своїй преамбулі ґрунтує правовий фундамент нинішньої незалежної Литви на Литовських Статутах та Конституціях Литовської Республіки (1920, 1922, 1928, 1938).

Прагнення Литви встати у війні з Московською державою призвело до підписання у 1569 р. Люблінської угоди про об'єднання Королівства Польського та Великого князівства Литовського в союз держав – Річ Посполиту. Однак врешті-решт, після трьох поділів Речі Посполитої в кінці XVIII ст. (1772, 1793, 1795), литовські землі таки опинились у складі Російської імперії.

З часом на територіях, які були насильницьким шляхом включені до складу імперій, розпочинаються національно-визвольні повстання, які оформлюються у національно-визвольні рухи. Не стала винятком і Литва.

Національно-визвольний рух у Литві зародився у студентському середовищі. 1817 р. у Вільнюсі засновано патріотичне студентське товариство філоматів і філаретів, які пропагували ідеї національного відродження. Воно увійшло в історію як «Жемантійське відродження». 1822 р. товариство поряд з іншими студентськими організаціями було заборонено. Національно-визвольне повстання, яке відбувалося у Польському Королівстві у 1830–1831 рр., поширилося й на Литву. Однак, як відомо, воно було жорстко придушене імперською владою, після чого Вільнюський університет, який вважався центром вільнодумства, закрито, а назву Литва взагалі вилучили з офіційного вжитку. Замість неї почали вживати топонім Північно-Західний край.

Цікавим прецедентом на литовських землях у середині XIX ст. стали «товариства тверезості», що набули популярності у селянському середовищі й сприяли зародженню національної самосвідомості литовського народу. Проте згодом і їх заборонили.

На початку 1860-х рр. на західних територіях Російської імперії прокотилася нова хвиля національно-визвольних повстань. У січ-

ні 1863 р. у Литві також почалося повстання, яке очолили ксьондз А. Мацкявічюс, К. Калиновський і З. Сераковський. У Північно-Західному краї генерал-губернатором було призначено М. Муравйова, який розправлявся з повсталими з такою жорстокістю, що отримав прізвисько «вішальник». Після придушення повстання у 1864 р. його керівників було страчено, а більшість активних учасників вислано на каторгу до Сибіру.

У цей же період литовські землі, як і решта західних територій, що входили до складу Російської імперії, почали зазнавати активної політики русифікації. Її суть зводилася до викорінення національних мов через закриття литовських шкіл, поширення православ'я, адже більшість литовців були католиками, заборону друку книжок литовською мовою, вивчення литовської мови тощо. Наслідком політики русифікації стали явища, які характерні й для інших територій імперії – литовська мова перестала бути престижною. Нею розмовляли здебільшого бідняки та селяни.

Однак спроби уряду Російської імперії знищити литовську ідентичність не дали очікуваного результату, а навпаки, спричинили зворотній ефект, який проявився у національному відродженні. В історії цей період відомий як Литовське національне відродження, найактивнішими учасниками якого були В. Кудірка, Й. Басанавічюс та ін.

Реформи імператора Олександра II 1870-х рр. і скасування кріпацтва у Російській імперії у 1861 р. послабили натиск самодержавства і сприяли посиленню соціальної мобільності. Це пришвидщило міграційні процеси всередині імперії, урбанізацію і дещо пізніше викликало новий сплеск створення організацій національно-визвольного спрямування. Свою діяльність ці організації реалізовували через випуск газет, історичної та художньої літератури литовською мовою, незважаючи на те, що заборона на друк литовською мовою тривала. Найвідомішими литовськими газетами тоді були «Аушра» і «Варпас». Видавцем і організатором – славнозвісний поет В. Кудірка чия «Національна пісня» пізніше стала гімном незалежної Литви. Наслідком такої послідовної і системної просвітницької роботи було скасування у 1905 р. заборони на видавництво книг та літератури литовською мовою.

Револьюційні події 1905–1907 рр. мали відчутний вплив і на Литву, де на скликаному у грудні 1905 р. великому з'їзді литовців було ухвалено резолюцію з вимогою надати Литві політичну автономію.

Перша світова війна прискорила процеси національного відродження у Литві. Після революційних подій у Російській імперії протягом лютого-жовтня 1917 р. Рада Литви 16 лютого 1918 р. проголосила Акт

державної незалежності й було створено Литовську Республіку. Вона проіснувала, з невеликою перервою (грудень 1918 – серпень 1919 р., коли влада у Литві перейшла до рук Червоної Армії) до 1940 р., що мало велике значення для формування національної ідентичності литовців.

Варто відзначити, що у цей період Литва орієнтувалася на країни Антанти, що заклало історичну традицію її прозахідної орієнтації. Саме підтримка західних країн на Паризькій мирній конференції 1919 р. дозволила Литві, Латвії та Естонії домогтися міжнародного визнання свого суверенітету і виведення з території іноземних військ. Тому у міжвоєнний період вони розглядали Великобританію і Францію як основних гарантів своїх суверенітету і безпеки.

Важливе значення мав і той факт, що країни Заходу засудили радянсько-німецький пакт Молотова – Ріббентропа від 23.08.1939 р., особливо секретний протокол до нього про розподіл сфер впливу у Східній Європі, і не визнали приєднання країн Балтії до СРСР в 1940 р. в результаті цих домовленостей. У деяких з них у післявоєнний період навіть продовжували діяти дипломатичні представництва Литви, Латвії та Естонії.

Надалі про власну зовнішню політику Литви можна вести мову лише після розпаду СРСР й офіційного визнання державної незалежності рядом країн у серпні 1991 р. По суті будь-яка зовнішньополітична доктрина чи стратегія у формалізованому вигляді відображає пануючу у політичному та економічному істеблішменті систему поглядів на пріоритети та орієнтацію зовнішньополітичного курсу, а їх аналіз потребує детального розгляду процесу ухвалення зовнішньополітичних рішень і факторів, під впливом яких вони приймалися⁴⁶. Тому насамперед розглянемо як розгорталися процеси і дискусії навколо зовнішньополітичних орієнтацій Литви після відновлення незалежності.

Напевно найважливішим чинником зовнішньої політики відновленої Литовської Республіки була орієнтація на Європейський Союз, поступовий розрив зв'язків з Росією та вихід зі сфери її впливу. При цьому слід зауважити, що Литва не була таким собі реципієнтом ЄС, яку ЄС намагався затягнути у свою сферу впливу. Тут слід вести мову про цілком свідомий вибір не тільки уряду, а й громадян, про що свідчили соціологічні опитування і мотивація, яка лягла в основу проєвропейської політики.

Нагадаємо, що на відміну від решти радянських республік, країни Балтії перебували у складі СРСР значно менший період часу – від 1940

46 Воротников В.В. Концепции и приоритеты внешней политики Латвии, Литвы и Эстонии в 2004–2012 гг. Автореф. дис.... канд. ист. наук. М., 2014. 20 с.

до 1991 р. На час здобуття незалежності у цих республіках ще лишався прошарок людей, які пам'ятали життя поза СРСР, що створювало своєрідну «історичну пам'ять» про життя не в Радянському Союзі. Робимо на цьому наголос, оскільки саме на питаннях історичної пам'яті згодом базувалася уся зовнішня політика Литовської Республіки.

Тобто для Литви та інших країн Балтії європейський вектор зовнішньої політики був своєрідним кроком «повернення» до Європи. Хоча власне ідея «повернення в Європу» з'явилася на рівні суспільно-політичних рухів за національну і політичну незалежність ще наприкінці 1980-х рр. в часи горбачовської перебудови. Ці ідеї стали домінуючими після здобуття незалежності. Після приходу представників руху за національну незалежність до влади, ідея про проєвропейський вектор розвитку лягла в програмні документи Литви.

Водночас у Литві залишалося багато прихильників збереження контактів – економічних і політичних відносин з новоутвореним у 1991 р. СНД. Цей процес для більшості громадян виглядав органічним, оскільки за період існування СРСР Прибалтика була таким собі «радянським закордоном», де рівень життя був вищим, ніж у інших республіках СРСР, технологічно ці республіки також були одними з найбільш розвиненими в СРСР за рахунок кораблебудування, високотехнологічних підприємств, які виготовляли електроніку, приладобудування та ін.

На початку 1990-х рр. політика Литви радше була багатовекторною. З одного боку, за рахунок усталених контактів з колишніми радянськими республіками, з іншого – до прийняття Маастрихтського договору 7 лютого 1992 р. Європейський Союз тоді представляв із себе радше красиву привабливу картинку, потрапити куди було вкрай складно і не зрозуміло, чи готовий ЄС до розширення взагалі. Повна невизначеність перспектив приєднання до ЄС робила ідею «повернення до Європи» суто внутрішнім політичним явищем у Литві на початку 1990-х рр.

У подальшому в основу зовнішньої політики Литви лягла концепція відновлення державності та «повернення до Європи». Концепція відновлення державності включала в себе правову спадковість сучасної Литви від Литовської Республіки дорадянського періоду. На відміну від решти радянських республік, країни Балтії оголосили своє включення до складу СРСР незаконним, оскільки воно стало результатом насильницької окупації у 1940 р. Концепція «відновленої державності» дозволила лідерам Литви провести чітку межу між своєю країною і державами СНД й претендувати на те, щоб країни Балтії розглядалися західними державами і міжнародними інститутами в одній групі з країнами Центральної та Східної Європи, які також здобули свою національну державність

після Першої світової війни, а після Другої – потрапили під радянський контроль, хоча і не включалися до складу самого СРСР⁴⁷.

Такий підхід мав не тільки символічне, але й важливе практичне значення, як зазначає П. ван Елсуwege. Факт, що політичне керівництво Литви, Латвії та Естонії наполегливо відстоювало тезу про «відновлений характер» своєї державності, в результаті спонукав Європейську економічну спільноту вже з січня 1992 р. поширити на них дію програми ФАРЕО⁴⁸, яка початково була розроблена для допомоги у структурній перебудові економік Польщі, Угорщини та інших країн ЦСЄ. Ця програма мала набагато масштабнішу мету і обсяги фінансування, ніж програма ТАСІС, в рамках якої здійснювалася допомога державам СНД. Нарешті, декларування наступності щодо довоєнних Литви, Латвії та Естонії давало можливість їх пострадянським урядам претендувати на повернення колишньої зарубіжної власності цих держав (переважно дипломатичних місій в Європі і США) і фінансових активів, розміщених ними на депозитах в західних банках. В умовах практично повної відсутності в перші роки незалежності власних валютних резервів у всіх республіках колишнього СРСР, крім Росії, це також давало вагомі переваги⁴⁹.

На думку А. Володькіна, прозахідна орієнтація розглядалася як єдина надійна гарантія безпеки країн Балтії. В цьому зв'язку основним аргументом висувалася теза про те, що Литва (як і Латвія та Естонія) – мала країна, затиснута між великими і сильними сусідами, які неодноразово протягом історії захоплювали і приєднували до себе їх територію, не рахуючись з думкою населення. Особливо підкреслювалося, що неучасть країн Балтії у військових союзах у міжвоєнний період не допомогла їм зберегти незалежність. Тому, щоб уникнути повторення подібного в майбутньому, необхідно приєднатися до міжнародних структур колективної безпеки, які б не перебували під контролем цих сусідів і могли створити певну протизагрозу їх впливу⁵⁰.

Після проголошення незалежності було ухвалено Концепцію безпеки Литви (1992), що затверджувала політику нейтралітету. Згідно концепції Литва розглядалася в якості мосту між Заходом та Сходом. Зокрема, з цього приводу перший президент Литви А. Бразаускас у «Європейській

47 Володькин А.А. Внешняя политика Литвы, Латвии и Эстонии в отношении Евросоюза в 1990-е. *Актуальные проблемы международных отношений и глобального развития*: сб. науч. ст. Минск, 2018. Вып. 6. С. 39.

48 Van Elsuwege P. From Soviet Republics to EU member States: A Legal and Political Assessment of the Baltic States' Accession to the EU. Leiden – Boston: Martinus Nijhoff Publ., 2008. P. 102.

49 Ibid. P.40.

50 Володькин А.А. Указ. соч. С. 41.

промові» у травні 1993 р. заявляв: «Принцип мосту між Сходом та Заходом міг би створити сприятливі умови для іноземних інвестицій, підприємництва, транзиту та туризму. Геополітичне становище Литви зацікавило б Захід можливостями Сходу. Західні технології і сировина Сходу із застосуванням кваліфікованих робочих рук могли б забезпечити економічний динамізм Литви»⁵¹. Звісно, мова йшла про рівноцінну співпрацю з пострадянськими республіками, включаючи Росію без членства у будь-яких утвореннях на пострадянському просторі на кшталт СНД.

Проте згодом політику нейтралітету було відхилено і в основу зовнішньої політики Литви покладено концепцію «колективної безпеки», яка передбачала інтеграцію до європейських та євроатлантичних структур. Причому за кілька місяців того ж таки 1992 р. у Литві прийнято спеціальний «Конституційний акт про неприєднання Литовської Республіки до пострадянських східних союзів». Таким чином на конституційному рівні обмежувалися напрями зовнішньої політики. Більше того, у цьому документі наголошувалося, що «діяльність, метою якої є залучення Литовської держави у вказані союзи чи співдружності держав, вважається ворожою стосовно незалежності Литви»⁵².

Виходячи з цього, у науковій літературі виділяють два теоретичні підходи, які дозволяють пояснити появу ідеї «повернення до Європи» та її усталеність у зовнішній політиці держав Балтії. По-перше, це теорія альянсів і балансу сил С. Уолта; по-друге – теорія сек'юритизації і комплексів регіональної безпеки Б. Бузана і О. Уівера.

Перша виходить з того, що для захисту своїх інтересів у малих країнах є тільки дві можливі опції у міжнародній політиці: балансування (balancing) або приєднання (bandwagoning). Балансування тут означає, що в протистоянні на міжнародній арені мала країна примикає до слабшої сторони цього протистояння, щоб таким чином мати певний вплив, посилюючи її потенціал і спільно створюючи противагу впливу сильнішої сторони (яка, усвідомлюючи свою силу, меншою мірою готова цінувати союзників), запобігаючи їй ще більшому посиленню.

Однак, як відзначають у своїй статті про особливості зовнішньої політики держав Балтії Дж. Ламоре і Д. Галбрез, це не найкращий вибір для малої країни, оскільки її вага в міжнародній політиці навряд

51 Бразаускас А. Пять лет президентства: события, воспоминания, мысли. Москва: УНИПРИНТ, 2002. С. 233.

52 Lietuvos Respublikos Konstitucija. URL: <https://www.lrs.lt/home/Konstitucija/Konstitucija.htm>

чи буде достатньою, щоб істотно посилити слабшу сторону і таким чином змінити загальний баланс сил. Втрати ж від того, що країна опиниться на боці тих, хто програв, можуть бути непомірно великими, оскільки переможці навряд чи стануть ставитися поблажливо до неї лише через її слабкість. Тому набагато вигіднішим є приєднання до сильнішої сторони протистояння, що взаємно посилить їх⁵³.

Як зазначає в цьому зв'язку Р. Симонян, союз із більш сильними країнами та їх підтримка дозволяють малим країнам підвищити свою вагу у міжнародних питаннях, отримати військово-політичний захист або більш вигідні умови для ведення торгівлі та розвитку власної економіки. Неодмінною умовою вибору такого шляху є розуміння того, що втрати від такого союзу (наприклад, втрата частини суверенітету) будуть менш значними, ніж передбачувані виходи⁵⁴.

Тому лідери Литви оголосили інтеграцію країни у західне співтовариство запорукою забезпечення їх безпеки від повторення загроз зі сходу і, відповідно, виживання самої держави. Саме цей підхід став домінуючим у ЗМІ та серед політикуму, що згодом сформувало стійку прихильність населення до ідеї євроінтеграції та приєднання до євроатлантичних структур безпеки, мобілізувавши тим самим свій електорат, який був дезорієнтований і, як і в решті пострадянських республік, переживав кризу ідентичності. Такий реверс зовнішньої політики Литви, на наш погляд, слід радше розглядати як вибір правлячих еліт, що власне відбулося і в інших країнах ЦСЄ.

Аналізуючи роль політичної еліти Литви у цьому процесі, слід відзначити, що для неї характерною була рідкісна одностайність у питанні приєднання до європейських та євроатлантичних структур. Між політичними партіями існували істотні розбіжності з питань внутрішньої політики, темпів і методів проведення економічних реформ, ролі держави в економіці, політики щодо національних меншин тощо, але жодна з великих політичних партій Литви не ставила під сумнів тезу, що інтеграція до ЄС і НАТО є безперечним першочерговим пріоритетом у сфері зовнішньої політики забезпечення національної безпеки їхньої країни⁵⁵. Фактично у Литві противником прозахідного курсу був лише «Соціалістичний народний фронт». Решта партій радше маргінальними групами. Між системними партіями

53 Lamoreaux J. W., Galbreath D. J. The Baltic States As «Small States»: Negotiating the «East» by Engaging the «West». *Journal of Baltic Studies*. 2008. Vol. 39(1). P. 5.

54 Симонян Р. Х. Оккупационная доктрина в странах Балтии: содержательный и правовой аспекты. *Государство и право*. 2011. № 11. С. 37.

55 Володькин А.А. Указ. соч. С. 45.

щодо зовнішньополітичних орієнтацій спостерігався дивовижний, як для постсоціалістичної республіки, консенсус.

Відправною точкою у розвитку відносин між країнами Балтії і Європейським Союзом стало рішення ЄС про визнання незалежності Литви, Латвії та Естонії 27 серпня 1991 р. Як вказує П. ван Елсувеге, майже відразу після цього в керівних органах ЄС почалися дискусії про можливі шляхи розвитку відносин з країнами Балтії. Обговорювалися три можливі опції. Перша передбачала включення країн Балтії в політику ЄС разом з республіками колишнього СРСР. Це дозволило б уникнути непорозумінь з Москвою. Друга опція полягала в тому, щоб виходячи з тези про відновлення державності, не визнавати їх частиною пострадянського простору і поширити на них політику ЄС щодо посткомуністичних країн ЦСЄ. Однак такий вибір загрожував ускладненнями відносин з Росією, яка розглядала держави Балтії, як і країни СНД, в якості своєї традиційної сфери геополітичного впливу.

Третій варіант передбачав особливий статус для країн Балтії, відмінний як від статусу держав СНД, так і від статусу країн ЦСЄ. В цьому випадку, на думку європейських політиків, вони залишалися б у «сірій зоні» між регіоном Центральної та Східної Європи і Росією⁵⁶.

У результаті знайдено наступний компроміс: угоду про асоціацію з Литвою (як і з рештою Балтійських країн), аналогічну тим, що вже були укладені з державами ЦСЄ, визнано передчасною з огляду на її економічну ситуацію і нещодавню приналежність до СРСР. Тому вирішено укласти з Балтійськими країнами угоди про торгівлю і співпрацю, які повинні були замінити на їх території дію угоди про торгівлю та співробітництво, укладену ще з СРСР. В той же час керівництво ЄС вирішило послати країнам Балтії чіткий політичний сигнал про те, що розглядає їх окремо від держав СНД⁵⁷.

Цим сигналом послужив візит віце-президента Єврокомісії Ф. Андріессена 9 вересня 1991 р. Він підтвердив намір спільноти вести переговори про угоду про торгівлю та співробітництво, пообіцяв Литві, Латвії й Естонії 400 млн екю в рамках програми технічної допомоги СРСР та включення в програму ФАРЕО з січня 1992 р. Звіт Єврокомісії про співпрацю з Литвою, Латвією та Естонією підтвердив цей намір. Підсумкове рішення про включення їх в програму ФАРЕО разом з Албанією було прийнято Радою ЄЕС 23 грудня 1991 р.⁵⁸ Це бу-

56 Van Elsuwege P. Op. cit. P. 101.

57 Володькин А.А. Указ. соч. С. 47.

58 Van Elsuwege P. Op. cit. P. 102.

ло першою дипломатичною перемогою держав Балтії у відносинах з Брюсселем.

Наступним кроком стало підписання 11 травня 1992 р. угоди про торгівлю та співробітництво з ЄС, яке супроводжувалося політичною декларацією сторін про наміри до подальшого зближення. Угода набула чинності 1 лютого 1993 р. Слід зазначити, що УПС є рамковими документами, які Євросоюз в різний час уклав майже з усіма державами колишнього радянського табору.

Угоду про вільну торгівлю укладено з Литвою 18 липня 1994 р. Вона регулювала питання платежів, конкуренції і зближення законодавства. Однак її дія не поширювалася на продукцію сільськогосподарської, рибної, текстильної галузей, щодо яких вводилися особливі правила і зберігалися мита.

1995 р. став важливим для розвитку відносин держав Балтії з Євросоюзом, адже 12 червня Брюссель централізовано підписав з усіма трьома країнами Балтії Європейські угоди про асоціацію. Процес їх ратифікації країнами ЄС розтягнувся майже на три роки і вони набули чинності лише 1 лютого 1998 р. До того відносини між державами Балтії та ЄС регулювалися вже згаданими угодами про вільну торгівлю. 8 грудня 1998 р. Литва подала заявку на вступ до ЄС та отримала статус офіційного кандидата на вступ до Євросоюзу.

Водночас всередині ЄС розгорнулися дебати з питань термінів та черговості прийому країн-кандидатів. Німеччина виступала за те, щоб ці країни були розділені на групи і прийняті в кілька етапів. В першу чергу мали бути прийняті сусідні до неї держави Вишеградської групи. Інший підхід отримав назву «недискримінаційного», або концепції «великого вибуху». Відповідно до нього всі країни-кандидати з ЦСЄ мали увійти до ЄС одночасно. На Мадридському саміті 1995 р. німецьку пропозицію про поетапне розширення було відхилено іншими членами Євросоюзу, а Єврокомісії доручено підготувати висновки про ступінь підготовленості кожної з асоційованих країн і їх відповідності до вступних критеріїв.

Висновки були підготовлені до липня 1997 р. та стали складовою частиною програми «Порядок 2000», схваленої на Люксембурзькому саміті у грудні того ж року. Виходячи з оцінок, представлених у висновках, на саміті вирішено почати переговори щодо вступу тільки з шістьма кандидатами: Польщею, Чехією, Угорщиною, Словенією, Естонією та Кіпром. За місцем проведення саміту ці держави отримали назву Люксембурзької групи.

Таким чином, за підсумками Люксембурзького саміту держави Балтії виявилися розділеними – лише Естонія потрапила до спис-

ку кандидатів першої хвилі розширення, в той час як перспективи Латвії і Литви залишалися невизначеними. Це викликало бурхливу критику з боку їхніх урядів і скарги на те, що прийняття в ЄС лише однієї з країн Балтії згубно відіб'ється на соціально-економічних зв'язках, що склалися між ними. Врешті на Гельсінському саміті у грудні 1999 р. було прийнято рішення про початок переговорів про вступ з рештою кандидатів, у тому числі з Литвою. Ця група отримала назву Гельсінської. Литва стала членом ЄС та НАТО у 2004 р.

ЄС надавав доволі потужну економічну підтримку країнам-неофітам. Зокрема, допомогу для розвитку сільського господарства, створення нових робочих місць, розвивав інфраструктурні проекти. З моменту вступу до ЄС у 2004 р. і по 2015 р. включно Литві було надано допомогу з боку фондів ЄС у розмірі 8 млрд євро⁵⁹. ВВП Литви на душу населення у 2004 р. склав 48,9%, а у 2018 р. зріс до 81% до середнього по ЄС. Наслідком економічного транзиту стало досягнення доволі високих макроекономічних показників за рахунок реалізації стратегії «балтійської неоліберальної моделі капіталізму», що дало можливість Литві приєднатися до Єврозони у 2015 р.

Неможливо не зауважити, що зворотню стороною цієї політики стало істотне скорочення кількості населення за рахунок міграції на Захід. Зокрема, у Литві з 2004 до 2019 р. населення скоротилося на 17,8%. Однак показово й те, що незважаючи на усі проблеми ЄС, рівень довіри до нього у Литві вищий, ніж до національного уряду, якому довіряє лише 44% литовців, у той час як ЄС – 63%, а Європарламенту аж 72% (2019)⁶⁰.

Світова фінансово-економічна криза 2008 р. загострила питання стану економіки у Литві, внаслідок чого на парламентських виборах 2012 р. перемогла лівоцентристська коаліція, що дещо посилює євроскепсис у суспільстві.

Однак російська агресія проти України у 2014 р. змусила Вільнюс посилювати співпрацю в рамках євроатлантичних інституцій. Країни Балтії, зокрема й Литва прагнули забезпечити «інфраструктурну незалежність» (у сфері енергетики та транспорту) від Росії. З особливою силою цей напрям зовнішньої політики активізувався після вступу до ЄС та НАТО.

Особливість інтеграції країн Балтії до ЄС та НАТО полягає в тому, що вона має «євроатлантичний», ніж суто «європейський» харак-

59 Розвиток фінансових інститутів ЄС та виклики для фінансової політики України: монографія / Борзенко О.О., Богдан Т.П., Шаров О.М. та ін. К., 2019. С. 351.

60 Europeans in 2019. Special Eurobarometer 486 / European Commission. March, 2019. URL: <http://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/index.cfm/Survey/getSurveyDetail/instrument/s/SPECIAL/surveyKy/2225>

тер. Якщо ЄС для країн Балтії – це гарант економічної стабільності, то НАТО – гарант безпеки. Членство у Північноатлантичному альянсі Балтійські країни прагнуть використати для максимізації таких гарантій, модернізуючи, з одного боку, свої збройні сили та інфраструктуру, а з іншого – отримуючи додаткові гарантії безпеки з боку НАТО через створення центрів передового досвіду та збільшення військового контингенту НАТО.

Після 2014 р., коли розпочалася російська агресія щодо України, країни Балтії почали реалізовувати план «Орел-захисник» та пішли на істотне збільшення контингенту НАТО на своїй території. «За півтора десятиліття членства країни Балтії перетворилися з простих споживачів безпеки під «парасолькою» НАТО на повноцінний фактор і пріоритетний напрям стратегічного планування Альянсу, обравши в якості моделі зовнішньополітичного позиціонування роль «останнього бастіону Заходу»⁶¹. Такий статус забезпечує стійку фінансову підтримку інфраструктурному розвитку країн Балтії. Зокрема, Литва завдяки НАТО модернізувала аеродром Зокняй, в рамках операції Baltic Air Policing здійснюється патрулювання повітряного простору країн Балтії, у 2013 р. створено центр енергетичної безпеки. Країни Балтії, демонструючи євроатлантичну солідарність, стали одними з небагатьох країн НАТО, які збільшили рівень витрат на оборону до 2,5% ВВП. Зокрема Литва станом на кінець 2010-х рр. у порівнянні з 2004 р. збільшила ці витрати втричі⁶².

Уявлення про країни Балтії як про «сіру зону безпеки» з фрагментованою оборонною співпрацею на додаток до активного лобізму з боку самих цих країн стали достатньою підставою для розміщення на ротацийній основі, хоча терміни місії не зазначені, чотирьох багатонаціональних бойових груп НАТО в Естонії, Латвії, Литві і Польщі в 2017 р. У Литві таку групу чисельністю у 1 тис. військових очолює Німеччина⁶³.

У зв'язку з нарощенням оборонного потенціалу країн Балтії у 2018 р. в ЄС було ухвалено «План дій з підвищення мобільності», який передбачає модернізацію і перетворення транспортної інфраструктури країн ЄС в інфраструктуру «подвійного цивільно-військового значення», причому особлива увага приділена транспортному коридору Північне море – Балтика.

Підсумовуючи зазначимо, що з огляду на негативний, на думку більшості литовців, досвід перебування у складі СРСР, адже цей пе-

61 Воротников В. Указ. соч. С. 132.

62 Там же. С.134.

63 NATO's Enhanced Forward Presence. May 2017. URL: https://www.nato.int/nato_static_fl2014/assets/pdf/pdf_2017_05/1705-factsheet-efp.pdf

ріод історії називають періодом окупації Литви, курс у європейські та євроатлантичні структури був насамперед політичним рішенням правлячого класу Литовської Республіки, підтриманий суспільством, і асоціювався перш за все з міркуваннями безпеки, яка уособлювалася членством в НАТО та міркуваннями економічного добробуту, який пов'язували з членством у ЄС.

Нині, після тридцятиліття з моменту розпаду СРСР і соціалістичного блоку, такий вибір країн Балтії вбачається обґрунтованим і раціональним, незважаючи на докорінну зміну структури економіки у цих країнах, і Литві, зокрема. Фактор «колективного Заходу» став запобіжником, який унеможливив формування кланово-олігархічних політичних режимів, як це сталося з пострадянськими республіками, а також дозволив досягти доволі високих стандартів якості життя, які докорінно відрізняються від макроекономічних показників навіть у найбагатших пострадянських республіках.

Розділ 3. Естонія: пошуки власного місця на міжнародній арені

Минулі з 1991 р. три десятки років показали, що серед усіх пострадянських держав невелика Естонія виявилася найуспішнішою. Її успіхи визнані на міжнародній арені прийняттям до багатьох найшанованіших організацій світу, серед яких – Організація економічного співробітництва та розвитку, Європейський Союз, НАТО.

Територія країн Балтії в цілому, Естонії зокрема, вже не одне століття є зоною «зіткнення цивілізацій», у даному випадку російської та західної, відповідно до відомої концепції С. Гантінгтона⁶⁴.

Після відновлення державності у 1990–1991 рр. для балтійських країн – Естонії, Латвії, Литви – відкрилися можливості участі у «реальній політиці», яка спирається виключно на об'єктивні національні інтереси. Але такого роду «політичний реалізм» невеликої держави складно реалізується тоді, коли великі держави в рамках названої парадигми міжнародних відносин також керуються виключно власними інтересами.

Історія цієї маленької за розмірами і кількістю населення країни демонструє значення сили духу народу у боротьбі за самовизначення у цьому складному світі. Історія Естонії демонструє важливість жит-

64 Huntington S.P. The Clash of Civilizations? *Foreign Affairs*. 1993. Vol. 72(3). P. 22-49; Huntington S.P. The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order. London: Touchstone Books, 1996. 367 p.

тевої стійкості і наполегливості у змаганні за незалежність. Її народ багато сторічч боровся за виживання, за самозбереження. Країна, будучи частиною східного узбережжя Балтійського моря, завжди знаходилася на перехресті історії та чужих інтересів. Естонські землі розташовані на стику кількох держав: Швеції, Фінляндії, Латвії, Данії, Росії, і кожна з них мала і має вплив на естонські шляхи розвитку.

Розрізнені племена естів, які в давні часи населяли територію сучасної Естонії, за віруваннями були язичниками і завзято опиралися насадженню християнства. Історії відомі два типи національних наративів: Золоте минуле і Земля обітована. Для Естонії притаманний варіант Золотого минулого. За звичай, наратив Золотого віку визначають часами, коли країна була могутньою, з великими правителями тощо. У випадку з Естонією Золотий вік відносять до дохристиянських часів, покладаючи на християнство провину за його закінчення⁶⁵.

Історичними підставами для таких уявлень є те, що естонців християнізували у XIII ст. під час Північних хрестових походів. Від початку XIII ст. пішло завоювання естонських земель німецькими хрестоносцями, конкурентами яких стали данці та шведи. Ця експансія призвела до включення естонських земель до складу Лівонії – конфедерації німецьких князівств. Південну частину країни у 1224 р. поділили між собою Орден мечоносців, Дерптське та Езельське єпископства, а північну частину під назвою Герцогство Естляндії закріпила за собою Данія (до 1346). В країні панували тевтонські, потім лівонські лицарі, аристократи-землевласники і місцеві єпископи католицької церкви. Клір також був німецьким. Католицька церква мала невелике значення для естонського, переважно сільського, населення, оскільки не виявляла інтересу до місцевої мови та культури. Саме із цих подій розпочалась «європеїзація» Естонії.

Ставлення до релігії у естонців почало змінюватися із проникненням у 1520-і рр. на естонські землі Реформації і залученням населення до протестантської лютеранської церкви. Добре відомо, що протестантизм був породжений потребами людей «реальної справи» та вплинув на процеси складання нового, буржуазного ладу. Разом із тим для естонців притаманний культ сільської культури. Нації колишніх селян, хоч естонці, хоч українці, розуміють, що все – музейні хутори, селянський скарб, народний одяг, фольклорні пісні і танці, на-

65 The Study of Religion and National Identity in Estonia. *Religious Studies project*. 28.01.2019. URL: <https://www.religiousstudiesproject.com/transcript/the-study-of-religion-and-national-identity-in-estonia-transcript/>

родні свята – на 100% їхня власна історія, до якої пани (німці, росіяни, чи хтось інший) ніякого відношення не мали. Водночас все назване має неабияке значення для ствердження національної ідентичності, самозбереження нації.

Естонці віддані європейським цінностям, сформованим християнською вірою. Разом із тим, у наш час Естонія є країною з найменшою кількістю віруючих серед населення в Європі, лише 16% (2015)⁶⁶. Таким чином у країні виявляється одна з провідних тенденцій розвитку сучасної Європи, насамперед Північної, – зменшення кількості віруючих серед корінного населення. Секуляризація відповідає духу модернізації, оновлення, свободи. А свобода – найважливіша європейська цінність, що добре усвідомлюють балтійські народи.

В результаті війни 1558–1583 рр. Лівонський орден розвалився: північна частина Естонії опинилася під владою Швеції, південна – Речі Посполитої. Острів Сааремаа залишився у Данії. З 1645 р. вся естонська територія увійшла до складу Швеції. Від XVI ст., від царювання Івана Грозного, на естонські землі почала зазіхати Московська держава. Естонія увійшла до складу Російської імперії в результаті двадцятирічної Північної війни у 1721 р. На півночі естонських земель була створена Естляндська губернія, південні території увійшли до складу Ліфляндської губернії.

В результаті більшовицького перевороту 1917 р. колишні окраїни Російської імперії одержали шанс на державну незалежність. 24 лютого 1918 р. свою незалежність проголосила Естонія. До листопада 1918 р. країна була зайнята німецькими військами, проте Німеччина не визнала проголошену незалежність. Після відходу німців у результаті листопадової революції на батьківщині, Червона армія перейшла у наступ з метою повернути землі, що колись належали Російській імперії, але сам напад більшовицької армії у Москві намагалися представити як громадянську війну між робітниками і буржуазією Естонії.

Однак естонська армія при допомозі фінських добровольців змогла зупинити більшовицький наступ, який розпочався у листопаді 1918 р., та до травня 1919 р. остаточно вибити росіян зі своєї території.

Через сто років спікер естонського парламенту Х. Піллуаас так переказав епізод з історії, яким естонці дуже пишаються: «Естонська Республіка була проголошена 1918 р., і невдовзі більшовицька Росія на-

66 Верю – не верю: Эстония – одна из самых атеистических стран Европы. 30.04.2017. URL: <https://news.rambler.ru/europe/36765917-veryu-ne-veryu-estoniya-odna-iz-samyh-ateisticheskikh-stran-evropy/>

пала на нашу країну. Бої були запеклі і варто врахувати, що ми були маленькою та молодою республікою. Тим не менш, ми виграли, ми зробили те, чого не зміг зробити Наполеон та Гітлер, – ми перемогли величезну Росію. І після цієї перемоги ми уклали з Москвою Тартуську мирну угоду»⁶⁷.

Згідно Тартуського мирного договору 2 лютого 1920 р. Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка «добровільно і назавжди» відмовлялася від Естонії⁶⁸. Країна вперше у своїй історії стала незалежною державою, проте перебувала у такому стані менше 20 років. Договір не став на заваді здійсненню експансіоністських планів Москви. Відповідно до таємних статей договору Ріббентропа-Молотова від 23 серпня 1939 р., що передбачали поділ чужих земель між Німеччиною та СРСР, Естонія, Латвія, Литва втратили незалежність і у 1940 р. були включені до складу Радянського Союзу.

Не знаючи про секретні протоколи, естонське керівництво під тиском Москви 28 вересня 1939 р. підписало з СРСР договір про взаємодопомогу наче через «загрозу нападу з боку Німеччини», за яким передбачалося введення в країну військового контингенту і 18 жовтня радянські війська увійшли на територію Естонії.

У червні 1940 р. Москва продовжила лінію на демонтаж державності Естонії, Латвії і Литви. В якості приводу вона використала звинувачення у начебто антирадянському характері укладеного у 1934 р. пакту про співробітництво між названими державами та у їхніх агресивних намірах. Кожній з балтійських країн було висунуто ультиматум з вимогами дати згоду на введення додаткового військового контингенту, ввести до складу уряду лояльних СРСР політиків тощо. Навіть попри те, що естонський президент К. Пятс прийняв радянські вимоги, його заарештували і відправили до психіатричної лікарні у Росії де він помер у 1956 р.

11 липня 1940 р. наказом наркома оборони СРСР маршала С. Тимошенка територію Естонії було включено до складу Ленінградського військового округу. 14 липня в країні проведено позачергові парламентські вибори до участі в яких не допустили опозиційних кандидатів, а бюлетені вкидали в урни не самі виборці, а члени виборчих

67 Тарасов Р. «Івангород і Печори наші». Естонія хоче повернути територію, яка зараз у складі Росії. URL: <http://www.radiosvoboda.org/a/ivangorod-nash-estontsi-vysuvayut-do-rosiji-terytorialni-pretenzii/30441917.html>

68 Estonia and Soviet Republic of Russia: Peace Treaty, signed at Tartu, February 2, 1920. *League of Nations Treaty Series*. Publication of Treaties and International Engagements: Registered with the Secretariat of the League of Nations. 1922. Vol. XI. № 1, 2 and 3. P. 30–72.

комісій. Обраний у такий спосіб парламент у присутності радянських солдатів на першому своєму засіданні проголосував за встановлення радянської влади в Естонії і входження її до складу Радянського Союзу. Юридично оформлення анексії Естонії було завершено 6 серпня 1940 р. рішенням Верховної Ради СРСР.

Захід анексії балтійських держав не визнав, а народи країн Балтії назвали радянський період своєї історії періодом окупації. У Прибалтиці запанував сталінський режим з репресіями і масовими депортаціями місцевого населення за Урал.

Під час Другої світової війни Естонія понесла великі втрати. З 1940 до 1945 рр. загинуло не менше 70–75 тис. естонців, тобто приблизно 6–7% довоєнного населення Естонії. Близько 100 тис. – залишили країну і більше не повернулися⁶⁹. У 1944 р. Радянський Союз перекроїв кордони: естонські Івангород та Печори стали російськими. У 1920–1944 рр. територія Естонії складала 47 549 км², нині вона складає 45 339 км²⁷⁰.

Настав час другої окупації естонських земель і в Естонії розгорнулася партизанська збройна боротьба проти радянських окупантів. Діяла велика кількість загонів лісових братів, чисельність яких знизилася з 14 тис. до десятків через масову депортацію естонського населення у 1949 р. Найзапекліші бої між лісовими братами і підрозділами КДБ закінчилися у 1953 р., хоча поодинокі сутички тривали до 1957 р.⁷¹

Після завершення Другої світової війни в Естонії почалися репресії, арешти і розстріли представників політичної і культурної еліти, депортації, примусова русифікація, встановлення диктату комуністичної ідеології, штучне і всеохоплююче виховання дітей та юнацтва на перекрученій «радянськими цінностями» історії.

Результатом здійснення «ленінської національної політики» стало те, що сьогодні у цій балтійській країні мешкає менше естонців, ніж до Другої світової війни. До 1989 р. в результаті русифікації і колонізації частка естонців від загальної чисельності населення країни скоротилася до 61%⁷². Політика русифікації проводилася під гаслами інтернаціоналізму і творення «нової історичної спільноти – радянського народу» з російською мовою як мовою міжнаціонального спілкування. Докладалося чимало зусиль, аби асимілювати прибалтів, як

69 75-летие окончания Второй мировой войны в Европе. Эстония и Вторая мировая война. URL: <https://vm.ee/ru/75-letie-okonchaniya-vtoroy-mirovoy-voyny-v-evrope-0>

70 Коммунистическая диктатура в Эстонии. Советская оккупация (1940–1941; 1944–1991). URL: <https://communistcrimes.org/ru/countries/estonia>

71 A brief History of the Forest Brothers. 11.05.2017. URL: <https://theculturetrip.com/Europe/Lithuania/articles/a-brief-history-of-the-forest-brothers/>

72 Коммунистическая диктатура в Эстонии. Советская оккупация (1940–1941; 1944–1991).

їх тоді називали. Однак естонське населення сприймало подібні заходи вельми неохоче.

Треба зазначити, що «Радянська Прибалтика» була специфічним геополітичним, історичним і культурним феноменом, що демонстрував певні відхилення від «класичної» (сталінської) конфігурації радянського конструкту. Ці республіки називали «радянським закордонням», маючи на увазі інший уклад життя, культурну близькість до Європи і дух свободи, який відчувався більше, ніж деінде в СРСР. Естонцям, латишам, литовцям притаманне почуття непоказної гідності, яке радянське керівництво не могло ігнорувати. Аби добитися лояльності місцевого населення, радянізацію цих республік довелося проводити із «поправкою на менталітет», хоча такого слова у радянському дискурсі не існувало.

Починаючи з 1960-х рр. із Прибалтики намагалися зробити «вітрину СРСР». Особливий статус прибалтійських республік у складі СРСР був неофіційним, однак ставлення Москви до них як до особливого регіону зберігалось впродовж всієї радянської історії. Така специфіка зумовлювалася географічним розташуванням Прибалтики як західного прикордоння, обставинами приєднання до СРСР, слабким впливом комуністичної ідеології у регіоні, необхідністю враховувати національну самосвідомість балтійських народів.

Громадянам СРСР, які мешкали у цьому регіоні, дозволялося трохи більше, ніж іншим. Це стосувалося цензури⁷³, релігійної політики та відносин з еміграцією. Так, наприклад, за радянських часів в Хельсінкі у 80 км від Таллінну стояла телевізійна вежа, яка цілодобово вела трансляцію на Естонію. Причому цей сигнал з боку СРСР не глушився, як це було із іншими закордонними теле- і радіотрансляціями, тому Естонія була своєрідним «вікном у вільний світ». Фінські новини дивилася переважна частина естонців, навіть більше, ніж місцеві, а московські новини майже ігнорувалися.

Лютеранська церква, яка пережила період гонінь, мала більшу автономію, ніж православна церква в Росії. Також легальний і напівлегальний приватний сектор у сільському господарстві і сфері послуг одержав тут суттєвіший розвиток, ніж в інших регіонах СРСР попри офіційні заборони і обмеження.

У дні серпневого путчу 1991 р. у Москві радянські танки вдерлися до Естонії, аби придушити наступні спроби відновити повний суве-

⁷³ Наприклад, в Естонії видали першу після заборони збірку віршів О. Мандельштама, організували виставки художника Р. Фалька і скульптора Е. Неизвестного, читав свої вірші І. Губерман, провели перші в СРСР джазові фестивалі.

ренітет. У відповідь 20 серпня 1991 р. Верховна рада Естонії ухвалила рішення про відновлення державної незалежності, втраченої через радянсько-гітлерівську змову. Через два тижні після поразки спроби перевороту у Москві нове російське керівництво офіційно визнало незалежність Естонії.

Постсоціалістичний шок більшість естонців гостро не сприйняла. Далися ознаки особливості національної вдачі та історична пам'ять про інші умови існування. Після антикомуністичної революції перед Естонією постало питання визначення подальшого шляху розвитку та свого місця в світі. Гіпотетично відкривалися три дороги: нейтралітет, збереження союзу з Росією, повернення до європейської цивілізації. Керуючись гегелівською сентенцією, що головне – це вигода, безпека, репутація, Естонія обрала третій варіант, який надавав сприятливіші можливості для досягнення всіх трьох цілей.

Після відновлення незалежності фактор «російської загрози» ніколи не випадав з поля зору естонського керівництва. Протистояти їй сам на сам Естонія не могла. Тому від початку вибудовування своєї зовнішньої безпекової політики Естонія, як й інші країни Балтії, мала на меті повноправне членство в НАТО. Прагнення приєднатися до Альянсу безумовно диктувалося бажанням отримати повні гарантії безпеки від можливих майбутніх загроз з боку Росії.

На момент проголошення незалежності Естонії на її території перебувало 35 тис. утруповання Радянської Армії, переговори про виведення якого розпочались у серпні 1991 р. Росіяни прагнули розтягнути виведення військ до 2002 або принаймні 1997 р. Після напружених переговорів 26 липня 1994 р. врешті було підписано угоду між РФ та Естонією про виведення російських Збройних сил з території Естонської Республіки. Платою за швидке виведення російських військ, яке завершилось 31 серпня 1994 р., стала угода про соціальні гарантії російським військовим пенсіонерам і членам їхніх сімей, що проживають в Естонії⁷⁴. Укладення та реалізація цієї угоди стала першим значним успіхом естонської зовнішньої політики у співпраці із західними партнерами.

Однак територіальне питання між Естонією та Росією залишилось неузгодженим. Офіційний Таллінн вважає дієвим кордон, встановлений у 1920 р. Тартуським мирним договором, який Москва вважає ли-

74 25-летие вывода российских войск из Эстонии. 28.08.2019. URL: <https://vm.ee/ru/25-letie-vyvoda-rossiyskih-voysk-iz-estonii>

ше історичним документом⁷⁵. По суті йдеться про кордон між Росією та Європейським Союзом, членом якого є Естонія.

Станом на 2022 р. між Естонією та Росією немає юридично оформленого кордону. Після десятилітніх переговорів, у 2005 р. зрештою сторони підписали прикордонний договір. Але під час його ратифікації у 2005 р. Естонія включила до преамбули згадку про дієвість Тартуського договору за яким землі навколо Нарви та Печор належать Естонії, хоча зараз це території у складі Ленінградської та Псковської області РФ. Москва розцінила такі дії як спробу Таллінна зарезервувати в майбутньому право на територіальні домагання і відкликала свій підпис. У 2014 р. був підписаний новий договір, який досі не ратифіковано.

«Нам чужого не треба, але поверніть наше», – говорив у листопаді 2019 р. спікер Рійгікогу Х. Пиллуаас про анексію Росією приблизно 5% території Естонії⁷⁶. У відповідь прес-секретар президента Росії В. Путіна Д. Песков назвав територіальні претензії Естонії неприйнятними⁷⁷.

Десятиріччя радянської окупації далися взнаки насамперед культурною травмою. Тому одним з перших завдань після відновлення незалежності постала дерадянизація, а якщо подивитися глибше – звільнення від російського впливу. Ситуація ускладнювалася через демографічний фактор, а саме: наявність майже 40% неестонського російськомовного населення. Здебільшого це – працівники, які завозилися сюди на будівництво промислових підприємств і роботу на них, а також велика кількість відставників радянської армії із сім'ями, які вподобали майже європейський комфорт. Впродовж десятиліть після відновлення державності Естонії ці люди здебільшого не спромоглися вивчити мову, натуралізуватися, проте вважали себе російськими патріотами, водночас не бажаючи повернутися на історичну батьківщину.

Неодноразово спалахували конфлікти різного рівня, особливо ті, що були пов'язані із головним постулатом сучасної російської цивілізації – перемогою у Другій світовій війні. Однак лише після початку російської широкомасштабної агресії проти України в Естонії у квітні

75 Спікер парламенту Естонії заявив про дійсність довоєнного кордону з РФ. 02.01.2021. URL: <https://ua.interfax.com.ua/news/political/713904.html>

76 Шевченко О., Аннітова І. «Русский мир» у Європі. Чи стане Нарва другим Кримом? 23.03.2020. URL: <https://ua.krymr.com/a/chy-stane-narva-u-estonii-druhym-krymom/30504993.html>

77 Естонія знову нагадала Росії про територіальні претензії на дві області: деталі. 02.01.2020. URL: https://24tv.ua/estoniya_znovu_nagadala_rosiyyi_pro_teritorialni_pretenziyi_na_dvi_oblasti_detali_n1257529

2022 р. заборонили використовувати радянські або російські символи на заходах до 9 травня, а також проводити проросійські демонстрації до цієї дати, наприклад, марш «Безсмертного полку»⁷⁸.

У листопаді 2021 р. через міграційну кризу, влаштовану Москвою на кордоні Європейського Союзу, країни, що межують з РФ та Білоруссю – Польща, Литва, Естонія, почали зводити додаткові прикордонні загороження, які б ускладнили потрапляння нелегалів на територію ЄС⁷⁹. Натомість Фінляндія разом із Швецією 18 травня 2022 р., під враженням від агресії Росії проти України, подали заявку на вступ до НАТО.

Крім власне російського чинника другим важливим міжнародним фактором, що визначив зовнішньополітичний курс Естонії, була кардинальна зміна геополітичної ситуації в Європі. Адже у 1989–1991 рр. відбувся розвал «Східного блоку» – колишнього соціалістичного табору; Німеччина зайнялася об'єднанням; Югославія розділялась насильницьким шляхом; на місці СРСР виникло 15 нових незалежних держав; Європейський Союз та США почали проявляти інтеграційний інтерес до регіону Центрально-Східної Європи.

Естонія відразу після відновлення незалежності проголосила головною метою своєї зовнішньої політики інтеграцію в західні безпекові, політичні та економічні структури. Формування цього курсу було пов'язане із двома головними ідеями, які визначали як зовнішню, так і внутрішню політику країни: концепцією «відновленої державності» і гаслом «повернення до Європи». Перша ідея сприяла досягненню пріоритетного ставлення ЄС до цих країн у порівнянні з іншими колишніми республіками Радянського Союзу. Друга вплинула на те, що завдання вступу до Європейського Союзу і НАТО набуло особливого сенсу, адже членство у названих організаціях проголошувалося запорукою виживання балтійських держав.

В Естонії панував суспільно-політичний консенсус щодо зовнішньополітичних питань і розуміння значення такого курсу з погляду безпеки, економічного розвитку, соціального добробуту і зміцнення позицій на міжнародній арені. Задля того, аби стати повноправним членом НАТО та Європейського Союзу треба було здійснити серйозні трансформації суспільно-політичного і економічного життя.

78 Луценко Є. В Естонії заборонили використовувати радянську та російську символіку на заходах до 9 травня. 20.04.2022. URL: <https://hromadske.ua/posts/v-estoniyi-zaboronili-vikoristovuvati-radyansku-ta-rosijsku-simvoliku-na-zahodah-do-9-travnya>

79 Ставська Я. Естонія встановила огорожу на кордоні з Росією. 24.11.2021. URL: <https://unian.ua/world/estonia-vstanovila-ogorozhu-na-kordoni-z-rosiye-yu-novini-svitu-11619538.html>

Держава-претендентка на вступ мала бути готовою забезпечувати певний військовий потенціал, захист демократії, цивільну оборону і боротьбу з корупцією, а також загальну економічну і соціальну стабільність. На ці вимоги погоджувалися і були готові їх виконувати і керівництво, і суспільство. Кінцева мета естонських трансформацій полягала у поверненні до європейської цивілізації, частиною якої країна завжди себе відчувала⁸⁰. Тобто від самого початку євроатлантичний вектор інтеграційної політики Естонії був чітко визначений і почав наповнюватися комплексом практичних заходів після визнання 28 серпня 1991 р. європейським співтовариством її незалежності і встановлення офіційних відносин.

З метою забезпечення громадян та захисту державних кордонів, вже з 1991 р. Естонія долучилася до роботи Ради Північноатлантичного співробітництва. З усією ретельністю і наполегливістю естонці взяли участь у реалізації програми НАТО «Партнерство заради миру», прийнятої у грудні 1994 р. Почалася перебудова естонських збройних сил у відповідності до натівських стандартів. Маленька Естонія послідовно збільшувала свій військовий бюджет: з 1,6% у 2000 р. до 1,8% у 2001р. та 2% ВВП у 2002 р. З цього часу Естонія витримує встановлений НАТО критерій у 2% ВВП. У 2022 р. оборонні витрати Естонії зросли до рекордних 2,3% від ВВП⁸¹.

Керуючись гаслом: «Не питай, що світ може зробити для тебе, питай: що я можу зробити для світу» естонці займалися створенням спеціальних військових формувань, а саме: розробляли засоби знешкодження мін та захисту від кібертероризму. У результаті у Таллінні з ініціативи Естонії у 2008 р. був створений Об'єднаний центр передових технологій з кібероборони НАТО⁸². Його засновниками, крім Естонії, стали ще шість країн: Німеччина, Словаччина, Італія, Литва, Латвія, Іспанія. Саме активності в галузі інформаційних технологій стали внеском Естонії до вирішування відповідних проблем НАТО. В Естонії розташований найбільший на території Європи кіберполігон, де щороку влаштовують тренінги для фахівців із різних країн, зокрема з України.

Слід мати на увазі ту обставину, що ставлення інших держав до естонського вступу до НАТО визначалося двома факторами. По-пер-

80 Holger M. Culture of fear and a status conflict in Estonia-Russia relationship. Paper for ECPR Joint Sessions in Mainz 2013. URL: <https://ecpr.eu/Events/Event/PaperDetails/918>

81 Оборонные расходы Эстонии вырастут до рекордных 2,3% ВВП. 09.12.2021. URL: <https://interfax.com.ua/news/general/784787.html>

82 NATO launches cyber defence centre in Estonia. 14.05.2008. URL: https://www.spacewar.com/reports/NATO_launches_cyber_defence_centre_in_Estonia_999.html

ше, Естонія – маленька країна з відносно слабкою обороноздатністю. По-друге, вона – потенційне джерело проблем, насамперед через свою східну сусідку. Росія не схвалювала вступ держав Балтії до Північноатлантичного альянсу, що вплинуло на результат переговорів про вступ впродовж 1990-х рр. Певний час політична еліта США, американські ЗМІ були проти розширення НАТО. Велике значення для зміни ставлення до цього питання мала зміна міжнародної ситуації у 2001 р., коли 11 вересня сталися терористичні акти у США, а потім розгорнулися військові дії союзників під керівництвом США в Афганістані.

Впродовж 2002–2021 рр. Естонія брала участь у Міжнародних силах сприяння безпеці в Афганістані та операції «Рішуча підтримка» під керівництвом НАТО. Крім того естонські військові були задіяні в операціях Північноатлантичного альянсу у Косово, Боснії, Іраку. Зокрема військова місія Естонії у складі міжнародних коаліційних сил в Іраку тривала впродовж 2003–2008 рр., а останні естонські військові були виведені з Іраку у 2020 р. Також Естонія експортувала до цієї країни чимало транспортних засобів і підтримувала заходи з розбудови держави. Зазначені обставини не могли не вплинути на позицію американців.

У 2002 р. на саміті у чеській столиці балтійські країни запросили вступити до складу НАТО, а у 2004 р. вони стали офіційними членами цієї організації. Для Естонії ст.5. Північноатлантичного договору є запорукою безпеки від агресії з боку Росії. Навесні 2022 р. прем'єр-міністерка Естонії К. Каллас наголосила, що саме вільний світ «відіграв основну роль у відновленні нашої країни на карті світу. І не секрет, що для багатьох вага та сміливість тодішніх рішень стали очевидними лише зараз, коли стали свідками російської агресії проти України»⁸³. «Вся система національної безпеки Естонії ґрунтується на принципах колективної оборони НАТО, а також на наших власних військових спроможностях. Ми завжди кажемо: «Ми і є НАТО», – зажив у 2020 р. посол Естонії в Україні К. Кууск⁸⁴.

Західний світ завжди вважав Естонію частиною європейської цивілізації, а тому, як сказав колишній член Європейської комісії

83 «Газ може бути дорогим, але свобода безцінна». Промова прем'єр-міністерки Естонії у Берліні. 27.04.2022. URL: <https://www.wonderzine.com.ua/wonderzine/life/situation/10579-gaz-mozhe-buti-dorogim-ale-svoboda-beztsinna-promova-prem-er-ministerki-estoniya-u-berlini>

84 Естонія готова допомогти Україні: як держава вирвалася від російської агресії. 02.07.2020. URL: https://24tv.ua/estoniya-gotova-dopomogti-ukrayini-yak-derzhava-novini-rosiyi_n1370950

Ф. Камерона: «...Розширення на Схід – політичний імператив для Союзу, який сприятиме миру, безпеці, стабільності й прогресу у Європі, включення країн Балтії має на меті укріплення демократії та стабільності у країнах, що покінчили з тоталітарним минулим»⁸⁵.

Разом із тим укладення із країнами Балтії угод про асоціацію, аналогічних вже підписаним із посткомуністичними державами Центральної і Східної Європи, деякими західними лідерами вважалося передчасним через їхню складну економічну ситуацію і нещодавнє радянське минуле, хоча радянізація цих республік носила обмежений характер. Тому було вирішено укласти з ними угоди про торгівлю і співробітництво. 11 травня 1992 р. Естонія, Латвія і Литва уклали угоду про торгівлю і співробітництво з Євросоюзом, що супроводжувалося політичною декларацією про намір сторін до подальшого розвитку відносин. Угоди набули чинності 1 лютого 1993 р.

Шлях на Захід не був простим для Естонії, але від початку альтернативи навіть не розглядалися. З усією ретельністю і наполегливістю країна стала до виконання копенгагенських критеріїв, прийнятих Європейським Союзом у 1993 р., які визначали, хто і на яких підставах може вступити до нього. Серед основних: стабільність функціонування національних інститутів, що забезпечують демократію, верховенство закону, прав людини і захист інтересів національних меншин; ринкова економіка; конкурентоспроможність на внутрішньому ринку Союзу; готовність прийняти на себе у повному обсязі зобов'язання, пов'язані із членством у ЄС.

Притаманні естонцям цінності і норми, сформовані впродовж століть, виявилися хорошим підґрунтям необхідних змін. Все це було взято до уваги при підписанні угоди про асоціацію 12 червня 1995 р. Офіційну заяву на вступ до ЄС Естонія подала 28 листопада 1995 р., а у грудні 1997 р. на засіданні Європейської Ради в Люксембурзі було ухвалене рішення розпочати переговори про вступ з новими претендентами, серед яких була і Естонія.

Для вступу до Європейського Союзу Естонія пройшла 31 етап переговорів, на кожному з яких мав бути консенсус з боку усіх членів. У порівнянні з іншими країнами просування Естонії до ЄС було середнього ступеня складності. Технічна сторона вступу до Європейського Союзу пройшла для неї успішно, але не менш важливе значення мала позиція міжнародної громадськості і політичні угоди. Т. Ільвес – посол Естонії в США, а потім міністр іноземних справ Естонії, інші

85 Small States in Turbulent Environment: The Baltic Perspective / Ed. by A. Lejins, Z. Ozolina. Riga: Latvian Institute of International Affairs, 1997. P. 23–24.

політики тих часів активно вели переговори і відвідували зустрічі з представниками держав-членів ЄС, що мало вплив на міжнародне співтовариство. Врешті решт загальна думка склалася на користь претендентки, і договір про вступ Естонії в Європейський Союз було підписано 16 квітня 2003 р.

Напередодні референдуму про вступ розгорнулася дискусія стосовно доцільності цього кроку. «За» виступали майже всі парламентські партії і чимало громадських організацій, які проводили акції на підтримку всією країною. Основними аргументами висувалися економічна вигода й емоційно-культурні міркування стосовно повернення до Європи. Проти виступали ті, хто не сприймав скасування національної валюти і порівнював ЄС із СРСР, зокрема деякі крайні праві партії. Проте естонці більшістю своїх голосів підтримали членство у Європейському Союзі: участь в референдумі 14 вересня 2003 р. взяли приблизно 555 тис. осіб (64% громадян із правом голосу), з яких 67% проголосували «за»⁸⁶. 1 травня 2004 р. Естонія разом з дев'ятьма іншими державами стала повноправним членом ЄС.

Щодо Європейського Союзу естонська держава зарекомендувала себе як активний і конструктивний партнер, який продовжує прагматичну політику подальшої інтеграції з акцентом на важливості політичної стабільності і конкурентоспроможності Союзу на міжнародній арені, а також всередині ЄС. Основні напрями політики участі Естонії в Європейському Союзі були накреслені у стратегічному рамочному документі «Політика уряду Естонії в Європейському Союзі на 2004–2006 рр.»⁸⁷, вони підтверджувалися і розвивалися у наступні роки. Естонія виявила прагнення сприяти прогресу спільних європейських інтересів через досягнення п'яти основних цілей: конкурентоздатність і відкритість Європи; ефективна бюджетна політика; близькість до громадян, безпека і захищеність; економічність і стабільний розвиток; зміцнення демократії і добробуту у всьому світі⁸⁸. У 2021 р. було засновано Естонський центр міжнародного співробітництва із розвитку.

Естонія виступає за подальше розширення Європейського Союзу, вважаючи, що перспектива членства у ньому є додатковою мотива-

86 Rahvahääletus 14. septembril 2003 / Vabariigi Valimiskomisjon. URL: <http://www.vvk.ee/varasemad/?v=rh03>

87 The Estonian Government's European Union Policy for 2004–2006. Approved by the Estonian Government on 22 April 2004. URL: https://vm.ee/sites/default/files/content-editors/web-static/038/Governments_European_Policy_for_2004-2006.pdf

88 Эстония в Европейском Союзе. URL: <https://vm.ee/ru/estoniya-v-evropeyskom-soyuze>

цією при здійсненні політичних та економічних реформ, суттєвим чинником європейської безпеки і гармонійного розвитку у ширшому масштабі. Особлива підтримка на шляху євроінтеграції надається Україні.

Як член ЄС Естонія активно бере участь у розв'язанні глобальних проблем, серед яких небезпечного загострення набула екологічна. Європейський Союз формує свою кліматичну політику, зокрема, на початку 2008 р. Європейська комісія оприлюднила пакет правових актів, метою яких є узаконення положення кліматичної політики ЄС, серед яких чи на найпершому місці – зменшення обсягів газів, що викликають парниковий ефект. Таке зрушення сприяє переходу європейської економіки на дружні для довкілля технології. Зрозуміло, що з огляду на розміри країни, Естонія самотужки не може впливати на глобальні зміни клімату. Але вона цінує можливість співпраці з іншими країнами, зокрема членами ЄС. Таллінн погодився з усіма поставленими цілями і висловив готовність зробити свій внесок як у зменшення обсягів викидів, що викликають парниковий ефект, так і у фінансування проекту. Хоча кліматична політика у короткотерміновому вимірі означала для Естонії чималі витрати, майбутні перспективи як з точки зору економіки, так і політики охорони довкілля, переважили.

Естонське суспільство виявило дуже потужну здатність до самоорганізації, зокрема, це виявилось в започаткуванні традиції Дня добрих справ, що розпочалася від загальнонаціонального суботника під гаслом «Зробимо!». Рано вранці 3 травня 2008 р., згуртовані однією ідеєю – зробити країну чистішою, на прибирання країни вийшло приблизно 50 тис. осіб. В той день по всій Естонії було зібрано 10 тис. тон сміття⁸⁹. З національної акції «Зробимо!» перетворилася в загальносвітову. Глобальна мережа Let`s Do It! об'єднала волонтерів в понад 100 країнах світу. Відтоді кожного року у вересні на збирання сміття виходять десятки тисяч волонтерів.

У 2013 р. влада Таллінна запровадила безкоштовний проїзд у муніципальному транспорті для мешканців міста. У 2018 р. Естонія стала першою країною в Європі, яка запровадила безкоштовний проїзд між містами у громадському транспорті⁹⁰. Це також

89 Каганець О. Эстония: самая развитая страна бывшего СССР. Стартаты, электронная демократия и лесные братья. URL: https://www.youtube.com/watch?y=SN_uKybUqxo

90 Естонія вперше у Європі запровадила безкоштовний проїзд на автобусах міжміського сполучення. 28.07.2018. URL: <https://nv.ua/ukr/world/countries/estoniya-vpershe-u-jevropi-zaprovadila-bezkoshtovnij-projizd-na-avtobusakh-mizhmiskoho-spoluchennja-2485098.html>

зроблено задля захисту довкілля, оскільки безкоштовні автобуси зменшують частоту використання автомобілів, а заощаджені на бензині гроші можна витратити на побут і розваги, що стимулює національну економіку.

У сучасному бурхливому світі, як зазначив у своєму щорічному зверненні до естонського парламенту 2019 р. міністр закордонних справ С. Міксер: «Маленька демократична держава виживе і буде квітнути, якщо вона захищатиме свої цінності в середині країни і за кордоном, і якщо у неї будуть союзники, які поділяють ці цінності, а також готові просувати і захищати ці цінності разом». Одночасно Таллінн усвідомлює, що єдність і фундаментальні цінності ЄС під загрозою: «Популізм, заснований на брехні і залякуванні, що апелює до низьких інстинктів людей, – це... інструменти в руках тих, хто виступає проти ідеї Європи. Так звана неліберальна демократія... по суті означає відсутність демократії; європейська єдність протиставляється національному суверенітету, забуваючи, що саме співпраця збільшує вплив малих держав»⁹¹.

В плані захисту цінностей неабияке значення мають зусилля Естонії із декомунізації як на внутрішній, так і на зовнішній арені. Естонські історики і громадські діячі закликають міжнародне співтовариство, особливо посткомуністичні країни, не забувати про злочини комунізму, ініціювати публічне і якнайширше обговорення тих подій. Колишній міністр закордонних справ та міністр оборони Естонії Ю. Луйк у своїй статті «Наша відповідальність», яка мала широкий міжнародний резонанс, наголосив, що посткомуністичні суспільства «почнуть нормально функціонувати лише у тому випадку, якщо їхній біль буде відкрито обговорений і універсально визнаний». Держави, «які відчують труднощі, легше інших стають жертвами ілюзій про ідеальне суспільство; люди у майках з портретом Че Гевари є свідченням того, що подібні ілюзії користуються популярністю і в наші дні. І тільки новий міжнародний консенсус – консенсус щодо питання про злочини комунізму дозволить уникнути подібних небезпек»⁹².

Ще у 1992 р. парламент Естонії створив державну комісію із розслідування репресивної політики окупаційних сил з метою видання «Білої книги про втрати, спричинені народу Естонії окупаціями

91 Small states' influence grows through cooperation, Mikser says to Riigikogu. 12.02.2019. URL: // <https://news.err.ee/909886/small-states-influence-grows-through-cooperation-mikser-says-to-riigikogu>

92 Астров А. Эстония: политическая борьба за место в истории. *Pro et Contra*. 2009. Май-август. С. 116.

1940–1991». Книга вийшла друком у 2005 р.⁹³. У 2018 р. в Таллінні відкрили меморіал жертвам комунізму, присвячений всім, хто постраждав від терору, який влаштував Радянський Союз. Імена понад 22 тис. осіб з Естонії, котрі були вбиті або вмерли через нелюдські умови життя в ув'язненні або примусовому висланні, занесені на іменні дошки меморіалу. У 2020 р. Естонський інститут національної пам'яті підготував інтерактивну виставку «Прибуття визволителя» – про жахи, які творила радянська армія, яка окупувала Естонію у 1944 р.⁹⁴.

За активного лобювання Естонії, Литви та Латвії у 2009 р. Європарламент запровадив Європейський день пам'яті жертв сталінізму і нацизму. Цей день щорічно відзначається 23 серпня – в день підписання договору про ненапад між Німеччиною і Радянським Союзом, а також секретних протоколів до нього, що розділили Європу на сфери впливу двох держав.

У червні 2001 р. уряд Естонії ухвалив рішення про початок переговорів з РФ про компенсацію за працю естонців, депортованих до Росії у 1940–1953 рр. 18 вересня 2019 р. на засіданні естонського парламенту було повідомлено, що комісія, створена при Міністерстві юстиції, підготувала звіт про людські жертви в Естонії за часів радянської окупації, наголосивши, що згідно міжнародного права, Естонія може вимагати відшкодування збитків, спричинених окупацією. Зі свого боку, Москва заявила, що претензія безпідставна, бо «Червона Армія звільнила Естонію від фашистського загарбання»⁹⁵.

У лютому 2020 р. естонський парламент у резолюції «Історична пам'ять і фальсифікація історії» засудив Росію за намагання переписати історію та спробу покласти на Польщу провину за розв'язування Другої світової війни. Естонська сторона наголосила, що саме нацистська Німеччина і радянська Росія несуть відповідальність за «масове знищення у безпрецедентних в історії людства масштабах»⁹⁶. Також МЗС трьох балтійських республік висловили обурення статтею В. Путіна «75 років Великої Перемоги: загальна відповідаль-

93 Бела́я кни́га: о потерях, причиненных народу Эстонии оккупациями 1940–1991 / Okupatsioonide Repressivpoliitika Uurimise Riiklik Komisjon. Tallinn, 2005. URL: <https://www.digar.ee/arhiiv/ru/>

94 A new online exhibition on the Red Army terror in Estonia launched. 08.05.2020. URL: <https://estonianworld.com/security/a-new-online-exhibition-on-the-red-army-terror-in-estonia-launched/>

95 Россия искажает историю. Реакция эстонской дипломатии. 25.09.2019. URL: <https://warsawinstitute.org/Russia-distorts-history-reaction-estonian-diplomacy>

96 Estonia backs Poland in history dispute with Russia. 19.02.2020. URL: <https://www.thefirstnews.com/article/estonia-backs-poland-in-history-dispute-with-russia-10575>

ність перед історією і майбутнім»⁹⁷. Зокрема міністр закордонних справ Естонії У. Рейнсалу назвав твердження Путіна спробою про-сувати помилковий історичний наратив: «Ці твердження брехливі від початку і до кінця, і я їх засуджую»⁹⁸. Як свідчить новітня історія, заяви В. Путіна – це приклад використання історичної політики в якості знаряддя ведення гібридної війни проти Заходу, Європи, країн Балтії, Польщі, України.

У Стратегії зовнішньої політики Естонії до 2030 р., оприлюдненій 19 травня 2020 р., наголошується, що стратегічною ціллю зовнішньої політики країни є «збереження естонського народу, естонської мови і естонської культури впродовж століть». Конкретні цілі на цьому шляху – «зміцнення суверенітету і незалежності Естонської Республіки у міжнародних відносинах; підвищення добробуту Естонії і захист естонської общини за кордоном, а також збільшення внеску Естонії у глобальний стабільний розвиток»⁹⁹.

Естонські політики добре розуміють важливість для їхньої невеликої держави так званої «м'якої сили», сутність якої полягає у здатності країни справляти вплив на міжнародній арені за рахунок привабливості свого образу. В цьому плані можна виділити зовнішні і внутрішні фактори. До зовнішніх належать зовнішня політика, політична й економічна модель розвитку держави, інформаційні ресурси країни, її комунікативна мобільність тощо. До внутрішніх – ідеологія, стиль, якість і рівень життя, цінності, менталітет нації, культура країни, креативний потенціал держави: здатність генерувати ідеї і технології, у тому числі творча сила нації. Сукупність названих факторів сприяє створенню привабливого та ефективного іміджу країни на міжнародній арені.

Однією з мега тенденцій сучасного світу є рух до інформаційного суспільства і чимало країн відчувають значні ускладнення перед переходом на вищий щабель розвитку. Естонія виявилася серед світових лідерів у цьому процесі попри те, що позбавлена майже всіх корисних копалин, а після розпаду СРСР втратила всі звичні джерела енергоносіїв і ринки збуту продукції. Проте вона спромоглася підне-

97 Путин В. В. 75 лет Великой Победы: общая ответственность перед историей и будущим. 19.06.2020. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/63527>

98 Глава МИД Эстонии об исторических тезисах Путина: «Ложь от начала до конца». 20.06.2020. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/rus/news/2020/06/20/7111348/>

99 Estonias foreign policy-objectives the preservation of the Estonian people. Language and culture. 19.05.2020. URL: <https://estonianworld.com/culture/estonias-foreign-policy-objectives-the-preservation-of-the-estonian-people-language-and-culture/>

стися в своєму технологічному розвитку, основу її економіки формує науково-технічна та комп'ютерна інженерія, а також розробка програмного забезпечення. В країні дійсно створено «K-society» – «суспільство знань».

У сучасному світі значний вплив на міжнародний порядок справляють інформаційні технології. З кожним роком позиції держав на міжнародній арені все більше визначаються їхніми досягненнями у розбудові цифрового суспільства, інноваціями, здатними поліпшити життя людини, і вмінням якісно репрезентувати себе у віртуальному просторі. Естонія є саме такою країною¹⁰⁰.

Естонія продовжує пошуки свого місця в міжнародних відносинах. Один із напрямків, який має великий потенціал і який держава активно застосовує, – це помічник і вчитель. Найбільше така допомога надається Україні і Грузії у контексті підготовки до вступу в ЄС. Але Естонська Республіка допомагає й іншим державам. Естонські фахівці допомагають діджиталізації інших країн: у 2012 р. в Таллінні було розміщено штаб-квартиру ІТ-агенції Європейського Союзу, у тому числі Шенгенську інформаційну систему другого покоління. Президентка Естонії К. Кльюлайд у 2018 р. висловила переконання, що естонська комп'ютерна майстерність дозволяє країні в десять разів перевищувати свою вагу у міжнародних справах¹⁰¹.

За необхідністю надається гуманітарна допомога. Так, наприклад, було організовано Естонську рятувальну команду (Estonian Disaster Relief Team, EDRT), яку скликають для кожної місії окремо – в залежності від потреб. Команда вже надавала допомогу в Намібії, Молдові, Пакистані, Гаїті та інших місцях.

Задачі зовнішньої політики Естонії, названі МЗС, обіймають суттєву інтеграційну складову: «Розширення простору безпеки, розвиток партнерських відносин. Сильне і дієздатне НАТО. Сильний Європейський Союз, у тому числі результативна спільна зовнішня політика і політика безпеки ЄС і спільна політика безпеки і оборони. Регіональна стабільність і співробітництво; широке двостороннє співробітництво. Міцні союзницькі відносини з США. Запобігання міжнародним кризам і врегулювання криз, участь в операціях із вирішення криз. Запобігання новим небезпекам (тероризм, роз-

100 Чабанюк Т. С. Вдовиченко В.А. Бренд країни як інструмент зовнішньої політики Естонії: досвід для України. *Міжнародні студії викладачів та студентів / Київський університет імені Бориса Грінченка*. К.: Електронне видання, 2021. С. 38–42.

101 E-stonia – самое продвинутое цифровое государство Европы. URL: <https://under35.me/2018/04/estonia-electronic-residence/>

повсюдження зброї масового знищення, небезпек з кіберпростору тощо)»¹⁰².

Естонія вважає цінним свій досвід перетворення із союзної республіки на успішну європейську державу, члена Європейського Союзу і НАТО. Цим досвідом естонці готові ділитися з зацікавленими сторонами. Починаючи від 2014 р. преференції Таллінна у цій темі насамперед на боці України.

Впродовж століть Естонія не мала своєї державності. Короткий період на початку ХХ ст. був перерваний окупаціями майже на 50 років. Відновивши державність наприкінці ХХ ст., естонці розпочали повернення до європейської цивілізації. Шлях на Захід не був простим, але країна продемонструвала вражаючі успіхи у своєму розвитку, ставши незалежною державою з високим рівнем життя, шанованою в світі. Склався наратив «Естонія як Європа», що позиціонує її як частину культурно-історичної спільноти з ліберальною демократією, вільним ринком і модерністською традицією. Відданість європейським цінностям і наполегливість у їх реалізації одержали визнання і підтримку з боку європейського співтовариства, повагу інших держав світу. Підтвердження тому – обрання Естонії членом Ради Безпеки ООН на 2020–2021 рр. З боку естонського керівництва було заявлено готовність брати участь у вирішенні глобальних проблем і врегулюванні конфліктів¹⁰³. Естонська надійність виявилася у підтримці України впродовж останніх років посилення російської агресії, особливо після 24 лютого 2022 р.

Маленька країна з обмеженими ресурсами вказала ефективні засоби подолання складностей на шляху від колишньої радянської республіки, в реальності колоніальної окраїни імперії, до сучасної розвиненої європейської держави, найбільш європейської серед усіх пострадянських республік, яка посіла гідне місце на міжнародній арені.

Розділ 4. Суперечливий дискурс формування зовнішньої політики Республіки Молдова

На початку ХХІ ст. країни Східної Європи вступили у новий період розвитку міжнародних відносин, обумовлений радикальними реформами та масштабними змінами геополітичної парадигми. З усіх пострадянських держав, сусідніх до України, Республіка Молдова

102 Задачи внешней политики. Republic of Estonia. Ministry of Foreign Affairs. URL: <https://vm.ee/et/node/2399>

103 Эстония в Совете Безопасности ООН. URL: <https://vm.ee/en/activities-objectives/estonia-united-nations/estonia-un-security-council>

залишилась єдиною, яка прямує євроінтеграційним курсом. Домінування європейських цінностей та орієнтирів в Молдові відповідає її державним і національним інтересам та стало для країни безальтернативним вибором.

Зовнішньополітичний курс «багатовекторності», характерний для перших двох десятиліть незалежності Молдови, на сьогодні не в змозі відповідати на актуальні виклики міжнародних та міжнаціональних відносин у регіоні. Наприклад, на зовнішньополітичну агресію Російської Федерації щодо пострадянських країн, які обрали проєвропейський шлях розвитку.

З відновленням незалежності, держави Східної Європи постали перед необхідністю пошуку нових форм взаємодії як у межах колишнього СРСР, так і поза його межами, інтегрувавши у вже існуючі регіональні та глобальні структури. Трансформація системи міжнародних відносин на межі 80–90-х років XX ст. заклала підвалини складної політичної реальності для Молдови, яка перебуває на перетині інтересів ЄС та НАТО з одного боку, та Росії – з іншого. Історично обумовлена наявність двох «центрів тяжіння» – Москви та Бухареста як ключа до ЄС – забезпечила конкуренцію між різними політичними партіями всередині Молдови, які незмінно декларували визначену спрямованість: проросійську (у ширшому значенні – проєвразійську) або проєвропейську (у радикальнішому розумінні – прорумунську).

Щоб досягнути особливості формування зовнішньополітичного курсу Республіки Молдова, варто окреслити основні історичні віхи утворення Молдовської держави.

Молдавське князівство, що тривалий час (з 1456 р., а з 1538 р. – остаточно) було васалом Османської імперії, розташовувалось на території від Карпат на заході до Дністра на сході та від Дунаю на півдні до володінь Королівства Польського у Галичині та на Поділлі. Внаслідок етнічної спорідненості населення близькими до Молдавського князівства були інші османські васали – Волощина та Трансильванія. Наприкінці XVIII – початку XIX ст. молдовські землі стали об'єктом територіальних претензій: за Бухарестським мирним договором 1812 р. Буковина відійшла до Австрії, а Бессарабію (територію між ріками Дністер, Прут та гирлом Дунаю з фортецями Хотин, Бендери, Акерман, Кілія та Ізмаїл) було анексовано Російською імперією. Ці територіальні надбання зміцнили тогочасні геополітичні позиції Росії, підтримуючи курс, спрямований на поширення впливу на Балканах.

Саме Бессарабія, окрім крайніх північних та крайніх південних районів, стане основою для створення сучасної Молдовської держа-

ви¹⁰⁴. У той час ці землі були розореним турками і татарами краєм, чисельність населення якого, за різними оцінками, становила від 275 до 334 тис. осіб.

Враховуючи нестабільність зовнішньополітичної ситуації, уряд Олександра I в управлінні бессарабським краєм змушений був зважати на місцеві особливості. Закон «Правила тимчасового управління Бессарабією», який вступив у силу в березні 1813 р., значною мірою зберігав попередню структуру місцевого управління: функції верховної влади здійснював головнокомандуючий армії Молдавії; цивільне управління було у віданні губернатора, який очолював обласний уряд. Бессарабія отримала статус на зразок Великого князівства Фінляндського та Царства Польського, але на відміну від автономії Польщі та Фінляндії, бессарабська автономія мала лише адміністративний характер і не поширювалася на законодавство.

Входження Бессарабії до складу Російської імперії передбачало і соціокультурні зміни на новонабутих територіях. Зокрема, у 1813 р. відбулось перепідпорядкування молдовських православних з-під влади Константинопольської патріархії до Російської православної церкви, що мало на меті міцніше пов'язати неслов'янське населення краю з імперією на основі єдиної віри. Крім того, змінився етнічний склад населення Бессарабії. Після виселення ногайців до Таврійської губернії знелюднені південні регіони почали заселяти переселенцями з лівого берега Прута – болгарами, німцями, валахами, греками, ромами. 1828 р. царським урядом було створено Дунайське козацьке військо, внаслідок чого у Бессарабію починають переселятись колишні запорожці. Такі переселення всіляко заохочувались російською владою¹⁰⁵.

Внаслідок стимулювання колонізаційної політики за перші сорок років у складі Російської імперії тільки міське населення Бессарабії збільшилось у чотири рази – з 43,6 тис. до 176 тис. осіб¹⁰⁶. Кількість вільних селян (царан) у період з 1835 по 1856 рр. зросла у два рази – з 264,5 до 503,8 тис. осіб¹⁰⁷.

Змінився й етнічний ландшафт – станом на 1850 р. у Бессарабії проживало 53,1% молдован, 16,9% українців, 6,8% росіян, 7,6% євреїв,

104 Майоров М. Формування кордону України з Румунією і Молдовою *Народження країни. Від краю до держави. Назва, символіка, територія і кордони України*. Харків, 2016. С. 182.

105 Кузьміна С. Трансформації етносоціальної структури населення Бессарабії (перша половина XIX ст.): Дис... канд. іст. наук. Чернівці, 2014. С. 43.

106 Там само. С. 262.

107 Там само. С. 312.

9,8% болгар, гагаузів та інших «задунайських переселенців», 2% німців і 1,4% циган¹⁰⁸.

Однак надалі національні пропорції складу населення відчутно змінилися – молдовани перестали бути більшістю. За результатами перепису 1897 р. у Бессарабії проживало вже лише 47,58% молдован, 19,62% українців, 11,79% євреїв, 8,05% росіян, 5,33% болгар, 3,11% німців, 2,88% турків. Що ж до віросповідання, то православних було 1 млн 600 тис. осіб. (82,72% всього населення губернії), іудеїв – 228 тис., протестантів – 54 тис., старообрядців – 28,5 тис., римо-католиків – 19,8 тис.¹⁰⁹.

Завдяки такій національно-переселенській політиці російська імперська влада не лише вирішувала питання колонізації завойованих територій, але й розмивала етнічну ідентичність місцевого населення.

Перша світова війна дала змогу трансформованій етнічно та конфесійно Бессарабії проголосити власну державність. Так, з Лютневою революцією 1917 р. у Росії, в Бессарабії розпочався бурхливий національний розвиток. А після більшовицького перевороту, який у Бессарабії не сприйняли, у листопаді 1917 р. в Кишиневі було створено Сфатул Церій. 02 (15) грудня 1917 р. проголошено Молдавську демократичну республіку у складі Російської федерації.

Однак, перебуваючи під загрозою більшовицької окупації, 24 січня (6 лютого) 1918 р. цей орган прийняв декларацію про незалежність Молдавської Республіки, а 27 березня (9 квітня) 1918 р. Сфатул Церій проголосував за приєднання Молдавської держави до Румунії на правах «Провінційної автономії». 11 (25) листопада того ж року Румунія загарбала шляхом воєнної інтервенції територію Північної Буковини¹¹⁰, а 26 листопада (9 грудня) 36 депутатів ухвалили рішення про «безумовне приєднання» Бессарабії до Румунії.

Окупація румунськими військами Бессарабії у січні 1918 р. заклала підвалини радянсько-румунського антагонізму, позаяк усі спроби вирішення Бессарабського питання дипломатичними шляхами не мали успіху. Ні УНР, ні ЗУНР, ні Українська держава гетьмана П. Скоропадського, ні СРСР чи Радянська Україна не визнавали румунську приналежність цих земель. Так, у листопаді 1918 р. керів-

108 Там само. С. 272.

109 Суляк С. *Етнодемографические процессы в Бессарабии в XIX начале XX в.* Русин. 2012. № 1. С. 6–26.

110 Рендюк Т. Національна політика королівської Румунії у міжвоєнний період та під час Другої світової війни. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. 2010. Вип. 19. С. 137–154.

ник дипломатичної місії Української держави Генеральний комісар М. Чеботаренко заявив протест офіційному Бухаресту через окупацію румунськими королівськими військами Бессарабії¹¹¹. Країни Антан-ти юридично визнали суверенітет Румунії над територією Бессарабії, підписавши 28 жовтня 1920 р. так званий Бессарабський (Паризький) протокол.

Бессарабія та Північна Буковина входили до складу Королівства Румунія у період з 1918 по 1940 рр. Стаття 1 Конституції Румунії від 23 березня 1923 р. декларувала, що Румунське королівство є «націо-нальною, унітарною та неподільною» державою. Нова влада відразу ж почала проводити заходи щодо румунізації населення окупованих території з одночасним проведенням каральних заходів проти тих представників етнічних меншин, які прагнули зберегти самобут-ність та рідну мову, зокрема українців¹¹².

Однак, на цілковите завершення інтеграції у Румунії не вистачи-ло ні засобів, ні часу. За 22 роки окупації Бессарабії країну залишило майже 500 тис. осіб (понад 16,5% населення). Понад 100 тис. біженців потрапило до Радянського Союзу¹¹³.

РСР у свою чергу не планував відмовлятися від претензій на Бес-сарабію, вважаючи її окупованою Румунією. Встановивши свою вла-ду на терені України, більшовицький уряд на території Української РСР 1924 р. утворив Молдовську Автономну Радянську Соціалістичну Республіку (Молдавська АРСР), західний кордон якої проходив по Дні-стру. Молдавська АРСР створювалась як заділ для подальшої радян-ської окупації Бессарабії. Задля аргументації необхідності утворен-ня молдовської автономії на придністровських територіях Москва сфальсифікувала дані складу населення території, завищивши кіль-кість молдаван (до 58%), хоча за переписом населення 1926 р. молда-ван у Молдавській АРСР було лише 30,1%, а українців – 48,5%¹¹⁴. Як і на решті території УРСР, тут проводилась політика русифікації та масові репресії, у тому числі в рамках «румунської операції».

Можливості відібрати Бессарабію у Румунії з'явилися під час підго-товки до Другої світової війни, а саме після підписання пакту Молото-ва-Ріббентропа 23 серпня 1939 р. Відповідно до таємного протоколу, до-

111 Там само.

112 Там само. С. 142.

113 Восточная политика Румынии в прошлом и настоящем (конец XIX – начало XXI вв.): сб. докл. междунар. науч. конф. Москва: РИСИ, 2011. 320 с.

114 Тучинський В. Молдавська Автономна Радянська Соціалістична Респу-бліка у складі УСРР 1924–1940 рр.: до питання про історичні корені виник-нення сучасної проблеми Придністров'я. *Київські історичні студії*. 2016. № 1. С. 28.

даного до пакту, Бессарабія входила до сфери інтересів СРСР¹¹⁵. Плани більшовиків щодо окупації Бессарабії втілились влітку 1940 р., коли цю територію, а також Буковину, було відібрано без опору у Королівства Румунії. Північна Буковина стала Чернівецькою областю Української РСР – до неї відійшла значна частина Хотинського повіту Бессарабії. До території України також приєдналися Аккерманський та Ізмаїльський повіти.

2 серпня 1940 р. Верховна рада СРСР прийняла закон про створення союзної Молдавської Радянської Соціалістичної Республіки. Молдавська АРСР виконала свою функцію, і її територію розділили між Одеською областю УРСР (околиці Балти) та новоствореною Молдавською РСР (околиці Тирасполя). Таким чином, у складі МРСР опинилось лівобережжя Дністра – Придністров'я. За рівнем розвитку новоутворені адміністративні одиниці не були однорідними – лівобережні райони виявилися економічно більш розвинутими, ніж бессарабські, в яких переважало дрібне виробництво¹¹⁶.

Період часу, коли молдовани-бессарабці жили у відриві від запрутських румунів у складі Росії у 1812–1918 рр. і в складі СРСР у 1940–1941, 1944–1991 рр. сформував у них відчуття спільності та відмінності від молдован, які жили по інший бік кордону. Розвиваючи приєднані території, російська, а пізніше радянська влада створювала умови для їх цілковитої інтеграції в єдиний суспільно-економічний та культурний простір.

У часи існування СРСР політика комуністичного керівництва з конструювання спільного для всіх союзних республік нового «радянського народу» мала певну особливість для жителів МРСР – у молдован у підсумку мало залишитись якомога менше спільного з румунами. Відбувалось цілеспрямоване формування відмінної від румунської молдовської мови на основі бессарабської розмовної мови з посиленням залученням російської лексики¹¹⁷. Жорстка сепарація «суто молдовської» культури від румунської супроводжувалась формуванням «чужого» образу румун та Румунії, а роки, проведені Бессарабією у складі Королівства Румунія, оголошувались «окупацією» та періодом «національного гноблення».

Такі особливості історичного розвитку заклали основи для формування на території сучасної Молдови декількох конкуруючих (радян-

115 Опубликованы советские оригиналы Договора о ненападении между СССР и Германией / Фонд содействия историческим исследованиям «Историческая память». 31.05.2019. URL: http://historyfoundation.ru/2019/05/31/pakt/?fbclid=IwAR3pG14buNRaTvs0bguz5KtzOIOnGIT4F_MN7_GfsVAukN5hHRqfta0uKRk

116 Суляк С. Молдавия и Русский мир: возможно ли возвращение? *Русин*. 2012. № 3. С. 5–32.

117 Фурман Д., Батог К. Молдова: молдаване или румыны? *Современная Европа*. 2007. № 3. С. 42.

ської, молдовської та румунської) ідентичностей, стосунки між якими згодом набули конкурентного характеру.

По мірі ерозії офіційної ідеології наприкінці 1980-х рр. на теренах СРСР повсюдно зміцнювалися сили, що вимагали демократичних змін, часто поєднуючи ці вимоги з поверненням дорадянських етнічних та культурних маркерів. У Молдові, на відміну від інших радянських республік, у часи перебудови почала посилюється не титульна радянська молдовська самосвідомість, а румунська. Як наслідок, за останні кілька років «перебудови» у МРСР значно зросла кількість прихильників об'єднання з Румунією.

Високий рівень ціннісного розколу суспільства МРСР надав специфіку національному руху на хвилі перебудови: місцеві патріотичні сили швидко еволюціонували у вимогах від підтримки курсу «перебудови» до виходу зі складу Радянського Союзу. Молдовські громадські організації («Клуб Алексія Матеевича», «Молдавський демократичний рух», «Демократична ліга студентів», «Асоціація істориків» і ін.), що виступали за надання офіційного статусу молдавській мові, перехід на латинську графіку, прийняття в якості державного прапора триколора і т.п., згодом об'єдналися в Народний фронт Молдови.

31 серпня 1989 р. у МРСР було прийнято Закон про офіційну мову, згідно з яким офіційною стала мова титульної (молдовської) нації, а також перехід на латинську графіку. 1 вересня 1989 р. – Закон про функціонування мов на території Молдавської РСР, з введенням у дію якого єдиною державною мовою на території Молдови визнавалася молдовська. Володіння молдовською мовою стає обов'язковим для займання посад на державній службі. В партійному керівництві «справжні молдавани» починають витісняти «русифікованих молдаван» та «росіян». З деякими відмінностями, загальнорумунська державна символіка, зокрема гімн Румунії «Прокидайся, румуне!», у 1991–1994 рр. слугувала також офіційними державними символами Республіки Молдова.

Перемога в боротьбі за мову, яку уніоністи Молдови отримали у 1989 р., стала для них першим етапом реалізації ідеї возз'єднання з Румунією. Однак більшість російськомовних жителів країни сприйняла мовні закони як дискримінаційні, що призвело до виникнення громадянського опору. Ідеологічне протистояння на тлі ідентифікаційного розколу в Молдові активізувало сепаратистські тенденції в регіонах, які тяжіють до слов'янської та тюркської національності.

Проголошення республіканського суверенітету (23 червня 1990 р.) і відмова від участі у всесоюзному референдумі про збереження

СРСР у березні 1991 р., поклали початок державного будівництва в Молдові. 27 серпня 1991 р. Республіка Молдова проголосила незалежність. Декларація про незалежність створила правове підґрунтя для визнання країни на світовому рівні, встановлення міжнародних зв'язків, просування національних інтересів. Однак разом із незалежністю Молдова отримала нові внутрішньо-політичні виклики – наявність протидіючих ідей прорумунського уніонізму та проросійського сепаратизму, які прямо впливали на зовнішньополітичний розвиток молодій державі.

З часу проголошення Республіки Молдова еволюція її зовнішньої політики мала кілька етапів, визначених зусиллями зі ствердження незалежності держави та просування національних інтересів.

Перший етап (1990–1999), початок якого збігся з руйнацією радянської системи влади. У цей час створювались інститути громадянського суспільства та закріплювались основи демократичних перетворень у Республіці Молдова, відбувся транзит від тоталітарно-авторитарної моделі до демократичної. РМ стала суб'єктом міжнародного права на основі визнання її іншими державами та становлення дипломатичних відносин, набуття членства у міжнародних структурах.

Активне формування громадянського суспільства заклало основи плюралізму та багатопартійності у РМ. Разом з тим, існування ціннісного розколу, який намітився у громадськості внаслідок особливостей історичного розвитку Бессарабії, стало чинником зовнішньополітичної невизначеності Молдови.

У перші роки незалежності РМ у якості головного пріоритету розвитку було обрано західний вектор зовнішньої політики, проте на практиці керівництво Молдови формувало та вирішувало зовнішньополітичні питання щодо відносин з Румунією та Росією. РМ опинилась у ролі об'єкта, який регіональні геополітичні гравці – Бухарест та Москва – намагались включити до власної сфери інтересів. Коливання між ними спровокували у Молдові бурхливі події, що супроводжувались економічною нестабільністю та зрештою переросли у військове протистояння. У тілі унітарної Молдови з'явилися проросійські автономні невизнані Придністровська Молдавська Республіка та Гагаузія.

У Бухаресті відносини з Кишиневом розглядалися крізь призму досягнення Румунією стратегічної мети – «возз'єднання з Бессарабією». Ідея відродження «Великої Румунії», як і жорстке засудження пакту Молотова-Ріббентропа, внаслідок підписання якого територія сучасної Молдови увійшла до складу СРСР, активно підтримувалися

Бухарестом. І хоча Румунія на початок 90-х рр. економічно не могла втілити проект унії, однак на дипломатичному рівні постійно нагадувала про неї як Молдові, так і Україні.

Керівництво новопосталої РМ активно підтримувало курс на об'єднання з Румунією. У серпні 1991 р. голова парламенту, колишній секретар ЦК Комуністичної партії Молдови М. Снегур, який згодом став першим президентом незалежної Молдови, заявляв в інтерв'ю французькому журналу «Le Figaro»: «Незалежність – це, звичайно, тимчасовий період. На перших порах будуть існувати дві румунські держави, однак це буде тривати недовго. Я повторюю ще раз, що незалежність є етапом, а не метою»¹¹⁸.

На той час у всіх навчальних закладах Республіки Молдова були введені курси «Румунської мови» замість «Молдовської мови» та «Історія румун» замість «Історії Молдови», які розглядали Молдову як частину «румунського простору»¹¹⁹.

Просуваючи на пострадянському просторі концепцію об'єднання усіх «Румунських історичних провінцій» в «унітарну мононаціональну державу», національні еліти Румунії проводили активну політику в східному напрямі. Відносно Молдови назва цього проекту звучить як «Унірія», що в перекладі означає «об'єднання». Однак, до «румунських історичних провінцій», крім Молдови, у Бухаресті відносять також південь Бессарабії та Північну Буковину, що знаходяться у складі України. У перше десятиліття незалежності молдовські політики та активісти – прихильники унії з Румунією часом дозволяли собі говорити про приналежність українських земель до «Великої Румунії».

Так, у 1992 р. на території Красноокнянського р-ну Одеської обл. відмічались факти появи громадян Молдови та Румунії, які проводили серед місцевого населення цілеспрямовану прорумунську пропаганду: заявляли про те, що місцеві жителі повинні вивчати румунську мову і готуватися до того, що у найближчому майбутньому розпочнеться процес встановлення «істинних кордонів Румунії»¹²⁰. У Ренійському р-ні було створено філію асоціації «За Бессарабію та Буковину», штаб-квартира якої знаходилась у Бухаресті. Основні зусилля своєї роботи філія спрямовувала на агітацію молдовського населення в ра-

118 Фурман Д. Молдавские молдаване и молдавские румыны (Влияние особенностей национального сознания молдаван на политическое развитие Республики Молдова). Москва: Институт Европы РАН, 2007. 133 с.

119 Суляк С. Зазнач. твір. С. 6–13.

120 Галузевий державний архів Міністерства закордонних справ України (далі – ГДА МЗС України). Ф. 1, 1988–1998 рр. Оп. 4. Спр. 6939: Держкомітет у справах охорони кордонів 1993 р. Арк. 63.

йонах компактного проживання з метою включення його до руху за об'єднання Південної Бессарабії та Північної Буковини з Румунією¹²¹.

У 1995 р. тогочасний президент Румунії І. Ілієску, перебуваючи у США, заявив про те, що Румунія продовжуватиме вимагати засудження пакту Молотова-Ріббентропа, внаслідок якого вона втратила свої «історичні території»¹²². У 1995 р. під час розмови з представником України у Молдові тодішній заступник міністра закордонних справ РМ, аргументуючи свою позицію щодо вирішення питання побудови терміналу у с. Джурджулешти, емоційно заявив: «Справедливо було б, якщо Україна взагалі віддала не лише декілька сот метрів, а і в цілому порт Рені з виходом на Чорне море, оскільки Україна «забрала» у Молдови північ та південь». На запитання представника України, чи можна ці слова вважати територіальними претензіями до України, заступник міністра закордонних справ Молдови відповів, що не це мав на увазі, а лише вказав на необхідність прийняти до уваги цей факт при розгляді питання побудови терміналу у с. Джурджулешти¹²³. Показовим у ключі унії став також вихід серії поштових марок «Фортеці середньовічної Молдови», випущених у Молдові в 1996 р. До колекції увійшли марки із зображеннями фортець Четатя Албе (Білгород-Дністровська фортеця) і Хотин, які знаходяться на території України¹²⁴.

Разом з тим, Молдова у 1990-х рр. була зайнята вирішенням проблеми внутрішнього сепаратизму, тому уніонізм, що з початку активно просувався державцями та громадськими активістами, було замінено на молдовенізм, у основі якого – збереження цілісності та суверенітету Республіки Молдова.

Проблема сепаратизму на лівому березі Дністра прямо впливає із ідеї уніонізму. Активна прорумунська позиція лідерів Молдови аж до означення незалежності РМ проміжним етапом перед об'єднанням з Румунією, з одного боку, та існування значної кількості прорадянського та проросійського населення, особливо на економічно розвинутому лівобережжі Дністра – з іншого, стали одними з причин сепаратизму у Придністров'ї.

Регіони етнічно чужі Румунії не підтримували ідею побудови унітарної мононаціональної держави на основі проекту «Уніря». 25 серпня 1991 р. утворюється так звана Придністровська Молдавська Радянська Соціалістична Республіка, а 5 листопада 1991 р. ПМРСР було пере-

121 Там само. Арк. 91.

122 Там само. Ф. 8, 1994–1996. Оп. 152. Спр. 14: Записи бесід, щоденники Посла України у Республіці Молдова 1995 р. Арк. 72.

123 Там само. Арк. 58.

124 Там само. Спр. 23: Політичні питання (загальне) 1996 р. Арк. 1–2.

йменовано у Придністровську Молдавську Республіку. Поява так званої ПМР та її тривале існування стали наслідком складного історичного та етнічного розвитку краю, а також «гібридного» економічного та військового втручання Москви, що відповідало геополітичним прагненням Росії зберегти свою гегемонію у Східній Європі та завадити об'єднанню Молдови з Румунією. Ні РМ, ні інституції Європейського Союзу, ні держави-сусідки не визнають самопроголошеного утворення у Придністров'ї і підтримують суверенітет та цілісність Молдови.

Спроба наведення молдовською владою конституційного порядку в ПМР вилілась у війну (березень-червень 1992 р.), під час якої Румунія надавала військову підтримку Кишиневу, а Росія – Тирасполлю, що призвело до розподілу країни по лінії Дністра.

8 лютого 1995 р., через рік після перших демократичних виборів, було прийнято Концепцію зовнішньої політики РМ. У ній було закріплено принцип постійного нейтралітету, за яким Молдова зобов'язувалась не брати участь у збройних конфліктах, військово-політичних формуваннях або політико-економічних союзах з метою недопущення розташування на своїй території іноземних військових баз¹²⁵.

У той самий час на території Молдови розташовувалась 14-та армія РФ, яка безпосередньо заважала Кишиневу встановити контроль над Придністров'ям. У квітні 1995 р. директивою міністра оборони РФ 14-та армія РФ перейменовується у Оперативну групу російських військ у Придністровському регіоні, трохи пізніше відбувається скорочення чисельності її штату. Оперативна група дислокується на теренах унітарної та позаблокової Молдови і досі та виконує функцію військової присутності РФ у регіоні.

Зовнішньополітичні пріоритети Молдови на першому етапі цілковито відповідали тогочасним геополітичним реаліям: основним напрямком зовнішньої політики РМ визначалась співпраця з країнами СНД, особлива роль у рамках Співдружності відводилась двостороннім відносинам з Російською Федерацією, Білоруссю та Україною. Концепція передбачала також створення спільного економічного простору, заснованого на принципах ринкової економіки у рамках СНД: відповідну угоду Молдова підписала у числі 9-ти республік Співдружності ще 24 вересня 1993 р.

Отже, основним пріоритетом зовнішньої політики Молдови на першому етапі став розвиток двосторонніх відносин та співробітни-

125 Постанова № 368 от 08-02-1995 об утверждении Концепции внешней политики Республики Молдова. URL: https://www.legis.md/cautare/getResults?doc_id=60504&lang=ru

цтво з країнами-членами СНД, спрямовані, насамперед, на підтримку економічних зв'язків, що склалися у регіоні, а також реагування на внутрішньополітичні проблеми шляхом балансування між двома регіональними лідерами.

Неможливість вирішити поставлені зовнішньополітичні задачі та залежні від них внутрішньополітичні виклики, змусили Молдову наприкінці 1990-х рр. удосконалити концепцію зовнішньої політики.

Другий етап (1999–2005) характеризувався прагненням пристосувати концепцію зовнішньої політики РМ до нових геополітичних реалій та глибшою інтеграцією у систему міжнародних відносин. Виходячи з національних інтересів і політичної кон'юнктури, влада Молдови з 1999 р. концентрує зовнішньополітичні зусилля на процесі налагодження зв'язків з регіональними лідерами, передусім з Румунією.

У 1998–2000 рр. до влади у Молдові та Румунії прийшли правополітистські партії, які виступали за тісну співпрацю між двома країнами: у Бухаресті – партії, що входили в Демократичну конвенцію Румунії, а в Кишиневі – альянс «За демократію і реформи». У квітні 2000 р. сторони парафували Договір про привілейоване партнерство та співробітництво Республіки Молдова та Румунії. Румунія стала другим за значенням (після Росії) торговельним партнером Молдови, що позначилося інфраструктурними проектами – зокрема, відбулося підключення РМ до румунської енергосистеми.

Станом на кінець 1990-х рр. стало зрозуміло, що проголошений на першому етапі курс на створення єдиного економічного простору в рамках СНД не дає значимих практичних результатів. Тому, із затвердженням Програми діяльності уряду І. Стурзи «Верховенство законів, пожвавлення економіки, інтеграція у європейські структури» на 1999–2002 рр., стратегічною метою зовнішньої політики РМ визначалась європейська інтеграція. Стосунки у межах Співдружності зводились до необхідності «поглиблення і диверсифікації відносин у торговельно-економічній сфері»¹²⁶.

У програмі діяльності уряду Д. Брагіша «Законність, Консолідація та Реформи – на Благо Нації» 2000 р. європейська інтеграція визначалась як «одна з головних і перспективних цілей зовнішньої політики Республіки Молдова», а взаємини з СНД окреслювались «необхідні-

126 Постановление Правительства Республики Молдова №270 от 8 апреля 1999 г. Об утверждении Программы деятельности Правительства Республики Молдова на 1999–2002 годы «Главенство закона, оживление экономики, интеграция в европейские структуры» URL: https://www.legis.md/cautare/getResults?doc_id=46927&lang=ru

стю поглиблення співпраці в торговельно-економічній сфері, особливо на двосторонньому рівні»¹²⁷.

У 2001 р. до влади приходять комуністи на чолі з В. Вороніним. Він, балотуючись на перший президентський строк, відверто надавав перевагу російському вектору зовнішньої політики, однак на практиці відстоював ідею багатовекторності. Програма комуністичного уряду, який очолив В. Тарлев, «Відродження економіки – відродження країни», декларувала збалансований політичний курс та дозволила керівництву Молдови маневрувати між проєвропейськими та проросійськими інтеграційними об'єднаннями. Так, у програмі серед основних цілей зовнішньої політики були визначені «розробка та реалізація національної стратегії інтеграції Республіки Молдова в Європейську Спільноту» у західному напрямку, і «розгляд питання щодо вступу Республіки Молдова до Митного Союзу (Росія, Білорусь, Казахстан і Киргизстан) з перспективою економічної інтеграції»¹²⁸.

Водночас, не дивлячись на активізацію зв'язків між Кишиневом та Москвою за комуністичного президента В. Вороніна, саме за його керівництва Молдова остаточно взяла курс на євроінтеграцію. На цьому етапі зовнішня політика Молдови характеризується ідеєю багатовекторності та пошуку можливостей економічної інтеграції РМ у регіональні міжнародні структури.

У 1999–2005 рр. відбувається поживлення міжнародної уваги до проблеми Придністров'я. В. Воронін сподівався, що загравання з Росією допоможе йому швидко вирішити проблему сепаратизму на лівому березі Дністра. Однак Москва, не бажаючи втрачати потужний важіль впливу на політику РМ, оприлюднює план інтеграції Придністров'я у Молдову – «план Козака» 2003 р. з пропозицією утворення «асиметричної федерації». Молдовський уряд за порадою ЄС відмовився його підписувати, після чого стосунки між Кишиневом і Москвою охололи¹²⁹.

Після провалу «плану Козака» інтеграція з ЄС стає головною стратегічною метою молдовського уряду. У рамках європеїзації держави слід розглядати і запропонований українським президентом В. Ющенком у 2005 р. план під назвою «7 кроків до демократії». Він

127 Постановление о программе деятельности Правительства Республики Молдова «Законность, консолидация и реформы – на благо нации» URL: https://www.legis.md/cautare/getResults?doc_id=46078&lang=ru

128 Постановление Правительства Республики Молдова № 1415 от 19.12.2001. URL: https://www.legis.md/cautare/getResults?doc_id=75274&lang=ru

129 Кириллов В.Б. Отношения Молдавии и ЕС в 1998–2012 гг. *Вестник МГИМО*. 2012. № 6. С. 26–33.

базувався на створенні умов для розвитку демократичної та політичної системи у Придністров'ї і його поступового повернення під владу Кишинева у статусі автономної республіки з широкими повноваженнями¹³⁰.

Перехідним напередодні остаточного розвороту зовнішньополітичних пріоритетів Молдови у бік ЄС був *третій етап (2005–2009)*. Румунія у 2004 р. стала членом НАТО, а 2007 р. – ЄС. Наближення меж ЄС та, тим більше, НАТО до кордонів Молдови посилювало намагання Росії зберегти свій вплив у регіоні. Це, а також цілковите розчарування можливістю формування спільного економічного простору на терені СНД, стало причиною дедалі більш нестабільного характеру молдовсько-російських відносин. Охолодження стосунків з Росією могло спровокувати новий виток сепаратизму у Придністров'ї, тож для Молдови підвищилась актуальність пошуку шляхів зміцнення цілісності держави.

У 2005 р. РМ підписала План дій з Євросоюзом та постала перед необхідністю вироблення нової стратегії зовнішньої політики, яка б чіткіше відображала її євроінтеграційні прагнення. Нова редакція Концепції зовнішньої політики¹³¹ Республіки Молдова визначала європейську інтеграцію як пріоритетний напрям зовнішньої політики та обмежувала співробітництво з СНД контекстом регіональної кооперації.

Активне зближення Молдови з ЄС позначається також і у вирішенні внутрішньополітичних проблем: з 2005 р. переговори з врегулювання придністровського конфлікту почали проходити у форматі «5+2» (Молдова і Придністров'я – сторони конфлікту, Україна, Росія, ОБСЄ – посередники, ЄС та США – спостерігачі). А у червні 2006 р. міністр закордонних справ України Б. Тарасюк запропонував розширити існуючий формат переговорів з врегулювання придністровського конфлікту, запросивши Румунію, яка була виключена з чотиристороннього формату влітку 1992 р. на вимогу Москви і Тирасполя. Така ініціатива знову була розкритикована Росією та Тирасполем, які заявили, що Б. Тарасюк – «агент США».

У цей час в рамках зміцнення євроінтеграційної стратегії відбувається посилення взаємовідносин Кишинева з Бухарестом. З боку

130 О встрече посредников от ОБСЕ, Российской Федерации и Украины с политическими представителями Республики Молдова и Приднестровья. 17.05.2005. URL: <https://www.osce.org/ru/moldova/14874>

131 Боцан И. Новые концепции внешней политики и национальной безопасности. 14.02.2006. URL: <http://www.e-democracy.md/ru/monitoring/politics/comments/200602151/>

Румунії знову зазвучали ідеї «об'єднаної держави». На початку липня 2006 р. президент Румунії Т. Бесеску озвучив формулу об'єднання Румунії та Молдови в єдину державу: «Румунія і румуни – єдина країна, єдиний народ, що залишився в Європі розділеним після возз'єднання Німеччини... Румунія все ще залишається розділеною на дві країни, і їх об'єднання відбудеться всередині Європейського союзу і ніяк інакше»¹³².

Щодо інтеграції з НАТО, то у липні 2006 р. уряд Молдови ухвалив Індивідуальний партнерський план (ІРАР) «Молдова – НАТО», де чітко зазначалося, що участь Республіки Молдова у ІРАР мала на меті проведення реформ у безпековій та військовій сферах, а не бажання Молдови вступити до Альянсу¹³³.

Військове втручання Росії у грузинський конфлікт, окупація і подальше визнання нею сепаратистських Абхазії та Південної Осетії 2008 р., а також події на Балканах створили новий міжнародний контекст та спричинили безпекову кризу у регіоні. Ці події дали поштовх для активізації переговорів Молдови з західноєвропейськими партнерами та остаточної переорієнтації на Захід з прагненням вступу до ЄС і НАТО.

На *четвертому етапі своєї зовнішньої політики (2009–2016)* Молдові вдалося здійснити істотний прорив в інтенсифікації стосунків з ЄС та отримати його всебічну підтримку. У 2009 р. РМ приєдналась до програми «Східне партнерство», що заклало основи її зближення зі структурами ЄС.

З приходом до влади у 2009 р. «Альянсу за європейську інтеграцію» зміни у зовнішній політиці РМ торкнулись не лише вектору, але й характеру зовнішньої політики. Її східний напрям переводився у сферу реалізації інтересів суто практичного характеру, просуваючи «політичний діалог і співпрацю з СНД з метою використання потенціалу Співдружності в областях: вільне пересування осіб, торгівля, соціальна сфера і культурно-гуманітарна кооперація»¹³⁴.

Переговори щодо Угоди про асоціацію ЄС – Молдова були розпочаті 12 січня 2010 р. у Кишиневі і тривали упродовж кількох наступних років. 12 грудня 2011 р. розпочалися переговори між урядом Молдо-

132 Кобзев А. Бухарест рассчитывает убедить Кишинев отказаться от государственности ради членства в ЕС. 10.10.2014. URL: <https://zib.com.ua/ru/102689.html>

133 Мельничук Г. Нейтральный статус как гарантия национальной безопасности Республики Молдова. *Русин*. 2010. № 2. С. 123–129.

134 Програма деятельности Правительства Республики Молдова «Европейская интеграция: Свобода, Демократия, Благополучие» 2009–2013 гг. URL: <https://cancelaria.gov.md/ro/node/1917>

ви та Євросоюзом про залучення РМ до глибокої та всеосяжної зони вільної торгівлі, після того як 2 грудня 2011 р. ЄС схвалив рішення про початок стратегічної співпраці з Кишиневом¹³⁵. На саміті ЄС 27 червня 2014 р. Молдова підписала дві частини Угоди про асоціацію між Молдовою та ЄС, включаючи Угоду про Глибоку та всеохоплюючу зону вільної торгівлі. Уже 2 липня того ж року Молдова ратифікувала Угоду про асоціацію.

Підписання Молдовою Угоди про асоціацію ЄС було критично прийнято Росією, яка запровадила щодо РМ ряд заходів економічного характеру¹³⁶. Основною їх метою була спроба підірвати економічне становище РМ і змусити її політичне керівництво переглянути своє рішення на користь співпраці з РФ¹³⁷. У відповідь Росія активізувала розвиток проекту євразійської інтеграції і, застосовуючи засоби економічного та політичного тиску, змусила РМ балансувати між двома інтеграційними проектами.

Стратегія національної безпеки РМ 2011 р. розглядала «економічні та комерційні аспекти» співпраці у рамках СНД як «чинники впливу на економічну і енергетичну безпеку Республіки Молдова», підкреслюючи необхідність приділяти особливу увагу цим аспектам і співпраці на двосторонньому рівні з державами-членами Співдружності¹³⁸.

У рамках стратегії в жовтні 2011 р. уряд Молдови підписав Договір про зону вільної торгівлі СНД. Проте, новоприйнятий документ мав рамковий характер та не був втілений у життя. Крім того, цей договір містив у додатку список зі значною кількістю вилучень та особливих митних ставок до окремих товарів, що свідчить про низький рівень функціонування спільної економічної зони у рамках СНД¹³⁹.

Нового формату набули відносини з Румунією – у 2012 р. проведено перше спільне засідання урядів Республіки Молдова та Румунії. Основною темою засідання на тлі постійного енергетичного шантажу з боку Росії було питання енергобезпеки. На другому засіданні, що відбулось у 2015 р., крім енергетичної безпеки, йшла мо-

135 Siscan Z. Analysis of the EU – Republic of Moldova Relations in the Context of the EU 2014–2020 Financial Perspective. Chisinau, 2012. 123 p.

136 Лаврєнов С.Я. Молдова между жерновами «большой» политики. *Пространство и время*. 2015. № 1–2. С. 53–62

137 Там само.

138 Постанова Парламента Республіки Молдова № 153 от 15.07.2011 об утворенні Стратегії національної безпеки Республіки Молдова URL: <http://lex.justice.md/viewdoc.php?action=view&view=doc&id=340510&lang=2>

139 Договір о зоне свободной торговли от 18 октября 2011 г. URL: <http://www.e-cis.info/page.php?id=20062>.

ва також про повну підтримку Румунією євроінтеграційного курсу РМ та виділення їй 150 млн євро кредиту терміном на п'ять років. Тогочасний прем'єр-міністр Румунії В. Понта заявив на зустрічі, що Румунія «виконує свій обов'язок перед тими, хто вірить у нашу спільну долю»¹⁴⁰.

Вторгнення російських військ на територію України у 2014 р. спричинило гострий дефіцит безпеки у регіоні та загрозу «розмороження» придністровського конфлікту. Це підштовхнуло Молдову інтенсифікувати діалог з ЄС та Україною щодо врегулювання ситуації на лівому березі Дністра. Задля посилення контролю над кордоном з Україною у районі Придністров'я та запобігання використання його як «сірої» безпекової зони у 2015 р. між Молдовою та Україною було підписано ряд документів, спрямованих посилити прикордонну співпрацю в рамках місії EUBAM.

Оскільки підписання Молдовою Угоди про асоціацію з ЄС спричинило економічні та внутрішньополітичні труднощі для держави з боку РФ як одного із найбільших торгівельних партнерів, а перспективи вступу у найближчому майбутньому відсутні, Молдова була змушена балансувати між двома інтеграційними проектами. Кишинев намагався вибудовувати взаємовигідне співробітництво як з ЄС, так і з Росією. Програма діяльності уряду К. Габуріча (2015–2018) декларувала прагнення Молдови проводити «послідовну і збалансовану політику, забезпечуючи реалізацію європейського курсу і зміцнення відносин з міжнародними партнерами»¹⁴¹.

П'ятий етап (2016–2019) характеризувався відсутністю національного консенсусу в РМ з питань зовнішньополітичних пріоритетів, що впливало на взаємодію країни як з партнерами на просторі СНД, так і з країнами Західної Європи.

Обрання на виборах 2016 р. президентом Молдови лідера соціалістів І. Додона, який виступав за відновлення молдовсько-російських взаємин до рівня стратегічного партнерства та просував ідею співпраці з Євразійським економічним союзом, вчергове продемонструвало ідеологічний розкол політичних еліт РМ. Водночас програма уряду П. Філіпа (2016–2018) визначалась спадковістю у зовнішньополітич-

140 Дубасова Е. Молдова и Румыния дают пять. Как правительства двух стран 10 лет строили «общую судьбу». 10.02.2022. URL: <https://newsmaker.md/rus/novosti/moldova-i-rumyniya-dayut-pyat-kak-pravitelstva-dvukh-stran-10-let-stroili-obshchuyu-sudbu/>.

141 Постановление Парламента Республики Молдова об утверждении Стратегии национальной безопасности Республики Молдова: № 153 от 15.07.2011. URL: https://www.legis.md/cautare/getResults?doc_id=105346&lang=ru.

ному блоці щодо попередньої, декларуючи збалансовану політику багатовекторності¹⁴².

Зокрема під час четвертого спільного засідання урядів РМ та Румунії П. Філіп, підтримуючи прозахідний курс своїх попередників у контексті зближення з Румунією, заявив, що у молдован з румунами «одна кров» і він прагне досягти, щоб «два наших серця бились в унісон»¹⁴³.

Складність у балансуванні між двома інтеграційними проектами полягала у тому, що отримавши у 2018 р. статус спостерігача у Євразійському економічному союзі (ЄАЕС), Молдова стала одночасно учасником трьох інтеграційних структур різного рівня: двох зон вільної торгівлі (ЄС та СНД) і ЄАЕС, що обумовлювало необхідність пошуку особливих підходів у формуванні тристороннього формату співробітництва (Європейський Союз – Республіка Молдова – Євразійський економічний союз).

Подальше просування шляхом європейської інтеграції з одночасним розвитком співпраці з Росією та країнами СНД вимагало зважених підходів і консолідованих зусиль від керівництва Молдови. Відсутність одностайної зовнішньополітичної позиції у РМ посилювала політичну невизначеність, провокуючи внутрішньополітичні конфлікти.

Наступна прем'єр-міністерка М. Санду (2019), як і її попередник, докладала зусиль, щоб знівелювати проросійський курс президента І. Додона. Під час своїх робочих поїздок до європейських столиць керівниця уряду Молдови запевняла, що європейська інтеграція та імплементація Угоди про асоціацію з Європейським Союзом залишається серед пріоритетів Кишинєва.

Посилюючи співпрацю у західному напрямі, під час переговорів (29.08.2019) з радником президента США з нацбезпеки Д. Болтоном М. Санду підтвердила, що уряд Молдови прагне розглянути у 2019 р. новий план співпраці з НАТО і перейти до другої фази зміцнення обороноздатності країни¹⁴⁴.

Просування збалансованої зовнішньої політики «шляхом продовження процесу ефективного і повного виконання положень Угоди про асоціацію з ЄС і Угоди про вільну торгівлю з одночасним здійсненням процесу відновлення прагматичних, стратегічних і взаємовигідних відносин з Ро-

142 Програма деятельности Правительства Республики Молдова на 2016–2018. URL: https://gov.md/sites/default/files/document/attachments/pravitelstvorespubliki_moldova_-_programma_deyatelnosti_na_2016-2018_g.pdf

143 Дубасова Е. Молдова и Румыния дают пять. Как правительства двух стран 10 лет строили «общую судьбу».

144 Молдавский премьер встретилась с советником президента США по национальной безопасности. 29.08.2019. URL: <https://www.moldpres.md/ru/news/2019/08/29/19006776>

сійською Федерацією, відповідно до національних інтересів Республіки Молдова» підтримувала і програма уряду І. Кіку (2019–2020)¹⁴⁵.

Молдовське суспільство, обравши зі значним відривом від конкурентів лідерку опозиції та засновницю проєвропейської правоцентристської партії «Дія і солідарність» М. Санду президентом (з 2020), продемонструвало запит на внутрішні зміни та налагодження чіткого євроінтеграційного зовнішньополітичного курсу держави, що започаткувало *шостий етап розвитку зовнішньої політики Молдови (2020–дотепер)*. Новообрана президентка зазначила, що першочерговим своїм завданням бачить об'єднання суспільства та відновлення економіки, а також заявила про наміри формувати «баланс у зовнішній політиці, виходячи з національних інтересів Молдови, прагматичний діалог з усіма країнами, включаючи Румунію, Україну, європейські країни, Росію і США»¹⁴⁶.

У програмі прем'єр-міністерки Н. Гавріліци (з 2021) «Молдова у хороші часи» зазначено про зовнішньополітичні ризики, які існують для Молдови – затягування врегулювання придністровського конфлікту, асиметрична залежність від зовнішніх постачальників енергоресурсів та гібридні ризики для безпеки. Очевидно, усі ці ризики пов'язані з прагненням Росії відновити гегемонію у регіоні.

Ключовим пріоритетом зовнішньої політики новий уряд Молдови, підтвердивши курс попередників, визначив інтеграцію у ЄС «шляхом просування та поглиблення політичних і економічних взаємин з Європейським Союзом» з метою наближення РМ до перспективи вступу до нього. Документ підтвердив прагнення Молдови до проведення структурних реформ та процесу гармонізації національного законодавства з *Acquis communautaire* задля політичної та економічної інтеграції з ЄС. Задля послаблення енергетичного тиску уряд Молдови взяв за мету підключити державу до європейської енергетичної інфраструктури. Окремо Молдова планує в рамках євроінтеграції активізувати взаємини з іншими членами асоційованої «трійки» – Україною та Грузією¹⁴⁷.

Реактивація ідеї унії з Румунією для РМ наразі не є актуальною: за словами М. Санду, у 2019 р. понад 25% громадян Молдови не просто

145 Програма деятельности 2019. URL: https://gov.md/sites/default/files/document/attachments/programa_deyatelnosti_pravitelstva_vo_glave_s_ionom_kiku_ru.pdf.

146 Европарламент видит в Майе Санду «новую надежду» для молдаван. 16.11.2020. URL: <https://www.dw.com/ru/evroparlament-vidit-v-maje-sandu-novuju-nadezhdu-dlja-moldavan/a-55616967>

147 Programului de activitate al Guvernului «Moldova vremurilor bune». August 3, 2021. URL: <https://unpaspentru.md/2021/08/03/program-de-activitate-al-guvernului-moldova-vremurilor-bune/>

виступали за об'єднання з Румунією, але й вимагали цього. Однак, як зауважила президентка, вирішити це питання можна лише шляхом всемолдовського референдуму¹⁴⁸. Тому, відповідно до програми уряду Н. Гавріліци, у рамках поглиблення євроінтеграції заплановано укріплення стратегічного партнерства з Румунією та «подальший розвиток особливих привілейованих відносин».

11 лютого 2022 р. у контексті розвитку «особливих привілейованих відносин» відбулось п'яте спільне засідання урядів Молдови та Румунії, у ході якого було підписано угоду про допомогу РМ у розмірі 100 млн євро. Міністр закордонних справ та європейської інтеграції Молдови Н. Попеску у переддень засідання заявив, що стратегічне партнерство з Румунією для європейської інтеграції мусить зміцнити «історичну, мовну та культурну спільність», бо лише таким чином можна «міцно і безповоротно закріпити Республіку Молдова в європейському просторі»¹⁴⁹.

Що ж до східного вектору зовнішньої політики, то уряд Молдови запланував «сприяти конструктивному і прагматичному політичному діалогу» з Росією та в рамках СНД щодо торговельно-економічного співробітництва «на основі взаємоповаги і невтручання у внутрішні справи»¹⁵⁰. Сфокусувавшись, насамперед, на двосторонніх відносинах з Росією, нинішня Молдова звела до мінімуму свою діяльність у рамках СНД.

Загалом взаємодія у сформованому трикутнику ЄС – Молдова – Росія надалі вимагатиме від уряду РМ, який намагається дотримуватись послідовної реалізації національних інтересів, зважених підходів щодо втілення стратегії зовнішньої політики держави.

Таким чином, можна констатувати, що на формування засад зовнішньої політики Республіки Молдова впливали історичні чинники, а саме тривале перебування Бессарабії під впливом Росії з одночасним етнічним та культурним тяжінням до Румунії.

Внаслідок необхідності враховувати прорумунські/європейські та проросійські/євразійські інтеграційні процеси у регіоні та їх вплив на внутрішню політику держави, зовнішня політика Молдови з моменту проголошення незалежності до нашого часу пройшла супере-

148 Жолквер М. Майя Санду в Берліні: про що запитували нову прем'єрку Молдови. 18.07.2019. URL: <https://p.dw.com/p/3MDOo>.

149 Майя Санду о совместном заседании правительств Республики Молдова и Румынии: Это уникальный шанс. 11.02.2022. URL: https://www.ipn.md/ru/mayya-sandu-o-sovmestnom-zasedanii-pravitelstv-respubliki-moldova-i-rumynii-7965_1087763.

150 Programului de activitate al Guvernului «Moldova vremurilor bune».

чливий шлях, у якому можна виділити кілька етапів. Однак з 1999 р., відколи європейська інтеграція була визначена у програмі діяльності уряду РМ як «стратегічна мета зовнішньої політики», західний вектор Республіки Молдова зберігається у якості пріоритетного.

Розділ 5. Формування зовнішньої політики Республіки Білорусь в контексті еволюції її державності

Особливістю геополітичного положення Білорусі є тривалий час її бездержавного існування. Після Полоцького князівства кривичів та Турівського князівства дреговичів, які існували на білоруських землях у X–XII ст. і розпались на ряд дрібніших, білоруські землі у 1320–1330-х рр. були приєднані до Великого Князівства Литовського і перебували у його складі до поділів Речі Посполитої у 1772, 1793 та 1795 рр. Сучасна білоруська історіографія робить спроби трактувати ВКЛ як білоруську державу, або спільну білорусько-литовську¹⁵¹, але ця концепція є концептуально непереконливою.

Внаслідок поділів білоруські землі з населенням близько 3 млн осіб увійшли до складу Російської імперії як аграрний регіон з пануванням великого дворянського землеволодіння. Національна самоідентифікація білорусів була нечіткою і зводилась до поняття «тутейші»¹⁵². Впродовж XIX ст. на території Білорусі діяв польський визвольний рух, представники якого взяли участь у польських повстаннях 1830–1831 та 1863–1864 рр.

Лише у другій половині XIX ст. розпочалося зростання національної самосвідомості білорусів, відбулось їх виокремлення від інших народів, що мешкали в Північно-Західному краю, як називалась Білорусь у царських документах. Почалося відродження білоруської мови та її чітке відмежування від російської, польської, української та

151 Ермаловіч М. Беларуская дзяржава Вялікае Княства Літоўскае. Мінск: «Беллітфонд», 2000. 448 с.

152 Дзермант А. Метафизика «тутейшести». *Перекрестки* / под ред. И. Бобкова и др. Вильнюс: Европейский гуманитарный университет. CASE. 2008. № 1. С. 130–149; Носевич В. Белорусы: становление этноса и «национальная идея». *Белоруссия и Россия: общества и государства* / (редактор-составитель Д.Е.Фурман). М., 1998. С. 11–30; Сокольчик В. Н. Национально-культурная самоидентификация белорусов и возможности интеграции восточнославянского мира. *Вестник Полоцкого государственного университета*. Сер. А. Гуманитарные науки. 2009. № 1. С. 41–46; Титаренко Л.Г. Концепция белорусской национальной идентичности в условиях современной многовекторности развития. *Философия и социальные науки*. Белорусский государственный университет. 2010. № 4. С. 24–28; Шаншиева Л.Н. Дуализм белорусской идентичности. *Европеизм и национализм в странах Восточной Европы*. М., 2014. С. 7–26.

інших мов регіону. Процес продовжився на початку XX ст., коли був опублікований ряд фундаментальних наукових праць, присвячених білоруському народу, його мові, культурі, історичному минулому.

Події Першої світової війни та російської революції 1917 р. дали поштовх білоруським національним силам для створення білоруської держави. 21 лютого 1918 р. виконком Ради Першого Загальнобілоруського з'їзду звернувся до народу Білорусі з Першою статутною грамотою, в якій оголосив себе тимчасовою владою та про створення уряду. 9 березня 1918 р. виконком Ради прийняв Другу статутну грамоту, в якій проголошувалася Білоруська Народна Республіка (БНР) в межах розселення та чисельної переваги білорусів. 18 березня 1918 р. виконком Ради Першого Загальнобілоруського з'їзду було реорганізовано в Раду БНР. 25 березня 1918 р. Рада БНР прийняла Третю статутну грамоту, якою проголошувалася незалежність БНР.

Попри активну діяльність, БНР фактично не здійснювала своїх повноважень на території Білорусі, не мала власної армії, органів влади на місцях, фінансової та судової систем. Використання сучасної доктрини міжнародного права в частині встановлення факту виникнення нової держави дозволяє стверджувати, що необхідний мінімум критеріїв виконаний не був. Маємо на увазі критерії державності, описані пізніше у Конвенції про права і обов'язки держав 1933 р. Зокрема в ст. 1 даного документу зазначено, що «державою, як суб'єктом міжнародного права повинна мати такі ознаки: а) постійне населення; б) визначена територія; в) уряд; г) здатність вступати в відносини з іншими державами»¹⁵³. Білоруська Народна Республіка не відповідала жодному із цих критеріїв повною мірою.

Незважаючи на спроби встановлення зовнішніх зносин із рядом європейських країн, отримати визнання БНР від інших учасників тогочасних міжнародних відносин не вдалося. Ні Німеччина, ні країни Антанти, ні Радянська Росія, ні УНР юридично не визнали БНР. Окрім того, політичний курс лідерів БНР на європейські країни не знаходив підтримки в білоруському народі і переводив керівні органи БНР у політичний вакуум.

Боротьба між Польщею та Радянською Росією за білоруські землі впродовж 1919–1920 рр. призвела до зникнення БНР та поділу території Білорусі згідно з Ризьким мирним договором 18 березня 1921 р. До Польщі відійшла територія Західної Білорусі з населенням близько

153 The Montevideo Convention on the Rights and Duties of States. Signed at Montevideo, Uruguay, on December 26, 1933. URL: <https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/LON/Volume%20165/v165.pdf>

4 млн осіб. Територія Соціалістичної Радянської Республіки Білорусь з населенням до 5 млн осіб у 1922 р. увійшла до складу новоствореної держави – СРСР.

Формування кордонів БРСР у їх сучасні конфігурації було завершено у 1940-х рр., коли Народні збори Західної Білорусі 28–30 жовтня 1939 р. проголосували за включення до складу БРСР земель, що належали до Західної Білорусі; в листопаді 1940 р. було розмежовано території, які належали Білорусі та Литві. В серпні 1945 р. до складу Польщі було передано території Білостокської та частини Брестської і Гродненської обл. Таким чином, нинішню територію Республіки Білорусь було сформовано саме в час її перебування у складі СРСР.

У міжвоєнний період Радянська Білорусь суттєво змінилась. За роки трьох перших п'ятирічок (1928–1941) промислове виробництво у БРСР виросло більше, ніж у 20 разів, було збудовано: потужну гідроелектростанцію БілДРЕС, «Гомсільмаш», Мінський радіозавод, Могилевські трубуліварний і авторемонтний, Гомельський скляний і Кричавський цементний заводи, верстатобудівні заводи в Мінську, Вітебську і Гомелі, Оршанський льонокомбінат – загалом понад 1 тис. великих і середніх підприємств. Створено нові галузі промисловості: паливну, машинобудівельну, радіотехнічну, хімічну, легку та харчову промисловості. Близькість до кордону в агресивних умовах міжнародного середовища першої половини ХХ ст. робила нелогічним розміщення на території БРСР підприємств важкої промисловості.

Після завершення Другої Світової війни відновлення промисловості в Білорусі відбувалось як шляхом відтворення зруйнованих так і спорудження нових підприємств. Причому на рівні всесоюзного керівництва було прийнято рішення про те, що такі господарські одиниці повинні відповідати всім вимогам до високотехнологічних підприємств того часу.

Поява у другій половині 1940-х рр. на сході Європи низки соціалістичних країн на кордонах з СРСР та утворення ними у 1949 р. Ради економічної взаємодопомоги, а у 1955 р. – Організації Варшавського договору під контролем Москви перетворили Білорусь з прикордонного регіону на внутрішній. Це дало можливість переглянути концептуальні підходи до розгортання нових промислових підприємств у республіці. У поєднанні з підготовкою достатнього числа інженерно-технічного та виробничого персоналу це призвело до появи в БРСР об'єктів машинобудування, важкої та хімічної промисловості.

Загалом впродовж 1950–1980-х рр. у Білорусі сформувалась нова галузева структура промисловості з акцентом на машинобуду-

ванні, приладобудуванні, радіотехнічній, хімічній, нафтохімічній, паливно-енергетичній промисловості. Зокрема було збудовано калійний комбінат в Салігорську (1963), нафтопереробні заводи в Полоцьку (1963, з 1992 – «Нафтан») та Мозирі (1975), Бязозівська ДРЕС (1961), Лукомська ДРЕС (1969), Мінські ТЕЦ-3 (1951) і ТЕЦ-4 (1977) тощо.

Економіка Білорусі розвивалася як складова частина єдиного народногосподарського комплексу СРСР. БРСР називали складальним цехом СРСР, адже до 80% комплектуючих основні білоруські підприємства отримували з інших республік СРСР.

За рівнем та обсягами виробництва і реалізації товарів народного споживання БРСР у 80-х рр. XX ст. посідала третє місце серед союзних республік та четверте в розрахунку на душу населення.

Фундамент нинішнього промислового виробництва Республіки Білорусь було закладено саме у 1950–1980-х рр. Тоді було створено ряд підприємств, які успішно функціонують і сьогодні, крім того, були закладені необхідні передумови для подальшого розвитку реального сектору економіки білоруської держави.

Таким чином можемо констатувати, що саме у радянський період Білорусь отримала свою державність, нехай і формальну, та перетворилась з аграрної на промислово розвинуту республіку з відносно високим рівнем життя населення у межах СРСР. Саме ці обставини суттєвим чином впливали на міжнародне позиціонування вже незалежної Білорусі та зумовили її значну лояльність до Росії.

На рубежі 1980–1990-х рр. у Білорусі, як і в інших республіках Радянського Союзу, загострилася економічна ситуація: зменшився національний дохід, скоротилося виробництво, з'явилося реальне безробіття та погіршало соціальне становище громадян. Вихід із кризи тодішнє керівництво вбачало в переході до ринкових відносин.

Процес здобуття Республікою Білорусь державної незалежності розпочався 27 липня 1990 р. після прийняття Декларації про державний суверенітет Республіки Білорусь (у 1990 р. використовувалось позначення Білоруської РСР). 25 серпня 1991 р. даний документ набув статусу конституційного акту.

Паралельно із зазначеними подіями Білорусь розпочала встановлення дипломатичних зносин з іншими країнами світу, активізувала свою діяльність в міжнародних організаціях, а також почала шукати оптимальні моделі інтеграції держави в систему сучасних міжнародних відносин. У 1993 р. Білорусь підписала Уго-

ду про нерозповсюдження ядерної зброї і набула статусу без'ядерної держави.

Розрив економічних зв'язків після розпаду СРСР, неминучий при переході до ринку спад виробництва й інфляція призвели народне господарство Білорусі до глибокої економічної кризи. За 1990–1995 рр. валовий внутрішній продукт скоротився на 38%, виробництво промислової продукції – на 41%, виробництво продукції сільського господарства – на 27%, обсяг капітальних вкладень – на 60%. Економічний стан Білорусі в умовах вільного ціноутворення ускладнила проблема постачань паливно-енергетичних ресурсів, металу та сировини з Росії, України, республік Центральної Азії. Ціни на них безперервно зростали, викликаючи багаторазове підвищення вартості товарів і послуг. Всі ці обставини посилили у білоруському суспільстві ностальгію за радянським часом.

З перших днів незалежності керівництво Білорусії усвідомлювало, що країна розташована на перетині зон впливу ключових геополітичних гравців континенту та світу – Європи та Росії. При цьому відносна слабкість власного потенціалу об'єктивно зумовила необхідність вибору пріоритетного партнера в системі зовнішньої політики Білорусії.

Впродовж 1992–1994 рр. офіційний Мінськ взяв курс на багатовекторну модель розвитку. Основними напрямками зовнішньої політики Білорусії було визначено: по-перше, країни Співдружності Незалежних Держав в цілому та Російську Федерацію, як провідного учасника даного об'єднання та важливого сусіда; по-друге, країни Заходу із пріоритетною роллю США та Європейського Союзу.

У 1995 р. підписано Угоду про партнерство і співробітництво між Республікою Білорусь та ЄС, яку навіть встигли ратифікувати парламенти Республіки Білорусь та ряду європейських країн. Проте в той же час відносини між ними зазнали відчутного охолодження через внутрішні процеси, які відбувались у Білорусі.

Сценарій розбудови багатовекторного зовнішньополітичного курсу було фактично згорнуто після 1994 р. Причому ініціатором цього можна вважати не стільки офіційний Мінськ, скільки країни ЄС та США. Формальним приводом для погіршення відносин стали нові статті та правки, внесені впродовж 1994–1996 рр. в Конституцію Білорусії, які перетворили Білорусь із парламентської на президентську республіку та проведені на їх основі вибори президента і парламенту країни. У 1994 р. президентом Білорусі було обрано колишнього директора радгоспу О. Лукашенка.

У 1995 р. було проведено ініційований О. Лукашенком референдум за результатами якого національні біло-червоно-білий прапор та

герб Погоня були замінені на нові, подібні до своїх аналогів часів БРСР. Білорусь є єдиною пострадянською державою, що взяла за основу власного прапора прапор союзної республіки.

У зовнішньополітичній сфері Білорусь О. Лукашенка відкинула дискримінаційні варіанти взаємодії із країнами Заходу на користь посилення співпраці із СНД і, в першу чергу, із Росією.

Модель поведінки, обрана ЄС відносно її взаємодії з Білорусією призвела до наступних наслідків. По-перше, впродовж тривало часу було практично зупинено діалог Євросоюзу з Білорусією, що завдало значної шкоди як політичній, так і соціально-економічній взаємодії між сторонами. По-друге, з метою уникнення ізоляції білоруська влада була змушена активізувати пошук союзників та партнерів серед інших учасників системи міжнародних відносин. Таким альтернативним варіантом для Мінська стала Росія. Зрозуміло, що в таких умовах питання можливої євроінтеграції, яке так чи інакше розглядалось усіма європейськими країнами колишнього соціалістичного табору, як в самій Республіці Білорусь, так і у ЄС практично не стояло на порядку денному.

На східному напрямі процес розвитку партнерських відносин розвивався за більш сприятливим для Білорусії сценарієм. Ще за існування СРСР у 1990 р. було підписано договір між РРФСР та БРСР¹⁵⁴. З середини 1990-х рр. курс на договірне закріплення двосторонніх інтеграційних відносин було активно продовжено шляхом послідовного підписання Угоди про дружбу, добросусідство та співробітництво між Російською Федерацією та Республікою Білорусь (1995)¹⁵⁵, потім Угоди про утворення Співдружності Росії та Білорусі (1996).

У ст. 1 Угоди про утворення Співдружності Росії та Білорусі йдеться про те, що «сторони вирішили на добровільній основі утворити глибоко інтегровану політично та економічно Співдружність Росії та Білорусі з метою об'єднання матеріального та інтелектуального потенціалів своїх держав для підйому економіки, створення рівних умов підвищення рівня життя народів та духовного розвитку особи-

154 Договор между Российской Советской Федеративной Социалистической Республикой и Белорусской Советской Социалистической Республикой от 18 декабря 1990 г. К союзу суверенных народов. Сборник документов КПСС, законодательных актов, договоров, обращений и президентских указов, посвященных проблеме национально-государственного суверенитета. М.: Институт теории и истории социализма ЦК КПСС, 1991. С. 490–497.

155 Договор о дружбе, добрососедстве и сотрудничестве между Российской Федерацией и Республикой Беларусь. 21.02.1995. URL: <https://soyuz.by/dogovor-o-druzhbe-dobrososedstve-i-sotrudnichestve-mezhdu-rossiyskoy-federaciyey-i-respublikoy-belarus>

стості»¹⁵⁶. Згідно усіх цих документів було закладено передумови для розвитку стратегічного партнерства між Білоруссю та Росією.

Наростаюче бажання керівництва обох країн до поглиблення партнерських відносин трансформувалось у підписання в 1997 р. нової угоди, яка перетворювала Співдружність Росії та Білорусі на Союз Білорусі та Росії¹⁵⁷. Необхідно відзначити, що положення документу, крім політичних та економічних питань, включали пункти про співпрацю у таких сферах, як право, боротьба з криміналітетом, національна безпека та оборона. В травні 1997 р. було підписано Статут Союзу Білорусі та Росії, згідно якого утворено Вищу раду та Виконавчий комітет Союзу, а Парламентські збори Співдружності трансформовані в Парламентські збори Союзу.

Впродовж 1997–1998 рр. було сформовано виконавчі органи Союзу, спільний бюджет, здійснено розробку та реалізацію перших союзних програм, утворені Прикордонний та Митний комітети, Комітет з питань безпеки.

Наступним кроком у розвитку даної співпраці стало перетворення партнерських відносин між країнами на конфедеративну модель подальшої співпраці. У грудні 1999 р. був підписаний Договір про створення Союзної держави (1999)¹⁵⁸, а також прийнята Програма дій Республіки Білорусь та Російської Федерації з реалізації положень Договору про створення Союзної держави. Процес ратифікації національними парламентами завершено на початку 2000 р., після чого угода набула юридичної сили.

Як зазначає у своїй роботі С. Фомін¹⁵⁹, хоча були створені керівні, представницькі, законодавчі і робочі органи Союзної держави, основні цілі Договору (реальне об'єднання обох держав, розробка єдиної конституції і законів, впровадження спільної грошової одиниці) не були реалізовані, оскільки білоруський правлячий клас побоюється, що більш потужна держава Росія може поглинути Білорусь, і тому,

156 Договір об образовании сообщества России и Беларуси. 02.04.1996. URL: <https://soyuz.by/dogovor-ob-obrazovanii-soobshchestva-rossii-i-belarusi-utratil-silu-v-sootvetstvii-so-statey-70-chast-1dogovora-o-sozdanii-soyuznogo-gosudarstva>

157 Договір о Союзе Беларуси и России. 02.04.1997. URL: <https://soyuz.by/dogovor-o-soyuze-belarusi-i-rossii-utratil-silu-v-sootvetstvii-so-statey-70-chast-1-dogovora-o-sozdanii-soyuznogo-gosudarstva>;

158 Договір о создании Союзного государства. 08.12.1999. URL: <https://soyuz.by/dogovor-o-sozdanii-soyuznogo-gosudarstva>

159 Фомін С.С. Білорусь: курс на створення соціальної держави. *Країни пострадянського простору в умовах формування багатопольного світу: історичні уроки та перспективи*: збірник наукових праць / за заг. ред. А.Г. Бульвінського. К.: ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2016. С. 233.

ухилиючись від будь-якої реальної політичної інтеграції з Росією, наполягає лише на подальшому розвитку білорусько-російської економічної інтеграції.

У 2006 р. був підписаний пакет документів, які деталізують рівні права громадян Росії і Білорусі на території Союзної держави, а саме: угоди про рівні права російських і білоруських громадян на свободу пересування, вибір місця перебування і проживання на територіях Росії и Білорусі; угоди про співробітництво Росії і Білорусі в галузі соціального забезпечення; угода про надання медичної допомоги російським громадянам у Білорусі і громадянам Білорусі в Росії; протокол про забезпечення рівного підходу до оподаткування громадян Білорусі, які працюють в Росії, і громадян Росії, які працюють в Білорусі.

Хоча між Білоруссю і Росією періодично виникають торговельні суперечки, Білорусь дуже зацікавлена в розвитку російсько-білоруської економічної інтеграції, оскільки така інтеграція забезпечує вільний вихід білоруських товарів на величезний російський ринок, дає можливість отримувати дешеві російські кредити й енергоресурси, розвивати науково-технічну і виробничу кооперацію з Росією, що особливо важливо для білоруської промисловості, яка ще з радянських часів залишається частиною єдиного виробничого ланцюга, який міцно зв'язує білоруські і російські підприємства. Станом на 1999 р. частка Росії у білоруській зовнішній торгівлі товарами складала 54,5% по експорту та 56,4% по імпорту. Найвища частка Росії у білоруському експорті була у 1998 р. – 65,5%, а частка російського імпорту у білоруській торгівлі впродовж 2000–2007 рр. складала 60–68%¹⁶⁰.

Також Білорусь є воєнним союзником Росії, вона має спільну з Росією систему протиповітряної оборони. На білоруській території розташовано ряд російських військових об'єктів. Значна частина білоруського офіцерського корпусу отримала, або отримує військову освіту в російських військових закладах і академіях. Білоруські і російські збройні сили регулярно проводять спільні військові навчання, дві країни тісно співпрацюють у військовій промисловості, зокрема, щорічно планується і реалізується спільне оборонне замовлення, здійснюються союзні програми озброєння.

У 1990–2000-х рр. Білорусь була пов'язана з Росією також рядом інших інтеграційних проєктів, серед яких Організація договору з колективної безпеки (з 1992), Митний союз (з 1995), Євразійське еконо-

160 Шавель А.Н., Григорович Е.Е., Кот Д.А., Флерьянович А.В. Динамика внешней торговли товарами между Республикой Беларусь и Российской Федерацией. *Проблемы безопасности российского общества*. 2015. № 3. С. 124–130.

мічне співтовариство (ЄврАзЕС, з 2000), Єдиний економічний простір (з 2003). Фактично усі інтеграційні ініціативи Москви у рамках СНД знаходили схвалення та підтримку офіційного Мінська.

Причинами такої тісної співпраці Білорусі та Росії, на нашу думку, були: по-перше, бажання Росії відновити свій вплив на територіях, які раніше входили до складу СРСР; по-друге, ситуація із запровадженням санкцій з боку західних країн, яка підштовхнула білорусів до пошуку стратегічної альтернативи у міждержавному співробітництві; по-третє, історична близькість російського та білоруського народів, що переросла у майже конфедеративний формат взаємовідносин.

Поглибленню напруженості у відносинах із ЄС і США сприяли чергові вибори президента Білорусі в 2001 та 2006 рр., а також референдум 2004 р. На виборах 2001 р. 75,65% виборців віддали голоси за чинного главу держави. Однак сама виборча кампанія супроводжувалась звільненнями з роботи або виключенням із закладів вищої освіти за участь у виборчому процесі на боці опозиційних кандидатів. Як наслідок, білоруська опозиція, ЄС та США заявили, що не визнають результатів виборів. Відповідно це невизнання негативно позначилось на зовнішніх зносинах Білорусі із країнами Заходу.

На референдумі 2004 р., щоб обійти конституційну норму про неможливість одній й тій самій людині обіймати пост глави держави більше двох термінів поспіль, було винесене питання «Чи дозволяєте Ви першому Президенту Республіки Білорусь О. Г. Лукашенку участь у ролі кандидата в Президенти Республіки Білорусь у виборах Президента і чи приймаєте частину першу ст. 81 Конституції Республіки Білорусь у такій редакції: «Президент обирається на п'ять років безпосередньо народом Республіки Білорусь на основі загального, вільного, рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні?». Майже 88% виборців відповіли ствердно і обмеження щодо максимум двох термінів на посаді для О. Лукашенка було усунуте. Відповідно результати президентських виборів 2006 р., на яких О. Лукашенко знову був проголошений переможцем (82,6% голосів «за»), західні країни не визнали.

Щодо українського вектору, то відносини України та Білорусі тривалий час здійснювались на основі взаємовигідного партнерства під егідою СНД. Зміни почали відбуватись у 2005 р., коли між країнами намітилось певне охолодження взаємин, викликане заявами українського керівництва (зокрема президента В. Ющенка та міністра закордонних справ Б. Тарасюка) про необхідність роботи з просування демократії та свободи в країни з недемократичними режимами (се-

ред яких прозвучала й Білорусь) та про підтримку білоруської опозиції. Це було сприйняте у Мінську як втручання у внутрішні справи незалежної країни¹⁶¹.

Загалом можемо констатувати, що впродовж 1991–2005 рр., використовуючи елементи багатовекторної парадигми розвитку, Білорусь спромоглась стабілізувати соціально-економічне становище та створити передумови для подальшого розвитку як незалежної держави.

Сьогодні зовнішня політика Білорусі здійснюється на підставі закону «Про затвердження Основних напрямків внутрішньої та зовнішньої політики Республіки Білорусь» від 14 листопада 2005 р.¹⁶², де задекларовані наступні сім принципів її здійснення:

- 1) дотримання загальноновизнаних принципів та норм міжнародного права;

- 2) відповідність зовнішньополітичних цілей політико-дипломатичному, економічному, оборонному, науково-технічному, інтелектуальному потенціалу держави, забезпечення їх реалізації для зміцнення міжнародних позицій Республіки Білорусь і її міжнародного авторитету;

- 3) підвищення ефективності політичних, правових, зовнішньоекономічних та інших інструментів захисту державного суверенітету Республіки Білорусь і її національної економіки в умовах глобалізації;

- 4) розвиток на основі загальноновизнаних принципів і норм міжнародного права всебічного співробітництва з іноземними державами, міжнародними організаціями, взаємне врахування і дотримання інтересів усіх членів міжнародної спільноти;

- 5) добровільність входження і участі в міждержавних утвореннях;

- 6) прихильність політиці послідовної демілітаризації міжнародних відносин;

- 7) відсутність територіальних претензій до суміжних держав, невизнання територіальних домагань до Республіки Білорусь.

Успіхи білоруської економічної моделі значною мірою обумовлені вигодами тісної економічної інтеграції з Росією. Більшість промислових підприємств у Білорусі створювалися як частка єдиної технологічної системи Радянського Союзу і можуть функціонувати лише в

161 Богданович І.І. Багатовекторна парадигма розвитку Республіки Білорусь. *Задачі зовнішньої політики пострадянських країн: цивілізаційні, геополітичні та соціально-економічні аспекти*: збірник наукових праць / за заг. ред. А.Г. Бульвінського. К.: ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2021. С. 241.

162 Закон Республики Беларусь, 14 ноября 2005 г. № 60-З «Об утверждении Основных направлений внутренней и внешней политики Республики Беларусь». URL: <https://pravo.by/document/?guid=3871&p0=h10500060>

тісній кооперації з підприємствами Росії, які постачають їм необхідні комплектуючі. Крім того, достатньо висока рентабельність білоруських підприємств у 2000–2010-х рр. забезпечувалась тими преференціями, які Білорусь отримувала від Росії як її найближчий союзник: низькими (у порівнянні із світовими) цінами на природний газ, нафту та інші природні ресурси, дешевими кредитами і субсидіями.

За даними росіян, 16% ВВП Білорусі на початку 2010-х рр. формувалось за рахунок дотацій з боку Росії¹⁶³. У 2007 р. Білорусь продала «Газпрому» 50% акцій «Белтрансгазу» за 2,5 млрд дол., а у 2011 р. – інші 50% також за 2,5 млрд дол., і таким чином «Газпром» став єдиним, повним власником білоруської газотранспортної системи. Відповідно, ціна на російський газ для Білорусі була знижена майже на 50%¹⁶⁴.

Станом на кінець 2021 р. білоруський зовнішній борг на 64–68% припадав на Російську Федерацію¹⁶⁵. Росія продовжує залишатися основним торговим партнером Білорусі: на частку Росії у 2021 р. припадало 41,1% експорту та 56,6% імпорту¹⁶⁶ (2017 р. – 43,9 та 57,2% відповідно¹⁶⁷).

Наприкінці 2000-х – у першій половині 2010-х рр. Білорусь почала все глибше занурювалась в інтеграційні проекти під керівництвом Москви. Так, у 2010 р. було створено Митний союз ЄврАзЕС у складі Росії, Білорусі, Казахстану, де з 1 січня 2010 р. функціонує єдина митна територія з єдиним митним тарифом і єдиною системою заходів митного регулювання, а з 6 липня 2010 р. діє Єдиний митний кодекс цих країн. З 1 січня 2012 р. на базі Митного союзу почав функціонувати Єдиний економічний простір (ЄЕП) Білорусі, Казахстану і Росії.

Угода про створення ЄАЕС на основі ЄврАзЕС була підписана 29 травня 2014 р. в Астані. Відповідно до цієї угоди такий союз у складі Росії, Білорусі, Казахстану почав функціонувати з 1 січня 2015 р., невдовзі до них приєдналися Вірменія та Киргизстан.

Особливі відносини з Росією мали для Білорусі й інший бік – численні енергетичні та торгові війни, використовуючи які, Москва намагалась схилити Мінськ до більшої слухняності та тіснішої інтеграції. Так, у 2004 р. Росія припинила поставки природного газу до

163 Астахова С. Белоруссия: актуальные аспекты экономического и политического развития. *Россия и новые государства Евразии*. 2014. № II (XXIII). С. 68.

164 Фомін С.С. Зазнач. праця. С. 233.

165 Білорусь «пірне» у кризу разом із Росією. 07.03.2022. URL: <https://minfin.com.ua/ua/2022/03/07/82048361/>

166 Беларусь и сотрудничество с Россией в экономической сфере. МИД Беларуси. URL: <https://mfa.gov.by/bilateral/russia/regions/economy/>

167 Кузьмина Е. Российско-белорусская торговля: возможен ли прорыв? 07.08.2018. URL: <https://eurasia.expert/rossiysko-belorusskaya-torgovlya-vozmozhen-li-proryv/>

Білорусі («газова блокада»), надалі газові конфлікти відбувались у 2006–2007, 2010, 2017 рр. «Молочні війни» через введення Росією санкцій щодо білоруських молочних продуктів відбувались у 2009, 2011, 2017 рр., у 2014 р. розгорілась також «м'ясна війна».

З 2014 р. між Білоруссю, з одного боку, та ЄС і США, з іншого, намітилось певне потепління, яке тривало до 2020 р. Хоча вибори Президента Білорусі в 2015 р. не виявили нічого принципово нового, О. Лукашенко вкотре був оголошений переможцем, а реакція західного світу знову була негативною, у відносинах сторін намітилась певна розрядка.

Зняття в лютому 2016 р. Європейським Союзом ряду санкцій із Білорусі поклало початок новому етапу двосторонніх відносин. Відбулись зустрічі між рядом представників державних структур, спрямовані на покращення відносин. Саме в той час Президент О. Лукашенко в своїх виступах знову почав наголошувати на важливості та значенні багатовекторної політики для Білорусі, необхідності посилення співробітництва із Заходом на засадах взаємовигідного партнерства.

В сегменті зовнішньої політики активною була роль Мінська у спробах припинити війну в Україні. Прийнято пропозицію О. Лукашенка щодо проведення мирних переговорів у столиці Білорусі. Саме тут були підписані документи, відомі під умовними назвами «Мінськ-1» (5 вересня 2014 р.) та «Мінськ-2» (12 лютого 2015 р.), згідно яких припинялись активні бойові дії на сході України та стартував діалог з метою врегулювання кризи на Донбасі.

Причиною чергового погіршення відносин із Заходом стали вибори президента Білорусі у серпні 2020 р. Недопуск до виборів декількох кандидатів, маніпуляції із результатами на користь діючого глави держави та жорстко придушені акції протестів, які тривали аж до березня 2021 р. стали причиною невизнання підсумків голосування, запровадження нових санкцій та «заморозки» контактів між Заходом та Білоруссю. Зокрема у жовтні 2020 р. своїх послів із Білорусі відкликали Литва, Німеччина, Латвія, Естонія, Словаччина, Чехія, Болгарія, Румунія.

Додаткової гостроти взаємовідносинам Білорусі та Заходу додала ситуація, що сталась 23 травня 2021 р. із рейсом авіакомпанії Ryanair, який слідував маршрутом Афіни–Вільнюс і був примусово посаджений у Мінську під приводом ймовірного здійснення теракту на борту, після чого з рейсу було знято білоруського опозиційного діяча, блогера Р. Протасевича.

Наслідком таких дій стала бурхлива реакція як з боку ряду міжнародних організацій, серед яких ЄС та Міжнародна організація цивільної авіації ІКАО, так і з боку урядів США та більшості країн Західної

Європи. Проти Республіки Білорусь було запроваджено нові обмеження, головний зміст яких зводиться до заборони літакам білоруських авіакомпаній здійснювати польоти в Євросоюз та рекомендацій не використовувати повітряний простір Білорусі для власних цілей. Внаслідок обміну заявами та демаршами навіть склалась ситуація, коли Латвія та Білорусь де-факто припинили дипломатичні відносини між собою, оскільки усі дипломати обох країн взаємно були вислані з Риги та Мінська відповідно.

Таким чином, після періоду потепління у відносинах із країнами Заходу і спроб Мінська активізувати розбудову моделі багатовекторної політики, з 2020 р. намітилось чергове похолодання, причому за рівнем напруженості воно стало найбільш значним за час білоруської незалежності. У результаті зовнішньополітичний курс Білорусі знову звівся до концентрації на Російській Федерації, країнах СНД та ЄАЕС, а також КНР та країнах Близького Сходу. Санкційний тиск змусив Мінськ просити допомоги у Росії та посилив економічну залежність Білорусі від РФ.

Однак і на російському напрямку Білорусь очікували серйозні складнощі. У 2018 р. Москва активізувала тиск на Білорусь задля поглиблення інтеграції. Реалізований Москвою наприкінці 2018 р. «податковий маневр» у нафтовій галузі означав для Білорусії отримання російської нафти за світовими цінами (до цього Білорусь отримувала російську нафту за ціною близько 75% від світової), тобто втрату 10 млрд дол. упродовж 2019–2024 рр. Росія пообіцяла частково компенсувати білоруські втрати новими кредитами, або запропонувала Білорусі піти на ще більш тісну інтеграцію¹⁶⁸. В грудні 2019 р. у Білорусі навіть пройшла серія акцій за збереження незалежності Білорусі та проти поглибленої інтеграції з Росією¹⁶⁹, адже РФ та Білорусь перейшли до обговорення створення єдиних парламенту та уряду в рамках Союзної держави¹⁷⁰. Однак до практичної реалізації цих розмов справа не дійшла.

Невизнання результатів президентських виборів 2020 р. та припинення авіасполучення з Білоруссю, після інциденту з літаком авіа-

168 Россия и Белоруссия договорились о компенсации за налоговый маневр. 01.06.2021. URL: <https://www.vedomosti.ru/economics/news/2021/06/01/872227-putin-i-lukashenko-dogovorilis-o-minimizatsii-poter-npz-belorussii-ot-nalogovogo-manevra>; О компенсации за налоговый маневр можно забыть? 30.11.2021. URL: <https://belmarket.by/news/news-48345.html>

169 В Минске продолжаются протесты против интеграции Беларуси и Российской Федерации. 29.12.2019. URL: https://zn.ua/WORLD/v-minske-prodolzhayutsya-protesty-protiv-integracii-belarusi-i-rossiyskoy-federacii-340814_.html

170 Россия и Беларусь обсуждают создание единых парламента и правительства – посол. 01.12.2019. URL: https://zn.ua/WORLD/rossiya-i-belarus-obsuzhdayut-sozdanie-edinyh-parlamenta-i-pravitelstva-posol-337960_.html

компанії Ryanair, суттєво погіршили білорусько-українські відносини. Хоча після початку російської агресії проти України у 2014 р. Білорусь неодноразово надавала Києву допомогу та підтримку. Прикладом цього є як інтенсивні поставки паливо-мастильних матеріалів та устаткування, яке йшло на потреби української армії, так і політичне сприяння у вигляді невизнання зміни статусу Криму, а також надання необхідних умов для проведення мирних переговорів щодо врегулювання конфлікту. Після різкої зміни тональності у міждержавних контактах, підстав розраховувати на подібну підтримку Україна вже не мала, більше того, це посилює військову загрозу для України з північного напрямку.

Підсумовуючи усе зазначене, можемо констатувати, що попри декларування багатовекторності в минулому та бажання реалізовувати дану модель у відносинах з іншими країнами, зовнішньополітичний курс Республіки Білорусь буде тяжіти до Росії. При цьому, скоріш за все, будуть мати місце спроби дещо компенсувати геополітичний вплив Москви активізацією партнерських контактів із Пекіном. Щодо західного вектору, то об'єктивних передумов сподіватись на зміну курсу з боку О. Лукашенка немає.

З історичної точки зору російсько-радянський вектор розвитку сучасної Білорусі видається цілком логічним, адже більшу частину свого існування білоруський народ, як цілісність, не усвідомлював себе окремими суб'єктом власного життя, не воював за власну державність, не відділяв себе від російського дискурсу, а перша білоруська державність, яку знають нинішні білоруси – БРСР – була утворена під егідою Москви. Тому схильність до інтеграції з Росією залишається ключовим трендом білоруського зовнішньополітичного позиціонування.

ГЛАВА 2

ОСНОВИ РОСІЙСЬКОГО ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОГО ДИСКУРСУ

Розділ 6. Основні підходи до розуміння імперського експансіонізму

Зазвичай прийнято вважати, що експансіонізмом є здійснення державної зовнішньої політики, спрямованої на розповсюдження та зміцнення свого панування над іншими державами та регіонами¹. Іншими словами – це загарбницька політика держави щодо інших країн, регіонів, територій, ринків, джерел сировини, економіки тощо.

Експансіонізм, зазвичай, поділяється на політичний, економічний, культурний, інформаційний тощо. Політичний експансіонізм, спрямований передусім на завоювання чужих територій з метою розширення кордонів держави за рахунок інших країн. Такий тип експансії характерний для періодів античності, середньовіччя та раннього модерного часу. Адже тоді ключовим ресурсом держави і показником її могутності були населення, родючі землі та сировина. Тому головними завданнями держави поставали боротьба за контроль над територією та ресурсами всередині неї, конкуренція за сфери впливу в масштабах усієї земної кулі та здатність досягнення конкретних цілей в умовах протидії іншим геополітичним суб'єктам².

Власне чим більшими територіями володіла держава, тим більшими вважались її потужність та вплив. Саме тому боротьбу за вплив на конкретну географічну територію та ресурси, часто порівнюють з еволюційною боротьбою, яку свого часу концептуалізував відомий природознавець Ч. Дарвін. Зважаючи на це, шведський юрист Р. Челлен у своїй відомій праці «Держава як форма життя» (1916) розглядав державу як живий організм та розумів географічний простір, як поле

1 Експансіонізм. *Словотвір*. URL: <https://slovotvir.org.ua/words/ekspansionizm>

2 Кондратенко О.Ю. Класична та сучасна геополітика: ретроспективний аналіз. *Міжнародні відносини. Серія: «Політичні науки»*. 2015. № 9. URL: http://journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/article/view/2645

для забезпечення впливу на дії та поведінку одних держав щодо інших³.

Німецький зоолог і географ Ф. Ратцель також розглядав боротьбу держав за життєвий простір аналогічно до тієї, що ведеться у флорі та фауні. Концепцію просторового зростання держави, засновану на ідеях соціал-дарвінізму, він виклав у роботі «Держава як організм» (1916). Ф. Ратцель вважав, що держава як біоорганізм існує в конкретному географічному просторі із природними законами зростання та розвитку, а тому задля свого існування потребує простору та природних ресурсів. Відповідно війна за життєвий простір (*Lebensraum*) – це нормальний стан держави, яка розвивається та змінюється⁴.

Британський географ і політик Г. Маккіндер розглядав весь світ як мегаполе битви, а встановлення геополітичного контролю над стратегічними його ділянками – ключем до глобальної гегемонії. Однією з найбільших заслуг Г. Маккіндера є сформульована ним у праці «Географічна вісь історії» (1904) теорія Гартленду (від англ. *heartland* – «серцевинна земля») або теорія конкуренції між провідними державами як показовий приклад ранніх постулатів класичного геополітичного мислення.

Політична карта Г. Маккіндера була сформована за рахунок просторових бінарних понять, таких як морська сила та сила землі (*heartland / rimland*), а також культурних відмінностей між західною індивідуалістичною філософією та східними громадськими традиціями. У його праці «Демократичні ідеали і реальність» (1919) міститься важливий для нашої теми концептуальний висновок: «Хто править Східною Європою, той панує над Гартлендом. Хто править Гартлендом, той панує над Світовим Островом. Хто править Світовим Островом, той панує над світом»⁵.

На відміну від Г. Маккіндера, американський геополітик А. Мехен у своїй праці 1889 р. досить чітко обґрунтував важливість переваги морської потуги над силою сухопутної держави, а тому саме вплив над морським простором вважав основним принципом зовнішньої політики великої держави⁶. Н. Спідмен, який концентрував увагу на політичній географії, розробив теорію Римленду (англ. *Rimland* – «Дугова земля»), яка є своєрідною альтернативою теорії Гартленду.

3 Челлен Р. Государство как форма жизни. Москва: РОССПЭН, 2008. 319 с.

4 Ratzel F. Politische Geographie. München, Leipzig, Oldenbourg, 1897. 715 s.

5 Mackinder H. Democratic Ideals and Reality a Study in the Politics of Reconstruction. Washington: National Defense University Press, 1942. 224 p.

6 Мэхэн А.Т. Влияние морской силы на историю 1660–1783. М.: ООО “Издательство АСТ”; СПб.: Terra Fantastica, 2002. 634 с.

Римлендом передусім назвали прибережну дугу Євразії, яку утворюють країни (Західної і Центральної Європи, Близького Сходу, Південної Азії та Далекого Сходу) у вигляді півмісяця, що оточує Гартленд від заходу до південного сходу⁷.

Провідним інструментом територіального розширення держави та її територіальної експансії є війна. Відомий німецький військовий теоретик К. Клаузевіц у свій час наголосив, що: «варто застосовувати у війні лише ті засоби, ставити лише таку кінцеву воєнну мету, що будуть достатніми для досягнення цілей політичних»⁸.

У 1980-х рр. в дискурсі геополітичної експансії зароджується так званий критичний або посткласичний напрям геополітики⁹. Напрямок остаточно утвердився в 1992 р. з появою статті ірландського та британського географів Дж. О'Товтела й Дж. Егню «Геополітика та дискурс: практичні геополітичні роздуми в американській зовнішній політиці»¹⁰. На відміну від класичного напрямку геополітичної експансії, що розглядав боротьбу держави за територіальний вплив, представники критичного напрямку часто беруть до уваги проблему просторової боротьби суспільства й особистості за ліберальні цінності та свободу. Вони також відкидають діалектичний дуалізм Суші та Моря, що є однією з основ класичної геополітики.

Постмодерний напрям геополітичного експансіонізму пов'язаний переходом від класичного розуміння геополітики до геоекономіки, а згодом до геософії (філософії простору), що базується переважно на використанні «м'якої сили» («soft power»). Геополітика постмодерну дедалі більше «вислизає» за межі сучасної політичної карти – переважно через «прозорість» сучасних кордонів і «розмитість» національного суверенітету держав. Усе це обумовлено поширенням новітніх інформаційних технологій, новими можливостями ЗМІ, мережею бездротового зв'язку Інтернет, соціальними мережами тощо.

Сучасна експансіоніста політика супроводжується зазвичай інформаційним протиборством, культурною та цивілізаційною експансією, що у комплексі часто характеризується як «soft power». «М'яка сила» передбачає залучення конкурента/супротивника на власний бік, або в усякому разі, нейтралізацію його опору мирними засобами. Концепт

7 Spykman N. *America's Strategy in World Politics. The United States and balance of Power*. New York: Harcourt, Brace of Co., 1942. 500 p.

8 Клаузевиц К. О войне: в 2 т. Москва: Воениздат, 1936. Т. 2. 560 с.

9 Moiso S. *The Wiley-Blackwell Companion to Political Geography*. Oxford: Wiley-Blackwell, 2015. 568 p.

10 Ó Tuathail G., Agnew J.A. *Geopolitics and discourse: Practical geopolitical reasoning in American foreign policy. Political Geography*. 1992. No 11(2). P. 190–204.

«soft power» був запропонований у 1990 р. американським політологом Дж. Наєм (молодшим), який з огляду на наростання «ентропії сили» великих держав дав визначення поняття «м'якої сили», що трактується ним як спроможність досягти своїх цілей завдяки власній привабливості, а не через примус, силу чи тиск¹¹. Іншими словами, «м'яка сила» базується на позитивному образі / прикладі держави, її привабливості, симпатії, культурних цінностях тощо¹². Водночас Дж. Най зауважує про поєднання «м'якої» та «жорсткої» сили жодним чином не протиставляє ці два поняття. Більше того, на їхній основі він виводить нове поняття «smart power», або «розумної сили»¹³.

В епоху глобалізації боротьба за геополітичний простір виходить за суто географічні межі і переходить в економічну й інформаційну площини. Перша передбачає боротьбу за фінансові та трудові ресурси економічного простору, у якій беруть участь не лише держави, але й транснаціональні корпорації, що консолідують глобальні ресурси влади та міжнародний вплив. Другу розуміють як боротьбу за «розум» і «серця» всіх без винятку соціальних категорій. Подібне протистояння відбувається в умовах формування нового типу суспільства – інформаційного, у якому інформація перетворюється на основний ресурс соціальних й економічних відносин.

Філософія сучасних конфліктів базується насамперед на веденні інформаційних і «гібридних воєн». Війна з масовим використанням ЗМІ – це нова форма протистояння держав у межах визначеного інформаційного поля з метою подальшого маніпулятивного впливу на масову суспільну свідомість та управління нею, зокрема через формування потрібної картини світу¹⁴. У такій ситуації особистості стає складно чинити опір тотальним потокам масової інформації. У підсумку ЗМІ формулюють у свідомості людини своєрідний масмедійний симулякр¹⁵. Теоретично за таких умов відпадає необхідність

11 Nye J. *Soft Power: The Means to Success in World Politics*. New York: Public Affairs, 2004. P. 8.

12 Nye J. The Power of Persuasion: Dual components of US leadership. A Conversation with Joseph Nye Creehan, S. Rahman. *Harvard International Review*. 2003. No 4. Vol. 24. P. 46–48.

13 Nye J. Get Smart. *Combining Hard and Soft Power*. *Foreign Affairs*. 2009. Vol. 88. No 4. July/August. P. 160–163; Nye J. The Changing Nature of World Power. *Political Science Quarterly*. 1990. Vol. 105. No 2. P. 179.

14 Кондратенко О.Ю. Геополітика – сутність феномену та його еволюція. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія: «Філософія, соціологія, політологія»*. 2015. № 4. С. 98–107.

15 Лукин А.В. Поворот к Азии. Российская внешняя политика на рубеже веков и ее активизация на восточном направлении. Москва: Изд-во «Весь мир», 2014. С. 136.

захоплення чужих територій чи держав з метою поширення геополітичного впливу.

Такий тип протистояння, відомий нині як інформаційна війна, можна розцінювати як несанкціоноване втручання в інформаційний простір держави чи іншого суб'єкта світової політики.

Саме вплив на масову свідомість дозволяє вносити деструктив у поведінку суспільства окремо взятої держави або ж певних соціальних груп, проти яких спрямована подібна інформаційна агресія. Так, наслідками зовнішнього кібервтручання в інформаційний простір іншої держави може бути порушення функціонування або повна руйнація інформаційної інфраструктури (технологічний аспект) та внесення деструктиву в поведінку людей (психологічний аспект) через провокування надмірної активності в суспільстві аж до формування панічних настроїв за відсутності реальних на те підстав та загроз і, навпаки, шляхом зниження суспільної активності при наростанні явних загроз національній безпеці держави¹⁶.

Традиційно геополітичний простір розуміється насамперед як визначена сфера суперництва провідних світових акторів за домінування та просторовий (регіональний/глобальний) вплив. У сучасних же умовах мусимо констатувати, що географічний фактор втрачає своє значення у розумінні геополітики. Визначальним чинником впливу доби постмодерну стала мережева організація обміну інформацією. Цей новий статус інформації, на думку М. Кастельса, став реальністю завдяки домінанті глобальної мережі інформаційних потоків над простором культурних регіонів, що дозволило інтегрувати часову і просторову роз'єднаність¹⁷.

Механізми впливу Росії на пострадянському просторі може додатково пояснити аналіз ідей американського соціолога та історика І. Валлерстайна, який вибудував теорію світ-системи, доводячи, що межами цієї світ-системи є просторові зв'язки між суспільствами. В середині цих меж знаходиться центр (ядро), який оточують периферія та напівпериферія, що у свою чергу є частиною світ-системи. За межами центр-периферії знаходиться зовнішній простір. Напівпериферія, на його думку, є досить нестійка й мінлива за своїм складом, оскільки країни цієї групи залежно від рівня розвитку та темпів зростання економіки можуть переходити як до ядра, так і до

16 Почепцов Г. Сучасні інформаційні війни. Київ: Києво-Могилянська академія, 2015. 497 с.

17 Кастельс М. Інтернет-галактика. Міркування щодо Інтернету, бізнесу і суспільства. Київ: Ваклер, 2007. 304 с.

периферії. Він також вважає світову капіталістичну світоєкономіку системою ієрархічної нерівності розподілу ресурсів. У свою чергу нерівномірність розподілу капіталу призводить до виникнення різкої поляризації між бідними країнами Півдня і багатими країнами Півночі. Виходячи з цього, країни центру (Півночі) зацікавлені у слабкості країн периферії (Півдня)¹⁸.

Важливим для вивчення практики експансіонізму є поняття «імперіалізм». Під імперіалізмом розуміється політичне та економічне панування держави чи групи держав над іншими, а також система домінування однієї нації над іншими, орієнтована на встановлення панування над територією та / або з допомогою економічного впливу¹⁹.

Термін «імперіалізм» зародився у Франції в середині XIX ст. в часи «другої імперії», пов'язаної з правлінням Луї Бонапарта. Цей термін, на думку британських істориків, означав доктрину імперіалістів та прибічників імперського уряду у відродженні колишньої слави Франції.

Відомий британський історик Е. Гобсбаум прив'язує явище імперіалізму до процесу колоніалізму. На його думку саме наприкінці XIX ст. активізувалися дебати в суспільно-політичних колах щодо вживання терміну «імперіалізм» в контексті обговорення явища колоніалізму²⁰. Класична імперська модель розвитку держави передбачає постійну територіальну експансію та екстенсивний розвиток, переважно за рахунок захоплення нових ресурсів, а не шляхом оптимізації життя громадян в середині держави.

Політика імперіалізму свого часу базувалася на колоніальному захопленні нових територій у розумінні родючих земель для задоволення продовольчих потреб кількісно зростаючого населення. Згодом імперіалізм почав будуватися на економічній експансії з метою завоювання світових торговельних ринків. Імперська політика колоніалізму простежувалась у давні часи, зокрема в період існування Римської імперії, а також в епоху Середньовіччя, де проявилась в період хрестових походів XI–XV ст. та під час Великих географічних відкриттів XV–XVI ст., які поклали початок становлення колоніальному імперіалізму європейських країн. Імперії цього часу можна охарактеризувати як аграрні.

18 Валлерстайн И. Конец знакомого мира: Социология XXI века. Москва: Логос, 2004. 368 с.

19 Imperialism. *Encyclopedia Britannica*. URL: <https://www.britannica.com/topic/imperialism>.

20 Хобсбаум Э. Век империи. 1875–1914. Ростов-на-Дону: Феникс, 1999. С. 39.

Новий період світової історії, що настав після доби Середньовіччя, відзначився розквітом європейських колоніальних імперій та розпочав процес глобалізації. Пік розвитку морських імперій припадає на XIX ст. – час коли завершився поділ Африки між європейськими державами-метрополіями. Разом з тим, було повністю колонізовано таку велику цивілізацію як Індія, а Китай – поділений на сфери економічного впливу, перетворено у напівколонію. Колоніальні імперії постали як продукт промислової революції кінця XIX ст. – періоду прискорення технологічного розвитку Європи. Тож імперії кінця XIX ст. можна умовно характеризувати як промисловий тип імперії, що прийшли на зміну імперіям аграрним.

Ключовим завданням для метрополій цього часу було забезпечення промислового виробництва дармовою чи дешевою сировиною, корисними копалинами та робочою силою. На початку XX ст. простежується криза європейського колоніалізму, що стала одним із чинників початку Першої світової війни (1914–1918). Розпад колоніальної системи в Африці та в Азії після Другої світової війни (1939–1945) поклав край колоніалізму в класичному його розумінні, що базувався на захопленні територій та експлуатації людських і природних сировинних ресурсів.

Кінець XX та початок XXI ст. відзначається таким явищем як неоімперіалізм або промисловий колоніалізм, котрий полягає у повному або частковому перенесенні виробництва з високорозвинених економік країн Заходу до країн, що розвиваються. Це зазвичай стосується важкої промисловості та технологій, що передбачають забезпечення завершального циклу збирання готової продукції та використання порівняно дешевшої робочої сили. Таке переміщення промислового виробництва до третіх країн несе з собою надзвичайні ризики, передусім екологічного характеру.

Окремі дослідники розглядають модель імперії як антипод транснаціональних відносин. Так, У. Бек аналізуючи світовий порядок протиставляє модель транснаціональної кооперації моделі імперії²¹. У. Робінсон, який критикує концепцію транснаціональних еліт характеризує теорію транснаціоналізму як протилежний підхід теорії нового імперіалізму²². Х. Коломер розглядає імперію як альтернативний державі політичний інститут, тоді як держава, на його думку, не

21 Бек У. Что такое глобализация? Ошибки глобализма – ответы на глобализацию. Москва: Прогресс-Традиция, 2001. 304 с.

22 Robinson W.I. Beyond the theory of imperialism: Global capitalism and the transnational state. *Societies without borders*. Leiden, the Netherlands, 2007. No 2. P. 5–26.

є єдиною, а тим паче оптимальною моделлю політичної організації. На його думку імперія включає в себе політичні одиниці з різними інституціональними формулами. Держава ж характеризується монополією на владу на власній території та гомогенним інституційним режимом²³.

Для імперій як транснаціональних політичних утворень, на відміну від класичних національних держав, характерна відсутність чіткості кордонів в контексті їх розширення та мінливості. Імперіям також притаманна й своєрідна безмежність, адже кожна імперія прагне до світової гегемонії. За умов постійної мінливості кордонів постійно ускладнюється державне будівництво. Саме тому імперії приречені на дезінтеграцію та розпад – як підсумок їх існування.

З давніх часів для імперій характерне прагнення нав'язування свого порядку у світовому масштабі. Скажімо Римська імперія була представлена імперським сенсом слави міста Рима як вищої імперської влади, а також стала колискою світової релігії як чинника групової духовної згуртованості. В основу Священної Римської імперії покладалась ідея існування більш досконалого людства – *Pax Christiana* як форми спільноти, що скріплюється вже не владою божественного імператора, а єдиного й істинного Бога-Отця. Паралельно ідея священного міста Рима перекочувала до Візантійської імперії (таким містом став Константинополь) та дала поштовх концепту третього Риму в Московії, яка також трансформувалась в імперію та намагалась перебрати на себе роль центра християнства – Святої Русі. Ця безмежна ідея християнського універсуму як духовна субстанція також не передбачала існування кордонів, котрі заперечувала й імперія.

Сучасні дослідники імперіалізму, на кшталт М. Хардта та А. Негрі висувають постмодерністську модель імперії, позначаючи її як транснаціональне політичне утворення з світовою мережевою владою. На їх думку імперія вдається до «м'якої сили» лише у разі формування політичного поля до стану однорідного гомогенного середовища впливу провідних геополітичних гравців²⁴.

Отже, з давніх часів експансіонізм був однією з ключових основ зовнішньої політики держави. Експансіонізм в античний та серед-

23 Colomer J.M. Bringing the empire back in. *Journal of globalization, competitiveness and governability*. Washington, D.C., 2008. Vol. 2. No 1. P. 48–58; 52–53.

24 Hardt M., Negri A. *Empire*. Cambridge, MA & London, England: Harvard University Press, 2000. 478 p.

ньовічний період історії людства спрямовувався на захоплення територій задля розширення державних кордонів, здобуття родючих земель, робочої сили, поповнення армії тощо. У ході історичного розвитку експансіонізм пройшов шлях від територіального захоплення до беззбройного забезпечення просування власних цінностей і свобод, відомого як «soft power». У наш час для забезпечення імперської експансії на перші ролі виходить не територіальна експансія, а боротьба за людські настрої та свідомість через забезпечення контролю над інформаційним простором.

Розділ 7. Історичне становлення та сутність російського імперського експансіонізму

Російську ідентичність, як і її зовнішню політику, можна схарактеризувати як імперську та експансіоністську. Її корені тягнуться до періоду, коли Північно-Східна Русь була частиною Монгольської імперії, а потім Улусу Джучі (Золотої Орди) у 1243–1480 рр. Саме тоді, під монгольським впливом, у Московському князівстві утвердилася традиція централізованої держави та склалася загарбницька ідентичність.

Досить своєрідними є думки, з цього приводу, представників євразійської ідейно-філософської школи, що сформувалась у 1920-х рр. в білоемігрантських колах та обстоювала ідею географічної обраності Росії як особливої культурно-історичної території, що рівним чином відрізняється як від Європи, так і від Азії. Євразійці робили акцент саме на азійському та євразійському генезисі російської державності та вказували на потужний вплив на її подальший розвиток саме Монгольської євразійської імперії²⁵.

Експансіоністську політику Московське князівство (спочатку як удільне князівство у складі Великого князівства Володимирського, а з 1389 р. як Велике князівство Московське) успадкувало від Улусу Джучі, у складі якого воно перебувало понад два століття, запозичивши також засади політичної культури та укладу політичної влади, що базувались на тотальній зверхності. Московський князь став по суті монгольським ханом в Кремлі. Відомий російський історик М. Карамзін у своїй «Історії держави Російської» прямо писав, що

25 Трубецкой Н.С. Русская проблема. Класика геополитики XX века. Москва: ООО «Изд-во АСТ», 2003. С. 328–342; Трубецкой Н.С. Наследие Чингиз-хана. Взгляд на русскую историю не с Запада, а с Востока. Москва: Алгоритм; Ексмо, 2012. 336 с.

«Москва... зобов'язана своєю величчю Ханам»²⁶. Враховуючи таку історичну картину тогочасного світу маємо всі підстави стверджувати, що Московська держава виділилася у якості самостійного суб'єкта у 1480 р. саме із Улусу Джучі та є його спадкоємицею.

Московські князі завдяки вдалому географічному розташуванню їх володінь, а також здатності до політичних інтриг швидко стали наймогутнішими володарями Північно-Східної Русі, що у підсумку дозволило Московському князівству піднятися до рівня потужної держави та забезпечити процес збирання руських земель.

Одним із перших вагомих кроків до московської експансії стала перемога у конкурентній боротьбі за першість над Тверським князівством у 1325 р. Переїзд київського митрополита Максима у 1299 р. до Володимира-на-Клязьмі, а згодом перенесення митрополії до Москви у 1325 р. перетворили її на столицю великої метрополії до якої увійшли руські землі, як підконтрольні монголам, так і ті, що перебували під владою Великого князівства Литовського.

Історики припускають, що формування російської ідентичності бере свій початок від другої половини XV ст. – відтоді як сформувалася самостійна Московська держава. Євразійці відзначають значимий вплив монголів на політико-економічні структури держави та етнонаціональну ідентичність. Більше того, Золота Орда визначила кордони Московської держави на південному заході й на сході та її централізаторську політику²⁷. Врешті процес централізації Московії заклав підґрунтя до формування саме імперської ідентичності російських еліт та суспільства в цілому.

Використовуючи перевірений імперський принцип «розподіляй і володарюй» Московське князівство, у ході свого становлення, проводило політику провокацій і сутичок між північно-східними князівствами, часто не гребуючи й підтримкою Улусу Джучі. На тлі процесів золотоординської дезінтеграції, особливо після серії міжусобних воєн в Улусі Джучі у 1359–1380 рр., відомих як Велика Зам'ятня («Велике Замішання»), Москва посилювала об'єднавчий тиск щодо північно-східних руських земель під своїм началом.

Впродовж XIV–XV ст. Московське князівство, йдучи шляхом державної централізації, за підтримки Золотої Орди встановило контроль над більшою частиною північно-східних руських князівств.

26 Карамзин Н.М. Предания веков. Сказания из «Истории государства Российского». М., 1988. С. 429.

27 Трубецкой Н.С. Пути Евразии. Русская интеллигенция и судьбы России. Москва: Русская книга, 1992. С. 314.

Цей процес супроводжувався цілою серією загарбницьких війн, які розпочало Московське князівства ще у статусі золотоординського улусу.

Так, у часи правління великого князя московського Василя I (1389–1425) було остаточно інтегровано Владимирське та Нижегородсько-Суздальське князівства. Іван III (1462–1505) після війн 1471 та 1477–1478 рр. приєднує та знищує Новгородську республіку, котра почала активно зближуватись з Великим князівством Литовським. Відтак Москва, вдавшись до військової експансії, зупинила прагнення Новгорода до автономного державного життя та проведення самостійної зовнішньої політики. Тим самим Москва знищила свого демократичного суперника, який прагнув незалежності від держав-наступниць Золотої Орди.

У підсумку Іван III зібрав під свою владу майже всі північно-східні руські землі (Ярославське (1463), Ростовське (1474) та Тверське (1485) князівства), які до цього контролювались монголами. Відтак розпочався процес формування російської централізованої державності. Василь III (1505–1533) продовжив справу розширення кордонів Московської держави, захопивши Псковську республіку (1510) та Велике князівство Рязанське (1521) як останнє незалежне великоруське князівство.

Традиційно вважається, що початок процесу великоруської самоідентифікації (формування ранньомодерної народності) розпочався за правління Івана III²⁸. Зокрема радянський історик Б. Греков пов'язував формування руської народності з формуванням централізованої держави чому сприяло: «об'єднання території, подолання розмаїття мовних діалектів, створення умов для розвитку економіки й культури... а боротьба з монголо-татарським ярмом сприяла зростанню національної самосвідомості»²⁹.

Велике Московське князівство підтвердило свій формальний суверенітет 1480 р. після так званого «стояння на Угрі» – воєнних дій між військами хана Великої Орди Ахмата та військами великого князя Івана III. Однак, позбавлення від ординської залежності сталося далеко не одномоментно. Традицію отримання від Москви данини після Великої Орди у XV ст. перейняло Кримське ханство, якому Московська держава до кінця XVII ст. сплачувала так звані поминки (упоминки). Ці виплати були остаточно припинені Константинопольським дого-

28 Keenan E. Muscovite Political Folkways. *Russian Review*. 1986. No 45. P. 115–181.

29 Греков Б.Д. Очерки истории СССР. Период феодализма (IX–XV вв.). Москва: Изд-во Академии наук СССР, 1953. Ч. 2. (XIV–XV век). С. 316.

вором 1700 р. У Москві їх сором'язливо називали добровільними дарами.

У ході прискорення динаміки централізації та розширення кордонів Москва активізувала свій західний геополітичний напрям, висловивши претензії на володіння окремими землями Великого князівства Литовського, передусім на Полоцьк та Смоленськ. У 1490 р. посилаючись на приналежність до київської династії. Іван III зазіхнув вже й на Київ як «спадок» своїх предків, котрий на той час був під владою ВКЛ. Ці претензії стали підтвердженням історичних прагнень Московської держави об'єднати всю Русь шляхом експансії на Захід.

Наслідком цих зазіхань стала низка московсько-литовських прикордонних сутичок та війн, що з перервами тривали упродовж 1492–1537 рр., у ході яких Москві вдалося захопити Чернігово-Сіверську (1503) та Смоленську (1522) землі. Можна стверджувати, що саме за правління Івана III та Василя III розпочався процес загарбання (під галсом «збирання») територій не населених етнічними росіянами³⁰.

Експансіоністська політика Московської держави мала широкий діапазон механізмів її реалізації – від вишуканої дипломатії й підкупу місцевих еліт до прямого воєнного вторгнення й силового приєднання чужих територій.

Іван IV Грозний (1547–1584) у 1547 р. прийняв царський титул, який мав засвідчити новий статус та масштаб Московської держави, а також підкреслити спадкоємність традиції від візантійських імператорів й водночас рівність статусу з правителями татарських ханств. На відміну від своїх попередників він не заиклювався на збиранні руських земель, а зосередився на підпорядкуванні володінь колишньої Золотої Орди – тюркських та фіно-угорських народів. У 1552 р. були підкорені Казанське, у 1556 р. – Астраханське ханства, а у 1582 р. розпочалась кампанія з підкорення Сибірського ханства, що заклало початок формування Московії як євразійської держави³¹.

Британський історик А. Моррісон вважає, що російський імперіалізм бере свій початок від падіння Казані 1552 р., адже тоді значна кількість мусульман разом з язичницькими та угро-фінськими пле-

30 Halperin C. The Tatar Yoke: The Image of Mongols in Medieval Russia. Corrected Edition. Bloomington: Slavica Publishers, 2009. P. 171–189.

31 Іванов О. Особливості російської експансії щодо тюркських та угро-фінських народів (остання чверть XV – середина XIX ст.): історико-правова парадигма. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. 2020. Вип. 3(47). С. 60–64.

менами були включені до православної спільноти, що започаткувало формування багатонаціональної та багаторелігійної імперії³². Такої ж думки дотримується і Дж. Госкінг, говорячи, що із завоюванням Казані, як першої неслов'янської та нехристиянської суверенної країни, Московія розпочала свою імперську історію³³.

Таким чином, Московська держава виступила фактичним спадкоємцем експансіоністської політики імперії Чингізхана, збирачем земель Золотої Орди, що розпалася у середині XV ст. Підкорення Казані та Астрахані через поглинення цих ханств та включення представників татарської еліти до складу новостворюваної імперської, мало велике значення для подальшої московської експансії у плані перейняття золотоординської спадщини та визначення цивілізаційного обличчя московського світу³⁴. С. Плохій має рацію підкреслюючи, що «...російська проблема самоідентифікації пов'язана з тим, що Росія постала до того, як сформувалась російська нація»³⁵.

Відомий американський філософ та політолог Ф. Фукуяма зазначав, що саме географія відігравала першочергову роль у зміцненні абсолютистської Московської держави, адже її влада над суспільством була вищою й об'ємнішою ніж будь-який абсолютизм Західної Європи. Саме потужна централізована влада дозволила Івану III та його наступникам досить швидко забезпечити значну територіальну експансією. Вчений наголошує, що: «Відкритість російського степу в поєднанні з відносною слабкістю аристократичного боярського класу дала московитам перевагу першого удару. Організувавши середній клас «служилих людей» як легку кавалерію в монгольському стилі, московські царі подолали нечисленні природні оборонні перешкоди, поки не зіткнулися з більш організованими спільнотами Польщі й Литви, а також турками на Півдні»³⁶.

Професор Джорджтаунського університету У. Мосс висловлює думку, що серед чинників, які спонукали Москву до експансії в бік Казанського та Астраханського ханств був намір встановити контроль над

32 Morrison A. The Russian Empire and the Soviet Union: Too Soon to talk of Echoes? *Echoes of Empire: Memory, Identity and the Legacy of Imperialism*. Edited by: Kalypso Nicolaidis, Berny Sèbe & Gabrielle Maas. London: I. B. Tauris, 2015. P. 156.

33 Hosking G. *Russia: People and Empire 1552–1917*. London: Fontana Press, 1998. P. 3.

34 Брехуненко В. Московська експансія і Переяславська рада 1654 року. Київ, 2005. С. 73.

35 Плохій С. Загублене царство. Історія «Русского мира» з 1470 року до сьогодні. Харків: Фоліо, 2019. С. 6.

36 Фукуяма Ф. Політичний порядок і політичний занепад. Від промислової революції до глобалізації демократії. Київ: Наш формат, 2019. С. 242.

Волгою як важливою торговельною артерією, а також здобуття нових родючих сільськогосподарських земель в басейнах річок Волги та Камі³⁷. Відтоді імперський експансіонізм Московії лише набирив своїх обертів, підтвердженням цьому слугує те, що підвладна Московській державі територія за Івана Грозного зросла у майже шість разів порівняно з територією Івана III.

Такими чином, можна стверджувати, що по-перше, ключовою метою східної експансії Івана Грозного було встановлення контролю над всім Середнім Поволжям та Надволжям, а значить торговельно-економічними шляхами та сільськогосподарськими угіддями. По-друге, забезпечення контролю над Астраханським та Казанським ханствами створювало для Московії своєрідний геополітичний плацдарм для наступу й подальшого приєднання Сибірського ханства (1598) та розгрому Великої Ногайської Орди (1606). По-третє, східний експансіонізм Московії відкрив можливості для заповнення геополітичного вакууму в цілому мегареґіоні, адже кінцевим його результатом стало приєднання всього Сибіру та Далекого Сходу, що передусім стосується Якутії (1638), Прибайкалля (1645), Камчатського краю (1708), Алтаю (1756), Хакасії (1758) та навіть Аляски (1791).

Характерно, що Московська держава не припиняла свою експансію на Схід навіть в часи Смути (1598–1613). Адже, в цей час була захоплена так звана Ряба орда (1610) та продовжена експансія в долину Єнісею. У 1689 р. між Московією та Китаєм був підписаний Нерчинський договір, який розмежовував кордони між державами та підводив ризику під півстолітнім московсько-цінським конфліктом за право володіти Приамур'ям. Підписавши договір Китай тим самим намагався стримувати Московську державу від просування далі на Схід. Тим не менш за Московією закріплювалась значна територія на Сході, яка стала привабливою для аграрної діяльності³⁸.

У ході розширення своїх володінь на сході Московія не забувала і про експансію на захід. Під час Лівонської війни (1558–1583) Іван Грозний завдав поразки як Лівонському ордену, так і Великому князівству Литовському, що його підтримувало. Московія прагнула контролювати торговельний шлях, що проходив на захід узбережжям Фінської затоки, а також об'єднати під своєю владою всіх східних слов'ян. У результаті протистояння ключовою здобиччю росіян стало м. Полоцьк, захоплення якого у 1563 р. було потужним геополітич-

37 Moss W. A History of Russia. Second Edition. London: Anthem Press, 2005. Vol. I. P. 133.

38 Гаврилюк А. Нерчинский мир: национальный позор или победа русской дипломатии? URL: <https://regnum.ru/news/cultura/2174962.html>.

ним ударом для Литви, адже шлях у Балтійське море по Західній Двіні був перерізаний³⁹.

Слід погодитись з С. Плохієм, що саме Іван Грозний був творцем багатонаціональної Московської держави як попередниці Російської імперії. У ході розширення своєї держави цей правитель жорстоко переслідував місцеві національні еліти і не менш жорстко придушував найменший натяк на опозицію центральній владі⁴⁰.

У 1569 р. унаслідок об'єднання Королівства Польського і ВКЛ стала потужна держава – Річ Посполита, яка стала новим геополітичним суперником Московії на заході. Коло супротивників Москви розширилось також за рахунок Швеції й Данії, що стало причиною втрати Полоцька і Нарви, а також північної Лівонії. Лівонську війну Московська держава завершила у 1583 р., у тих же кордонах, що і розпочинала, не змігши оволодіти Прибалтикою.

За результатами Столбовського миру (1617) Московія поступилася Швеції низкою міст та фортець у результаті чого втратила вихід до Балтійського моря. Крім того, Швеція остаточно закріпила за собою Інгерманландію та Карелію. Ослаблена політикою опричнини, а потім Смутою, Московська держава не змогла утримати здобуті на початку XVI ст. Смоленську та Чернігово-Сіверську землі. За Деулінським перемир'я 1618 р. ці землі увійшли до складу Речі Посполитої. Прагнення Московії упродовж 1632–1634 рр. взяти реванш та повернути втрачені Чернігово-Сіверщину та Смоленщину зазнало фіаско, і Польща закріпила за собою ці землі на подальші півстоліття.

Експансіоністські невдачі на західному напрямку впродовж другої половини XVI – першої половини XVII ст. змусили Московію активніше рухатись у бік Уралу та Сибіру.

Політико-релігійний та духовний чинник став одним із ключових у розширенні та централізації Московської держави. Вагомий вплив у цьому процесі відіграла ідеологема «Москва – Третій Рим, сформульована у двох посланнях 1523–1524 рр. псковського монаха Філофея псковському дяку Михайлу Мунехіну та великому князю Василю III. Її ключова ідея полягає у тому, що «Два Рими впали, третій стоїть, а четвертому не бути».

Відмий британський історик А. Тойнбі відзначав, що «теорія Третього Риму обґрунтувала право Москви використовувати авто-

39 Бондаренко О. Вплив Лівонської війни на встановлення самодержавної монархії в Московській державі в другій половині XVI століття. *Літопис Волині*. 2020. № 22. С. 45–50.

40 Плохій С. Походження слов'янських націй. Домодерні історичності в Україні. Київ: Критика, 2015. С. 136.

ритет Візантії, цієї блідої тіні Римської імперії, для доказу віри в безсмертя своєї універсальної держави – передусім з політичною метою»⁴¹.

Ідеологічні засади концепту Третього Риму стали базовими для політичного дискурсу про обґрунтування прямих династичних зв'язків московських князів з римськими та візантійськими імператорами. Радянський академік Д. Лихачов вважав, що ідея «Третього Риму містила історичне обґрунтування прав Москви на першорядне становище в світі» й відкривала перед московськими князями «блискуче марево світової влади»⁴².

Задля зміцнення міжнародного статусу Московської держави у другій половині XV ст. на озброєння була взята ідея візантійської спадкоємності. Фактологічно вона спиралась на те, що володимирські та московські князі були нащадками київського князя Володимира Мономаха, мати якого була дочкою чи небогою візантійського імператора Костянтина IX Мономаха, який, як придумали московські ідеологи, доводився родичем римському імператору Октавіану Августу. Така династична комбінація давала можливість поставити статус московського правителя на один щабель із західними.

Флорентійська унія 1439 р., яка мала перевести православну церкву під головування Папи Римського надала шанс московським правителям розірвати зв'язки з Константинополем та проголосити право самостійно призначати митрополита, що й було зроблено у 1448 р. – відколи московська митрополія й стала автокефальною. Однак це не завадило Московії претендувати на візантійську спадщину. До уваги було взято факт падіння Константинополя (Другого Риму) у 1453 р., після чого Москва була проголошена Третім Римом.

У XV ст. концепцію візантійської спадкоємності зміцнило одруження у 1472 р. великого князя московського Івана III з Софією Палеолог, донькою правителя одного з останніх уламків Візантійської імперії – Морейського деспотату – Фоми Палеолога, який був сином останнього візантійського імператора Мануїла II. Відтак Московська держава оголосила себе прямою спадкоємицею Візантії, ідеологічно, але не практично відкинувши, тим самим, своє монгольське минуле, а Іван III вбачав у собі нового імператора Константина. Такою політикою Московія позиціонувала себе у якості захисниці істинного хри-

41 Тойнбі А.Дж. Постигание истории: избранное. Москва: Айрис-пресс, 2001. С. 507–510.

42 Лихачев Д.С. Эпоха решительного подъема общественного значения литературы. *Памятники литературы Древней Руси. Конец XV – первая половина XVI века.* Москва: Художественная литература, 1984. С. 15.

стиянства та брала духовну відповідальність за обстоювання єдино правильної віри у світі⁴³.

У 1480-х рр. обов'язковими елементами титулу Івана III стають формули спочатку «господар усієї Русі», а потім і «Божою милістю». Окрім цього, наприкінці XV ст. герб останньої візантійської династії Палеологів, двоголовий орел, був запроваджений у якості офіційного герба Московської держави. Також володарським атрибутом стала шапка Мономаха, що виражало претензії на спадщину Константинополя та вказувало на експансивність Московії у її територіальному імперському розширенні⁴⁴.

Титул великого князя був потрібен Івану III для ідентифікації себе спадкоємцем великих київських князів (перших в ієрархії старшинства руських удільних князівств до 1240 р.), що нібито легітимізувало московські завоювання на Заході, а також його право на землі усієї Київської Русі. Саме такі історичні обставини дали поштовх до формування серед московських еліт ще одного геополітичного концепту – «Москва – другий Київ»⁴⁵. Адже саме Київ був культурним, духовним та політичним осердям східнослов'янського державотворення, а тому Московії було надважливо забезпечити таким чином історичну тяглість та спадкоємність централістської першості. Для цього важливо було обґрунтувати, що Київ по праву належить Великому князівству Московському.

Москва проголошувалась Другим Києвом передовсім тому, що він відіграв одну з ключових ролей у становленні концепту Третього Риму. На думку польського історика Д. Островскі ідею київських зав'язків московських правителів активно проводила церковна верхівка, яка прагнула дистанціювати нову Московську державу від татарського минулого і тим самим забезпечити їй своєрідну цивілізаційну спайку із західними елітами⁴⁶. Також новий титул наділявся недвозначним символізмом та підтверджував незалежність від ханів та утверджував права на владу, співмірні з правами західноєвропейських імператорів⁴⁷.

43 Goldfrank D. Moscow, the Third Rome. *The Modern Encyclopedia of Russian and Soviet History*, ed. by Joseph L. Wiczyński. Gulf Breeze, Fla: Academic International Press, 1981. Vol. XXIII. P. 118–121.

44 Pelenski J. Inkorporacja ziem ukraińskich ziem dawnej Rusi do Korony w 1569 roku: ideologia i korzyści – próba nowego spojrzenia. *Przegląd Historyczny*. 1974. No 65/2. S. 255.

45 История о Казанском царстве: Казанский летописец. *Полное собрание русских летописей*. Т. 19; под. ред. Л.А. Дубровиной. Москва: Языки русской культуры, 2000. С. 201.

46 Ostrowski D. Muscovy and the Mongols: Cross-Cultural Influences on the Steppe Frontier, 1304–1589. Cambridge: Cambridge University Press, 1998. P. 169–170.

47 Плохий С. Походження слов'янських націй. С. 152.

На початку 1490-х рр. вищі московські ієрархи затвердили кілька нових постулатів, згідно яких Московська держава окрім того, що проголошувалась Третім Римом, стала ще й Другим Константинополем. Московські керманичі, як і римські імператори, наділялись ще й божественною владою. Постать московського правителя стала єдиною православною фігурою такого ґатунку, що лишилася після падіння Візантії. Тим самим Москва представлялася як обложена релігійна фортеця, місія якої стояти на варті захисту православ'я.

Прийняття Іваном Грозним у 1547 р. царського титулу (вінчання на царство) вкотре підтверджувало московські претензії на землі Києва. Борючись за визначення давньоруської ідентичності Московська держава робила акцент на київському династичному корінні, розбудовуючи міф про те, що Москва є єдиним правонаступником Київської Русі. З метою поглиблення верифікації імперських династичних зав'язків Московською державою тиражувалась також думка про римське походження і самого Рюрика⁴⁸.

Загалом слід відзначити, що концепт київських коренів Московської держави був створений за часів Івана III з метою переслідування суто політичних цілей. Сформувавши ідею династичної приналежності (спадкової ідентичності) московських князів до римських імператорів та київського роду Рюриковичів, Московія вдалася до просування і духовної експансії⁴⁹. Історики відзначають явно виражену двоїстість влади московського князя/царя, яка поєднувала світське і духовне начало (правив як хан і василевс) у забезпеченні управління державою.

Піднесення російської метрополії до статусу патріархату у 1589 р. ще більше утвердило Москву у правонаступницькій ролі Третього Риму. Щоправда досягти цього вдалося у неканонічний спосіб, через фактичне ув'язнення константинопольського патріарха Єремії II Траноса. Завдяки подібній духовній спецоперації Московська держава змогла значно посилити свій вплив у православному світі через створення найбільшого тоді православного патріархату, який напряму підпорядковувався царю.

Своєрідний поштовх новому західному етапу московської експансіоністської політики у середині XVII ст. надали події Національної революції українського народу. Національно-визвольна

48 Плохій С. Загублене царство. С. 20–21.

49 Доценко В. Московський міф про походження та обраність правлячої царської династії і формування нового владного конструкту в XV–XVII ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. 2019. Т. 29. С. 130–140.

війна українців, яка розпочалась у 1648 р. та шведська інтервенція 1655 р. суттєво послабили Річ Посполиту, що створило сприятливі геополітичні умови для просування експансії Москви на захід. Військово-політичний союз Війська Запорозького та Московської держави, затверджений Переяславською радою 1654 р., став формальним приводом для оголошення війни Речі Посполитій з боку Москви.

Починаючи війну з Польщею (1654–1667) московський цар Олексій Михайлович (1645–1676) офіційно розширив свій титул до правителя «всієї Великої і Малої Русі», підкреслюючи тим самим ідею етнічної спорідненості двох Русей та прагнення встановлення контролю над Києвом⁵⁰.

На думку Т. Чухліба сподівання Б. Хмельницького щодо оголошення Московією спільної з козаками війни Речі Посполитій не виправдалися, адже Москва зробила ставку на взаємне виснаження як Польщі, так і Козацької України⁵¹.

З підписанням Переяславської угоди Московська держава оголосила війну Речі Посполитій не з метою захисту Гетьманщини та виконання умов Переяслава, а передовсім задля взяття реваншу за поразки 1618 та 1634 рр. й повернення Смоленщини і Чернігово-Сіверщини. Крім того, Москва вступила у війну з Польщею під виглядом захисниці православних в Україні й Білорусі.

Загалом перманентна війна Московського царства з Річчю Посполитою тривала понад сорок років. У ході наростаючого протистояння відбулась серія сепаратних мирних угод, які не враховували інтересів Війська Запорозького. Укладення Віленського перемир'я (1656), Андрусівського перемир'я (1667) та Вічного миру (1686) між Москвою та Варшавою призвели до поділу України по лінії річки Дніпро. За Бахчисарайським мирним договором 1681 р. Росія зберігала контроль над Києвом, Лівобережжям та Запорожжям.

Згідно умов Вічного миру 1686 р., Київ з його сакральним значенням остаточно перейшов під владу Москви, яка таким чином «приватизувала» спадщину Київської Русі. У результаті російсько-польських війн другої половини XVII ст. Лівобережна Україна та Смоленщина були інкорпоровані до складу Московського царства. Військо Запорозьке у фактичному статусі васальної держави проіснувало до 1764 р. коли замість нього було створено Малоросійську губернію.

50 Плохій С. Походження слов'янських націй. С. 270, 274.

51 Чухліб Т.В. Козаки і Монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648–1721 рр. Київ: Вид-во ім. Олени Теліги, 2009. С. 72–86.

Остаточно ж залишки автономії Гетьманщини (полково-сотенний устрій та козацьке військо) були ліквідовані у 1781–1783 рр.

Після закріплення контролю над Лівобережною Україною, Москва з кінця XVII ст. розпочала експансію у бік українських степів та Криму. На першому етапі походи власне на Крим (1687, 1689, 1736–1738) були невдалими, однак внаслідок війни з Туреччиною (1686–1700), росіяни завоювали та закріпила за собою узбережжя Азовського моря з фортецями Азов, Таганрог, Павловськ та Міус.

В радянському історіографічному дискурсі приєднання України-Гетьманщини до Російської держави після Переяславської ради 1654 р. розглядалося виключно як возз'єднання двох східнослов'янських націй у контексті їх так званого віковичного прагнення. Під час помпезного святкування 300-річчя «возз'єднання» України й Росії у 1954 р. видано «Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією»⁵², у яких було здійснено спробу обґрунтувати співіснування імперського наративу з національними ідеями на тлі радянського кліше про «дружбу народів». Переяславська рада 1654 р. подавалась радянською історіографією як очевидний вибір козацької старшини у визнанні протекторату московського царя в результаті чого відбулося так зване братнє возз'єднання «священної Русі», розділеної свого часу монголами, татарами, литовцями та поляками. Хоча радянська історіографія розглядала російський та український народи як цілком різні, однак їх зближення буцімто було необхідне задля спільної боротьби проти царизму, кріпацтва, капіталізму й іноземного поневолення. Фактична легалізація російського великодержавного дискурсу щодо приєднання нових територій до Московії так чи інакше сприяла відродженню в СРСР російського імперіалізму.

У науці є різні бачення щодо питання імперської ідентичності Росії та її впливу на формування й реалізацію експансіоністської стратегії колоніалізму. Росія кардинально відрізняється від західних імперських держав і націй. Цю принципову відмінність досить влучно сформулював британський історик Дж. Госкінг – «Британія мала імперію, а Росія була імперією – і, либонь, досі є нею»⁵³. Розмірковуючи про імперську сутність держав Д. Лівен також вказував на принципову відмінність між Росією, Великобританією та рештою західноєвропейських імперій. Ця відмінність полягала передусім у тому, що

52 Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654–1954 рр.). Київ: Держполітвидав, 1954. 125 с.

53 Hosking G. The Freudian Frontier. Review of Susan Layton, "Russian Literature and Empire: The Conquest of the Caucasus from Pushkin to Tolstoy". *Times Literary Supplement*. 1995. March 10. P. 27.

Російська імперія була суходільною, тоді як решта європейських імперій – переважно морськими⁵⁴. Подібної думки дотримується й американський геополітик Р. Каплан, підкреслюючи, що як суходільна імперія, Росія постійно розширювала свої суходільні володіння шляхом відкритої експансії⁵⁵.

Для представників євразійської геополітичної теорії Росія є особливим типом цивілізації, своєрідним синтезом арійсько-слов'янської культури, тюркського кочівництва і православної традиції⁵⁶.

Досить нестандартними є погляди на формування геостратегії Росії В. Цимбурського, який намагався узагальнити свої думки в ізоляціоністській концепції «Острів Росія». Росія, на його думку, – це великий континентальний острів, що простягнувся від романо-германського ареалу на заході й до Китаю на сході⁵⁷.

Відлік російської імперської історії часто пов'язують з добою правління Петра I (1689–1725), який проголосив себе першим імператором Російської держави («імператором усеросійським»). Хоча за всіма ознаками прискорене імперське становлення Московської держави відбулося ще за часів Івана Грозного, утім саме за правління Петра I вона посилювала західний геополітичний вектор своєї експансії. Вираженою ознакою цього стала Північна війна (1700–1721) по завершенні якої Петро I здобув не лише імперський титул, але й зреалізував свій план щодо «прорубування» «вікна» в Європу.

У 1721 р. по закінченні Північної війни підписанням Ніштадтського миру Російська держава закріпила вихід до Балтійського моря. До Росії тоді відійшли частини Карелії на північ від Ладозького озера, Інгерманландія (Іжорська земля) від Ладоги до Нарви, Виборг, частина Естляндії з Ревелем, частина Ліфляндії з Ригею, острови Езель і Даго. Результатом Північної війни стало закріплення позицій Московії на заході, адже європейський кордон Росії простягнувся від Карелії і майже до Дунаю охопивши землі Лівобережної України та Прибалтики. Слід також додати, що у 1703 р. згідно відповідного договору до складу Московської держави увійшла Бурятія. Таким чином, тривало подальше поглинання імперією інших наро-

54 Lieven D. *Empire: The Russian Empire and Its Rivals*. London: John Murray, New Haven: Yale University Press, 2001. 486 p.

55 Kaplan R. *The Revenge of Geography: What the Map Tells Us About Coming Conflicts and the Battle Against Fate*. New York: Random House Trade Paperbacks, 2013. P. 155–160.

56 Шерьязданова К.Г. Развитие евразийской идеи в современном геополитическом измерении. «Credo new». 2011. № 4. URL: <http://credonew.ru/content/view/1084/65/>

57 Цымбурский В. Геополитика для «евразийской» Атлантиды. *Pro et Contra*. 1999. Т. 4. № 4. С. 141–175.

дів, котрі згодом ставали частиною визначення «російський народ» як рушійної імперської сили.

Виразником імперської єдності та монолітності став ректор Київського колегіуму (1710–1716) та голова Святійшого правлячого синоду РПЦ (1726–1736) Ф. Прокопович. Саме Ф. Прокоповичем була закладена ідея існування єдиного/об'єднаного російського народу за умов фактичної відсутності народу малоросійського. Для утвердження нової великоросійської ідентичності відбулося отождолення понять «Росія» та «вітчизна», яке також застосовувалось до всіх етнічних територій, що входили до Російської імперії⁵⁸. Згодом концепція триєдності російського народу стала панівною в російському державотворенні з метою протистояння поширенню націоналістичних настроїв серед народів Російської імперії.

На думку західних істориків у часи правління Петра I починає формуватися й російська національна ідентичність. Так американська політолог і соціолог Л. Грінфельд доводить, що саме за Петра I, а згодом Катерини II серед російської еліти відбувається формування національної гордості та нових національних понять на кшталт «держава», «вітчизна», «суспільне благо» тощо. Водночас Петро I запобігав формуванню індивідуальної гідності в своїх підданих та елітах, замінюючи її почуттями національної гордості за державу та могутнього імператора. Поняття вітчизни означало не лише всі царські володіння, але й спільний дім для всього російського населення.

Ще одним фактором впливу на формування й конструювання національної (імперської) ідентичності стали петровські реформи, які змінили структуру та сутність російського суспільства. Через секуляризацію держави й освітніх практик створювалась ідеологія державного патріотизму, що забезпечувала формування лояльності імперських підданих⁵⁹.

Після переможної для Російської імперії російсько-турецької війни 1768–1774 рр. та закріплення за імперією причорноморських земель між Південним Бугом та Дніпром, у середовищі російських еліт було вироблено так званий «грецький проект», який полягав у перерозподілі завойованих Османською імперією територій в Європі. За задумом дунайські князівства мали утворити Дакію – буферну державу під егідою Російської імперії, котра б завадила західним державам

58 Прокопович Ф. Сочинения. Ленинград: Наука, 1961. С. 26, 37, 91, 133, 137, 206.

59 Greenfeld L. Nationalism: Five Roads to Modernity. Cambridge: Harvard University Press, 1993. 581 p.

та Османській імперії просуватись до нових південно-східних російських кордонів. Ключовою метою цього проєкту було забезпечення домінування російського впливу на Балканах та в Південно-Східній Європі загалом⁶⁰.

За часів правління Єлизавети Петрівни (1741–1761) посилювалися антизахідні тенденції, адже в особі Заходу Російська імперія вбачала радше загрозу аніж союзника. На цьому тлі розгорнулись дискусії довкола питань імперської історії та літературної мови – тобто двох складників національного становлення тогочасних європейських держав⁶¹.

Як доводить професор О. Міллер, ліквідація інституту гетьманства в Україні за Катерини II (1762–1796) певною мірою була компенсована значними пільгами для козацької старшини, яку прирівняли до статусу російського імперського дворянства. З часом гетьманська ідентичність набула форми «малоросійської» регіональної ідентичності. Значна частина українського дворянства прагнула злитися з великоросійським і зробити кар'єру на службі імперії. Українська шляхта поступово почала усвідомлювати те, що тепер вона є частиною імперії, а не окремої країни. Задля того, щоб забезпечити свої інтереси та інтереси власного регіону її представники прагнули отримати гідну роль та місце в Російській імперії. Таким чином, як у геополітичному, так і у внутрішньополітичному аспектах Малоросійське генерал-губернаторство перетворювалося з прикордоння на внутрішню провінцію Російської імперії, а багато в чому навіть і на невід'ємну частину імперського ядра, яке забезпечувало людські та матеріальні ресурси для засвоєння нових територій та управління всією імперією⁶².

За Катерини II не лише Україну-Гетьманщину було перетворено на російську провінцію. У ході трьох поділів Польщі (1772, 1792 та 1795) ця держава припинила своє існування як держава та суб'єкт міжнародного права, будучи розділеною між Російською імперією, Габсбурзькою монархією та Королівством Пруссія. Російська імперія отримала унаслідок цих поділів 120 тис. км² або понад 66% всіх колишніх польських територій: землі України, Білорусі, Литви та власне Польщі. У російській імперській історіографії цей процес розглядався як повернення територій, які колись належали Рюриковичам, де

60 Іванов О. Ідеологія російського експансіонізму як історико-правовий феномен. *Часопис Київського університету права*. 2018. № 4. С. 38.

61 Плохій С. Загублене царство. С. 48.

62 Miller A. The Romanov Empire and Nationalism. *Nationalizing Empire*. Ed. S. Berger and A. Miller. Budapest: CEU Press, 2015. P. 314–315.

проживали східні слов'яни, що свого часу були підданими київських князів⁶³.

Розганяючи активну внутрішню пропаганду, Росія намагалася сформувати ореол історичної доцільності щодо участі у поділі Польщі, наголошуючи на своїх споконвічних правах на землі, заселені східними слов'янами. Українців і білорусів Катерина II вважала одним спільним народом з росіянами, котрі як єдиновірці не відчували прихильності до поляків, що чинили над ними утиски. Тому боротьба за польську спадщину для Росії мала також етнічне та релігійне підґрунтя. Такі підходи набули значного поширення серед російської політичної та наукової еліти.

Наприклад, П. Пестель, один із лідерів декабристського руху, вважав всіх мешканців України та Білорусі росіянами. Таку ж думку висловлював й імперський міністр освіти та автор теорії офіційної народності граф С. Уваров у формулі «самодержавство, православ'я, народність». Російський історик М. Устрялов у своїй відомій «Російській історії» також доводив, що у Київській Русі існував один руський народ, однак в силу обставин та внутрішніх інтриг він опинився в складі інших держав⁶⁴.

У XIX ст. дискурс возз'єднання всіх руських земель під царським скіпетром лише посилювався зі зростанням амбіційних прагнень Російської імперії обґрунтувати право на проголошення єдиної російської нації за рахунок «возз'єднання» трьох східнослов'янських народів – російського, українського і білоруського як складових ареалу Великої, Малої та Білої Русі. Ці, так звані, три Русі ставали засадничими підвалинами для формування так званої Великої Русі (пізніше Росії) – єдиної держави східних слов'ян. Саме тому дедалі актуальнішим ставало питання збирання імперських земель воедино.

Наприкінці 1830-х рр. російський історик М. Погодін обґрунтував основні положення панславистської ідеології, про перевагу слов'ян над іншими народами, «ворожість Заходу», покликання Росії бути гегемоном у слов'янському світі, об'єднати слов'ян під егідою Російської імперії⁶⁵.

Такі підходи у розумінні російської історії розширили не лише уявні ідеологічні, а й географічні межі Росії. В свою чергу історія пере-

63 Філінюк А. Поділи Речі Посполитої та українське питання у вітчизняній історіографії. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. 2020. Т. 30. С. 123–142.

64 Устрялов Н.Г. *Русская история* в 2 ч. Санкт-Петербург, 1855. Ч. 1. 446 с.

65 Болдин В. А. *Панславистские политические концепции: генезис и эволюция / под общей редакцией А.А. Ширинянца*. Москва: Аквилон, 2018. 376 с.

творюлася на інструмент забезпечення впливу Російської імперії на новоприєднаних територіях.

Паралельно Російська імперія здійснювала свою експансію на схід та південь. У 1783 р. під натиском Росії остаточно впало Кримське ханство як остання фортеця татарських спадкоємців Золотої Орди. Крим та причорноморські регіони було перейменовано на Новоросію та Тавриду. Завоювання Кримського ханства вселило у царських урядовців упевненість у такому ж легкому освоєнні території Балкан. Тому Російська імперія почала тиражувати ідеї панславізму, позиціонувати себе у якості збирача всіх слов'янських народів під російським скіпетром та приписувати собі «цивілізаційну місію» рятівника південних слов'ян з-під австрійського і турецького панування зі створенням у підсумку «єдиного всеслов'янського союзу», нарощуючи таким чином свій пропагандистський та культурно-ідеологічний вплив на Балканах та в Південно-Східній Європі загалом⁶⁶.

Водночас відбувалося просування Росії і на Кавказі де на початку 1800-х Грузія та Східна Вірменія та Північний Азербайджан були анексовані Росією. Російський тиск викликав повстання в Чечні, яке тривало впродовж 1825–1864 рр.

Після перемоги у Північній війні Російська імперія посилювала і свій північний напрям геополітичної експансії. Якщо згідно Ніштадтського миру 1721 р. Швеція поступилася частиною Карелії, то за результатами російсько-шведської війни 1741–1743 рр. до імперії Романових відійшла вся решта Карелії. Остаточно ж вся Фінляндія перейшла до складу Російської імперії за результатами російсько-шведської війни 1808–1809 рр., що відбувалася на тлі Наполеонівських війн⁶⁷. На основі загарбаних фінських територій було утворено Велике князівство Фінляндське, яке перебувало у складі імперії аж до її краху у 1917 р.

Після перемоги в Наполеонівських війнах у 1815 р. Російська імперія як учасниця переможної коаліції значно зміцнила свій геополітичний статус та стала одним із «авторів» нового світопорядку – Віденського. Однак програш Росії у Кримській війні (1853–1856) та принизливий мир, нав'язаний Британією та Францією, позбавив Російську імперію володінь на Кавказі та в Дунайському регіоні, права мати Чорноморський флот та будувати фортеці на чорноморському

66 Іванов О. Ідеологія російського експансіонізму як історико-правовий феномен. С. 37.

67 Ковальов Д. Російсько-шведська війна і «фінська авантюра Катерини II». *Політолог*: збірник наукових праць. 2015. Вип. 2. С. 98–119.

узбережжі. Все це призвело до занепаду російського експансіонізму. Росія на Заході більше не сприймалася як потужна держава.

Нові реалії спонукали імператора Олександра II (1855–1881) вдатися до проведення радикальних реформ задля зміцнення економіки та побудови потужної армії і флоту. Однак характерною рисою політики Російської імперії залишався великодержавний шовінізм. Так, представники слов'янофільського руху наголошували на самотності лише російського народу. У цій політичній ідеології простежується відверта російська зверхність до інших народів імперії.

Не зважаючи на поразку у Кримській війні, Російська імперія мала значну кількість гібридних інструментів деструктивного впливу на країни, що були у полі її геополітичних інтересів. Мова йдеться, передусім, про Сербію, Грецію, Болгарію. Одним із найголовніших прийомів у цьому аспекті стало розпалювання й підтримка антитурецьких повстань, що дозволило Росії в рази посилити свій вплив на Балканах⁶⁸.

У другій половині XIX ст. Російській імперії довелося долати зростання націоналізму східних слов'ян, передусім українського, розвиваючи концептуальну ідею триєдиної російської нації. Саме зростання національних рухів залишалось для Російської імперії однією з ключових загроз. З метою перешкодити поширенню українофільства було ухвалено Валувський циркуляр (1863) та Емський указ (1876), які обмежували видавництво україномовної друкованої продукції, а також здійснення освітньої, просвітницької та культурної діяльності – як писемної, так і усної. Саме у поширенні української мови та української культури Російська імперія вбачала загрозу своїй державності, але передовсім, прагнула зупинити український політичний рух. Росія прагнула посилити «національний» стрижень для зміцнення імперії. Заради цього вона використовувала як політику агресивної русифікації, так і намагалась застосовувати інструменти асиміляції шляхом проведення відповідної освітньої політики⁶⁹.

Від середини 1860-х рр. Російська імперія активно підтримувала москвофільський рух, що розгорнувся серед українців-русинів на теренах Австрійської імперії та передбачав злиття малоросів з великоросами в лоні імперії Романових. На цьому тлі продовжувалися політичні та культурні утиски українців Малоросії. Тож українське

68 Іванов О. Історико-ідеологічні аспекти російської експансії в Молдові (кінець XVIII – середина XIX ст.) як предмет історико-правового дослідження. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2020. № 4. С. 20.

69 Miller A. The Ukrainian Question. Russian Nationalism in the 19th Century. Budapest-New York: Central European University Press, 2003. P. 247–260.

питання в багатонаціональній імперії ставало не менш гострим аніж польське з його національно-визвольними повстаннями 1830–1831 та 1863–1864 рр.

У XVIII та XIX ст. Російська імперія продовжувала експансію на сході та півдні. Ще за правління Петра I Росія активізувала своє експансіоністське проникнення та колоніальну політику в Центральній Азії, розгорнувши будівництво лінії укріплень уздовж казахських володінь, фортеці яких у підсумку стали містами: Омськ (1716), Семипалатинськ (1718) Усть-Каменогорськ (1720), Орськ (1735).

Першим, у 1731 р., російський протекторат прийняв Молодший жуз. Створена у 1743 р. фортеця Оренбург стала центром російського впливу в регіоні, що забезпечило його підкорення. У 1847 р. Російській імперії було остаточно підпорядковане Казахське ханство як останній уламок Золотої Орди. До кінця 1850-х рр., після серії степових походів російської армії у ході російсько-кокандської війни, всі землі Старшого жузу перейшли під контроль Росії, хоча офіційне їх включення до складу імперії відбулося лише у 1868 р. – після повного розгрому Кокандського ханства.

Завоювання Ташкента у 1865 р. прискорило російське вторгнення в регіон Центральної Азії. Із включенням у 1868 р. Самарканда до складу Російської імперії було підкорено Бухарський емірат та перетворено його на протекторат, а 1873 р. Росією захоплено Хіву. Через п'ять років розпочато завоювання Закаспію (Туркменістану), що завершилось 1881 р. масовим вбивством туркмен. Таким чином, південний кордон Російської імперії (з Афганістаном та Іраном) набув своїх стабільних обрисів, адже таким він зберігався до 1991 р.

Наступний етап російського експансіонізму характеризувався спадом та був пов'язаний з кризою імперського режиму, яка посилювалась у роки правління Миколи II (1896–1917). Першим тривожним дзвіночком став розгром російського флоту у 1905 р. Японією та втрата Порт-Артура на Далекому Сході. Поразка у російсько-японській війні (1904–1905) стримала російські амбіції в Далекосхідному регіоні та зумовила Першу російську революцію 1905–1907 рр., яка започаткувала роботу Держдуми, відкрила сторінку страйків та вкотре актуалізувала розмаїття національних питань на імперських теренах⁷⁰.

Реакцією на національну активізацію неросійських народів став російський націоналізм, який ревно обстоював великоросійську ідею. Зокрема найменший натяк українських політичних сил на на-

70 Куропаткин А.Н. Русско-японская война 1904–1905: Итоги войны. Санкт-Петербург: ООО Изд-во «Полигон», 2002. 525 с.

ціональне питання нагтовхувався на імперський тиск та звинувачення в сепаратизмі.

В переддень наростання серйозного загострення на Балканах Російська імперія сподівалась використати свій вплив на південних слов'ян у власних імперських інтересах й тому сприяла формуванню Балканського союзу (Сербія, Чорногорія, Греція, Болгарія). Царська дипломатія ще у період боснійської кризи 1908–1909 рр. обдумувала посилення своєї експансії у Чорноморсько-Середземноморському регіоні, кінцевою метою якої мало б стати підпорядкування стратегічних чорноморських проток Босфор та Дарданелли, османської столиці Константинополя й перетворення Росії на потужного імперського гравця в Середземноморському регіоні⁷¹. Такі нестримні амбіції стали однією з важливих причин Першої світової війни, адже інші імперії щодо цього регіону мали власні експансіоністські плани.

Початок Першої світової війни у 1914 р. створив умови для нової експансії поза межі Російської імперії. Оголошення війни Австро-Угорській імперії пояснювалось російським імператором як адекватна відповідь на її напад на Сербію – братську слов'янську та православну державу. Натомість вже після оголошення війни Росії Німеччиною постало питання солідарності та захисту братніх слов'янських народів. Участь Росії у Першій світовій війні таким чином набула не лише імперіалістичного, але й національного виміру, через значне піднесення російського націоналізму⁷².

Російська імперія розцінювала свою участь у Першій світовій війні передусім під гаслом об'єднання всіх руських земель, оскільки побачила шанс взяти під контроль Галичину, Буковину та Закарпаття, як останні частини спадщини Київської Русі. У серпні 1914 р. було видано відповідний маніфест, яким російський наступ характеризувався як звільнення надбань Святого Володимира та земель князів Романа і Данила від тривалих утисків. У документі лунали заклики до українських підданих Габсбургів повстати проти Австро-Угорщини та зустрічати російську армію-визволительську⁷³. Цим маніфестом проголошувалося звільнення решти уявного російського народу, розділеного австрійським кордоном, від іноземного поневолення.

71 Anderson M.S. The eastern question. 1774–1923. London: St. Martin's Press, 1965. 463 p.

72 McMeekin S. The Russian Origins of the First World War. Cambridge: Belknap Press of Harvard University Press, 2011. 344 p.

73 З маніфесту Верховного головнокомандуючого російської армії великого князя Миколи Миколайовича до українців Галичини (1914 р., серпня 18/5). URL: <https://uahistory.co/book/xrestomatia/429.html>.

Однак невдачі на фронті змусили Російську імперію забути про «возз'єднання» всіх руських земель в єдиному імперському лоні, що зрештою вказувало на черговий етап спаду російського імперського експансіонізму.

Зречення престолу царем Миколою II 3 березня 1917 р. різко загострило національне питання на теренах всієї імперії. Фінляндія одразу зажадала відновлення своєї конституції, що й отримала 20 березня 1917 р. Польща, яка перебувала під окупацією Німеччини, прагнула відновлення своєї державності. Українці та білоруси навесні 1917 р. почали вимагати для себе незалежності, спочатку культурної, а потім політичної і територіальної у межах федералізованої імперії. Однак Тимчасовий уряд був проти такого кроку, адже не бажав відриву інших двох гілок російської імперської нації й тим самим категорично заперечував ідею розділення «єдиного» російського народу.

Таким чином, справжньою загрозою для подальшого існування Російської імперії стали українське, польське, фінське та інші національні питання, що найбільше загострилися під час Першої світової війни, результати якої й стали руйнівними для низки імперій, у тому числі й для Російської.

Після більшовицького перевороту у жовтні 1917 р. концепція російського експансіонізму зазнала радикальних змін. Першочерговим завданням більшовиків, як напередодні й Тимчасового уряду, було утримання колишнього імперського периметру від остаточного розпаду. Тому радянська національна політика стала демонстрацією привабливої вітрини та маскою для продовження експансіоністського колоніалізму⁷⁴. Кінцевим пунктом стратегії партії більшовиків на чолі з В. Леніним було встановлення диктатури пролетаріату та експорт революції на терени всього світу з метою встановлення соціалізму в глобальному масштабі. Адже встановлення соціалізму лише в аграрній Росії прирікало революцію більшовиків на поразку.

Однак німецько-австрійський наступ на східному фронті в останній рік Першої світової війни привів до так званого другого Брестського миру, підписаного Німеччиною та Австро-Угорщиною з більшовиками у березні 1918 р. Згідно його положень Росія остаточно втрачала Польщу та Фінляндію, а також Україну, Західну і Центральну Білорусь, Латвію, Литву й Естонію.

У 1919 р. задля координації дій по забезпеченню поширення комуністичної ідеології у глобальному масштабі була створена керована з Москви міжнародна організація – Комуністичний інтернаціонал (Ко-

74 Seton-Watson G.H. Soviet Nationality Policy. *Russian Review*. 1956. No 15(1). P. 3–13.

мінтерн). Його метою було забезпечення курсу на світову революцію та сприяння створенню світової комуністичної держави. В той же час Радянська Росія, у контексті планів «світової революції», намагалась багнетами просувати свою інтервенцію на Захід, прагнучи у 1920 р. «повернути» Польщу та зруйнувати її союз із УНР. Втім поляки завдали поразки Червоній армії, розгромивши більшовиків між Віслою та Німаном, чим врятували свою державність. За результатами цього протистояння у 1921 р. було укладено Ризький мир за яким більшовики визнавали за Польщею входження до її складу західних білоруських земель до річок Двіни і Березини та західної частини Волині⁷⁵.

Створення СРСР у грудні 1922 р. відзначалось визнанням радянських республік (РСФСР, УСРР, ЗСФСР та БСРР) у якості окремих федеративних союзних одиниць, проте не передбачало надання незалежності, оскільки механізм виходу таких республік із Радянського Союзу не зазначався. В. Леніну необхідно було підтримувати формальні атрибути української державності, гарантуючи мовні та культурні права, з тим щоб сформувати лояльність українців до більшовицької влади.

Наділивши союзні республіки формальними атрибутами державності, перший радянський керманіч намагався сформувати фасад добровільного союзу народів (конфедерацію рівноправних республік) на основі єдності робітників усіх національностей. Тим самим В. Ленін усував росіян з позиції імперських господарів, адже саме боротьба з імперіалізмом та великоруським шовінізмом була однією із ключових догматичних ідеологем більшовиків, що забезпечила їхній прихід до влади. Адже повернення до тієї нерівності народів, яка зруйнувала Російську імперію, могло загрожувати в майбутньому й радянській державі. Створення ж ЗСФРР було необхідне більшовикам задля поєднання видобутку корисних копалин Азербайджану (головно виробництво нафти) з використанням інфраструктури Грузії⁷⁶.

Така модель врешті взяла гору над альтернативним проєктом формування союзного утворення, запропонованого Й. Сталіним, який прагнув щоб всі формально незалежні радянські республіки увійшли до складу РРФСР на тих правах, що й автономні республіки. Таким чином, замість розширення Радянської Росії за рахунок інших

75 Верстюк В. Ризький мирний договір 1921 р. і завершення боротьби за Українську Народну Республіку. *Проблеми вивчення історії Української революції 1917—1921 років*. 2011. Вип. 6. С. 337–366.

76 Закавказька Радянська Федеративна Соціалістична Республіка. Причини створення, підписання договору. URL: <https://bigbro.com.ua/zakavkazka-radyanska-federativna-sotsialistichna-respublika-prichini-stvorenniya-pidpisannya-dogovoru/>.

республік, В. Ленін запропонував створити союз республік Європи та Азії⁷⁷. Власне, на думку більшовиків, національне питання мало в перспективі перерости в інтернаціональне по мірі переростання соціалістичної революції в світову.

Виходячи з такого бачення, впродовж 1924–1936 рр. за рахунок територіальних розмежувань РРФСР відбувся процес формування середньоазійських радянських республік. Так у 1924 р. із Туркестанської АСРР, що у 1918–1924 рр. входила до складу РРФСР, а також Бухарської та Хорезмської РСР, були створені Узбекиська РСР, Туркменська РСР і Таджикиська АРСР (у складі Узбекиської РСР). У 1936 р. зі складу РРФСР були виведені Казакська АРСР, Киргизька АРСР та Каракалпацька АРСР та на їх базі створені Казахська РСР, Киргизька РСР та Каракалпацька АРСР у складі Узбекиської РСР⁷⁸.

Донині у Росії на неофіційному рівні порушується питання недоречності відділення у 1936 р. від РРФСР населених переважно етнічними росіянами південно-сибірських територій під час утворення Казахської РСР. Це чотири північні області Республіки Казахстан (Акмолинська, Павлоградська, Костанайська, Північно-Казахстанська), які розглядаються Москвою як споконвічний російський Південний Сибір та теоретично можуть претендувати на іредентизм у разі посилення пропагандистських заходів РФ серед тамтешнього російського населення. Тож наразі зберігається загроза створення сепаратистської Південно-Сибірської республіки як ще однієї маріонеткової території патрованої Москвою⁷⁹.

Варто відзначити досить нестандартну ситуацію, яка виникла щодо формування території Білоруської РСР. Адже у грудні 1918 р. СРРБ було створено як частину РРФСР у складі п'яти губерній. У січні 1919 р. східні Смоленську, Вітебську і Могильовську губернії повернуто у безпосереднє підпорядкування РРФСР, а згідно Ризького миру 1921 р. до Польщі відійшли Гродненська, половина Мінської і більша частина Віленської губерній. Відповідно, на момент входження до складу СРСР у 1922 р. Радянська Білорусь складалась із неповної Мінської губернії. Надалі у 1924 р. з РРФСР до складу СРРБ було передано 15 повітів Вітебської, Гомельської та Смоленської губерній, де більшість населення становили білоруси. У 1926 р. до СРРБ приєднані Гомельський

77 Плохій С. Загублене царство. С. 189.

78 Кульчицький С. Утворення СРСР: нові погляди. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*: збірник наукових праць. 2006–2007. Вип. 15. С. 684–699.

79 Brletich S. The Crimea Model: Will Russia Annex the Northern Region of Kazakhstan? *Geopolitics, History, and International Relations*. 2015. Vol. 7(1). P. 17–18.

і Речицький повіти РРФСР. Втім Смоленськ і його прилеглі території (населені переважно білорусами), Росія залишила в своєму підпорядкуванні.

Унаслідок таких територіальних пертурбацій населення Білорусі збільшилось з 1,5 до 3,5 млн осіб⁸⁰. Територія СРРБ була збільшена Москвою для того, щоб протиставити розширену радянську білоруську республіку тим білоруським землям, що перейшли до складу Польщі та створити засади для майбутніх планів об'єднати білорусів в одній єдиній білоруській державі.

Під гаслом подолання великодержавного шовінізму та розв'язання національного питання з 1923 р. більшовицькою владою було запроваджено політику коренізації, яка передбачала надання офіційного статусу національним мовам. Такий крок радянської влади спрямовувався, передусім, на здобуття лояльності з боку національних еліт та утвердження радянської влади в республіках, насамперед йшлося про українців⁸¹.

Досягнувши мети більшовики на початку 1930-х рр. здійснили реакційний поворот до політики тотальної русифікації, яка супроводжувалась репресивним розмивання української самотності та самотності інших національностей, що населяли СРСР. Таким чином, Радянський Союз, значною мірою, повторював асиміляторську політику Російської імперії, орієнтовану на забезпечення формування триєдиної імперської нації за умов номіналізації прав інших народів, що перебували в її складі. Слід зазначити, що впродовж 1920-х рр. більшовики намагались силою нести ідеї світової революції не лише на захід (похід на Польщу), а й на схід. Так, у 1921 р. радянська армія перетнула кордон з Монголією й окупувала столицю цієї країни, місто Урга. За прямого втручання Радянської Росії у 1924 р. було проголошено Монгольську Народну Республіку. У 1929 р. на допомогу дружньому до більшовиків еміру Афганістана таджику Х. Калакані (Б. Сакао), СРСР відправив на північ Афганістану два спецзагони Червоної Армії загальною чисельністю до 2,4 тис. військовослужбовців. Упродовж 1941–1945 рр. радянські війська перебували на території іранського Південного Азербайджану, де наприкінці 1945 р. у Тебрізі було сформовано Національний уряд на чолі з лідером Азербайджанської демократичної партії С. Пішеварі, який очолив національно-ви-

80 Vakar N. Belorussia. The Making of a Nation. Cambridge: Harvard University Press, 1956. 305 p.

81 Шаповал Ю. Коренізація. *Політична енциклопедія*. Київ: Парламентське видавництво, 2011. С. 365–367.

звольний рух азербайджанського народу проти шахського режиму Ірану. Однак і афганський, і іранський радянські проекти зазнали поразки.

Якщо В. Ленін сподівався на перемогу світової соціалістичної революції й утворення міжнародного Радянського Союзу, то Й. Сталін таких ілюзій не мав з другої половини 1920-х рр. і готував СРСР до нових конфліктів та геополітичних завоювань на Заході⁸².

Підписаний 23 серпня 1939 р. пакт про ненапад з Німеччиною (пакт Молотова-Ріббентропа) зафіксував не лише бажання Й. Сталіна відтягнути конфлікт між двома тоталітаризмами, а й переконання московського керівництва у тому, що у сфері впливу СРСР повинна бути східна Польща, Молдова та Балтійські держави. Таємний протокол пакту передбачав розподіл Польщі та інших східноєвропейських держав між нацистською Німеччиною та СРСР, що й стало тригером до Другої світової війни.

17 вересня 1939 р. СРСР вступив у війну, окупувавши Східну Польщу. Як і з початком Першої світової війни, тепер вже Радянська Росія пояснювала приєднання Західної України і Західної Білорусі прагненням звільнити братні народи від утисків та возз'єднати їх з тією частиною українців та білорусів, що проживали на теренах УРСР та БРСР. 27 вересня 1939 р. до пакту Молотова-Ріббентропа були внесені зміни за якими Й. Сталін обміняв етнічні польські території довкола Варшави та Любліна на Литву. Восени 1939 р. східні польські воєводства населені українцями та білорусами були включені, відповідно, до складу УРСР та БРСР, що засвідчило вдаль розігрування Й. Сталіном національної карти у своїх геостратегічних інтересах⁸³.

У листопаді 1939 р. СРСР розпочав війну проти Фінляндії, яка не бажала йти у його геополітичному фарватері та чинила відчайдушний опір. У радянській пропаганді та історіографії цей крок пояснювався необхідністю «відсування» західного кордону від Ленінграда в умовах розгортання великої війни. Насправді ж СРСР переслідував мету повернення територій, які свого часу належали Російській імперії. У підсумку 12 березня 1940 р. війна завершилася для Радянського Союзу пірровою перемогою та мінімальними територіальними надбаннями уздовж радянсько-фінського кордону⁸⁴. Надалі у 1940 р. Радянським Союзом було окуповано Прибалтику та висунуто претензії

82 Сервіс Р. Товариші. Комунізм: світова історія. Київ: Темпора, 2012. С. 196–199.

83 Коркуць М. Польська Республіка в боротьбі 1939–1945. Варшава: Інститут національної пам'яті, 2019. С. 30–36.

84 5 фактов о советско-финской войне, которые нужно знать. URL: <https://www.lrt.lt/ru/novosti/17/1121121/5-faktov-o-sovetsko-finskoj-voine-kotorye-nuzhno-znat>

Румунії щодо передачі Молдови та етнічних українських земель до СРСР. Після Другої світової війни польські регіони, населені переважно етнічними українцями, були включені до складу СРСР, а кордон між ним та Польщею проліг по лінії Керзона⁸⁵.

Перемога у так званій Великій Вітчизняній війні різко понизила статус неросійських народів та сприяла ствердженню національного панування росіян. Саме російський народ став ядром сталінської політики формування нової етнічної та історико-культурної спільноти на теренах всього СРСР.

По закінченню Другої світової війни країни Центрально-Східної Європи (Польща, Чехословаччина, Угорщина, НДР, Болгарія, Румунія, Югославія, Албанія) за результатами ялтинсько-потсдамських домовленостей були трансформовані в так званий соціалістичний табір та потрапили у сферу прямого й безпосереднього впливу СРСР (Югославія та Албанія меншою мірою та на нетривалий час). Розпочалася доба «холодної війни» у форматі протистояння радянської (соціалістичної) та західної (капіталістичної) систем. Таке політико-ідеологічне пряме воєнне протистояння тривало до розпаду соціалістичного табору та краху СРСР у 1991 р.

Для забезпечення геополітичного контролю в регіоні Центрально-Східної Європи під егідою Радянського Союзу була створена відповідна система, опорою якої були три стовпи – Інформаційне бюро комуністичних та робітничих партій (Комінформбюро, 1947–1956), що було спробою реанімації Комінтерну, Рада економічної взаємодопомоги (РЕВ, 1949–1991) та Організація Варшавського договору (ОВД, 1955–1991).

Паралельно сталінське керівництво прискореними темпами приступило до реалізації проекту «радянський народ». Політичні та культурні еліти неросійських республік СРСР піддавались систематичному тиску та звинуваченням у «буржуазному націоналізмі», «безрідному космополітизмі», «низькопоклонстві перед Заходом» тощо. Повернення русоцентризму як де-факто офіційної ідеології та культури супроводжувалося офіційними постановами ЦК Компартії, які зводились до звинувачень у недостатній увазі до розкриття участі великого російського народу у великих історичних завоюваннях та перетвореннях⁸⁶.

85 Morrison A. The Russian Empire and the Soviet Union: Too Soon to talk of Echoes? P.160.

86 Ідеологічний наступ сталінізму в повоєнний час «жданівщина». URL: <https://newtime7.livejournal.com/4149.html>

Така політична тактика Кремля була націлена на розмивання культурної та етнічної ідентичності народів союзних республік з метою утвердження феномену нового культурно-етнічного формування – відомого як радянський народ. Ці дії Москви були спрямовані на створення своєрідного запобіжника задля уникнення відцентрових тенденцій в Радянській імперії. Більше того, місця компактного проживання народів, депортованих після звинувачень у колабораціонізмі з німцями під час Другої світової війни, заселяли представниками інших етносів – передусім росіянами з тим, щоб етнічно «розбавити» культурну ідентичність на цих територіях задля забезпечення створення єдиного радянського народу⁸⁷.

Приміром, після депортації кримських татар у 1944 р. Кримський півострів заселявся переважно росіянами, як і свого часу український Донбас, після спустошення інспірованим Кремлем Голодомором 1932–1933 рр. Влада також заохочувала змішані шлюби росіян з іншими етнічними представниками радянських республік. Типовим прикладом цьому є колосальна переплетеність споріднених зав'язків українців та росіян.

Смерть Й. Сталіна у 1953 р. та початок хрущовської відлиги дещо послабили цей сталінський проєкт «переварювання» республіканських національностей в радянському плавильному казані. Однак, радянське керівництво невдовзі повернулося до ідеї формування нової історичної спільноти людей – радянського народу. Також проєкт побудови радянського суспільства поєднувався з метою побудови суспільства комуністичного у найближчі двадцять років, що стало ключовим партійним завданням⁸⁸. Зокрема передача Україні Кримського півострова у 1954 р., окрім приуроченостей до 300-річчя так званого возз'єднання України з Росією, була мотивована ще й ідеєю формування радянської нації. Адже здавалося несуттєвим у межах якої республіки формально буде Крим, коли з часом зникнуть національно-етнічні кордони в СРСР.

Згідно марксистської догми, настання комунізму сприятиме забезпеченню розмивання національних відмінностей. Тож відмінності між народами СРСР мали б зникнути самі по собі. Натомість, російська мова проголошувалась мовою міжетнічного спілкування в Радянському Союзі. З 1958 р. розпочався новий ви-

87 Лавриненко Г. Спільність «радянський народ» як універсальна політична ідентичність громадян СРСР. *Грані*. 2019. № 22(11). С. 5–14.

88 Кульчицький С. Людина в радянському державосупільстві. *Український тижень*. 2017. 2 лютого. URL: <https://tyzhden.ua/History/195087>.

ток посилення культурної русифікації. Тоді було ухвалено закон, який скасовував положення щодо отримання освіти дітьми неросійських сімей рідною мовою. В СРСР (особливо в слов'янських республіках) почала різко зростати кількість російськомовних шкіл на тлі скорочення національних, вищі навчальні заклади також переходили на російськомовну форму навчання. Зменшувалась кількість друкованої продукції, виданої національними мовами. Таким чином, межа між політикою формування так званої радянської ідентичності та посиленням російського націоналізму була надто розмитою.

Нове радянське керівництво на чолі із Л. Брежнєвим (1964–1982) продовжило реалізацію доктрини національної політики по створенню єдиного радянського народу, а культурна русифікація відтоді була проголошена офіційною політикою, яка полягала, перш за все, у маргіналізації національних мов. Посилення культурної русифікації стало запорукою радянського державотворення. Вона поєднувалась із культивуванням антизахідних настроїв.

Завдяки такій центристській політиці, Москві все ж вдалося створити симулякр радянського народу. Реалізація цього завдання стала можливою завдяки збільшенню відсотку населення, що володіло російською мовою та прийняло модель радянської ідентичності. Тож навіть на початку 1990-х рр., коли СРСР вже зійшов з історичної сцени, понад 50% жителів пострадянських республік ідентифікували себе з поняттям радянського народу та радянської людини⁸⁹.

Водночас зовнішня експансія СРСР після завершення Другої світової війни не мала реальних успіхів.

У 1979 р. задля підтримки політичних сил, які ніби прагнули до соціалістичної революції та з метою недопущення просування Заходу в Центральну Азію, СРСР увів війська до Афганістану. З виведенням радянських військ з Афганістану у 1989 р., СРСР почав відчутно втрачати свої геополітичні позиції в соціалістичному таборі в цілому⁹⁰. Не спрацювала у 1970-х рр. також і радянська стратегія підтримки поширення соціалізму в Азії та Африці попри те, що СРСР намагався грати на почуттях боротьби проти західного неоколоніалізму. Адже все слабша радянська економіка не могла тривалий час дотувати

89 Матієнко А. Особливості етнонаціональної політики СРСР. *Актуальні проблеми політики*. 2014. Вип. 51. С. 469–476; Міронова І. Національне питання в УРСР (1920–1980-ті рр.): проблеми та шляхи вирішення. *Історичний архів. Наукові студії: збірник наукових праць*. 2016. Вип. 17. С. 63–69.

90 Костиря А. Спецоперація СРСР в Афганістані 1979–1989 років: історіософська концепція. *Політичний менеджмент*. 2010. № 1. С. 180–188.

збанкрутілі ліві режими в цих регіонах, а СРСР у останні роки свого існування був швидко витіснений з азійсько-африканського ареалу такими потужними геополітичними гравцями як Китай, а згодом і США.

Після так званих оксамитових революцій 1989–1990 рр., які прокотились Центрально-Східною Європою і призвели до краху східноєвропейських комуністичних режимів та об'єднання Німеччини, розпочався крах Радянського Союзу, чому передував парад суверенітетів в союзних республіках.

Першим серйозним тривожим сигналом для СРСР були опозиційні антирадянські виступи в НДР (1953), Угорщині (1956), Чехословаччині (1968), які у підсумку були придушені Москвою та в Польщі (1956, 1970, 1976, 1980). Ці події були свідченням того, що політичний режим нав'язаний СРСР у Центрально-Східній Європі був штучним та не сприймався населенням країн регіону. Вплив СРСР невпинно звужувався до меж його зовнішніх кордонів, а невдовзі перемістився до кордонів внутрішніх, оскільки саме в Російській Федерації поступово почали ширитись настрої про несправедливий розподіл ресурсів.

З уповільненням темпів економічного зростання та зниженням рівня життя в СРСР дедалі більше правлячих російських кіл та пересічних росіян виступали проти дотування союзних республік, адже не бажали бачити Росію у ролі фінансового донора на теренах СРСР, що знекровлювало власне російську економіку. Сама ідея існування росіян як окремого народу легітимізувала виступ Б. Єльцина проти СРСР, що власне й прискорило його крах у 1991 р.

За пізнього СРСР відродження російського націоналізму прискорювалося по мірі наростання скептицизму щодо нібито створеного нового народу – радянського. Нове покоління російських націоналістів вкотре асоціювало поняття російської нації з російською імперською державністю, включаючи сюди не лише росіян, але й українців та білорусів. Цьому сприяло й те, що населення УРСР та БРСР у переважачій більшості вільно володіло російською мовою незалежно від того, яку мову вони вважали своєю рідною⁹¹. Це давало російським націоналістам додаткові підстави вважати Україну й Білорусь своїми споконвічними територіями.

На нашу думку, російська експансіоністська політика є ірраціональною. Адже, приміром, навіть відомий російський дипломат О. Горчаков свого часу зауважив: «для Росії розширення території є

91 Матієнко А. Особливості етнонаціональної політики СРСР. С. 469–476.

розширенням її слабкості»⁹². Через два століття його слова підтвердив відомий російський дисидент О. Солженіцин, який наголосив на тому, що в Росії більше не лишилося ресурсів на імперію (ані духовних, ані господарських), а імперія «...висмоктує сили та прискорює нашу загибель»⁹³.

У 1989 р. стало очевидно, що країни Балтії прагнуть проголосити незалежність. З метою запобігання такому сценарію Москва мобілізувала етнічних росіян та російськомовних, інтереси котрих представляли такі організації як «інтернаціональні фронти» та виступали за збереження єдності СРСР. Приміром, у Латвії наприкінці 1980-х рр. число росіян та російськомовних складало 36%, більшість з яких були мігрантами, що працювали на місцевих промислових підприємствах, створених Москвою після Другої світової війни. Такий стан речей і після краху СРСР у грудні 1991 р. дав РФ додаткові підстави для забезпеченні її експансії на пострадянському просторі під гаслом захисту етнічних росіян та російськомовних⁹⁴.

З проголошенням незалежності союзних республік у 1990–1991 рр. новий лідер Російської Федерації Б. Єльцин погрожував претензіями на частину їх територій та переглядом кордонів у разі, якщо ті й надалі наполягатимуть на незалежності й оформленні її юридично. Особливо це стосувалося України й Казахстану, де компактно проживала значна кількість етнічних росіян та російськомовних. Однак, вже незабаром постало питання не збереження СРСР, а збереження самої РФ від економічного колапсу. Плани щодо створення конфедерації із союзними республіками, у якій би Росія відігравала ключову роль, також зазнали у 1990-х рр. фіаско.

Розділ 8. Дискурс експансії Російської Федерації у контексті побудови неоімперської ідентичності

З розпадом СРСР у 1991 р. Російська Федерація стала новим суб'єктом міжнародного права та проголосила себе його спадкоємицею. По мірі становлення нової держави та трансформації політичних процесів в РФ наростали відцентрові тенденції, адже окремі частини Росії

92 Хевролина В. Российская дипломатия в рамках крымской системы. URL: https://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:8Zwv--WbyGkJ:https://nni.jes.su/index.php%3Fdispatch%3Dselectel.getfile%26object_id%3D61394%26object_type%3Dpdf&cd=5&hl=ru&ct=clnk&gl=ua&client=firefox-b-d.

93 Солженицын А. Как нам обустроить Россию. URL: http://www.lib.ru/PROZA/SOLZHENICYN/s_kak_1990.txt.

94 Пальшков К. Організація та позиціонування демократичних сил у країнах Балтії в добу Перебудови. *Політикус*. 2019. № 2. С. 46–51.

вимагали для себе більше самостійних прав. Такими були передусім Татарстан та Чечня. Однак, якщо перший прагнув розширення автономії, то Чечня воліла повної незалежності, що зрештою призвело до Першої російсько-чеченської війни у 1994–1996 р.

Унаслідок краху СРСР близько 25 млн етнічних росіян та осіб, що ідентифікували себе з росіянами, опинилися за межами РФ. Значна їх кількість прагнули отримати російське громадянство не полишаючи місця свого проживання в нових незалежних державах. Виходячи з такої ситуації Російська Федерація вже понад 30 років висловлює іредентистські претензії до колишніх радянських республік, що вилилося у фактичну анексію Придністров'я в Молдові, Південної Осетії та Абхазії у Грузії, а також Криму та Донбасу в Україні.

Західними представниками геополітичної думки аналізувалися різні формати відновлення російського впливу – від повернення радянської моделі та встановлення цілковитого російського контролю над пострадянським простором до формального геополітичного впливу Росії за умов збереження політичної й економічної незалежності пострадянських країн. Як вважав американський геостратег З. Бжезинський: «Росія може бути або імперією, або демократичною державою – але не тим і іншим одночасно»⁹⁵. На думку ж П. Гобла, «психологічні межі держави та російської ідентичності завжди були проблематичними для Росії, оскільки вона донедавна завжди була імперією із центром і периферією»⁹⁶.

РФ має свою особливу геополітичну ідентичність, пов'язану насамперед зі специфікою національної сили, зосередженої на експансіонізмі, яка, незважаючи на трансформацію ідеологій, фактично не піддається еволюції впродовж століть незалежно від того, хто є лідером цієї держави. Спроба формування росіян як нації у 1990-х рр. не вдалася, оскільки переважив дискурс багатонаціонального імперського конгломерату на перше місце в якому виходить ідеологія імперської величч, що підміняє собою імперську ідентичність⁹⁷.

Слід наголосити, що геополітична ідентичність – це, перш за все, результат когнітивного, ціннісного й емоційного процесу усвідомлення приналежності до певної спільноти, а також її місця та ролі в системі державної взаємодії. За словами С. Гантінгтона, вибір державою історичного шляху значною мірою є вибором нею геополітичної

95 Бжезинский З. Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы. Москва: Международные отношения, 1998. С. 47.

96 Goble P. Russian Break-Up. *NEFTE Compass*. 1993. Vol. 2. No 2. P. 11.

97 Цивілізаційна ідентичність українства: історія і сучасність / О. Рафальський та ін. Київ: ІПІЕнд ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2022. С. 405.

ідентичності. Власне, пошук нової геополітичної ідентичності сучасної Росії передбачає усвідомлення її нової ролі у світі, визначення характеру відносин з іншими державами⁹⁸.

Однак із розпадом СРСР населення РФ успадкувало і його головні риси – передусім великодержавну ментальність та імперське мислення. Російське населення ідентично прив'язує себе до так званого євразійського геополітичного ареалу, що охоплює геопростір Російської імперії та СРСР. Саме тому росіяни у своїй переважній більшості активно підтримують претензії РФ на весь пострадянський простір. Все це свідчить про те, що вони у першу чергу переймаються відновленням імперії, а не створенням національної держави з успішною економікою та ліберальними політичними інститутами.

На думку Дж. Шерра Росії притаманна свідомість наддержави, імперська ментальність та прагнення бути своєрідним маятником між Азією і Заходом. Зрештою, ці суперечливі ознаки створюють когнітивні і культурні перепони для встановлення найбільш бажаних для Росії відносин з іншими міжнародними акторами⁹⁹.

Величезні території Російської держави із її суворими кліматичними умовами і багатими природними ресурсами, значна довжина кордонів, слабкість комунікацій, низька концентрація населення, а також низка інших факторів істотно вплинули на формування відповідної політичної свідомості та державної системи РФ, а отже, і її зовнішньої політики. Постійна централізація політичної влади була спрямована на нібито нейтралізацію потенційних зовнішньополітичних загроз, що зрештою, негативно позначилося на модернізації країни на всіх етапах її розвитку¹⁰⁰.

Американський політолог Т. Хопф виділяє чотири підходи до «відновлення великодержавного статусу Росії у світовому політичному житті»: нарощування військової могутності; економічне відродження; утвердження великодержавного статусу через участь в міжнародних інститутах; відродження СРСР через возз'єднання його колишніх республік в імперську державу з центром у Москві¹⁰¹. Разом із тим, на думку З. Бжезинського, сучасна Росія як правонаступниця СРСР не-

98 Хантингтон С. Кто мы? Вызовы американской национальной идентичности. Москва: ООО «Издательство АСТ», ООО «Транзиткнига», 2004. С. 67.

99 Шерр Дж. Жесткая дипломатия и мягкое принуждение: российское влияние за рубежом. Київ: Заповіт, 2013. С. 8, 17.

100 Лукьянович Н.В. Геополитика России: теоретико-методологические основы, генезис, особенности формирования и развития в условиях глобализации: автореф. дис... д-ра полит. наук. Москва, 2004. С. 7.

101 Евангелиста М. Геополитика и будущее Российской Федерации. *Полис*. 2002. № 2. С. 97.

здатна до політико-економічної конкуренції із США та колективним Заходом на міжнародно-політичних фронтах¹⁰².

На нашу думку у сучасному світі імперативи класичної геополітики, що базуються на розширенні території держави через воєнну експансію наразі втратили свій стратегічний сенс, передусім через те, що воєнна експансія несе хаос та підриє світового порядку. Однак РФ, застосовуючи інструменту «м'якої сили» у різних її проявах, кінцевим результатом своєї геостратегії все ж вважає територіальну експансію. За таких умов держава, яка претендує на статус одного із центрів багатопольярного світу може мати певну тактичну геополітичну перевагу, утім у стратегічному сенсі закріпити свою регіональну гегемонію керуючись стратегічними догмами класичної геополітики навряд чи можливо. Свідченням того є крах проєктів Третього Рейху, СРСР та системи *Rax Sovietica* загалом. Адже у сучасному світі могутність держави перш за все визначається соціально-економічними та культурними критеріями, які і є індикаторами її економічного зростання й благополуччя та здатності проєктувати власну соціально-економічну модель за межі свого суверенітету.

Як вважає Дж. Шерр, РФ завжди прагнула симетричних відносин із таким Заходом, який би поважав її інтереси на пострадянському просторі, у тому числі й через урахування російських об'єднавчих проєктів на кшталт ЄАЕС, покликаних стати альтернативою європейської інтеграції. У свідомості російських політичних еліт й інтелектуальному просторі Росії загалом, дедалі активніше бере гору геополітика «як суворий і незламний реалізм». Зважаючи на це, саме геополітика в Росії дедалі підміняє собою зовнішню політику. Росія, часто апелює не до цінностей, а більшою мірою до ідентичності, що надає їй можливість утримувати культурно і соціально пов'язані з нею пострадянські країни в полі свого геополітичного впливу¹⁰³.

Український дослідник геополітичних процесів А. Гольцов зазначає, що у сучасній російській неоімперській ідеології спостерігається поєднання (іноді парадоксальне) таких компонентів, як «російський імперіалізм, неоімперський націоналізм, неоевразійство, консерватизм, православний клерикалізм»¹⁰⁴. Одним із ключових завдань для себе Росія обрала місіонерське протистояння Заходу як головному

102 Brzezinski Z. A Geostategy for Eurasia. *Foreign Affairs*. 1997. Vol. 76. No 5. September/October. P. 56–57.

103 Шерр Дж. Указ. соч. С. 14.

104 Гольцов А. Геополітичний вимір стратегії Російської Федерації на пострадянському просторі. Київ: ЦУЛ, 2018. С. 120.

ворогу, котрий перешкоджає її політиці збирання споконвічних земель та просуванню НАТО до російських кордонів. Заради реалізації цієї стратегії російська політична еліта поставила за мету створити загальноімперську російську націю (російський народ) з представників усіх народів, що населяють РФ. Однак цьому суперечить імперська та націоналістична форма російської ідентичності¹⁰⁵. Вже у 1997 р. в Концепції національної безпеки¹⁰⁶ розширення НАТО на Схід було для Росії позначене як неприйняте навіть на тлі порівняно лояльного тогочасного ставлення РФ до США та Заходу в цілому. Таке несприйняття НАТО було обґрунтовано й у подальших аналогічних документах 2000, 2008, 2013, 2016 рр.

Російський ідеолог та основоположник неоевразійства О. Дугін визначив місію Росії у започаткуванні нової євразійської імперії, здатної протистояти морській гегемонії Заходу (таласократії). На його думку євразійський простір, окрім сучасної Росії та країн колишнього СРСР, охоплює Фінляндію, частину Румунії, Монголію, Північний Афганістан, Синьцзян-Уйгурію та Маньчжурію¹⁰⁷.

Євразійство несе в собі переважно імперський концепт і цілковито відкидає ідею як демократії, так і національної держави, а взаємовідносини між народами майбутньої мегаімперії, на думку представників цього напрямку, мають відбуватися за участі жорсткого централізованого керівництва¹⁰⁸. Відродження Росії як великої держави євразійці бачать винятково через побудову імперії та новий євразійський порядок¹⁰⁹. На думку Л. Косикової, РФ мала б реінтегрувати пострадянський простір за наднаціональним і політико-економічним принципом на кшталт ЄС¹¹⁰. Загалом же Росія має для представників цього напрямку лише євразійське майбутнє, а росіяни, як зауважує американський політолог О. Мотиль, тут визначені у якості

105 Гольцов А. Геополітична ідеологія в Російській Федерації. *Політикус*. 2021. Вип. 6. С. 86.

106 Концепция национальной безопасности Российской Федерации (утверждена Указом Президента Российской Федерации от 17 декабря 1997 г., № 1300 (в редакции Указа Президента Российской Федерации от 10 января 2000 г., № 24). URL: <http://kremlin.ru/acts/bank/14927>.

107 Мир по Александру Дугину, или как понять современную Россию. URL: <http://inosmi.ru/politic/20151130/234625892.html>.

108 Дугин А. Деконструкция демократии. URL: <http://konservativizm.org/konservativizm/konservativizm/071112131204.xhtml>.

109 Шеховцов А. Палеогенетический проект неоевразизма: идеи возрождения в мировоззрении А. Дугина. *Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры*. 2009. № 2. С. 115.

110 Косикова Л.С. Трансформации в СНГ и их последствия для отношений с Россией. *Россия и Центрально-Восточная Европа: трансформации в конце XX – начале XXI в.*: в 2 т. / ред. С.П. Глинкина, И.И. Орлик. Москва: Наука, 2005. Т. 1. С. 304–359.

особливого народу, що формує самостійну систему, «...вписану в загальний планетарний баланс цивілізацій, культур, народів, релігій і держав»¹¹¹.

Від перших осіб РФ неодноразово лунали заяви про те, що свої національні інтереси на міжнародній арені Росія розглядає у широкому контексті формування нової світ-системи, тобто такої, де вона зможе найкращим чином забезпечити собі гідне місце¹¹². Однією з ключових ідей неоевразійства як альтернативи атлантизму, на думку американського вченого Дж. О'Локліна, є те, що російський та інші народи (кавказькі, тюркські) євразійського простору об'єднані спільною долею та мають спільну мету в сенсі створення нової трансконтинентальної імперії. Ядром же цього особливого ареалу євразійці розглядають російський етнос. Одним із головних завдань для Росії, на думку євразійців, є консолідація центральноазійських держав, країн Близького Сходу та етнічних росіян пострадянського простору задля протистояння побудові однополярного світопорядку, а також проти атлантизму та мондіалізму¹¹³.

У Концепції зовнішньої політики 2000 р. було визначено цивілізаційно-геополітичне положення Російської Федерації як найбільшої євразійської держави¹¹⁴, хоча тоді російське керівництво й схилялося до позиціонування Росії як європейської держави.

Питання стратегічних союзників для Росії є більше глобальним, аніж локальним. Зокрема, новими євразійцями пропонувалося, що Росія має поширити зону свого впливу на геополітичну дугу Південно-Східної Європи, більшою мірою на православні країни, як от: Румунію, Болгарію, Македонію, Сербію та Грецію. Саме тому паралельно в російських політичних та ідеологічних колах виникла ідея Великого євразійського союзу, який би, окрім країн колишнього СРСР, передбачав на порядок ширшу інтеграцію за рахунок інших держав Європи та Азії¹¹⁵. Водночас РФ має, на їхню думку, сформувати систему двосторонніх військово-політичних альянсів з іншими полюсами сили, такими як ЄС, Китай, Індія, Іран, Туреччина, Пакистан, Бразилія,

111 Motyl A. Is Putin's Russia as a fascist political system. *Communism and Post-Communism Studies*. 2016. Vol. 49. Issue 1. P. 25–36.

112 Иванов И.С. Внешняя политика России и мир. Статьи и выступления. Москва: РОССПЭН, 2000. С. 5.

113 O'Loughlin J. Geopolitical Fantasies and Ordinary Russians: Perception and Reality in the Post-Yeltsin Era. URL: http://www.colorado.edu/ibs/intdev/johno/pub/pittsburgh_v3.pdf.

114 Концепция внешней политики Российской Федерации (утверждена Президентом РФ 28 июня 2000 г.). URL: http://www.ng.ru/world/2000-07-11/1_concept.html.

115 Политика России на Балканах. URL: <http://voprosik.net/politika-rossii-na-balkanax>.

Ізраїль тощо задля стримування планетарних геополітичних амбіцій США¹¹⁶.

Однак, можна констатувати, що за чверть століття Росія так і не спромоглася сконструювати свою національну ідею, обмежившись євразійським проектом, який не може навіть перетворитися на повноцінний дискурс інтелектуалів¹¹⁷. Адже ще в середині 1990-х рр. розгорнулася дискусія щодо доцільності реанімації євразійської ідеї, оскільки остання сприяє переорієнтації Росії переважно на схід та фактично повністю нівелює її європеїзацію

Як наголошує очільник Московського Центру Карнегі Д. Тренін, євразійська ідея є нездійсненною, зважаючи на те, що сучасна Росія не володіє матеріальною базою та ресурсними можливостями для особливого шляху розвитку. Окрім того, за своїм походженням і культурою Росія залишається європейською державою, а тому вона є схожим географічним, утім жодним чином не цивілізаційним¹¹⁸.

Окремо слід говорити й про риторику російських політичних еліт, що додатково розкриває дискурс російської експансії. Ще за часів СРСР була сформована так звана доктрина голови Верховної ради СРСР А. Лук'янова, який у 1990 р., враховуючи очевидність виходу окремих республік зі складу СРСР, наголосив на неминучості розколу тих республік, що мають намір вийти з-під російського контролю на сепаратистський центр і прорадянські/ проросійські країни. Передусім це стосувалося тих республік де були чисельні російські нацменшини та так зване російськомовне населення¹¹⁹. Відповідно до такого концептуального підходу Москва почала розігрувати «сепаратистську карту», шантажуючи потенційно незалежні держави етнічним протистоянням і громадянською війною та демонструючи тим самим їх нежиттєздатність.

Перший президент РФ Б. Єльцин на початку 1990-х рр. намагався реалізувати стратегію багатонаціональної Росії без духовної стрижневої ідеї, яка б стала об'єднавчим фактором, що не увінчалось успіхом. Останнє було насамперед пов'язано з тим, що росіянин здавна ідентифікував себе з імперським підданством, а російський етнос завжди позиціонував себе у ролі центрального імперського ядра.

116 Дугин А.Г., Добренев В.И. К внешнеполитической стратегии России в XXI веке. URL: <http://konservativizm.org/konservativizm/theory/180410222514.xhtml>.

117 Мурадян И. Путин проиграл, остается обосновать его отставку. URL: <http://inosmi.ru/world/20150220/226387269.html>.

118 Тренин Д. Ненадежная стратегия. *Pro et Contra*. 2001. Т. 6. № 1/2. С. 59–60.

119 Илларионов А. Доктрина Лукьянова. URL: <https://aillarionov.livejournal.com/725061.html>.

За президентства Б. Єльцина Москва продовжувала зберігати російські війська на території нових незалежних держав часто проти волі їх керівництва аж до завершення формування національних збройних сил. Водночас у перші роки після краху СРСР, РФ не полишала надії зблизитися з НАТО на рівноправних засадах. Принаймні, у 1992 р. російський президент Б. Єльцин заявляв, що «...Росія розділяє цілі Північноатлантичного союзу і саме це є основною причиною її бажання вступити до НАТО»¹²⁰.

Водночас Б. Єльцин у 1993 р. зробив заяву щодо того, що ООН та провідні держави мають визнати особливі права Росії на території СНД як гаранта миру та стабільності. А прозахідний міністр закордонних справ РФ А. Козирев у 1994 р. запропонував концепцію російської монополії на миротворчу діяльність у пострадянських республіках та звернувся до ООН і НБСЄ із пропозицією надати Росії спеціальні повноваження миротворця у країнах близького зарубіжжя, що можна трактувати як теоретичне обґрунтування початку запровадження Москвою відновлення над ними свого геополітичного контролю. Саме через проєктування нестабільності Росія намагалась заповнити геополітичний вакуум, який виник на пострадянському просторі з розпадом СРСР.

У своєму посланні до Федеральних зборів від 16 лютого 1995 р. Б. Єльцин уже розглядав держави СНД у ролі західного інструменту наступу на «історичні рубежі»¹²¹, а наступного року оголосив СНД сферою «законних російських прав та інтересів». Ці заяви свідчать про наявність у Росії гегемоністичних інтересів вже у першій половині 1990-х рр.

Проте вплив РФ на регіональні та світові процеси у 1990-х рр. чимдалі знижувалися. Попри те, що Б. Єльцин різко засудив воєнну акцію НАТО щодо Сербії у вересні 1995 р., Росія тоді нічого не могла протиставити діям НАТО, окрім апеляції до незаконності проведення гуманітарної інтервенції без мандату ООН¹²².

Під час зустрічі Б. Єльцина та В. Клінтона в Гельсінкі у 1997 р. російський президент запропонував лідеру США своєрідну негласну угоду, яка б допускала вступ до НАТО тільки колишніх членів ОВД, однак не торкалася б вступу пострадянських республік, зокрема, кра-

120 Страус А. НАТО. С Россией или без нее? *Международная жизнь*. 1998. № 4. С. 51.

121 Послание Президента России Бориса Ельцина Федеральному Собранию РФ: «О действительности государственной власти в России». URL: <http://www.intelros.org/lib/elzin/1995.htm>.

122 Averde D. From Pristina to Tskhinvali: the legacy of Operation Allied Force in Russia's Relations with the West. *International Affairs*. 2009. Vol. 85. No 3. P. 575–591.

їн Балтії, приєднання яких до Альянсу тоді активно обговорювалось. В. Клінтон не погодився з такою пропозицією, мотивуючи появою в Європі нового розколу й роздільних ліній – тепер уже «...між західним простором, що розширився, та простором колишньої радянської імперії, яка звузилася»¹²³.

Відносини із Заходом після розпаду СРСР російське керівництво здійснювало у руслі так званої «доктрини Козирева», яка передбачала відмову Москви від глобальної зовнішньої політики та зосередження своїх інтересів на сусідніх із Росією країнах та в СНД¹²⁴. Фактично йшлося про зміну стратегічних імперативів у контексті забезпечення переходу від радянської зовнішньої політики до російської та її цілковитої деідеологізації.

У першій половині 1990-х рр. – періоду так званого романтизму в зовнішній політиці та геостратегії Росії, її керівництву важливо було «вбудовувати» Росію в міжнародне середовище, яке різко змінилося із завершенням «холодної війни», намагаючись при цьому звести до мінімуму неминучі втрати. Загалом «доктрина Козирева» стала фактичним відображенням настроїв російських ліберально-демократичних сил, які щойно прийшли до влади і розраховували на динамічну переорієнтацію Росії на Захід, входження до його клубу, а також на швидке перетворення РФ із «хворої людини Євразії» на процвітаючу державу з ринковою економікою¹²⁵.

Задля налагодження та стабілізації відносин із Заходом Росії необхідно було забезпечити передусім партнерські зв'язки із США. Чи не головною причиною акцентування на зв'язках Росії із Заходом стала тоді необхідність отримання фінансової допомоги та кредитів від МВФ за умов важкого фінансово-економічного положення в Росії. Врешті, як відомо, ідеї А. Козирева швидко втратили свою популярність на тлі розчарування російським істеблїшментом та суспільством західним геостратегічним вектором РФ через завищені очікування відносно надання РФ масштабної фінансової допомоги та швидкого її входження до клубу високорозвинених держав.

Разом із тим, А. Козирев зробив заяву перед послами країн СНД про необхідність зберегти присутність російських збройних сил на території колишнього СРСР: «Росія ...не залишить регіони, які вона одвіч-

123 Clinton B. *My Life*. New York: Random House, 2004. P. 750.

124 Ковальчук А. Постсоветское пространство в российских внешнеполитических концепциях. Москва: Аспект пресс, 2015. С. 38.

125 Kozyrev A. Russia: A chance for survival. *Foreign Affairs*. 1992. Vol. 71. No 2. Spring. P. 11.

но вважала сферою своїх інтересів»¹²⁶. Також окремими військовими РФ було зроблено заяву про те, що чим довше російські військові бази будуть розташовані в колишніх союзних республіках, тим швидше єдиний економічний і військовий союз буде відновлено¹²⁷. Докладніше свою позицію очільник МЗС Росії виголосив у одному з інтерв'ю газеті «Известия» в 1994 р., стверджуючи, що «...коли Росія не втручатиметься в конфлікти у «близькому зарубіжжі», то вона ризикує втратити географічні позиції, на завоювання яких були затрачені століття»¹²⁸. Як бачимо, очільник російського МЗС поєднував свою прозахідну позицію з вираженням відвертих неоімперських амбіцій.

Наприкінці 1990-х рр. російський політичний діяч та економіст А. Чубайс сформулював концепцію так званої «ліберальної імперії», що базується на повазі норм міжнародного права, територіальної цілісності інших країн, демократії, ключових прав і свобод людини тощо. «Ліберальна імперія» мала бути створена через реінтеграцію пострадянського простору шляхом здобуття російським бізнесом частки власності на підприємства та транспортну інфраструктуру в пострадянських країнах. Дана концепція передбачала відродження Росії у тому числі й через експансію «м'якої» сили – проникнення російського бізнесу та російської культури до сусідніх країн, активізацію захисту там етнічних росіян і російськомовного населення¹²⁹.

Врешті ідея «ліберальної імперії» не була підтримана російським політикумом. На нашу думку ідея А. Чубайса є надто суперечливою в сучасних умовах, адже в її основу було покладено два протилежні імперативи – лібералізму та імперії, які передбачають зовсім різні організації державного устрою на фоні того, що імперський лад є пережитком історичного минулого.

Практично економічна реінтеграція пострадянського простору розпочалася у 2000 р. через створення ЄврАзЕС за участю РФ, Білорусі, Казахстану та держав Центральної Азії. У 2003 р. було засновано Єдиний економічний простір за участю Росії, України, Білорусі та Казахстану.

Подальша еволюція дискурсу стратегії зовнішньої політики Росії означала поступову відмову від доктрини американоцентризму та пошук альтернативи фактичній одновекторності. Зміна акцентів у

126 Шерр Дж. Зазнач. твір. С. 50.

127 Rivera D. Engagement, Containment, and the International Politics of Eurasia. *Political Science Quarterly*. 2003. Vol. 118. No 1. P. 94.

128 Скороход Л., Скороход Ю., Перепелиця Г. Миротворча діяльність на теренах СНД. *Політична думка*. 1997. № 4. С. 125.

129 Чубайс А. Миссия России в XXI веке. *Независимая газета*. 2003. 1 октября.

формуванні зовнішньополітичного концепту відбулася із приходом у 1996 р. до керівництва МЗС РФ консервативного російського політика і вченого Є. Примакова та утвердження неофіційної доктрини «багатополярної альтернативності»¹³⁰. Тому, після тривалої одновекторності на користь Заходу, Є. Примаков виголосив позицію щодо балансування Росії між Заходом і Сходом – насамперед через зміцнення східного геостратегічного вектора за умов збереження тісних зв'язків із традиційними друзями в Європі на кшталт Сербії, а також посилення присутності на пострадянському просторі.

Є. Примаков ставив мету повернення РФ у світову політику як самостійного центра впливу, доводячи при цьому, що Росія залишається великою державою. Він зокрема акцентував увагу на колективній відповідальності за долю і безпеку майбутнього світу, а також недопущення проведення нових роздільних ліній у Європі та розширення НАТО на схід за рахунок східноєвропейських країн, які свого часу знаходилися під геополітичним та ідеологічним протекторатом СРСР¹³¹.

Поворотним у розвитку Росії став 2000 р., який ознаменувався ухваленням нової Концепції зовнішньої політики, Концепції нацбезпеки, Військової доктрини, а також обранням нового президента РФ, яким став В. Путін. Саме тоді Росія засвідчила про відмову від ідей інтеграції в західні інституції, взявши курс на багатовекторність своєї зовнішньої політики.

У Концепції зовнішньої політики 2000 р. офіційно було зроблено наголос на участі Росії у формуванні багатополярного світу через посилення співпраці з Азією, Африкою та Латинською Америкою. Росія позиціонувалась в документі як один із центрів багатополярного світу, що «має потенціал для забезпечення достойного місця у світі». Водночас робився акцент на національних інтересах Росії та зник імператив інтеграції до Західного світу, який змінюється багатовекторністю її зовнішньої політики¹³². Згодом у Концепції нацбезпеки від 2009 р. акцент було зміщено у бік ролі Росії як світової держави, що свідчило про відведення їй тієї ролі, яку відіграють у світі США та

130 Примаков Е.М. На горизонте – многополюсный мир. *Международная жизнь*. 1996. № 10. С. 3–13.

131 Garnett S. Russia's Illusory Ambitions. *Foreign Affairs*. 1997. Vol. No 2. March/April. P. 67.

132 Концепция внешней политики Российской Федерации утверждена Президентом Российской Федерации В.В. Путиным 28 июня 2000 г. *Внешняя политика и безопасность современной России. 1991–2002: хрестомат.* в 4 т. / ред.-сост. Т.А. Шакина. Москва: МГИМО МИД России, РАМИ, АНО «ИНО-Центр», 2002. Т. 4: Документы. С. 109–118, 122.

Китай¹³³. Власне подібні стратегічні судження перекочували і у відповідні документи 2012, 2013, 2015 та 2016 рр.

У Концепції національної безпеки 2000 р. Росія визначалась як «одна з найбільших країн світу з багатовіковою історією і багатими культурними традиціями», якій потрібне «...зміцнення позицій як великої держави – одного з впливових центрів багатопольярного світу»¹³⁴. Хоча варто зауважити, що у 2001–2003 рр. у посланнях все ж йшлося про «курс на інтеграцію з Європою»¹³⁵, «кроки з інтеграції з Європою», «активну роботу з Євросоюзом, спрямовану на формування єдиного економічного простору»¹³⁶, «розвиток стратегічного партнерства з Європейським Союзом» та формування єдиного економічного простору – в інтересах «Великої Європи»¹³⁷. У Концепції зовнішньої політики 2008 р. Росію було названо «найбільшою європейською державою»¹³⁸, а в Концепції зовнішньої політики 2013 р. – «...невід'ємною, органічною частиною європейської цивілізації»¹³⁹. Однак з початком російсько-української війни 2014 р. стратегічні акценти в геополітичному плануванні РФ різко змістилися в бік Євразії. У своєму посланні 2014 р. до Федеральних зборів В. Путін вже позиціонує Росію й у якості «тихоокеанської держави»¹⁴⁰.

РФ намагається підтримувати відверто авторитарні режими в Сирії, Лівії, Венесуелі, Північній Кореї, однак такі її кроки слід розглядати не більш ніж геополітичні авантюри та прагнення продемонструвати колишню велич СРСР. Зазначені автаркії чимдалі банкрутують,

133 Стратегия национальной безопасности Российской Федерации до 2020 года (утверждена Указом Президента Российской Федерации от 12 мая 2009 г., № 537). URL: <http://03.mchs.gov.ru/document/1389307>.

134 Концепция национальной безопасности Российской Федерации (утверждена Указом Президента Российской Федерации от 17 декабря 1997 г., № 1300 (в редакции Указа Президента Российской Федерации от 10 января 2000 г., № 24). URL: <http://kremlin.ru/acts/bank/14927>.

135 Послание Президента Российской Федерации Федеральному Собранию. (О положении в стране и основных направлениях внутренней и внешней политики государства), 2001 URL: <http://kremlin.ru/acts/bank/36350>.

136 Послание Президента Российской Федерации Федеральному Собранию. (О положении в стране и основных направлениях внутренней и внешней политики государства), 18 апреля 2002 г. URL: <http://kremlin.ru/acts/bank/36351>.

137 Послание Президента Российской Федерации Федеральному Собранию. (О положении в стране и основных направлениях внутренней и внешней политики государства), 16 мая 2003 г. URL: <http://kremlin.ru/acts/bank/36352>.

138 Концепция внешней политики Российской Федерации от 12 июля 2008 г. № Пр-1440. URL: <http://kremlin.ru/acts/news/785>.

139 Концепция внешней политики Российской Федерации (утверждена Президентом Российской Федерации В.В. Путиным 12 февраля 2013 г.). URL: http://archive.mid.ru/brp_4.nsf/0/6d84ddededbf7da644257b160051bf7f.

140 Послание Президента Российской Федерации Федеральному Собранию Российской Федерации, 4 декабря 2014 г. URL: <http://kremlin.ru/acts/bank/3944>.

а тому не можуть забезпечувати роль інструментів глобального впливу Росії. Москва надає воєнізовану підтримку низці лідерів різних політичних угруповань в Африці, до того ж її вплив дещо посилюється в Латинській Америці з приходом до влади більш лівих урядів.

В країнах Африки та Латинської Америки Росію все ще сприймають як захисника пригноблених на протигагу сетреотипу американського імперіалізму. Значна кількість людей на теренах так званого глобального Півдня досі вважають Росію спадкоємицею Радянського Союзу, котрий підтримував їхні постколоніальні національні визвольні рухи¹⁴¹. Однак можливості РФ стати лідером країн третього світу практично відсутні на тлі інвестиційної активізації Китаю й США в Азії, Африці та Латинській Америці.

Із середини 2000-х рр. РФ дедалі активніше намагається просувати тезу «Росія в оточенні ворогів». Відповідно перманентна войовничість і прагнення до розширення сфери геополітичного впливу стали базисною основою формування та реалізації імперської геостратегії Росії.

Так, у тезах робочої групи Ради із зовнішньої і оборонної політики «Стратегія для Росії: кінця 2010-х – початку 2020-х рр.» було прямо зазначено, що своїми діями останніх років (у тому числі і щодо агресії проти Грузії та України) Росії «...вдалося зупинити і навіть, можливо, повернути назад розпад пострадянського й історичного російського імперського простору, що загрожував поглибленням конфліктності, боротьби зовнішніх сил за вплив у ньому»¹⁴². Значна кількість російської політичної еліти, як зауважує професор Принстонського університету С. Коткін, дотримується думки, що лише рух «назовні» забезпечить Росії попередні тактичні здобутки¹⁴³. Інакше кажучи, Росія завжди намагалася забезпечувати власну безпеку через зміщення своїх кордонів та розширення території, мотивуючи таку стратегію тим, що це необхідно передусім для запобігання нападу з боку інших держав.

У новій редакції Стратегії національної безпеки РФ від 2021 р. акцент вкотре було зроблено на обмеженні можливостей зовнішнього тиску на Росію, передусім з боку західних держав. Адже Стратегія

141 Hill F., Stent A. The World Putin Wants How Distortions About the Past Feed Delusions About the Future. *Foreign Affairs*. 2022. Vol. 101. No 5. September/October

142 Стратегия для России. Российская внешняя политика: конец 2010-х – начало 2020-х годов от 23 мая 2016 года. URL: http://svop.ru/wp-content/uploads/2016/05/%D1%82%D0%B5%D0%B7%D0%B8%D1%81%D1%8B_23%D0%BC%D0%B0%D1%8F_sm.pdf.

143 Коткин С. Вечная геополитика России. 22.08.2016. URL: <http://inosmi.ru/politic/20160822/237601288.html>

визначила головними супротивниками Росії західні демократії, а партнерами країни ОДКБ, ШОС та БРІКС. Як ідеологічне кліше з інших документів, що визначають зовнішню політику РФ перекочувало положення про «один народ» у визначенні російсько-українських відносин. У документі вкотре наголошено на виникненні багатополосного світу за умов втрати лідерства колективного Заходу та формуванні нових глобальних та регіональних центрів впливу, серед яких чільне місце відводиться Росії. До загроз та викликів національній безпеці Росії віднесено, зокрема, підривно діяльність «певних» держав щодо дезінтеграційних процесів на просторі СНД та розірвання зв'язків Росії з її традиційними союзниками. Пострадянський простір позначений у документі у якості пріоритетного регіону¹⁴⁴.

Досить потужним голосом у дискурсі зовнішньої політики та геостратегії Росії відзначаються так звані імперці. Відомий російський економіст, радник президента В. Путіна та член Ради із зовнішньої й оборонної політики С. Караганов ще в 1992 р. стверджував, що «Росія не зможе уникнути постімперської ролі... Москві доведеться грати на суперечностях, укладати тимчасові угоди, посилати війська, тобто здійснювати політику, яка багато в чому схожа на ту, що Російська держава забезпечувала в попередні сторіччя»¹⁴⁵. Через 25 років С. Караганов в інтерв'ю журналісту видання «Der Spiegel» ніби продовжив свою думку відносно того, що «...ми прагнемо статусу великої держави. Хочемо отримати його знову. На жаль, ми просто не можемо відмовитися від цього – 300 років позначилися на наших генах. Ми хочемо стати центром Великої Євразії, місцем, де панує мир і співпраця. До цієї Євразії буде належати і континентальна Європа»¹⁴⁶. Судячи з усього в Росії не відкидають сценарію «повернення» до стратегії ХІХ ст. – «жандарма всієї Європи».

Як стверджує американський політолог С. Сестанович, Росія вибудовує стратегію геополітичного реваншу за поразку в «холодній війні» шляхом проведення ревізійністської політики експансіонізму, інтерпретуючи останню не як поразку, а як тимчасовий відступ чи стратегічну паузу 1990-х рр. та прагнучи не лише зупинити подальший розпад постімперського простору, а й «реанімувати» його кордони за рахунок створених нею квазідержав. Зрештою, пострадянський

144 Ярмоленко В. Щодо нової редакції стратегії національної безпеки Російської Федерації. URL: <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2021-07/nova-strategiya-rf.pdf>.

145 Скороход Л., Скороход Ю., Перепелиця Г. Зазнач. твір. С. 125.

146 Тышкевич И. Почему противостояние Украины с Россией будет долгим. 14.07.2016. URL: <http://hvylyu.net/analytics/geopolitics/pochemu-protivostoyanie-ukrainyi-s-rossiye-budet-dolgim.html>

простір став для Росії фактично тим, чим були країни Центрально-Східної Європи для СРСР у період «холодної війни»¹⁴⁷.

Водночас відомий російський економіст-міжнародник В. Іноземцев акцентував на тому, що відродження Росії як великої держави означатиме її протиставлення всьому світові. А для того, щоб Росії увійти до клубу провідних економічних центрів їй доведеться попрацювати з ілюзією великодержавності¹⁴⁸.

Риторика перших осіб РФ також засвідчує про культивування ними великодержавних та імперських ідей. Відомо, що однією з головних умов побудови будь-якої імперії є зміцнення й консолідація її ключового етносу як соціокультурного ядра, що власне й забезпечує формування імперії шляхом експансії та підкорення інших народів.

На думку В. Путіна, Росія не повинна ідентифікувати себе із Західною Європою, а навпаки, боротися із «м'якою силою» Заходу. Саме тому Україні відведено роль буферної, міжцивілізаційної (лімітрофної) зони у захисті Росії від спокус європейського ліберально-демократичного укладу¹⁴⁹. Для В. Путіна, фактично від самого початку його правління, важливим було забезпечити побудову держави із так званою «замковою ідентичністю» – захищену від зовнішнього впливу, яку можна було би відносно безболісно інтегрувати у глобальну економіку¹⁵⁰.

Тут варто звернути увагу на заяви російського президента, які дедалі більше стосувалися нагнітання образу ворога в особі Заходу та США. Основною тому причиною, на думку експертів, стала американська стратегія з розгортання системи ПРО в Східній Європі та прийняття країн Балтії до НАТО. До того ж, США розпочали активно зміцнювати свої позиції в Україні, Грузії та країнах ЦА. У зв'язку з цим, замість ставки на зближення із Заходом В. Путін, як і свого часу Є. Примаков, наголосив на російській ідентичності та її особливому «третьому шляхові» зовнішньополітичної діяльності, підтверджуючи тим самим тезу євразійців. Також російський керманіч наголошував на неможливості оновлення «простим перенесенням на російський ґрунт абстрактних моделей і схем, узятих із зарубіжних

147 Sestanovich S. Giving Russia its Due. *The National Interest*. 1994. No 36. P. 8.

148 Иноземцев В. Россия в системе международных отношений XXI века. *Международная жизнь*. 2002. № 1/2. С. 68.

149 Фрашон А. Ранимая душа или завоеватель? Кто на самом деле Владимир Путин? 24.02.2015. URL: <http://inosmi.ru/russia/20150224/226394140.html#ixzz3SbjSV35z>

150 Крастев И., Леонард И. Новый европейский беспорядок. *Россия в мировой политике*. 2014. № 6. URL: <http://www.globalaffairs.ru/number/novyi-evropeiskii-besporiyadok-17196>.

підручників»¹⁵¹. Така позиція російського лідера дала поштовх до культивування ідей євразійства та «Русского мира».

Геополітичні амбіції Росії полягали у прагненні взяти участь у побудові багатополярного світопорядку на рівні із провідними центрами впливу. Про це заявив В. Путін на нараді послів Росії 12 липня 2004 р.: «...у цій ситуації ми маємо використовувати будь-яку можливість участі Росії у формуванні справедливого світопорядку, що відповідає інтересам безпеки і соціально-економічного розвитку нашої держави»¹⁵². Разом із тим, було наголошено, що територія СНД є головним пріоритетом для Росії.

У 2005 р. В. Путін виголосив свою знамениту тезу про крах СРСР як найбільшу геополітичну катастрофу століття. Ще одним інтеграційним проектом, покликаним відновити політичний вплив Росії на пострадянському просторі став Євразійський економічний союз сутність та завдання створення якого було викладено в Концепції зовнішньої політики 2013 р. ЄАЕС мав стати кроком до створення союзу більшості колишніх радянських республік з подальшим оформленням його політичної правосуб'єктності на світовій арені, своєрідним СССР-2. ЄАЕС почав працювати у 2015 р. у складі п'яти колишніх радянських республік – Росії, Білорусі, Казахстану, Вірменії та Киргизстану. Україна не увійшла до ЄАЕС, попри те, що задля її втягнення, власне, й створювався цей проект.

Мюнхенська (2007) й так звана Валдайська (2014) промови В. Путіна були етапними у формуванні агресивної геостратегії Росії. Виголошені тези фактично оформили так звану «доктрину Путіна», що ознаменувала перехід від фактичної співпраці до конфронтації Росії із Заходом. Зокрема, у Мюнхенській промові, що остаточно згорнула курс на «європейський вибір Росії», російський президент гостро засудив наміри Заходу щодо стримування Російської Федерації¹⁵³. Більше того, саме Мюнхенська промова стала по суті сигналом В. Путіна до перегляду існуючого світопорядку та глобальної системи безпеки.

Валдайська промова В. Путіна є ще одним підтвердженням старту нової геостратегії, ключовим пунктом якої стало невизнання однополярного світу та неприйняття розширення НАТО за рахунок пострадянських країн, більшою мірою за рахунок України, Грузії та Мол-

151 Путин В. Россия на рубеже тысячелетий. *Независимая газета*. 1999. 30 декабря.

152 Выступление В.В. Путина на пленарном заседании совещания послов и постоянных представителей России 12 июля 2004 года. URL: <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/22545>.

153 СМІ: Речь Путина в Мюнхене – попытка зафиксировать свои исторические заслуги. URL: <https://www.newsru.com/world/12feb2007/putin.html>.

дови. Також у цій промові йдеться про вимоги Росії рахуватися з її геостратегічними інтересами як із рівним партнером із формування та стабілізації нової світ-системи¹⁵⁴.

У якості загрози для повернення РФ на вершину світової геополітики було визначено ЄС і НАТО, яких офіційно було звинувачено в геополітичній експансії, а також було висунуто претензії щодо намірів США та їх союзників здійснювати курс на стримування Росії через застосування відносно неї політичного, економічного, інформаційного та іншого тиску¹⁵⁵. Всі ці ключові ідеї щодо майбутнього світоустрою також були викладені у статті В. Путіна 2012 р. «Росія і світ, що змінюється»¹⁵⁶.

Отже, Росія позиціонує себе в якості жертви однополярного світу, де провідна роль належить колективному Заходу, якому вона й кинула виклик задля переформатування світоустрою на багатополлярний.

Імперська риторика щодо неправомірності розділення російського народу прозвучала з вуст В. Путіна у промові 18 березня 2014 р. з нагоди приєднання Криму, у якій розпад СРСР прирівнювався до «пограбування» Росії. Адже, за його словами, після розпаду СРСР мільйони росіян опинилися за кордоном та перебувають у статусі національних меншин в нових незалежних державах. Тому, як відзначав В. Путін: «...російський народ став одним із найбільш розділених народів у світі». Ішлося також про те, що Захід до Росії не дослухався намагаючись стягнути Україну до ЄС та НАТО, і тим самим «перейшов межу». Спробу анексії Криму В. Путін назвав «історичним возз'єднанням»¹⁵⁷.

В одному із виступів В. Путін заявив про те, що Росія загалом має нести співмірну зі своїм становищем і можливостями відповідальність за глобальний і соціально-економічний розвиток¹⁵⁸. Незважаючи на те, що у вересні 2001 р. В. Путін, виступаючи перед німецьким Бундестагом, говорив про об'єднання «можливостей Європи з російськими природними, територіальними і людськи-

154 Валдайская речь Путина, Основные тезисы. 24.10.2014. URL: <http://www.vesti.ru/doc.html?id=2071341>

155 Концепция внешней политики Российской Федерации утверждена Президентом Российской Федерации В.В. Путиным 30 ноября 2016 г. URL: http://www.mid.ru/foreign_policy/news/-/asset_publisher/cKNonkJE02Bw/content/id/2542248.

156 Путин В.В. Россия и меняющийся мир. *Московские новости*. 2012. 27 февраля.

157 Выступление Владимира Путина по вопросу принятия Крыма в состав России. 18.03.2014. URL: <http://portal-kultura.ru/articles/person/32534-vystuplenie-vladimira-putina-po-voprosu-prinyatiya-kryma-v-sostav-rossii>

158 Президент России. Выступление на совещании с послами и постоянными представителями Российской Федерации. 27 июня 2006 г. URL: <http://www.kremlin.ru/text/appears/2006/06/107802/shtml>.

ми ресурсами, а також оборонним, економічним та культурним потенціалом Росії», уже із другої половини 2000-х рр. він різко змінив свою позицію, що стало ознакою переходу до суто антизахідної стратегії¹⁵⁹.

Починаючи з 2000-х рр. під впливом ідей євразійства, імперства та державництва формується нова геостратегія Росії, яка була закріплена в офіційних документах. Її суть полягає у відмові від зближення із Заходом та розгортає курс на багатовекторність через участь у побудові багатопольярного світопорядку шляхом зближення з такими країнами, як Китай та Індія. Все це у підсумку покликано забезпечити Росії статус наддержави, що і є ключовою ціллю російської геостратегії.

Водночас у РФ на пропагандистському рівні, підсиленому антизахідною пропагандою, активно культивуються імперські настрої російського суспільства задля обґрунтування стратегічної необхідності повернення «несправедливо позбавленого» статусу наддержави. Відтак у Росії є активний суспільний запит на імперську експансіоністську політику завдяки чому путінський режим має потужну суспільну підтримку.

За таких умов Росія постійно потребує образу зовнішнього ворога та стійкого уявлення населення про те, що їхня країна є «оточеною фортецею». Власне менталітет «обложеної фортеці» серед російських еліт і широкого загалу є свідченням неможливості позитивних змін в американо-російських відносинах. Вважаємо, що з погіршенням внутрішньої ситуації російському керівництву вдається на певний час відволікти населення від соціальних проблем з допомогою підконтрольних медіа через експлуатацію ностальгічної тези про російську особливість, що, як стрижень православ'я, перебуває у ворожому оточенні та протистоїть «розбещеному» Заходу. На цьому фоні розгортання «кольорових» революцій у середині 2000-х рр. розцінювалося як пряма загроза режиму В. Путіна.

Російський лідер тривалий час захоплювався творами одного із провідних ідеологів Білого руху релігійного філософа І. Льїна. Значна увага в Росії приділена його праці «Що обіцяє світові розчленування Росії» (1948), де автор доводить, що розчленування Росії обернеться хаосом для всього світу, а вона стане джерелом безкінечних громадянських війн та міжнародних конфліктів. І. Льїн також стверджував, що Захід Росії штучно нав'язав український сепаратизм з метою

159 Выступление в бундестаре ФРГ. 25.09.2001. URL: <http://www.kremlin.ru/events/president/transcripts/21340>

розчленування єдиної Русі, яка поєднана спільною вірою, історичною долею, культурою та географічним положенням. Тому спроба руйнування єдиної Русі призведе до вікового протистояння із Заходом та міжнародного безладу¹⁶⁰.

Такі ідеї І. Ільїна особливо імпонують В. Путіну, який обстоює та намагається реалізувати стратегію по відродженню Радянського Союзу. Звернення російського лідера до ідей російських мислителів-націоналістів сприяло переосмисленню ним ролі історичної та культурної складової у забезпеченні геополітичної експансії РФ. Саме актуалізація ролі російської мови й культури у зовнішній політиці та геополітичному просуванні інтересів Росії в світі сприяла заснуванню та патрунуванню В. Путіним у 2007 р. спеціального фонду «Русский мир».

Задля досягнення своїх геостратегічних цілей В. Путін прагне розколоти НАТО, ЄС та порушити трансатлантичну єдність шляхом підтримки лівих, ультраправих чи відверто популістських рухів по обидві сторони Атлантики, а також відкрито втручається у вибори країн Європи та США. Тим самим Росія прагне підштовхнути світ до відмови від ліберального міжнародного порядку¹⁶¹.

Зважаючи на імперську політику Росії, привертає увагу концепція циклічності великих держав, викладена британським вченим П. Кеннеді. Він вважає, імперська експансія несе в собі майбутній занепад: «якщо держава розтягується стратегічно... вона ризикує тим, що потенційні вигоди зовнішньої експансії можуть підірвати великі затрати на неї»¹⁶². На нашу думку, в міру розширення території імперії наближається її розпад, оскільки відбувається виснаження геополітичного ядра за рахунок зростання масштабів периферії.

Важливим інструментом впливу Росії на пострадянському просторі залишається РПЦ. Насамперед ідеться про Білоруссю, Молдову, Грузію, частково Україну, Литву, Латвію, Естонію, Киргизстан та Казахстан, православні громади яких є частинами Московського патріархату. Також РПЦ впливає на деякі православні країни Європи, що проявляють лояльність до Московського патріархату. Насамперед це Сербія та Болгарія. РФ перманентно використовує РПЦ для забезпе-

160 Ильин И.А. Что сулит миру расчленение России. Сборник статей. Москва: Рус. центр «Пересвет», 1992. 63 с.

161 Stent A. The Putin Doctrine A Move on Ukraine Has Always Been Part of the Plan. *Foreign Affairs*. 2022. Vol. 101. No 5. January 27-th.

162 Kennedy P. Grand Strategies in War and Peace: Towards a Broader Definition. *Grand Strategies in War and Peace* / P. Kennedy (ed.). New Haven, CT: Yale University Press, 1991. P. 1–10.

чення свого впливу у світі в рамках так званої церковної (духовної) дипломатії¹⁶³.

РПЦ, по суті, перетворилась на державний інститут та знаходить-ся у тісній співпраці з правлячим режимом. «Свята Русь» у тлумаченні патріарха Кіріла є об'єднавчим символом Росії, України та Білорусі, що передбачає релігійне домінування на теренах цих країн РПЦ. Крим був визначений у якості батьківщини російського православ'я, що також стало додатковим обґрунтуванням претензій Москви на півострів¹⁶⁴.

Питання гарантії захисту прав співвітчизників за кордоном вже у 1992 р., при формуванні Концепції зовнішньої політики РФ, напряму було пов'язане з політикою захисту суверенітету РФ¹⁶⁵. Більше того, згідно із заявою МЗС РФ, «російська діаспора за кордоном є соціально-гуманітарною опорою інтересів Російської Федерації в державах пострадянського простору»¹⁶⁶. Геокультурний вплив у даному документі розглядається як «невід'ємна складова частина державної політики Росії на міжнародній арені, а культурні зв'язки, покликані ... працювати на створення сприятливого і об'єктивного образу Росії у світі».

У Стратегії національної безпеки РФ від 2009 р. мовилося про забезпечення спільного гуманітарного інформаційно-телекомунікаційного середовища на теренах СНД. Згодом подібні кроки були підтверджені у Федеральній цільовій програмі «Російська мова» на 2016–2020 рр., де йшлося вже про російський мовний, культурний, та освітній простір у державах СНД, тобто про зміцнення позицій російської мови у національних освітніх системах країн СНД задля «посилення російського впливу..., і в кінцевому рахунку, захисту геополітичних інтересів Росії»¹⁶⁷.

Термін «співвітчизники», який російські політики першого ешелону почали все частіше вживати наприкінці 1990-х рр. сприяв обґрунтуванню концепції існування так званого «Русского мира». У

163 Затулин К., Севастьянов А. «Дружба, сотрудничество и партнерство». Два года спустя после обмана в прошлом веке. *Содружество ИГ*. 2000. 31 января.

164 Гольцов А. Указ. соч. С. 86.

165 Основные положения концепции внешней политики Российской Федерации утверждены Распоряжением Президента Российской Федерации Б.Н. Ельцина от 23 апреля 1993 г. *Внешняя политика и безопасность современной России*. 1991–2002: хрестомат. в 4 т. С. 28.

166 Чепурин А. Ориентир: конгресс соотечественников. *Международная жизнь*. 2009. № 6. С. 48.

167 Федеральная целевая программа «Русский язык» на 2016–2020 годы (утверждена постановлением Правительства Российской Федерации от 20 мая 2015 г., № 481). URL: <http://government.ru/docs/18169/>.

1994 р. урядом РФ було ухвалено «Основні напрями державної політики Російської Федерації щодо співвітчизників, які проживають за кордоном»¹⁶⁸, а в 1999 р. прийнято окремий закон «Про державну політику Російської Федерації щодо співвітчизників за кордоном»¹⁶⁹. У наративі цих стратегічних документів превалює положення про захист російської діаспори та її використання для просування російських інтересів за кордоном через розширення й зміцнення простору російської мови й культури, а також розширення міжкультурних зв'язків зі слов'янськими народами.

«Русский мир», на момент зародження концепту, ототожнювався з росіянами, котрі проживають за межами Росії, що по суті відповідає синоніму поняття «діаспора». До нього також відносили російськомовні групи населення, що ідентифікують себе з Росією, проживаючи за її межами, є носіями російської мови й культури. Тобто визначення ідентичності здійснювалося не лише за етнічною приналежністю чи громадянством, але й культурною складовою та лояльністю до російської влади та її політики. Росія виступала за надання подвійного громадянства представникам російської діаспори, однак щодо цього були категорично проти колишні союзні республіки.

Російська історіографія відносить до історичної Росії східні та південні території України, Білорусь, Північний Казахстан, а також частини Естонії та Латвії. Саме ці території є предметом російських територіальних претензій до названих країн. Вплив Росії на ці країни спершу здійснювався не шляхом приєднання до неї нових територій, а завдяки територіям на яких проживали представники російської нації¹⁷⁰.

Союзна держава Білорусі і Росії (1999) не стала повноцінним об'єднанням, а була лиш інструментом задоволення пострадянських ностальгійних почуттів значної частини російського населення, яке болісно переживало втрату радянської імперії. Утім, В. Путін, скориставшись кризою в Білорусі у 2020–2021 рр., допоміг авторитарному

168 Постановление Правительства РФ от 31.08.1994 N 1064 (ред. от 24.02.1999) «О мерах по поддержке соотечественников за рубежом» (вместе с «Основными направлениями государственной политики Российской Федерации в отношении соотечественников, проживающих за рубежом»). URL: <http://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&base=LAW&n=106359&fld=134&dst=100014,0&nd=0.6756084097254944#06079341008329512>.

169 Федеральный закон «О государственной политике Российской Федерации в отношении соотечественников за рубежом», 24 мая 1999 г. URL: <http://pravo.gov.ru/proxy/ips/?docbody=&nd=102059861>.

170 Кабузан В. Русские в мире: Динамика численности и расселения (1719–1989). Формирование этнических и политических границ русского народа. Санкт-Петербург: Русско-Балтийский информационный центр «БЛИЦ», 1996. 352 с.

режиму О. Лукашенка утриматися при владі з тим, щоб обмежити його простір для політичного маневру. З початком повномасштабної агресії Росії проти України 24 лютого 2022 р. Білорусь використовується РФ у якості воєнного плацдарму для нанесення авіаційних та ракетних ударів по українській території.

Революція троянд у Грузії (2003) та Помаранчева революція в Україні (2004) привели до влади в цих країнах прозахідне керівництво, що Росія сприйняла як свою геополітичну поразку.

Вторгнення Росії у серпні 2008 р. до Грузії стало новим витком експансії Москви на пострадянському просторі. Російське керівництво тривалий час заявляло про те, що держави Грузії як такої взагалі не існувало. Акцію проти Грузії в РФ розглядали як сигнал для Заходу щодо відмови від його проникнення на терени пострадянського простору та підтримки ним прозахідних урядів. Лише активізація дипломатичних зусиль Заходу дозволила Грузії уникнути повного краху державності. Під контролем Росії лишилися два сепаратистські анклавів – Абхазія та Південна Осетія. Під тиском Росії на саміті НАТО в Бухаресті у грудні 2008 р. Україні та Грузії відмовили надати План дій щодо членства, що створило значний бар'єр на шляху цих країн до європейських та євроатлантичних структур.

Серед важелів впливу на Україну та інші європейські країни путінський режим почав активно використовувати енергоресурси як зброю шляхом підвищення їх вартості та вдаючись до шантажу припинення їх постачання. Зокрема в «Енергетичній стратегії Росії на період до 2020 р.», ухваленій у 2003 р., неприховано акцентувалася увага на енергоресурсах і потужному паливно-енергетичному комплексі, як чи не головному геополітичному «інструменті здійснення внутрішньої та зовнішньої політики», а також геостратегічному факторі побудови нової архітектури міжнародної енергетичної безпеки¹⁷¹. У Енергетичній стратегії Росії до 2035 р. ставка робилася на збільшення видобування вуглеводів з метою підвищення залежності та шантажу ЄС¹⁷².

РФ, упродовж майже тридцяти років, регулярно вдавалася до енергетичного шантажу країн пострадянського простору, передусім України. З введенням масштабних санкцій після повномасштабної агресії РФ проти України у лютому 2022 р., Москва відкрито перейшла до

171 Энергетическая стратегия России на период до 2020 года утверждена распоряжением Правительства Российской Федерации от 28 августа 2003 г. URL: http://www.cpnt.ru/userfiles/_files_normativ_energosafe_energostategy.pdf.

172 Энергетическая стратегия России на период до 2035 года. Основные положения. Редакция от 7 февраля 2014 г. URL: <http://www.energsovet.ru/stat835.html>.

погроз повного відключення поставок газу до Європи в зимовий період.

Продовольчий шантаж став ще одним інструментом забезпечення міжнародного впливу Росії, яка під час бойових дій в Україні блокувала поставання українського зерна та добрив на африканський континент через Чорне море. При цьому Росія твердила, що причиною продовольчої кризи в Африці стали саме західні санкції. До енергетичного та продовольчого шантажу додався і ядерний шантаж, про що свідчить тимчасове захоплення російськими військами Чорнобильської АЕС, яке відбувалося з лютого по квітень 2022 р., а також захоплення у березні 2022 р. російською армією Запорізької АЕС та періодичні обстріли її інфраструктури.

Лідери РФ тривалий час претендують на особливу сферу впливу на території «ближнього зарубіжжя» – колишнього СРСР. Росія прагне провадити політику, яка б сприяла уникненню асиміляції чи репатріації росіян, що компактно проживають в пострадянських країнах, адже збереження статус-кво забезпечує посилену присутність Росії у цих країнах. У багатьох пострадянських країнах все ще є значні російські меншини (станом на 2021 р. у Казахстані вони становлять 15,5% населення, в Естонії – 23,7%), а російська мова все ще відіграє важливе значення як засіб спілкування на теренах пострадянського простору.

С. Плохій пропонує схематично розглядати російську ідентичність у формі чотирьох концентричних кіл: першим центральним колом є російська етнічна ідентичність; другим колом є російська громадська ідентичність, що ґрунтується на приналежності до громадянства РФ; третім колом є східнослов'янська ідентичність; врешті останнім є коло до якого входять всі представники та носії російської культури по всьому світу¹⁷³. Тобто російська ідентичність, представлена росіянами як носіями російської культури без відповідного етнічного походження чи громадянства. Більше того, за визначенням самого В. Путіна – Росія як і «Русский мир» не має географічних кордонів.

Від 1991 р. простежуються спроби Росії відродити імперську ідентичність, що призвело до російсько-української війни, котра розпочалася у 2014 р. Ще у 2008 р. В. Путін в одній зі своїх бесід із Дж. Бушем-молодшим заявив, що «...Україна – це навіть не держава! Що таке Україна? Частина її територій – це Східна Європа, а частина,

173 Плохій С. Загублене царство. С. 294.

і значна, подарована нами!»¹⁷⁴. За словами американського політолога О. Мотиля, цією заявою В. Путін уже тоді кинув виклик територіальній цілісності України. Російська ревізіоністська політика чітко простежується в тому, що напередодні подій 2014 р. заступник Голови Уряду РФ Д. Рогозін відкрито заявив, що Росія може підтримати розкол України в разі, якщо вона підпише доленосну угоду про зближення з ЄС¹⁷⁵.

Росія мотивувала та виправдовувала свої дії захистом росіян поза межами її кордонів. Їй вдалося у 2014 р. дестабілізувати ті українські території, на яких значну частину населення становлять етнічні росіяни та російськомовні мешканці.

Американський історик Е. Кінан ще на початку 1980-х рр. припускав – у разі якщо розпад СРСР є рівнозначним розпаду Російської імперії, то він має призвести до війни між Росією та Україною¹⁷⁶. Тож коли у 2014 р. ця війна спалахнула, зв'язок між крахом Російської імперії та СРСР став очевидним. Риторика російської верхівки була незмінна й переповнена звинуваченнями на адресу Заходу, який нібито легітимізував владу «неонацистів» в Україні та втягує її в свої безпекові структури задля перетворення на антиросійський геополітичний плацдарм. Ця західна «політика» розцінювалася Росією як така, що забезпечує просування до кордонів РФ інфраструктури НАТО. В. Путін «легітимізував» використання російських військ за кордоном через «згоду» Держдуми у 2014 та 2022 рр. Однак, ще у Воєнній доктрині РФ 2000 р. було закладено можливість використання військ для тиску на інші держави¹⁷⁷.

У липні 2021 р. В. Путін опублікував статтю «Історична єдність росіян та українців» де, як і режим часів Російської імперії, він обґрунтовує концепцію триєдиного російського народу, що утворює єдиний духовно-культурний простір історичної Русі. Один із головних акцентів статті зосереджено на тезі про штучність української державності та положенні про те, що українці і росіяни як «один народ». Також В. Путін наголосив на створенні за рахунок України так званої ан-

174 Блок НАТО разошелся на блокпакеты. 07.04.2008. URL: <http://kommersant.ru/doc/877224>.

175 Motyl A. Russia's Revisionist Claims on Ukraine and Moldova. URL: <http://www.worldaffairsjournal.org/blog/alexander-j-motyl/russia%E2%80%99s-revisionist-claims-ukraine-and-moldova>.

176 Keenan E.L. Royal Russian Behavior, Style and Self-Image. *Ethnic Russia in the USSR: The Dilemma of Dominance*, ed. E. Allworth. New York: Pergamon Press, 1980. P. 15–16.

177 Военная доктрина Российской Федерации (утверждена Указом Президента Российской Федерации от 21 апреля 2000 г., № 706). URL: <http://kremlin.ru/acts/bank/15386>.

ти Росії¹⁷⁸. Тим самим господар Кремля виголосив тези *casus belli* для перекроювання кордонів України, які повторив напередодні повномасштабного вторгнення 24 лютого 2022 р.

Американський експерт із зовнішньої політики А. Стент зазначає, що риторика В. Путіна напередодні повномасштабного вторгнення до України рясніла заявами про неминучу агресію США та НАТО з метою захоплення територій Росії де концентруються поклади енергоресурсів. Відтак саме тому, нібито, США перетворюють Україну на своєрідний стартовий майданчик для американської агресії. В. Путін запевняв власне оточення та світову громадськість про те, що лише великі держави на кшталт США, Китаю та Росії користуються повним суверенітетом у здійсненні зовнішньої політики та забезпеченні національних інтересів, тоді як менші країни – на кшталт України чи Грузії мають визнавати перебування у сфері російського впливу. Фактично В. Путін зробив акцент на обмеженні суверенного зовнішньополітичного вибору пострадянських країн та держав Центрально-Східної Європи¹⁷⁹.

В. Путін узурпував частину української історії та намагається своїми заявами про права на Київ, як центр Давньоруської держави, обґрунтувати свої експансіоністські плани історичною «справедливістю». Тож питання приналежності київської історичної спадщини знову заповонило дискурс російського політикуму першого ешелону. В. Путін планує відродити Російську імперію з Києвом у її складі, який би посів ключове місце у її оновленні.

На думку А. Стент, говорячи про один народ – українців, росіян і білорусів кремлівський керманіч намагається змінити історичний наратив останніх 100 років, а не лише періоду після закінчення холодної війни. В. Путін прагне привести Україну, Європу та й увесь світ у відповідність до своєї власної версії історії. Він дав зрозуміти, що створює ревізійністську та реваншистську імперську державу, наділяючи себе правом керувати Україною, знищивши її національну ідентичність задля подальшої інтеграції українського народу у Велику Росію. 9 червня 2022 р. В. Путін у виступі перед молодими російськими підприємцями, заявив, що Україна – це «колонія», а не суверенна держава та порівняв себе з Петром I, який за 21 рік Північної війни повернув землі, що колись були частиною Росії¹⁸⁰. Логіка цих

178 Путін написав статтю про «історичну єдність росіян і українців»: головні тези. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2021/07/12/novyna/polityka/putin-napysav-stattyu-pro-istorychnu-yednist-rosiyan-ukrayinciv-holovni-tezy>.

179 Stent A. Op. cit.

180 Hill F., Stent A. Op. cit.

тверджень полягає у тому, що В. Путін позбавляє Україну права на самостійність, суверенітет і державність шляхом ліквідації її ідентичності й подальшого включення української території до складу так званої Великої Росії.

Повномасштабна війна Росії проти України, що розпочалася 24 лютого 2022 р. та була визначена В. Путіним як «спеціальна військова операція», передбачала стратегічну мету «звільнення» України від «неонацистського режиму» («денаціфікацію» та «демлітаризацію»), а насправді – швидку її капітуляцію та насадження маріонеткового уряду. Одним словом, йшлося насправді про ліквідацію української державності. Адже головним завданням Росії є недопущення інтеграційного транзиту України до європейських та євроатлантичних структур, що несе загрозу російському авторитарному режиму В. Путіна.

Відкрита повномасштабна війна Росії проти України ставить під питання подальші відносини РФ зі США, а разом з тим і проблему контролю над зброєю масового знищення. Все це врешті постане у вигляді значної геополітичної дилеми, враховуючи напрацьовану договірну базу про скорочення стратегічної зброї масового знищення та наявність величезної її кількості у Росії.

З 2014 р. до 24 лютого 2022 р. РФ геть заперечувала причетність до кризи на Донбасі. Нинішня ж політика Росії, пов'язана з повномасштабним вторгненням до України, є крайньою формою російського націоналізму. Американський історик Т. Снайдер зазначав, що сучасні російські еліти на чолі з В. Путіним дедалі більше спираються на фашистські принципи, тому термін «рашизм», на його думку, буде асоціюватися з росіянами як фашистами¹⁸¹. Український історик Л. Якубова пов'язує феномен рашизму з тоталітарним спадком, який породив В. Путіна та його нинішню шовіністичну політику. Адже ідея про штучність державності України укорінилася не лише у російській владній верхівці, але й у найширших колах російських інтелектуалів¹⁸².

Новий виток наразі повномасштабної російської агресії проти України прискорює розпад колись єдиного історико-культурного ареалу, в якому тривалий час домінувала Росія. Назагал Росія має трансформуватися в справді національну державу шляхом забезпечення

181 Snuder T. We Should Say It. Russia Is Fascist. *The New York Times*. 2022. May 19-th.

182 Якубова Л. Анатомія рашизму. *Український тиждень*. 2022. 19 березня. URL: https://tyzhden.ua/World/254578?utm_source=sm&utm_medium=cpc&utm_campaign=sec_254578

транзиту від імперської ідентичності до російської. Адже відсутність такого транзиту несе загрозу стабільності як Європі, так і світу в цілому. Відтак Росія має відмовитися від ідеї об'єднання всіх росіян в омріяній новій імперії як це зробили свого часу Великобританія, Франція та пізніше Німеччина, визнавши незалежність німецькомовних та англомовних країн і перетворившись у підсумку на найбільш потужні європейські економіки.

Неприхована повномасштабна російська агресія проти України стала тригером до прискорення формування нового світового порядку. Ф. Фукуяма наголосив, що ця подія остаточно завершує політичну еру після «холодної війни» та вільної Європи. Адже В. Путін шляхом воєнних дій прагне реставрувати СРСР, включивши в нього не лише більшість пострадянських країн, але й прагне поширити сферу впливу на держави ЦСЄ. Проте всупереч планам В. Путіна єдність НАТО та глибинного Заходу в цілому стала потужнішою ніж будь-коли, а Фінляндія та Швеція у травні 2022 р. подали заявки на вступ до Альянсу. Також нейтральні досі Швеція, Фінляндія та Австрія надали військової допомоги Україні. На думку Ф. Фукуями, Росія приречена на поразку, що у підсумку похитне й інші автократії – Китай, Венесуелу, Кубу та позиції популістів західних країн¹⁸³.

Отже, з розпадом СРСР його так звана правонаступниця – Російська Федерація вдалася до відновлення впливу на пострадянському просторі фактично використавши ту ж стратегію, що й свого часу Радянська Росія. Адже остання у ході громадянської війни (насправді загарбницької) практично збрала воедино більшість територій колишньої Російської імперії. Лідери Російської Федерації після розпаду СРСР, активно натякали на неминучість розколу тих нових незалежних держав де проживали чисельні російські та російськомовні меншини. Виходячи з постулатів класичної геополітики Російська Федерація, не змігши ефективно реалізувати концепцію «м'якого впливу», на початку 2000-х рр. посилила геополітичну експансію щодо пострадянських країн аж до анексії частин їх територій.

Тому логічним є висновок, що пострадянський імперський експансіонізм РФ став продовженням політики завоювальницьких територіальних придбань Московії, активізованої ще Іваном III. Доволі популярним у Російській Федерації є концепт євразійства, у відповідності до якого Москва прагне відродити трансрегіональний імперський простір, який свого часу обіймала Російська імперія, а пізніше Радянський Союз. Саме цей простір як центр Євразії на думку пред-

183 Fukuyama F. Putin's war on the liberal order. *Financial Times*. 2022. March 04-th.

ставників цього ідеологічного напрямку має забезпечити майбутній суходільній імперії найкращі геостратегічні позиції для забезпечення майбутнього глобального впливу.

Задля відновлення впливу на пострадянському просторі Росія вдається до використання різних інструментів, від інтеграційних – створення єдиного безмитного економічного простору (СНД, ЄвразЕС, МС, ЄАЕС) до безпекових (ОДКБ, ШОС), енергетичних (маніпуляція обсягами постачання енергоресурсів та їх вартістю), підтримки російських нацменшини на пострадянському просторі до прямого військового вторгнення як це було у випадку з Грузією (2008) та Україною (з 2014).

Реалізацію свого експансіоністського курсу Москва прикривала через позиціонування себе на пострадянському просторі у якості головного «миротворця» з метою встановлення геополітичного контролю в регіоні. Політичний дискурс та антизахідна риторика перших осіб російського істеблішменту свідчить про те, що починаючи з 2007 р., відбувся остаточний стратегічний перехід від співробітництва до конфронтації з НАТО. Однак проголосивши особливий шлях внутрішньо- та зовнішньополітичного розвитку Росія наразі позбавлена ресурсів для забезпечення такої виключності.

Для здобуття бажаного місця на міжнародній арені Росія обрала стратегію багатовекторності. Відповідно однополярний світ, на думку російського керівництва, мав трансформуватися в багатополарний, у якому РФ мала б стати одним з полюсів глобального геополітичного впливу. Намагаючись забезпечувати політичну та військову підтримку авторитарних режимів світу (Лівія, Сирія, Малі, ЦАР, Нікарагуа), РФ прагне реалізувати стратегію забезпечення лідерства серед країн, що розвиваються. Натомість Росія не витримує інвестиційної конкуренції в країнах Азії, Африки та Латинської Америки з такими потужними центрами геоекономічного впливу як Китай, США та ЄС. Водночас примарним є російсько-китайський стратегічний союз, адже Китай розглядає РФ у якості меншого брата та сировинного придатка.

Ставлячи під сумнів територіальну цілісність ряду пострадянських держав В. Путін у своїх численних промовах та публікаціях псевдоісторичного ґтибу визначив *casus belli* для гібридної, а зрештою й відкритої воєнної агресії. Найтипівішими прикладами такої російської політики стали анексія Криму та інсценування воєнного конфлікту на теренах українського Донбасу у 2014 р. Вершиною імперської агресивної політики Росії у ХХІ ст. стала неспровокована повномасштабна агресія проти України 2022 р. під гаслом захисту від

«легітимізованого» Заходом неонацистського режиму, який нібито загрожує мешканцям Донбасу та самій РФ. Тому, головним завданням у цій війні Росія для себе визначила «демілітаризацію» та «денацифікацію» України з подальшим насадженням лояльного до Москви режиму, що означало б повну ліквідацію незалежної української державності. Політичні методи роздмухування пропагандистської істерії задля реалізації масштабної ескалації та воєнної експансії проти України міжнародні та українські політологи іменують як расизм, який асоціюється з шовіністичними діями фашистських держав у першій половині ХХ ст.

Політика, яку наразі провадить Російська Федерація є проявом традицій російського самодержавства, а російський президент В. Путін є продуктом російського суспільства з його імперською ментальністю та ідентичністю.

У ХХ ст. Австро-Угорська та Османська імперії розпалися після програної ними Першої світової війни, а Британія та Франція відмовилися від своїх заокеанських імперій після виграної Другої світової війни. Проте В. Путін наполегливо прагне повернути у ХХІ ст. Російську імперію яка, на його переконання, має стати виключенням поміж інших імперських утворень, що безповоротно канули в Лету. Тим самим В. Путін замість модернізації російської економіки та проведення реформ задля прискореного формування сучасної держави повертає Росію до імперського минулого.

Розділ 9. Історія як інструмент легітимації та побудови зовнішньополітичної стратегії Російської Федерації на початку ХХІ ст.

Промови В. Путіна, виголошені в лютому 2022 р., які передували масштабному вторгненню російських військ в Україну та початку чергової фази російсько-української війни, знов поставили на порядок денний питання про інструменталізацію історії. Безперечно, ця проблема перебувала в полі зору фахівців і раніше. Однак саме «лютневі тези» російського президента, що стали квінтесенцією роками формульованих наративів, вкотре засвідчили – історія це зброя, її трактування здатні впливати на сучасність найдраматичнішим чином. Особливо, коли йдеться про російську державну політику. Саме політична та інтелектуальна еліта Росії визначає політику пам'яті держав Центрально-Східної Європи сферою власних національних інтересів – адже спроби втілити власну, відмінну від російського ба-

чення, розглядаються як зазіхання на міжнародний статус РФ. Своєю ж чергою російське бачення минулого є основою легітимності цього статусу. Звернення до минулого – легендарного та славетного, як його транслиують і для зовнішньої, і для внутрішньої аудиторії – має виправдати сучасні претензії РФ на статус одного з лідерів сучасного світу, на рівні зі США, Китаєм, Сполученим Королівством, Німеччиною. До жодної з цих країн РФ не має змоги дорівнятися в економічному, культурному чи іншому вимірі. Минуле – єдине доступне легальне поле змагальності та перемоги. Нехай навіть уявної.

Із початком російсько-української війни кількість текстів, в яких так чи інакше пояснюється, як так сталося, що базуючись на історичній аргументації одна держава (ядерна) напала на іншу (неядерну, якій перша і давала гарантії безпеки), в академічному та публічному просторах зросла в рази¹⁸⁴.

Водночас, у фокусі уваги істориків опинилась інша проблема – використання історії як зброї, поява особливого «історичного фронту», на полях якого просувалось російське бачення історії і нівелювалось при цьому національне (чи українське, чи литовське, чи інше). Історичний фронт часто аналізувався в ширшому контексті інформаційного чи гуманітарного протистояння, виступаючи одним із його вимірів, наприклад у просуванні Москвою ідеологічного концепту «Русского мира»¹⁸⁵.

Слід зазначити, що у фокусі дослідників та дослідниць переважно перебувають питання політики пам'яті та ролі держави у конструюванні/формуванні традицій репрезентації історичної пам'яті. Так, Національний інститут стратегічних досліджень опублікував кілька аналітичних матеріалів, головна мета яких – привернути увагу органів влади до проблем політики державної пам'яті¹⁸⁶.

У 2013 р. було опубліковано ґрунтовне колективне дослідження, присвячене репрезентації України в російському історичному дискурсі, авторства трьох українських істориків, в тому числі, директора

184 Див., наприклад, Wunsch T. Ukraine-War: What view of history drives Putin? 02.03.2022. URL: <https://www.digital.uni-passau.de/en/stories/2022/ukraine-war-what-view-of-history-drives-putin/>

185 Детальніше про цей концепт тут: Якубова Л. «Русский мир» в Україні: на краю прірви. К.: ТОВ «Видавництво «КЛІО»», 2018. 384 с.

186 Симоненко І. Концептуальні засади державної політики пам'яті. Аналітична записка. URL: <http://old2.niss.gov.ua/articles/269/>; Політика історичної пам'яті в контексті національної безпеки України: аналітична доповідь / [Яблонський В. М., Лозовий В. С., Валецький О. Л., Здіорук С. І., Зубченко С. О. та ін.] / за заг. ред. В. М. Яблонського. К.: НІСД, 2019. 144 с.

Інституту історії України НАН України В. Смолія¹⁸⁷. Ще тоді історики наголошували, що «ідеологічні репрезентації історичної політики української держави в російському медійному, політико-ідеологічному і частково академічному дискурсах переважно подавалися в контексті «подолання націоналізму» та ідеї «спільності» історичної долі російського та українського народів – з контекстуальним, а іноді і прямим наголосом на дотриманні цієї єдності в сьогоденні»¹⁸⁸. Щоправда, до Революції Гідності зазначені наративи не видавались аж такими загрозливими і тим більше не розглядались в контексті гібридної агресії, хоча насправді були складовою частиною кампанії з її підготовки.

Слід також згадати тексти О. Розумного¹⁸⁹ та В. Головченка¹⁹⁰. Вони були одними з перших, хто висвітлив роль історії як елемента українсько-російського інформаційного протиборства. Причому якщо дослідження Г. Касьянова, В. Смолія та О. Толочка є більш академічним та аналізує власне історіографічні тренди щодо проблем української історії в російській історичній науці, інституційний контекст розвитку російської науки, а також проблеми реалізації проєктів з написання спільних українсько-російських навчальних посібників, то тексти О. Розумного написані саме в контексті використання історії та історичної пам'яті як засобу тиску на українське суспільство.

Загальний контекст гібридної агресії та її особливості в гуманітарній сфері, а також міркування щодо посилення спроможності українського культурного, освітнього та наукового секторів містяться у ґрунтовному дослідженні за загальною редакцією В. Горбуліна «Світова гібридна війна: український фронт»¹⁹¹.

Історична пам'ять як один із інструментів інформаційної війни в контексті російсько-української війни, роль фактору ідентичності в цьому конфлікті та російська агресія, загалом, стали однією з найважливіших тем останніх досліджень С. Пахоменка. Він та його співавто-

187 Касьянов Г., Смолій В., Толочко О. Україна в російському історичному дискурсі: проблеми дослідження та інтерпретації. К.: Інститут історії України, 2013. 128 с.

188 Там само. С. 5.

189 Розумний О. Деконсолідуючі стратегії інструменталізації історії як виклик національній політиці пам'яті. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*. 2015. Вип. 5-6 (79-80). С. 339–349; Розумний О. Російська політика пам'яті як складова гібридної агресії проти України: технологія, результативність, способи протидії. *Стратегічні пріоритети*. 2017. Вип. 3. С. 67–77.

190 Головченко В. Історико-інформаційна складова гібридної агресії Росії проти української держави. *Київські історичні студії*. 2017. Вип. 1(4). С. 35–45.

191 Світова гібридна війна: український фронт / За заг. ред. В. П. Горбуліна. К.: НІСД, 2017. 496 с.

ри вважають методи інформаційної пропаганди, такі як політизація створення нових або актуалізація вже відомих свят, нових героїв та нові підходи до шкільного навчання, детально розробленими росіянами. Найвідомішим прикладом таких дій є використання подій та героїв Другої світової війни, підміну власне наративу світової війни та боротьби з людиноненависницькою ідеологією та політиками в усьому світі радянськими символами та радянськими міфами, такими як «Велика Вітчизняна війна»¹⁹².

Х. Мьолдер пише про війну наративів¹⁹³ – і це дуже продуктивний підхід, оскільки наратив сам по собі може поєднувати дуже різні епізоди та тактики (інформаційні атаки, публікація книг, публічні виступи, фільми). Наприклад, антизахідний наратив формує та інкорпорує російські інформаційні стратегії щодо заперечення власної участі в трагедії рейсу МН 17¹⁹⁴.

М. Мелксоу належить розвідка, в якій протистояння гібридним загрозам визнається частиною забезпечення онтологічної безпеки. Інституціоналізація протидії гібридним загрозам з боку ЄС та НАТО постає рутинізованою стратегією вирішення «відомих невідомих» проблем. Ефективна протидія гібридними загрозами стикається з центральним парадоксом воюючої демократії – сама спроба захистити демократію потенційно може завдати їй шкоди¹⁹⁵. Її дослідження підтверджують глибокі радянські корені сучасної російської політики пам'яті: «Суперечлива політика пам'яті в епоху Путіна, зокрема, оцінюється як спрямована на побудову нової національної міфології про позитивну спадщину комуністичного періоду в історії Росії», і тут же ставлять проблему: «Питання про те, наскільки нинішній російський режим може пристосуватися до делегітимізації радянського ладу, не дестабілізуючи себе до самих своїх основ, залишається актуальним»¹⁹⁶.

192 Pakhomenko S., Tryma K., J'Moul F. The Russian–Ukrainian War in Donbas: Historical Memory as an Instrument of Information Warfare: Jus Ad Bellum, Jus In Bello, Jus Post Bellum. *The Use of Force against Ukraine and International Law*. 2018. P. 297–312.

193 Mölder H. The War of Narratives – Putin's Challenge to International Security Governance in Ukraine. *Estonian Journal of Military Studies*. 2016. No 2. P. 88–113

194 Mölder H., Sazonov V. The Impact of Russian Anti-Western Conspiracy Theories on the Status-related Conflict in Ukraine – the Case of Flight MH17. *Baltic Journal of European Studies*. 2019. № 9 (3). P. 96–115.

195 Mälksoo M. Countering hybrid warfare as ontological security management: the emerging practices of the EU and NATO. *European Security*. 2018. Vol. 27. Issue 3. P. 374–392

196 Mälksoo M. In Search of a Modern Mnemonic Narrative of Communism: Russia's Mnemopolitical Mimesis during the Medvedev Presidency. *Journal of Soviet and Post-Soviet Politics and Society*. 2015. Bind 1. № 2. P. 317–339.

Дослідниця також говорить про необхідність привернення уваги до пам'яттєвої безпеки (memory security/ mnemonical security)¹⁹⁷. «Секюритизація історичної пам'яті за допомогою закону, як правило, відтворює почуття незахищеності серед учасників суперечок щодо цієї "пам'яті"». М. Мелксоу пише, що пам'ять неможливо захистити і треба радше дбати про онтологічну безпеку та захист демократичних підходів до практик пам'ятання, аніж намагатись захистити незахищене, тим більше за допомогою юридичних термінів.

З української перспективи не можемо з нею не погодитись – захист власного способу пам'ятання цілком може стати одним з елементів національної безпеки. Тому критичне переосмислення радянського режиму та його наративів (наприклад, про Велику Вітчизняну війну, ключову роль СРСР у перемозі над нацизмом, заперечення агресивної політики Й. Сталіна наприкінці 1930-х – на початку 1940-х років) видається загрозою самій суті сучасної Росії аж настільки, що доводиться починати війну проти сусідньої держави та на тимчасово окупованих територіях «комунізувати» простір встановленням пам'ятників В. Леніну¹⁹⁸.

Вже після початку повномасштабного вторгнення РФ в Україну було опубліковане дослідження С. Громенка. В ньому детально аналізуються процеси перетворення історії на інструмент зовнішньої та внутрішньої політики, а також сприйнятливої та позитивної реакції російського суспільства на застосування такого інструменту¹⁹⁹. Також С. Громенку належить термін «минуловладдя (історіократія)» – «перетворення історії з інструменту на зброю та принесення майбутнього в жертву минулому»²⁰⁰. Можна сперечатись щодо власне терміну, але надважливу роль історії в російській зовнішньополітичній та внутрішньополітичній практиці заперечувати не випадає.

Таким чином, станом на 2022 р. в українському суспільному та науковому дискурсі утворився консенсус щодо того, яким чином історія використовується президентом РФ В. Путіним (2000–2008, з 2012). Перш за все, історія це засіб легітимації рішень на зовнішньополітич-

197 Mälksoo M. «Memory must be defended»: Beyond the politics of mnemonical security. *Security Dialogue*. 2015. Vol 46. Issue 3. P. 221–237.

198 В окупированном Геническе установили памятник Ленину. 18.04.2022 URL: <https://www.svoboda.org/a/v-okkupirovannom-genicheske-ustanovili-pamyatnik-leninu/31808662.html>

199 Громенко С. Іван Віссаріонович Путін. Як працює історична машина РФ. 26.04.2022. URL: https://uifuture.org/publications/ivan-vissarionovych-putin-yak-praczuuye-istorychna-mashyna-rf/?fbclid=IwAR2InZvRu9UQbAMJHZIz9uM20w_StjLL5v_FBY0PO7q1BS83Qc-4ErpXtEU

200 Громенко С. Пост у Facebook від 26 квітня 2022 р. URL: https://www.facebook.com/sergii.gromenko/posts/5263018873765027_

ній арені. По-друге, це також зброя в контексті гібридної агресії проти України та інших суверенних держав. По-третє, історія виступає інструментом консолідації населення власне Росії в умовах відсутності притомної візії майбутнього.

Насправді традиції використання історії в якості *casus belli* є абсолютно не новим явищем. Політики минуло від найдавніших часів і до XX ст. підбирали зручні та вигідні історичні факти для створення наративів, які б легітимізували війни або ж політичні рішення. Хрестові походи (задня порятунку Гробу Господнього), агресія Б. Муссоліні проти Ефіопії (Абіссинська криза), югославські війни початку 1990-х – перелік можна продовжувати. Важливо розуміти, що список воєн за участі Російської держави з історичним (чи псевдо-історичним) обґрунтуванням буде займати не один і не два рядки.

Отже сучасна Росія спирається на неодноразово випробувані моделі та патерни використання історії у побудові зовнішньополітичної стратегії й тактики. Образно кажучи, мова йде про адаптацію вже відомого рецепту відповідно до наявних складників, його оновлення відповідно до вимог часу. І якщо у XIX ст. для цього використовували газети, то у XXI ст. – відеоролики та анонімні телеграм-канали. Якщо у XVIII ст. треба було заручитись підтримкою доволі невеликої кількості підданих – головно еліти, а на більшу частину підданих та їх настрої можна було зважати доволі опосередковано, то у XXI ст. переконувати потрібно принципово іншу кількість людей, не лише російських громадян, а й доволі численну аудиторію за кордоном.

Коріння використання історії для легітимації агресивної зовнішньої політики московською, а згодом російською елітою, сягає ранньомодерної доби. Тут важко заперечувати очевидний вплив та *path dependence*. Водночас, ми би хотіли застерегти від прямолінійного виведення політичних традицій, управлінської культури та інтелектуальних коренів сучасної Російської Федерації та її еліт із рішень, культури, традицій та атмосфери домодерних, доіндустріальних чи навіть індустріальних епох.

Якщо визначати специфіку легітимації російської зовнішньої політики то, по суті, мова завжди йде про розвиток російської імперської ідеї, яка підмінила в індустріальну та постіндустріальну епоху формування та розвиток російської національної ідеї та інкорпорацію у політичну практику відповідних ідеологем, які легітимізують експансіонізм, месіанство, колоніальну політику стосовно населення завойованих територій, пригнічення персональних прав і свобод осо-

бистості, консервацію системи особистої лояльності та права сили на протипау сили права.

Концепція «Москва – третій Рим»²⁰¹, сформульована та «прийнята на озброєння» в Московській державі у першій чверті XVI ст. досі займає чільне місце у фундаменті російської «вежі легітимності». Московські князі ставились на один щабель із імператорами Візантії («другим Римом») і ніби як перейняли естафету лідерства (та, що навіть важливіше, легітимності) у православному світі після падіння Константинополя, включно з обов'язком захищати православних від іноземних зазіхань. Упродовж XVII–XVIII ст. концепція «Москва – третій Рим» опинилась дещо в тіні. Нове дихання ж набула із другої половини XIX ст. – у творах слов'янофілів та у політичній публіцистиці, в контексті потреби легітимізувати військово-політичну присутність Російської імперії на Балканському півострові.

Продовження російської імперської ідеї доволі неочевидно реалізувалось у СРСР. Придушення національних рухів та русифікація забезпечувала фактичну унітарність та підконтрольність величезної держави. Експансію та військово-політичну присутність в найрізноманітніших державах та частинах світу у XX ст. у Москві пояснювали вже задачами соціалістичної революції – її поширення та захисту²⁰². Так, логіка «захисту» соціалістичної революції псевдо-легітимізувала інтервенцію до Угорщини восени 1956 р. та вторгнення до Чехословаччини у 1968 р. Ідея наявності права чи навіть обов'язку захищати когось чи щось на території суверенної держави шляхом військового вторгнення, як бачимо, не раз прислужилась кремлівським елітам. Байдуже чи це православні християни, чи брати-слов'яни, чи революційні побратими, чи російськомовне населення – легітимність права на вторгнення завжди знаходила історичне обґрунтування.

Наявна в сучасній Росії радянська модель образу світу і пам'яті про минуле є міцно базованою на російських імперських цінностях, та вірі у виключність російського («русского») народу.

Таким чином, ґрунтуючись на минулому, в тому числі радянському, легітимізується російська ідентичність у пострадянську добу. Зокрема, побудова нової національної міфології про позитивну спадщину комуністичного періоду в історії Росії. Так, останніми роками

201 Синицына Н.В. Третий Рим: истоки и эволюция русской средневековой концепции (XV–XVII вв.). Индрик, 1998. 416 с.; Мейендорф И. Рим–Константинополь–Москва. Исторические и богословские исследования. М., 2006. 320 с.

202 Детальніше див.: Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. К.: Темпора, 2013. Кн. 1. 504 с.; Кн. 2. 628 с.; Кн. 3. 388 с.

образ радянського – лідерів, устрою, досягнень – висвітлюється у все більш позитивному світлі. Показовою є зміна ставлення росіян до постаті Й. Сталіна – він не просто має образ «ефективного менеджера», але тепер визнаються доречними надзвичайні людські жертви для досягнення поставлених політичних завдань, а деякі події замовчуються. Наприклад, все менше росіян цікавиться Великим Терором 1937–1938 рр., його жертвами, а організації та дослідники, які займалися цією проблематикою, витісняються із публічного та фахового історичного простору.

Так, опитування АНО Левада-Центру свідчать, що за період 1989–2020 рр. частка росіян, які мало обізнані або зовсім не знають про репресії 1930–1950-х рр., збільшилася з 13 до 20%²⁰³. Кількість тих, хто вважає сталінські репресії злочином, якому немає виправдань, знизилася із 72% у 2007 р. до 39% у 2017 р. Натомість чи не втричі (з 9% до 25%) побільшала кількість тих, хто вважає репресії проти власного народу необхідністю²⁰⁴. Протягом останніх десяти років приблизно 40% опитаних зізнаються, що мало або нічого не знають про причини, масштаби, зміст і виконавців сталінського терору.

Вочевидь, таким чином населення РФ готували і готують до страждань та втрат, мобілізують довкола потужної ідеї – уявного «збирання земель» та утримання насправді крихкої РФ від територіальної деструкції. При цьому проводять пряму паралель між постаттю «вождя народів» Й. Сталіна та В. Путіним.

Оцінювати роль історії як зброї можливо також в контексті так званої «доктрини Герасимова»²⁰⁵, згідно якої у війнах невоєнні компоненти переважають над власне військовими. Гуманітарний аспект історична політика як його складник) визнається важливим і активно використовується РФ для вирішення стратегічних і тактичних задач зовнішньої політики – легітимації претензій на впливовість на зовнішньополітичній арені, обґрунтування зазіхань на створення російської зони виключних інтересів тощо. Важливість гуманітарної та історичної складової агресивних дій в контексті «доктрини Герасимова» обумовлюється високою ефективністю у порівнянні з іншими інструментами. Вартість спорудження умовного пам'ятника є мен-

203 41% молодёжи России не информированы о сталинских репрессиях, 11% – о событиях Второй мировой войны. 24.06.2020. URL: <https://www.levada.ru/2020/06/24/41-molodyozhi-rossii-ne-informirovany-o-stalinskih-repressiyah-11-o-sobytiyah-vtoroj-mirovoj-vojny/>

204 Большой террор и репрессии. 07.09.2017. URL: <https://www.levada.ru/2017/09/07/16561/>

205 В.В. Герасимов – начальник Генерального штабу Збройних сил РФ з 2012 р.

пою у порівнянні зі спорудженням підприємства ВПК, відповідно – і загроза знищення для пам'ятника є меншою. А от ефект та рівень впливу на світогляд населення є потужнішим – адже кінцевою метою цього впливу є розхитати ціннісні та світоглядні засади демократичного ладу і, як наслідок, скористатись із потенційного послаблення Західного світу для нарощування власного світового впливу.

Послаблення західного світу, світу демократії та прав людини, світу вільного вибору та політичних свобод, який за своєю сутністю є протилежним «Русському миру», є ключовою метою потужної присутності історичної складової у зовнішньополітичному дискурсі РФ, а також перетворення історії на потужну зброю. Історія стає інструментом делегітимації історичної тяглості української державності, створення загроз онтологічній безпеці як ЄС, так і України. Онтологічна безпека характеризує рівень впевненості соціальних акторів у відсутності значимих загроз їх способу життя та ідентичності, у постійності природного та матеріального середовища. Таким чином, метою використання інструментів історичної політики РФ є створення постійних та значимих загроз ідентичності та світогляду української та інших європейських політичних націй.

Ключова причина потужної присутності історичної складової у зовнішньополітичному дискурсі російського політикуму – необхідність цементування російської держави, збереження керованості величезними просторами, складеними із національних територій, які до того ж мають різний рівень заможності та неспівставні економічні перспективи. Створення атмосфери фортеці в облозі має на меті досягнення максимально можливого єднання довкола фігури лідера – в даному випадку В. Путіна – та максимальної підтримки населенням зовнішньої політики. Неспроможність сформулювати прийнятну концепцію майбутнього, бачення стратегії розвитку держави, а також відсутність реальної бази для досягнення бажаного зовнішньополітичного впливу покликала до життя ідею використати масштабне імперське минуле для легітимації теперішнього та найближчого майбутнього. Відбувається підміна образу майбутнього (дискусії про майбутнє) глорифікованим образом минулого, формування бази для почуття гордості за державу.

Маємо підстави говорити про посилену увагу до історії як складової зовнішньополітичного дискурсу від початку XXI ст. Виділимо кілька визначальних хронологічних маркерів. Так, 20 грудня 2000 р. в РФ з'являється державний гімн. Автором слів став радянський поет та письменник С. Міхалков. Музики нової не писали – натомість була

використана мелодія авторства О. Александрова, та сама яка слугувала гімном СРСР до його розпаду у 1991 р. Використання радянської мелодії та радянського ж автора для написання нового тексту можна вважати поворотним моментом і відправною точкою для руху «назад у майбутнє» в кордонах РФ. Невдовзі, у новорічному зверненні 2002 р., В. Путін відзначає Росію як державу з тисячолітньою історією, яка гідно зустрічає своє майбутнє²⁰⁶. Цю тезу – про тисячолітню історію, до якої додалися натяки на відповідні права і статус, він повторив у своїй знаменитій Мюнхенській промові 10 лютого 2007 р²⁰⁷.

2005 р. В. Путін у своєму посланні до Федеральних зборів зробив сенсаційну заяву, назвавши розпад СРСР найбільшою геополітичною катастрофою ХХ ст.²⁰⁸ Це повністю суперечило не лише політиці його попередника Б. Єльцина, а й риториці самого Путіна перших років ХХІ ст. З іншого боку, це продовжило розпочату лінію на переоцінку радянського минулого – виправдання та пошук позитивів заступали місце засудження та дослідження²⁰⁹. Путін у такий спосіб заклав підвалини майбутньої ідеологічної конструкції, яка мала слугувати «відновленню величі Росії».

У 2019–2021 рр. посилилась інтенсивність залучення Росією способів впливу, базованих на маніпуляціях з історичним минулим, з метою досягнення зовнішньополітичних цілей та збільшення тиску не лише на Україну, а й на ряд країн ЄС. Можемо відзначити посилення існуючих тенденцій, а також появу принципово нових характеристик, і останнє дає підстави говорити про нову історичну політику В. Путіна. Що ж вирізняє її на фоні історичної політики, втілюваної в Росії від початку ХХІ ст.?

В першу чергу йдеться про географічну та тематичну експансію. Так, у своїй риториці російські ідеологи почали використовувати болючі та контраверсійні теми не лише українсько-російської, а й європейської та світової історії. Під ударом опиняється увесь Європейський Союз та консенсус щодо певних аспектів комеморативних політик. Гібридизація теми Голокосту – себто використання Голо-

206 Новогодние обращения президентов России. 31.12.2021. URL: <https://ria.ru/20211231/obrascheniya-1766141951.html>

207 Выступление и дискуссия на Мюнхенской конференции по вопросам политики безопасности. 10.02.2007. URL: <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/24034>

208 Послание Президента Российской Федерации Федеральному Собранию Российской Федерации (О положении в стране и основных направлениях внутренней и внешней политики государства). 25.04.2005. URL: <http://kremlin.ru/acts/bank/36354>

209 Малинова О. Тема прошлого в риторике президентов России. *Pro et Contra*. 2011. Май-август. URL: https://carnegieendowment.org/files/ProetContra_52_106-122.pdf

косту та пам'яті про нього в риторичі, інспірованій поточними політичними завданнями, але аж ніяк не пошаною до пам'яті жертв чи не найбільшої трагедії ХХ ст.

В останні роки російська історична політика стрімко набуває тоталітарних рис. Це пов'язується саме із важливістю історії для реалізації зовнішньої політики держави. Ключовий елемент цього процесу – різке звуження кола акторів публічно-історичного поля за рахунок витіснення (в тому числі – фізичного) та дискредитації тих, котрі діють врозріз із офіційними наративами. Показовим прикладом є заарештування на 15 років керівника правозахисного центру «Меморіал», який відкрив місце масових розстрілів в урочищі Сандармох Ю. Дмитрієва²¹⁰, так само як і закриття історико-просвітницького центру «Міжнародний меморіал»²¹¹. Останнім часом російська влада реалізовує цілеспрямовану політику знищення будь-яких альтернативних офіційно пропагованих точок зору на минуле, звуження можливостей отримувати інформацію з альтернативних (не лише офіційних) джерел. Так, мета показового переслідування історика Дмитрієва – не просто примусити мовчати незалежних дослідників (і одного конкретного дослідника в першу чергу), але й морально їх дискредитувати, поставити під сумнів правдивість їхніх праць.

Спостерігається тиск на академічну спільноту щодо вибору тем дослідження (віддавати перевагу «державницьким» темам, уникати незручних питань національно-визвольної боротьби народів Росії, тем репресій та злочинів радянської доби тощо). Вихолощування історичної академічної спільноти базоване на традиціях радянської доби – із витісненням незручних дослідників, тем та питань. Метою є дискредитація незалежних дослідників, а також створення гомогенного простору історичної науки всередині Росії.

Ключовим актором нової історичної політики безумовно є держава та підконтрольні їй наукові центри (відповідні підрозділи Російської академії наук, історичні та ширше гуманітарні факультети вищих навчальних закладів), допоміжні функції виконують підконтрольні їй сурогати громадських організацій на кшталт Російського історичного товариства чи спільнот реконструкторів. Важливу функцію легітимації та просування наративів нової історичної політики В. Путіна послідовно виконує Російська православна церква. Сучасна

210 Болдырев О. Исследователь сталинских репрессий Юрий Дмитриев приговорен к 15 годам колонии строгого режима. 27.12.2021. URL: <https://www.bbc.com/russian/news-59793956>

211 «Остались один на один с государством». Реакция на закрытие ЦС «Мемориал». 29.12.2021. URL: <https://p.dw.com/p/44xTN>

співпраця РПЦ та російської влади дозволяє провести аналогії з відповідною взаємодією церкви та влади в Росії на початку ХХ ст., бракує хіба що її формалізації.

Держава володіє при цьому ключовим інструментарієм – правом застосовувати покарання до тих, хто нібито намагається реабілітувати нацизм. Фактично законодавство в галузі політики пам'яті перетворилось на інструмент боротьби з інакодумством. Роль та значимість інших акторів свідомо та цілеспрямовано знижується, їх дискредитують та витискають з публічно-історичного поля. Так, у 2014 р. до Кримінального кодексу РФ було внесено статтю «Реабілітація нацизму» і її почали застосовувати²¹². У квітні 2021 р. вступив в дію закон про посилення відповідальності за реабілітацію нацизму в мережі Інтернет²¹³.

Слід зазначити, що загальноприйняте, «правильне» бачення розробляється на найвищому рівні. Так, у 2009–2012 рр. при президенті РФ Д. Медведєві функціонувала Комісія з протидії спробам фальсифікації історії на шкоду інтересам Росії. Власне, її створення та діяльність засудили і журналісти, і лідери думок, і професійні історики, але це не завадило їй проіснувати практично три роки²¹⁴.

В офіційному російському історичному дискурсі в єдиному наративі поєднуються герої-антагоністи з різних епох: російські імператори та більшовики, власне більшовизм та православ'я, Іван Грозний з Й. Сталіним – в ряду позитивних історичних персонажів. Наприклад, одне з опитувань Левада-Центру показало, що Сталін є найбільш популярною історичною фігурою в Росії. Так, у 2021 р. 60% росіян ставились до Й. Сталіна прихильно, варіанти відповідей коливались від «із симпатією» до «із захопленням», а 56% – упевнені, що він був «великим вождем»²¹⁵.

Врешті уявна гілка історичних героїв приводить до В. Путіна – він має надзвичайно потужний вплив і на формулювання історичних наративів, і на її вербалізацію, і на поширення.

В. Путін виступає одним із ключових спікерів, які доносять до публіки ті чи інші наративи та смисли історичної політики (тези, ви-

212 Мараева А.В. История становления законодательства об ответственности за реабилитацию нацизма в Российской Федерации. *Вестник Московского университета МВД России*. 2018. № 6. С. 140–143.

213 О внесении изменений в статью 354-1 Уголовного кодекса Российской Федерации (в части усиления ответственности за реабилитацию нацизма). URL: https://sozd.duma.gov.ru/bill/1050812-7#bh_histras

214 Губин В.Д. Борьба с памятью. Истоки беспамятства. URL: <https://liber.rsuh.ru/elib/000012035>

215 Отношение к Сталину: Россия и Украина. 23.06.2021. URL: <https://www.levada.ru/2021/06/23/otnoshenie-k-stalinu-rossiya-i-ukraina/>

ступі, статті). Через посаду президента РФ він є одним із головних державних акторів, адже має право на нормотворчу та законотворчу діяльність (видання указів відповідного змісту) та постійно присутній у публічному та медійному дискурсі РФ. Його особисті погляди доволі синкретичні та неупорядковані.

Imperial nostalgist – так історики, зокрема Е. Епплбаум, називають Путіна, адже в його промовах є відгомін риторики ультраправих російських націоналістів часів Російської імперії кінця XIX – початку XX ст. І, як більшість ультраправих націоналістів, Путін спотворює минуле, щоб дати обґрунтування сьогоденню²¹⁶. К. Гедді та Ф. Гілл наголошують також на особливій ролі, яку історія грає для В. Путіна на особистісному рівні. Так, на своїй посаді він може нарешті позбутись шлейфу аутсайдера, того, хто йде у фарватері історії. Тепер він сам її пише – і для Росії, і, що важливіше, для світу, вивищується над усіма іншими²¹⁷.

Наскільки важливим є для В. Путіна історичний дискурс, свідчать його публічні виступи останніх років. У них містились провокативні фрази та пасажі, в результаті, очільники інших держав цілеспрямовано втягувались у дискусії. Так, протягом останніх місяців 2019 р. В. Путін публічно виступив з критикою політики Польщі у передвоєнний період, фактично звинувативши її керівництво у союзницьких відносинах з Третім рейхом та антисемітизмі як частині державної політики²¹⁸. Наприкінці січня 2020 р. під час Форуму пам'яті жертв Голокосту в Єрусалимі російський президент наголосив, що Голокост здійснювали не лише нацисти, але також і їх посібники на окупованих територіях²¹⁹. У своїй промові 9 травня 2022 р. В. Путін вчергове підсвітив ключові елементи та наративи історичної політики Росії, її важливість для зовнішньополітичного дискурсу – реверсивне мислення, наголошення на факторі історичних територій та нехтуванні визнаними державними кордонами, створення атмосфери «оточеної фортеці» та підкреслення ворожості західного світу і НАТО, наголо-

216 Johnstone J. 'A human tragedy at the greatest scale': Lynne Viola on how distorted history shapes today's war in Ukraine. 16.03.2022. URL: <https://www.utoronto.ca/news/human-tragedy-greatest-scale-lynn-viola-how-distorted-history-shapes-today-s-war-ukraine>

217 Gaddy C. G., Hill F. Putin and the Uses of History in Russia. 04.01.2012. URL: <https://www.brookings.edu/articles/putin-and-the-uses-of-history-in-russia/>

218 Владимир Путин регулярно обвиняет Польшу в развязывании Второй мировой. Похоже, из-за того, что его не позвали в Варшаву на 80-летие начала войны. 05.02.2020. URL: <https://meduza.io/feature/2020/02/05/vladimir-putin-regulyarno-obvinyayet-polshu-v-razvyazyvanii-vtoroy-mirovoy-pohozhe-iz-za-togo-chto-ego-ne-pozvali-v-varshavu-na-80-letie-nachala-voyny>

219 Форум «Сохраняем память о Холокосте, боремся с антисемитизмом». 23.01.2020. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/62646>

шення на превентивному характері агресії проти України, позірне наділення суб'єктністю частини суверенної території України – Донбасу²²⁰.

До пантеону національних героїв включаються історичні діячі, що не мають стосунку до Росії – показовим у цьому аспекті є великий київський князь Володимир Святий, який не є героєм російської національної історії, але якому у 2016 р. було встановлено у Москві 18-метровий монумент.

Відзначення 75-ї річниці завершення Другої світової війни та перемоги над нацизмом в Європі унаочнило ще кілька наріжних трендів реалізації історичної політики В. Путіна. В першу чергу мова про гіпертрофоване наголошення на ролі СРСР та російського народу у перемозі над нацизмом, ба більше – роль та внесок інших народів та держав надзвичайно применшувався, якщо не заперечувався прямо²²¹. Таке заперечення допомагало вибудувати логічну конструкцію – якщо Росія та російський народ (що б це не означало) зробив найбільший внесок у перемогу над нацизмом, практично здійснивши цей подвиг самотужки, то й прав на користування результатами цієї перемоги росіяни та Росія мають більше. І ключове право при цьому – право на велич, на частку легітимності, на особливий статус і вплив на світовий устрій.

Гібридна агресія здійснюється не стільки для захоплення території, скільки задля встановлення контролю над настроями та думками жителів нації, котрі є жертвами агресії. Інформаційні операції – життєво важлива частина гібридної війни яка є, по суті, конкуренцією ідей та наративів, стратегій та – у випадку російської агресії – змаганням світоглядів²²².

Історія, і як минуле, і як наратив про минуле, і як наука, стала об'єктом гібридної агресії з боку РФ через потужний вплив на суспільне життя, на ідентичності та на ключові наративи, які присутні в політичному житті. Адже навіть знамените гасло президентської кампанії Д. Трампа – «Make America great again» («Зробімо Америку великою знову») є зверненням до минулого, до старих добрих часів. Про них легко складати оповіді, адже єдині, хто може

220 Парад Победы на Красной площади. 09.05.2022. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/68366>

221 Путин: Россия победила бы в войне и без Украины. 16.12.2010. URL: <https://www.pravda.com.ua/rus/news/2010/12/16/5679727/>

222 Marovic J. Wars of Ideas: Hybrid Warfare, Political Interference, and Disinformation. *New Perspectives on Shared Security: NATO's Next 70 Years* / T. Valášek, editor. Brussels: Carnegie Europe, 2019. P. 27–30. URL: <https://carnegieeurope.eu/2019/11/28/wars-of-ideas-hybrid-warfare-political-interference-and-disinformation-pub-80419>

аргументовано викрити брехню, це історики. Їхній голос не належить до найгучніших в будь-якому суспільстві, тим більше в українському.

Ключові історичні наративи, які просувають росіяни від початку ХХІ ст. із різним ступенем інтенсивності, є наступними.

Штучність держави Україна та неправомірність існування українців як окремої політичної нації (продовження наративу про Україну як failed state), а також захоплення влади в Києві русофобами, має на меті виправдати та пояснити агресію проти сусідньої суверенної держави. Цей наратив один із основних в історичній політиці В. Путіна і включає низку дрібніших складників: українці – вигадка австро-угорського генштабу; Україну створив Ленін; Крим – споконвіку російська земля, подарована п'яним М. Хрущовим; південь України – насправді Новоросія; Севастополь – місто російської військової слави тощо.

Стаття В. Путіна «Про історичну єдність росіян та українців» від 12 липня 2021 р.²²³ є концентрованою синтезою цього наративу і зображає українську державність як дітище радянської епохи, створене за рахунок «історичної Росії». В цьому наративі проявляється суперечність історичної політики – українська держава та українська політична нація виставляються штучним утворенням, але ж самі українці ніби як не є складовими цього процесу, адже є братнім народом (близьким, але все ж окремим)²²⁴. До речі, це перша стаття російського президента, яка була оприлюднена не лише російською, але і українською мовою.

Декларування єдності уявного «Русского мира», братерства та близькості українців та росіян, яких розсварили політики та націоналісти. Цей наратив має на меті також легітимізувати право РФ впливати на внутрішньополітичні процеси в Україні та підтримувати ті чи інші дискурси. Суттю цієї ідеї є постулат «спільної долі» східнослов'янських народів протягом століть, долі, яка не переривається в 1991 р. Розпад СРСР у цьому контексті є історичною помилкою або ж, за словами В. Путіна, «найбільшою геополітичною катастрофою ХХ століття». Попри всі протиріччя радянського періоду, будь-які його негативи компенсуються загальною Великою Перемогою над нацизмом у 1945 р. Втім, з цього питання у російського президента є окрема думка, про яку вже згадувалося.

223 Стаття Владимира Путина «Об историческом единстве русских и украинцев». 12.07.2021. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/66181>

224 Громенко С. Іван Віссаріонович Путін. Як працює історична машина РФ.

Ретроспектива цієї ідеї підтверджувала постулат, що всі звершення українців в минулому могли відбутися лише за участю Росії, а у відриві від Росії український народ переживав найбільш тяжкі історичні періоди іноземного панування. Входження України до складу Російської держави не могло бути захопленням або окупацією, а лише винятково звільненням від іноземного панування або возз'єднанням.

Гібридизація Голокосту та маніпуляція з антисемітською тематикою включає наголошення на ролі мешканців окупованих нацистами територій (держав Балтії, України та Польщі) у реалізації політики геноциду єврейського народу, використання меморіальних заходів на честь жертв Голокосту для просування поточної політичної адженди тощо. Наприкінці січня 2020 р. під час Форуму пам'яті жертв Голокосту в Єрусалимі, організованого значною мірою з прицілом на участь у ньому В. Путіна, російський президент наголосив, що Голокост здійснювали не лише нацисти, але також і їх посібники на окупованих територіях. У наступному абзаці виступу Путіна прозвучала фраза про 1,4 млн євреїв, знищених в Україні, і практично повне знищення євреїв у Латвії під час Другої світової війни²²⁵. Її можна назвати зразком кремлівської постправди, коли в одній подачі вправно перемішується правдивий історичний факт та брехлива історична інтерпретація.

Наступним кроком в рамках цього наративу є створення образу українців-антисемітів. Каталізатором такого позиціонування стало вбивство у 1926 р. С. Петлюри Ш.-Ш. Шварцбардом. Під час суду Шварцбард стверджував, що помстився за погроми євреїв, здійснені Армією УНР²²⁶. Антисемітські стереотипи щодо українців підживлювались упродовж всього ХХ ст., надто по завершенні Другої світової війни, після випадків співпраці українців із німецькими окупаційними військами.

Концепт «Великої перемоги» у «Великій Вітчизняній війні» 1941–1945 рр. Перемога в одному з епізодів Другої світової війни подається та вважається більшістю населення Росії ключовою подією ХХ ст. та майже всієї російської історії. У 2020 р. за даними ВЦИОМ 83% повністю та ще 12% частково опитаних згодні з твердженням, що перемога у «Великій Вітчизняній війні» є найважливішою подією російського

225 Форум «Сохраняем память о Холокосте, боремся с антисемитизмом».

226 Assassination of Symon Petliura and the Trial of Scholem Schwarzbard 1926–1927. A Selection of Documents. Ed. by D. Engel. Gottingen, 2016. 482 p.; Литвин С. Симон Петлюра у боротьбі за самостійну Україну. К.: Смолоскип, 2018. 680 с.

минулого²²⁷. Останні п'ять років День Перемоги залишається для Росії найважливішим святом року (67%)²²⁸.

До теми перемоги В. Путін тричі звертався у новорічних зверненнях – у 2015, 2019 та 2020 рр., наголошуючи на відповідно 70-й та 75-й річниці²²⁹. Досвід переможців нацизму ставився у приклад сучасному поколінню, 1945 рік подавався як чи не найбільше досягнення Росії і, звісно ж, мова йшла про Велику Вітчизняну війну, але аж ніяк не Другу світову.

Концепт «Великої перемоги» виконує об'єднуючу функцію для розмаїтого російського населення. Це «міф заснування» для сучасної Росії²³⁰. Внесок СРСР у перемогу над нацизмом визнається унікальним та головним, підкреслюється гіпотетична можливість обійтись без допомоги союзників та особливий внесок саме росіян у перемогу, виправдовуються стиль та методи керівництва Й. Сталіна. При цьому тривалим трендом, який має тенденцію до посилення в останні роки, є поліпшення ставлення до особи диктатора, виправдання, замовчування, нівелювання чи пряме приховування злочинів, вчинених в його добу та за його наказами (репресій, Голодомор, депортації тощо).

Культ «великої держави», яка має глибокі «тисячолітні корені», певні особливі права на міжнародній арені та може претендувати на зони виключних інтересів, включає в себе низку мемів, наприклад, «можем повторить». Публічним проявом цього культу є абсолютне схвалення анексії Криму та збройної агресії щодо України, мілітаризації суспільства, виправдання агресивних дій Росії та СРСР у минулому (участі у Першій світовій війні, придушення антирадянських виступів у країнах соціалістичного табору). В цей же наратив вписується привласнення тих чи інших історичних персонажів, перемог та здобутків.

Ситуація зі спадщиною Київської Русі, зокрема князем Володимиром, дуже показова в цьому контексті. Вихідним пунктом самосвідомості Москви була ідея безперервності церковно-династичної єдності від Києва до Москви. Святого Володимира шанували як предка московських правителів, які позиціонувалися як єдині законні спадко-

227 Великая победа – главное событие в истории нашей страны в XX веке / ВЦИОМ. 23.06.2020. URL: <https://wciom.ru/analytical-reviews/analiticheskii-obzor/velikaya-pobeda-glavnoe-sobytie-v-istorii-nashej-strany-v-xx-veke>

228 День Победы – главный праздник страны / ВЦИОМ. 05.05.2022. URL: <https://wciom.ru/analytical-reviews/analiticheskii-obzor/den-pobedy-glavnyi-prazdnik-strany>

229 Новогодние обращения президентов России. 31.12.2021. URL: <https://ria.ru/20211231/obrascheniya-1766141951.html>

230 Малинова, О. Актуальное прошлое: Символическая политика властвующей элиты и дилеммы российской идентичности. М., 2015. С. 175–176.

емці київських князів. Принцип релігійної єдності всієї Росії, сформульований ще за часів Івана Калити, став для Москви точковим політичним питанням. Тому боротьба за «збирання руських земель» – історичної спадщини Володимира Хрестителя – була не в останню чергу ідеологічною боротьбою за привласнення історії цих земель.

На початку XV ст. епітет князя Володимира набув остаточного вигляду як «святий і рівноапостольний самодержавної Руської землі». З середини XV ст. Святий Володимир став об'єктом державно-церковного культу у Московському князівстві, при цьому Москва також привласнила спадщину святого апостола Андрія Першозванного. Думка про володіння Москвою спадщини як Андрія, так і Володимира згодом знаходить підтвердження в отриманні нею мощів хрестителів Київської Русі. Частину мощів князя Володимира, знайдених в руїнах Десятинної церкви митрополитом П. Могилою, у 1640 р. доставили з Києва до Москви, а у 1644 р. у Москву була передана десниця святого Андрія із монастиря у Солуні (Салоніках)²³¹.

Володимира цінують як історичну постать, ідентифікація якої в Російській імперії значно зросла наприкінці XVIII ст. Відродження інтересу до особи та діяльності Володимира стало одним із поштовхів до приєднання Криму до Росії. З російської точки зору саме тут, у Херсонесі де у 987 р. хрестився князь Володимир, Русь знову знаходить свою віру та свою історію.

Проте перші масштабні урочистості на честь святого Володимира відбулися лише в 1888 р. на честь 900-річчя Хрещення Русі. День його пам'яті, 15 липня, за рішенням синоду Російської православної церкви перетворився на одне з найважливіших російських релігійних свят. У XXI ст., після анексії Криму, Росія знову підняла його до статусу головного покровителя російської історії²³².

Заперечення та приховування злочинів комунізму, боротьба проти їх дослідження, визнання та засудження, розуміння антикомуністичних дій та наративів як антиросійських. Метою є створення позитивного іміджу РФ, яка юридично є правонаступницею СРСР, але воліє бути правонаступницею величч та ядерного арсеналу, а не злочинів

231 Жиленко І. Історія знайдення мощей святого рівноапостольного князя Володимира святителем Петром Могилою за різними джерелами. *Жиленко. І.В. Синопис Київський*. К.: ВІПОЛ, 2002. Лаврський альманах. Вип. 6. 194 с. URL: <http://litopys.org.ua/synopsis/syn17.htm>; Павельєва Л. Чьи мощи, чей князь? 22.06.2015. URL: <https://www.svoboda.org/a/27141515.html>

232 Копатько А. Проект «Креститель»: как Россия «присваивает» себе князя Владимира Великого. 17.03.2015. URL: https://www.religion.in.ua/zmi/ukrainian_zmi/28551-proekt-krestitel-kak-rossiya-prisvaivaet-sebe-knyazya-vladimira-velikogo.html

чи боргів (кейс виправдання пакту Молотова-Ріббентропа у 2019 р.²³³, перекладання вини за початок Другої світової війни на поляків у статті для The National Interest (2020)²³⁴ тощо.

Розмаїття наративів слугує єдиній меті у зовнішньополітичній сфері – забезпечити достатню легітимність будь-яким діям РФ на міжнародній арені.

Значення історії для російського зовнішньополітичного дискурсу було в черговий раз продемонстровано в лютому 2022 р., під час нагнітання ситуації довкола повномасштабного вторгнення в Україну та врешті, його легітимації. Це позначило перехід російсько-української війни у принципово нову фазу відкритого військового протистояння²³⁵.

В ході повномасштабного вторгнення частина території України була тимчасово окупована російськими військами. Надзвичайно показово є діяльність в гуманітарній сфері, яка провадиться на окупованих територіях одночасно із суто військовими заходами. Так, окупанти та тимчасові адміністратори-колаборанти відновлюють пам'ятники В. Леніну²³⁶, намагаючись спинити процеси декомунізації повертають радянські топоніми (наприклад, Донецьк прагнули перейменувати у Сталіно ще у 2020 р.²³⁷), провадять репресії проти вчителів, які незгодні викладати за російською програмою. Такий алгоритм дій вкотре підтверджує важливість гуманітарної складової в російській гібридній агресії та власне історичної компоненти в ньому.

Глибинною мотивацією зовнішньополітичної діяльності Російської Федерації є пошук легітимних засад для особливого статусу на світовій арені, визнання цих засад та визнання легітимного права Росії на зазначений особливий статус. Це статус безумовного лідера в регіональному вимірі та безумовного члена клубу «великих держав» (в широкому розумінні, а не лише в розумінні неформального об'єднання G7).

233 List Putina do Polaków – pełna wersja. 31.08.2009. URL: <https://wyborcza.pl/7,75399,6983945,list-putina-do-polakow-pelna-wersja.html>

234 Vladimir Putin: The Real Lessons of the 75th Anniversary of World War II. 18.06.2020. URL: <https://nationalinterest.org/feature/vladimir-putin-real-lessons-75th-anniversary-world-war-ii-162982>

235 Обращение Президента Российской Федерации. 24.02.2022. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/67843>

236 Голубева А. В Украине сносят памятники Пушкину, на захваченных Россией территориях ставят Ленина. Какой в этом смысл? 24.06.2022. URL: <https://www.bbc.com/russian/features-61911717>

237 В «ДНР» решили «переименовать» Донецк в честь Сталина. 24.04.2020. URL: <https://hromadske.ua/ru/posts/v-dnr-reshili-pereimenovat-doneck-v-chest-lenina>

Згідно типології М. Вебера, єдиний доступний для Росії тип лідерства, – це харизматичний. Адже сучасний світ достатньо мінливий і динамічний для прийняття традиційного лідерства. Водночас, Росія не є учасницею міжнародних об'єднань справді світового рівня, аби забезпечити легітимне лідерство. Так, вона вже не є учасницею навіть неформального клубу G7 (у 1997–2014 рр. – G8 за участі Росії). Тож для Росії видається доступним лише лідерство, базоване на військовій звитязі та апелюванні до образу перемоги (участь на стороні переможців на фінальних етапах Другої світової війни, постійне підкреслення сучасного військового потенціалу), захопленні силою духу («великі» російські балет, музика, література, філософія тощо) та вірі в «місію» названого лідера (підкреслення особливої ролі російського народу, його передвизначеного історичного значення). З цієї точки зору історія (в розумінні суми знань та уявлень про події, які мали місце в минулому) є ідеальним інструментом для підтвердження, постійної підтримки та підживлення харизматичного лідерства Росії як на рівні Східної Європи та Європи загалом, так і на рівні глобальному.

Використання Російською Федерацією історії як інструменту зовнішньополітичної діяльності на європейському континенті упродовж XXI ст., і особливо, починаючи із 2014 р., змушує вкотре замислюватись над розмаїттям вимірів безпеки. Вочевидь, пошук відповідей на цей історичний виклик ще попереду. На світ чекає потужне переосмислення ролі історії як науки та її важливості для національної безпеки.

Розділ 10. Маріонеткові «республіки» пострадянського простору як інструмент гібридної агресії Росії

Історія гібридної агресії РФ бере свій початок з моменту розпаду СРСР і проголошення незалежності колишніми радянськими республіками. Адже Росія у спадок від СРСР отримала не лише величезні території з найбільшим запасом ресурсів, золотовалютні резерви, військово-промисловий комплекс, ядерну зброю, але й імперські амбіції. Криза колективної системи безпеки 2014 р. спричинила глобальні зрушення у свідомості українських та західних еліт, стала поворотним моментом у процесі усвідомлення російської неоімперської загрози. Проте самим суспільствам знадобилося майже 8 років для того, щоб наважитися протидіяти Росії у повну силу.

Наразі є достатньо підстав стверджувати, що широкомасштабна гібридна агресія Російської Федерації на пострадянському просторі з метою утримання свого геополітичного домінування в цьому регіо-

ні проявлялася до повномасштабного вторгнення армії РФ в Україну у 2022 р. локальними збройними конфліктами та появою в результаті їх «заморожування» псевдодержавних утворень. Однак не маючи змоги здійснити свій задум за допомогою «м'якої сили» та запропонувати привабливі для всіх країн цього регіону інтеграційні проекти, вона, за влучним висловом Г. Перепелиці²³⁸, за рахунок підтримки нестабільності у країнах «ближнього зарубіжжя» намагається поповнити дефіцит свого глобального впливу. Мета – закріпити за собою виключне право на контроль хоча б за тією частиною Європи, яка не належить до НАТО й ЄС.

Такому позиціонуванню Росії до 2022 р. сприяла і відсутність консолідованої адекватної реакції з боку колективного Заходу на агресію РФ та мовчазний консенсус щодо визнання РФ «великою державою», тотожною СРСР, яка продовжує існування під іншою назвою, і від якої начебто тимчасово «відокремилися» певні території.

Ключовою характеристикою сучасної зовнішньої політики Росії є реалізація нею «нової доктрини обмеженого суверенітету»²³⁹. Головні ідеї та основні елементи цієї «доктрини» були сформульовані в публічних виступах російського президента, зокрема у: Зверненні до двох палат Федеральних зборів країни у зв'язку з пропозицією «Державної ради Республіки Крим про прийняття республіки до складу РФ» («Кримська промова», 18 березня 2014 р.); «Валдайській промові» 24 жовтня 2014 р.; Зверненні до Федеральних зборів РФ 2014 р. Аналіз трансформації змісту Военної доктрини РФ в редакціях 1993, 2000, 2010 та 2014 рр. також дає підстави говорити про нарощування агресивних планів та розростання амбіцій Росії²⁴⁰.

Фактично, йдеться про неоголошену експансію Росії на пострадянському просторі, в основі якої лежить бажання цієї країни мати вирішальний вплив на зовнішню та внутрішню політику колишніх республік СРСР, які нинішня РФ вважає зоною своїх пріоритетних геополітичних інтересів.

Ця експансія у формі гібридної агресії пройшла кілька етапів в просторі і часі, розпочавшись ще в останні роки існування СРСР.

Навіть на етапі латентної експансії (1990–1996), політично та військово слабка Росія, якій доводилося вирішувати низку внутрішніх

238 Перепелиця Г. М. Генезис конфліктів на посткомуністичному просторі. К.: Стило, 2003. 254 с.

239 Лоссовський І. Є. Зовнішньополітична стратегія Путіна як нова доктрина обмеженого суверенітету. *Міжнародні відносини. Серія «Політичні науки»*. 2015. № 5. URL: http://journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/article/view/2514/2244

240 Кордун О. О. Збройні конфлікти та невизнані «республіки» як інструменти впливу Росії на пострадянські країни. *Проблеми всесвітньої історії*. 2021. № 4. С. 54–73.

проблем (у Татарстані, Чечні, Інгушетії, Якутії тощо), брала участь у низці збройних конфліктів, деякі з яких тривають і досі: вірмено-азербайджанському (карабаському) (1988–1994); грузино-південноосетинському (1991–1992); грузино-абхазькому (1992–1994); придністровському (1992); чеченському (перший етап, 1994–1996), громадянській війні у Таджикистані (1992–1997)²⁴¹.

На етапі розширення експансії (1996–2004) для реалізації своїх планів на пострадянському просторі Росія почала дедалі частіше вдаватися до «жорсткої сили». Найбільш яскравою ілюстрацією такої політики Росії стала так звана Друга чеченська війна (1999–2009). А з часу війни у Грузії у серпні 2008 р. можна говорити про явну і неприховану експансію із застосуванням всього арсеналу «жорсткої сили» – від економічних важелів до прямої збройної агресії та окупації частини території. Пік цієї агресивної політики припав на початок 2014 р., коли Росія розпочала відкриту фазу гібридної війни проти України.

Водночас, фіксація такої експансії науковцями тривалий час була ускладнена з багатьох причин.

1. «Гібридний» характер агресії, коли агресор не визнає свою роль як безпосереднього учасника збройного конфлікту, натомість намагаючись ідентифікувати себе як «миротворця» та приписати об'єктові нападу роль нападника.

2. Існування реальних етнічних, політичних, соціокультурних чи/та соціально-економічних підстав для протистояння, які маскують той факт, що такі конфлікти у більшості своїй є штучно підтримуваними і керованими зовні.

3. Розтягнутість у часі, багатоетапність і повзучий характер російської експансії.

4. Складність юридичного доведення причетності тих чи інших осіб, структур чи держав до ініціювання та організації збройного конфлікту внаслідок маскування реальних політичних цілей та перешкод для моніторингу ситуації в зонах таких конфліктів з боку незалежних міжнародних організацій.

5. Інтелектуальна залежність від російських наративів та/або надмірна академічна політкоректність, які не дозволяли належним чином інтерпретувати ситуацію в Молдові чи Грузії як російську окупацію (ефективний контроль за територіями).

Таким чином, слід чітко розуміти, що так звані «невизнані держави» на пострадянському просторі виникли в зонах заморожених

241 Кордун О. О. Зазнач. твір.

збройних конфліктів внаслідок фактичної окупації цих територій Росією (лат. *occupatio* – оволодівання, загарбання)²⁴², на яких і були створені відповідні «республіки».

Визнання цих територій окупованими ускладнене у межах класичного розуміння окупації як тимчасового заходу країни-агресора з метою примушування країни-жертви до підписання мирної угоди на певних умовах. Таке класичне визначення окупації сформульоване у ст. 42 Гаазького положення про закони і звичаї сухопутної війни від 1907 р.²⁴³

Однак зміна воєнної парадигми у ХХІ ст., мети і способів агресії, змінює і підходи до розуміння окупації. Щоб відобразити нову реальність, використовуються концепції пролонгованої²⁴⁴, гуманітарної²⁴⁵, трансформаційної, проксі-окупації²⁴⁶ тощо.

Своєрідним ключем до методології доведення вирішального впливу Росії на ситуацію в зонах заморожених збройних конфліктів є низка прецедентних рішень Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ), винесених ним щодо жертв збройних конфліктів на Кіпрі, в Молдавії, Грузії та Азербайджані/Вірменії, ситуація в зонах «заморожених конфліктів» яких до певної міри схожа з українськими реаліями.

ЄСПЛ знайшов свого часу вихід з ситуації, коли держава-агресор заперечує свою присутність на окупованих нею територіях, увівши до юридичної практики поняття «ефективний контроль»²⁴⁷.

Слово «ефективний» в цьому контексті не має жодного позитивного значення й означає такий, який існує і має ефект, тобто вплив на процеси на підконтрольних територіях. Якщо суд встановлює, що одна держава здійснює такий ефективний контроль, то її обов'язок захищати права і свободи, визначені Європейською конвенцією, у цій місцевості виникає саме з факту цього контролю, незалежно від того чи здійснюється він безпосередньо – через

242 Окупація. *Лексика*. URL: <https://leksika.com.ua/14560128/ure/okupatsiya>

243 IV Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі від 18.10.1907. Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_222

244 Roberts A. Prolonged military occupation: the Israeli-occupied territories since 1967. *The American journal of international law*. 1990. Vol. 84. Issue 1. P. 44–103.

245 Fox G. *Humanitarian Occupation*. Cambridge, United Kingdom: Cambridge University Press, 2008. P. 2–4.

246 Gilder A. Bringing occupation into the 21st century: the effective implementation of occupation by proxy. *Utrecht Law Review*. 2017. Vol. 13. Issue 1. P. 60–81.

247 Окупація та ефективний контроль: національне сприйняття та міжнародно-правові реалії. МінТОТ. URL: <https://mtot.gov.ua/ua/okupatsiya-ta-efektyvnyj-kontrol-natsionalne-spryjnyattya-ta-mizhnarodno-pravovi-realiyi>

збройні сили держави, або через підлеглі (subordinate) місцеві адміністрації²⁴⁸.

Така підтримка може бути політичною, військовою, економічною, фінансовою, соціальною. Недержавні збройні угруповання можуть створювати органи влади за підтримки іншої держави, яка співпрацює з цими органами та може делегувати до них своїх представників²⁴⁹. Таким чином, відсутність визнання з боку держави-агресора своєї присутності на певній території відтепер не є перешкодою у встановленні цього факту та у відновленні справедливості²⁵⁰.

Як впливає з судових рішень ЄСПЛ, комплексними ознаками ефективного контролю/ефективного керівництва чи, принаймні вирішального впливу Росії на так звану «ІМР» (тобто фактичної окупації певної території Молдавії) є:

- розміщення на цій території військових частин чи/та військового обладнання певної країни (в тому числі всупереч раніше досягнутим домовленостям щодо їх виводу, як це було у Молдавії та Грузії);
- участь у військових діях громадян Росії, які не проживають у цьому регіоні;
- створення можливостей для озброєння сепаратистів за рахунок складів військових гарнізонів, які базуються на цій території. Передача сепаратистам зброї та боеприпасів;
- порушення принципів нейтралітету підрозділами збройних сил, які мають виконувати миротворчі функції.

Безумовними ознаками ефективного контролю також є: пряма участь збройних сил Росії у військових діях на боці сепаратистів; військове та політичне сприяння приходу сепаратистів до влади; координація дій сепаратистів з боку Росії. Планування дій сепаратистів та координація дій між збройними силами Росії та озброєними підрозділами сепаратистів.

Висновки щодо фактичної окупації територій невизнаних республік Росією та Вірменією підтверджуються позицією Міжнародної правозахисної організації Human Rights Watch²⁵¹, Законом Грузії «Про

248 Герасименко Є. Щодо «ефективного контролю» і неефективної критики. 17.02.2017. URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2017/02/17/7135511/>

249 «Правова абетка» № 25: ефективний контроль чи окупація? Українська Гельсінська спілка з прав людини. URL: <https://helsinki.org.ua/articles/pravova-abetka-25-efektyvnyj-kontrol-chy-okupatsiya-2/>

250 Разметаєв А. С. «Ефективний контроль» як базовий концепт сучасного дискурсу окупаційних режимів: політико-інституційний вимір. *Сучасне суспільство*. 2018. Вип. 1. С. 142.

251 Law on Occupation and Effective Control. Human Rights Watch. URL: <https://www.hrw.org/news/2008/08/26/law-occupation-and-effective-control>

окуповані території» від 23 жовтня 2008 р.²⁵², Рішенням Конституційного суду Молдови від 2 травня 2017 р.²⁵³ та Резолюцією Генеральної асамблеї ООН 62/243 від 14 березня 2008 р. «Становище на окупованих територіях Азербайджану»²⁵⁴.

Виходячи з цього, правомірним і найбільш адекватним для псевдодержав на пострадянському просторі є застосування термінів «окуповані території», або «території, які перебувають під ефективним контролем Росії», а на позначення органів цивільного управління цими територіями під час окупації доцільніше вживати термін окупаційна адміністрація (від лат. *administratio* – керування, управління) – у значенні група людей, які здійснюють оперативне управління певними територіями, забезпечують організацію та контроль за функціонуванням таких територій²⁵⁵. «ЛНР», «ДНР», «Республіка Південна Осетія», «ПМР», «Республіка Абхазія» є назвами окупованих територій, проголошеними окупантами і у дискурсивному плані – концептами, створеними державою-агресором для маскуванню своєї агресії й окупації чужих територій.

Створення маріонеткових державних утворень, які були б залежні від імперії та стали інструментом її впливу на сусідні держави, не є виключно винаходом В. Путіна, В. Герасимова, В. Суркова або якихось інших представників сучасної Росії. Таку практику РФ перейняла у Радянської Росії, яка успішно застосовувала маріонеткові та фейкові держави в 1918–1921 рр. проти своїх ворогів, зокрема – Української Народної Республіки.

Тоді радянські пропагандисти, вихолощуючи саму ідею республіканської форми правління, запропонували називати самопроголошені невизнані державні утворення на окупованих Радянською Росією територіях словом «республіка»: так звані «Українська Народна Республіка Рад», «Донецько-Криворізька Республіка», «Одеська Радянська Республіка», «Кримська Радянська Соціалістична Республіка», «Українська Соціалістична Радянська Республіка».

Свої фейкові/квазідержавні утворення на окупованих територіях також створювали фашистська Італія (наприклад, Піндське кня-

252 Об оккупированных территориях: Закон Грузии. URL: <https://matsne.gov.ge/en/document/download/19132/5/ru/pdf>

253 Curtea Constituțională a Republicii Moldova. Hotărâre privind interpretarea articolului 11 din Constituție (neutralitatea permanentă) (Sesizarea nr. 37b/2014) 2 mai 2017. URL: <http://www.constcourt.md/ccdocview.php?tip=hotariri&docid=613&l=ro>

254 Положение на оккупированных территориях Азербайджана. 62/243. URL: https://www.un.org/ru/ga/62/docs/62_545-557.pdf

255 Administration definition and meaning. Collins English Dictionary. URL: <https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/administration>

зівство), нацистська Німеччина (наприклад, Протекторат Богемії та Моравії; Італійська соціальна республіка) та мілітаристська Японія (наприклад, Держава Маньчжурія; Менцзян).

У той же час маріонеткові державні утворення хоч і є квазідержавами²⁵⁶, але в переважній більшості випадків мета їхнього створення – замаскувати факт окупації територій, якщо агресор не бажає це робити відкрито, а зовсім не сепаратизація місцевої спільноти.

Досліджувані нами маріонеткові державні утворення пострадянського простору мали одну спільну для всіх рису – підвищену концентрацію проживаючих носіїв так званої «радянської» ідентичності – наднаціональної спільноти, яка сформувалася під впливом радянської пропаганди та способу життя впродовж 70 років існування СРСР. До прикладу, в Україні відмінність між процесами радянзації Криму та Донбасу полягала у тому, що основою нового населення Донбасу стали робітники металургійних підприємств та шахтарі, а до Криму активно переселялися відставні військовослужбовці та партійна номенклатура на заміну депортованим звідти у 1944 р. кримським татарам.

Російська Федерація з метою реалізації неоімперських амбіцій активно застосовувала радянські пропагандистські штампи, до яких жителі вказаних регіонів були більш вразливими²⁵⁷, а тому менше опиралися вторгненню російських військ та диверсантів.

Окуповані Росією території виступають майданчиком для відпрацювання певних соціальних технологій, структур влади, які згодом можуть бути застосовані до іншої частини територій країни, яка зазнала агресії. Ще одне завдання – проникнення, метастазування певних ідей (наративів), способу життя, управлінських структур у державу-жертву²⁵⁸. Тоді окупована територія виступає своєрідним «зворотним фракталом»²⁵⁹ – структурою, що намагається повторити себе у більшому масштабі. Проти держави-жертви, яку імперія не має

256 Квазідержава (англ. quasi-state, від лат. quasi — «немов, майже», буквально – майже держава) – державне утворення, чие суспільство та державні інститути настільки слабкі і нерозвинуті, що суверенітет не має сенсу. Першопочатково вживалося щодо т.зв. «країн третього світу», а в сучасній українській історіографії – щодо самопроголошених невизнаних державних утворень.

257 Асланов С. Невизнані квазідержавні утворення як фактор етнополітичної нестабільності в Україні. *Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2015. Вип. 1. С. 209.

258 Кордун О. О. Знач. твір. С. 54–73.

259 Фрактальна теорія є найвизначнішим досягненням французько-американського математика Б. Мандельброта, яку він ввів в публічний дискурс в 1975 р. Фрактал – це множина, яка має самоподібні складові частинки. Фрактальні властивості має безліч об'єктів у природі: сніжинки, хмари, блискавки, моря та океани, гори, рослини, кровоносна й дихальна системи та ін.

ресурсів поглинути миттєво, застосовується стратегія «поїдання торта» – розділення її на менші частини, кожна з яких буде поступово одна за одною окупована.

Участь Росії у збройних конфліктах є частиною добре відпрацьованого цією країною механізму ведення гібридних воєн, які відіграють значну роль у російській експансії на пострадянському просторі в цілому та у війні з Україною зокрема. Керівництво РФ з самого початку існування Співдружності Незалежних Держав (далі – СНД) намагалося використовувати «слабкі місця» колишніх союзних республік для того, щоб тримати їх «у покорі» та зберегти у статусі власних сателітів²⁶⁰.

Ще в 1990 р. головою Верховної Ради СРСР А. Лук'яновим була сформульована політична доктрина (так звана «доктрина Лук'янова»), згідно з якою для призупинення розпаду СРСР передбачалося розпочати політичний та силовий спротив тієї частини жителів союзних республік, які не бажали розпаду Радянського Союзу. Один зі співавторів цієї доктрини – «чорний полковник» В. Алксніс, пригадував: «Я стояв біля витоків цієї «республіки» («Придністровської Молдавської Республіки»). Все починалося ще на початку 1990-х з так званої доктрини Лук'янова, яку розробила депутатська група «Союз», я був одним з авторів цієї доктрини. Її суть полягала в тому, щоб дати Росії можливість зберегти свій вплив по всьому простору Радянського Союзу. Цього можна було досягти, тільки підтримуючи сепаратистські настрої всередині колишніх союзних республік, створенням так званих гарячих точок»²⁶¹.

В тих нових незалежних державах, які на початку 1990-х рр. проявляли «надмірні» зусилля до самостійності (Молдова, Грузія, Азербайджан), РФ було вигідно підтримувати внутрішні протиріччя, які переростали у збройні конфлікти. Так на території трьох вищезгаданих держав у зонах конфліктів за підтримки російської армії та спецслужб на початку 1990-х рр. утворилося чотири маріонеткові квазідержави: так звані «Придністровська Молдавська Республіка» («ПМР»), «Нагірно-Карабаська Республіка» («НКР»), «Республіка Абхазія» («РА») та «Республіка Південна Осетія» («РПО»)»²⁶². Окремі російські дослідники, на-

260 Інтеграційні виміри трансформації пострадянського простору: монографія / за заг. ред. канд. іст. наук, доцента А.Г. Бульвінського. К.: ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2020. С. 336–363.

261 Зыгарь М., Соловьев В. Референдум о зависимости. 18.09.2006. URL: <https://www.kommersant.ru/doc/705497>.

262 Сафар'янс Є. В. Квазідержави пострадянського простору: причини та передумови їхньої появи. *Історичні передумови становлення зовнішньополітичної орієнтації країн пострадянського простору: збірник наукових праць* / за заг. ред. канд. іст. наук, доцента А. Г. Бульвінського. К.: ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2020. С. 159–173.

приклад А. Язькова, погоджуються з твердженням, що саме російські «миротворчі» сили посприяли насильницькому відділенню чотирьох вищезазначених територій від Молдови, Грузії та Азербайджану²⁶³.

В усіх чотирьох випадках РФ брала не лише воєнну, але й політичну участь у спробах легітимізації квазідержав. За даними українського дослідника О. Лавера²⁶⁴, війна у регіоні Придністров'я в 1992 р. забрала життя 3,7 тис. осіб. У війні на території Абхазії в 1992–1994 рр. загинуло близько 6,8 тис. осіб. У Цхінвальському регіоні у 1991–1992 рр. загинуло і пропало безвісти з обох боків приблизно 1,1 тис. осіб, у 2008 р. – понад 500 осіб, при цьому налічується до 400 тис. грузинів-біженців з території Цхінвальського регіону Грузії. У конфлікті за Нагірний Карабах протягом 1988–1994 рр. нараховується до 30 тис. загиблих.

Для того, щоб зрозуміти умови, в яких російська агентура та армія створювали квазідержави пострадянського простору, розглянемо ці регіони в історичній ретроспективі.

Абхазі мають давню державницьку традицію. Цей факт сприяє збереженню ними окремої ідентичності яка, щоправда, в роки СРСР запозичила окремі риси «радянської» ідентичності. Ще наприкінці VIII ст. правитель Леон II здобув незалежність Абхазії від Візантії. З X по XIII ст. Абхазія перебувала у складі Грузинського царства, потім в XV–XVI ст. була частиною князівства Сабедіано. В XVI ст. стала васалом Османської імперії. Населення Абхазії в цей час прийняло іслам. Абхазі регулярно повставали проти османів, у 1810 р. Абхазія стала автономним князівством Російської імперії. Проте в 1866 р. автономію було скасовано, що стало причиною повстання, яке було жорстко придушене. Багато абхазців були змушені емігрувати до Туреччини. Під час революції та громадянської війни 1917–1921 рр. Абхазія мала нетривалий період незалежності, з грудня 1922 р. включена до складу СРСР. В лютому 1931 р. було створено Автономну Соціалістичну Радянську Республіку Абхазія (АСРРА) у складі Грузинської РСР²⁶⁵.

Абхазьке населення періодично організовувало протести з вимогою виходу зі складу Грузинської РСР, наприклад, у 1957, 1967 та 1978 рр. 18 березня 1989 р. у черговий раз жителі Абхазької Авто-

263 Язькова А.А. Оторвите глаза от прицелов. Необходим поиск разумных решений невооруженным взглядом. *Новая газета*. 2002. № 23. 01 апреля. URL: http://web.archive.org/web/20140903113756/http://uisrussia.msu.ru/docs/nov/2002/23/nov_2002_23_23.htm#

264 Лавер О. Г. Війни та народонаселення країн світу у XX–XXI ст. (1900–2016 рр.): статистичне дослідження: монографія; вид. 2-ге, перероб. і допов. Ужгород: ДВНЗ УжНУ, 2018. 757 с.

265 Сафар'янс Є. В. Зазнач. твір.

номної Радянської Соціалістичної Республіки (ААРСР) почали вимагати відновлення у статусі союзної республіки. В липні 1989 р. під час зіткнень між грузинами та абхазцями загинуло 16 осіб. 25 серпня 1990 р. було прийнято так звану «Декларацію про Державний суверенітет Абхазької Радянської Соціалістичної Республіки»²⁶⁶, яка суперечила Конституції СРСР та Грузинської РСР.

28 лютого 1991 р. Верховна рада Грузинської РСР заборонила на території республіки проведення референдуму щодо збереження СРСР, а на противагу запропонувала референдум щодо відновлення незалежності Грузії, яку підтримали 99% грузинів. У той же час переважна більшість абхазів підтримали рішення залишитися в СРСР, а після його розпаду ввійти до складу СНД. Влітку 1992 р. Грузія вирішила повернутися до Конституції 1921 р. Абхазія у відповідь денонсувала Конституцію Абхазької АРСР та повернулася до Конституції 1925 р., згідно з якою вона знову ставала суверенною державою в конфедерації з Грузією. Відмінні погляди обох сторін на політичний статус Абхазького регіону спричинили тривалий військовий конфлікт між Грузією та абхазькими бойовиками, яким військову, політичну та матеріальну підтримку надала РФ.

Маріонеткову «РА» російська влада намагалася легітимізувати з допомогою Московської угоди 3 вересня 1992 р., Сочинської угоди 27 липня 1993 р. та Московської угоди 14 травня 1994 р. В усіх трьох угодах Кремль виступав у якості «посередника» мирних переговорів та «гаранта» миру. Новою «конституцією» від 26 листопада 1994 р. та за результатами «референдуму» 1999 р. «РА» проголосила незалежність, яку міжнародна спільнота не визнала. З 1994 р. конфлікт «заморозили», проте активні дії відновилися під час російсько-грузинської війни у серпні 2008 р.²⁶⁷. 26 серпня 2008 р. РФ офіційно визнала незалежність «РА», таким чином ставши першою державою-членом ООН, яка визнала цю квазідержаву.

Маріонеткову «РА» визнали лише чотири маргінальні держави-члени ООН – Нікарагуа, Венесуела, Науру та Сирія, політичне рішення яких було продиктоване умовами вигідних угод з РФ або політичної, економічної чи військової залежності від неї. Острівні держави Вануату та Тувалу визнали незалежність «РА» у 2012 р. в обмін на фінансову допомогу, але відкликали своє визнання відповідно

266 Декларация о государственном суверенитете Абхазской Советской Социалистической Республики. URL: <https://web.archive.org/web/20171222052400/http://do.gendocs.ru/docs/index-40781.html?page=29#1358775>

267 Лемак В., Пеца Д. Квазідержави на пострадянському просторі: порівняльно-правові аспекти. *Форум права*. 2015. № 4. С. 151

у 2013 та 2014 рр. Також «РА» визнали залежні від РФ квазідержави пострадянського простору²⁶⁸.

Реальні «зовнішньополітичні» зв'язки «РА» розкриває структура представництва цієї самопроголошеної республіки за кордоном: чотири посольства у Росії, Сирії, Венесуелі та «РПО». У 2020 р. спостерігалася інтенсифікація відносин з Сирією. Відбулося кілька взаємних робочих та офіційних візитів²⁶⁹, урочисто відкрито посольство у Сирії; підписано ряд документів. Реальним міжнародним майданчиком для ватажків «РА» є участь у Міжнародних Женевських дискусіях з безпеки і стабільності в Закавказзі. У 2019 р. відбулося чотири раунди Женевських дискусій.

Абхазці вважаються частиною черкеського світу, а абхазська мова належить до абаза-черкеських мов. З цієї причини «РА» мала лобістів в особі черкеської діаспори в РФ та ще в 50 країнах. Протягом п'яти років після війни 1992–1993 рр. черкеський світ залишався єдиним реальним прихильником «РА», вважаючи її першою територією в черкесько-абазькій родині, яка стала незалежною. Визнаючи важливість черкеської громади в її справах, Абхазія налагодила стосунки з черкеськими республіками РФ (Адігея, Кабардино-Балкарія та Карачаєво-Черкесія).

У жовтні 2008 р. делегація Абхазії взяла участь у черкеському дні в Європейському парламенті. Д. Оздемір, впливовий німецький політик черкеського походження, організував зустріч з 30 членами парламенту. Потужні черкеські організації лобіювали економічні та політичні інтереси ватажків «РА» в Туреччині. Так, у вересні 2009 р. представник МЗС Туреччини Ю. Евікоз побував у Сухумі, де зустрівся з ватажками абхазьких бойовиків. Це був перший візит в «РА» іноземного національного дипломата після війни в серпня 2008 р. У 2011 р. так званий «президент РА» С. Багапш навіть відвідав Туреччину, хоча так і не зміг зустрітися з чиновниками. Відверто пасивна позиція «РА» під час двох чеченських війн зумовила втрату підтримки черкеського руху і, водночас, дозволила їй отримати прихильність РФ.

Ставка у налагодженні неофіційних відносин «РА» з іншими країнами світу робиться на контакти з міжнародними недержавними

268 Сафар'янс Є. В. Зазнач. твір. С. 170.

269 Даур Кове принял участие в церемонии открытия международной конференции в Сирии. *Министерство иностранных дел Республики Абхазия*. 11.11.2020. URL: <http://mfaapsny.org/ru/allnews/news/visits/daur-kove-prinyal-uchastie-v-tseremonii-otkrytiya-mezhdunarodnoy-konferentsii-v-sirii/>; О встрече Даура Кове с Хусейном Арнус. *Министерство иностранных дел Республики Абхазия*. 12.11.2020. URL: http://mfaapsny.org/ru/allnews/news/statements_speeches/o-vstreche-daura-kove-s-khuseynom-arnus-/

структурами на кшталт громадських організацій, фондів чи ЗМІ. Також здійснюються спроби зав'язати контакти з окремими особами – громадянами відповідних країн, які призначаються «послами» чи «представниками МЗС». Подібні контакти намагаються зав'язати і на рівні мерів окремих міст. Так, був підписаний протокол про дружбу і співробітництво між м. Гагра та м. Саррок на Сардинії.

Особливим способом нагадати про себе світові є надсилання «дипломатичних нот» у притаманному кавказьким народом стилі, тематика яких стосується днів незалежності, виборів, днів народження та будь-яких інших випадків для демонстрації своєї суб'єктності. За посередництва таких нот вони взаємодіють не лише з Росією, але й з віддаленими тихоокеанськими островами чи країнами Латинської Америки, з якими «республіка» не пов'язана жодними значущими політичними, економічними чи військовими зв'язками²⁷⁰.

Прапор «РА» копіює прапор Горської Республіки 1918 р. Герб «РА» являє собою срібляно-зелений щит із золотою облямівкою, на якому зображений стріляючий з лука золотий абхазський вершник (богатир Сасриква на коні Бзоу). Офіційними мовами «РА» є абхазська та російська, а валютою – російський рубль.

Наразі «РА» перебуває в глибокій фінансово-економічній, військовій та політичній залежності від Російської Федерації. Більшість населення Абхазії має російські паспорти (з 2000 р. Росія стала активно пропонувати жителям республіки своє громадянство і видавати російські паспорти). За деякими оцінками, вже до 2006 р. такі паспорти отримали понад 80% жителів²⁷¹. Росія надає допомогу «РА» в будівництві ключових соціальних об'єктів та інфраструктури. На такі інвестиційні програми впродовж останніх років Москва перерахувала близько 40 млрд руб.²⁷².

Подібна доля й у іншого російського маріонеткового утворення на території Грузії – так званої «РПО». Регіон Шида-Картлі («Внутрішня Картлі», Цхінвальський регіон, також відомий під російською назвою «Південна Осетія») ще наприкінці XIX ст. був заселений переважно грузинами. Міграційні процеси початку XX ст. сприяли колонізації цього регіону осетинами. У 1918–1920 рр. територія нинішнього

270 Pacher A. Abkhazia's Diplomacy: Foreign Relations Beyond Russia. 02.10.2017. URL: <https://www.cacianalyst.org/publications/analytical-articles/item/13474-abkhazias-diplomacy-foreign-relations-beyond-russia.html>

271 Живущие Неопределенностью. Положение этнических грузин, возвращающихся в Гальский район Абхазии. 15.07.2011. URL: <https://www.hrw.org/ru/report/2011/07/15/256227>

272 Глава Абхазии призвал использовать «средства РФ с максимальным эффектом». 20.08.2020. URL: <https://regnum.ru/news/economy/3041846.html>

Цхінвальського регіону стала плацдармом для організованих більшовицькими диверсантами трьох повстань проти законно обраної влади демократичної Грузії. Їх метою було встановлення радянської влади і приєднання регіону до РСФРР. Усі вони зазнали поразки, однак на знак визнання заслуг осетинів у поваленні законної влади Грузії 20 квітня 1922 р. у складі Грузинської РСР було створено Південноосетинську автономну область, яка увійшла окремим суб'єктом до Закавказької Федерації, а в 1936 р. – до складу Грузинської РСР. Таким чином, було свідомо закладено основу для майбутнього грузинсько-осетинського протистояння²⁷³.

У 1920-х рр. навіть існувала пропозиція об'єднання з Північною Осетією, що на той час була у складі РСФРР, але А. Мікоян виступив проти такого рішення²⁷⁴.

Паралельно з подіями в Абхазії осетини в 1989 р. також почали вимагати розширення автономії, а 10 листопада 1989 р. було ухвалене рішення про створення автономної республіки. В столиці самопроголошеної автономної республіки в листопаді 1989 р. виникли сутички між грузинами, осетинами та радянською міліцією. 20 вересня 1990 р. була проголошена незалежність «РПО», таке рішення влада Грузії засудила. 11 грудня 1990 р. влада Грузії оголосила надзвичайний стан, а 6 січня 1991 р. ввела підрозділи міліції на територію Південноосетинської автономної області. Військові зіткнення продовжувалися в 1991–1992 рр. і припинилися би набагато раніше, якби РФ не надавала осетинським бойовикам військову, матеріальну та політичну підтримку.

14 червня 1992 р. під час підписання Дагомиських угод влада Грузії визнала фактичне існування на частині власної території утворення під назвою «РПО», РФ була оформлена «посередником» миру, а російські війська на території «РПО» визнані в статусі «миротворців».

До 2008 р. конфлікт перебував у «замороженому» стані. 7 серпня 2008 р. російські війська вторглися на територію Грузії під приводом необхідності захисту громадян Росії (жителів Цхінвальського регіону, яким незаконно роздали громадянство РФ), окупували більшу частину Західної Грузії та наблизилися до Тбілісі на відстань у 30 кілометрів. Після міжнародного втручання російські війська були передислоковані в два грузинські регіони – до Абхазії та Цхінвальського

273 Алексейченко О. В. Етнополітичні конфлікти в регіоні південного Кавказу: історико-політичні передумови. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2013. Вип. 116(1). С. 61–69.

274 Сафар'янс Є.В. Зазнач. твір. С. 159–173.

регіону. Пізніше Росія визнала окуповані території «незалежними», призначивши там свою маріонеткову владу. До сьогодні ці території (20% територій Грузії) перебувають під російською окупацією, що підтверджено і визнано міжнародною спільнотою. На окупованих територіях Грузії наразі дислоковано до 10 тис. російських військово-вослужбовців²⁷⁵.

Попри це, РФ стверджує, що не була державою-окупантом з точки зору міжнародного права. На думку РФ, «чисельність російських військ, дислокованих у Південній Осетії та Абхазії ...не дозволяє Росії на практиці встановити ефективний контроль над цими територіями, загальна площа яких становить 12,5 тис. кв. км». Однак у звіті Міжнародної кризової групи²⁷⁶ йдеться, що оскільки Росія контролює «кордони», дороги та море Абхазької Автономної Республіки та Цхінвальського регіону, їй не потрібна постійна масована присутність. У разі потреби РФ може на свій розсуд перекидати військову техніку та війська в контрольовані нею території Грузії.

26 серпня 2008 р. РФ спільно із залежною від неї «РА» визнала «РПО». Аналогічну процедуру було здійснено союзниками РФ – Нікарагуа, Венесуелою, Науру та Сирією, а також залежними від РФ квазідержавами²⁷⁷. Згадувані вище острівні держави Вануату та Тувалу також визнали незалежність «РПО» у 2012 р. і відкликали своє визнання відповідно у 2013 та 2014 рр.

Спільним для «РА» і «РПО» є пошук механізмів та каналів для подальшого міжнародного визнання їх «незалежності». Ставка робиться на засоби та методи, характерні для так званої громадської/народної (інколи партизанської) дипломатії (Track II Diplomacy²⁷⁸, чи, радше, Track 1,5 Diplomacy²⁷⁹) – такої діяльності на міжнародній арені, яка використовує інструменти, канали та інституції, що відрізняються від класичних та здійснюються у співпраці «державних» та «недержавних» інституцій.

Окрім «держави» агентами такої дипломатії виступають неурядові суб'єкти різного типу: освітні, культурні, спортивні установи та інші типи неурядових суб'єктів, та навіть окремі особи. «У Абхазії і Пів-

275 Лемак В., Пеца Д. Зазнач. твір. С. 150–154.

276 Occupied territories of Georgia. URL: https://ru.qaz.wiki/wiki/Occupied_territories_of_Georgia#Georgian_law

277 Сафар'янс Є.В. Зазнач. твір. С. 170.

278 Chigas Diana. Track II (Citizen) Diplomacy. *Beyond Intractability*. 13.01.2010. URL: https://www.beyondintractability.org/essay/track2_diplomacy

279 Track One and a Half Diplomacy and the Complementarity of Tracks. *Culture of Peace Online Journal*. URL: https://peacemaker.un.org/sites/peacemaker.un.org/files/TrackOneandaHalfDiplomacy_Mapendere.pdf

денної Осетії одні і ті ж цілі і завдання – розширення географії нашої присутності в світі, щоб більше країн дізнавалося про наші держави», – зазначив у 2018 р. «глава МЗС Південної Осетії» Д. Медоев на зустрічі з «главою МЗС Абхазії» Д. Кове²⁸⁰. Однак основний зміст зовнішньополітичної діяльності «республік» складають численні контакти (візити, зустрічі, ноти) по різних напрямках з представниками РФ та країн або утворень, що визнали «РПО» та «РА».

Якщо судити зі структури наявних зовнішніх представництв, коло зовнішніх зв'язків «РПО» є ще вужчим ніж в «РА». Так, відповідно до даних сайту «міністерства закордонних справ РПО», у 2021 р. «республіка» мала два посольства – в Росії та спільне для Венесуели й Нікарагуа, а також «посольство» та «офіційні представництва» в «Абхазії», «ПМР», «ДНР» та «ЛНР»²⁸¹. За повідомленнями «МЗС РПО» впродовж 2014–2019 рр. відбулося підписання угод про співробітництво між Цхинвалі та італійським містами Ланузей (Сардинія) і Рандаццо (Катанія)²⁸².

«Пропозиції» від «РПО» щодо входження до складу Росії неодноразово надходили ще до визнання її РФ, починаючи з першого засідання «парламенту» у грудні 1990 р. У червні 2004 р. «РПО» зверталася до Держдуми та Ради Федерації з проханням про входження до РФ, але Конституційний суд у відповідь на запит депутатів роз'яснив, що такі питання слід вирішувати виключно через Тбілісі. У 2006 р. «РПО» звернулася до Конституційного суду РФ з проханням про визнання «РПО» частиною Росії на тій підставі, що існує документ про входження єдиної Осетії до складу Російської імперії в 1774 р. Протягом 2008–2020 рр. прозвучала низка заяв адміністрації «РПО» щодо готовності «республіки» увійти як до складу Союзної держави Росії та Білорусії, так і безпосередньо до складу Росії на правах одного з суб'єктів федерації²⁸³.

У практичній площині різниця між «зовнішньополітичною діяльністю» двох маріонеткових утворень, на окупованих росіянами грузинських територіях, визначається баченням їх майбутнього. Основна відмінність політичних цілей полягає у декларованому окупаційною адміністрацією та закріпленому у свідомості більшості населення

280 Дмитрий Медоев: поиск друзей Абхазии и Южной Осетии должен продолжаться. 03.10.2018. URL: <https://sputnik-abkhazia.ru/Abkhazia/20181003/1025187873/vstrecha-medoeva-i-kove.html>

281 Загранучреждения. Министерство иностранных дел Республики Южная Осетия. URL: <https://www.mfarso.su/ru/node/3335>

282 Мауро Мурджиа о сотрудничестве Рандаццо и Цхинвала: будем развивать туризм. 16.05.2019. URL: <https://sputnik-ossetia.ru/20190516/Mauro-Murdzhia-o-sotrudnichestve-Rodnatstso-i-Tskhinvala-budem-razvivat-turizm-8606845.html>

283 Южная Осетия только «за». 02.08.2011. URL: <https://www.interfax.ru/russia/201904>

ставленні до питання об'єднання з Росією. На відміну від «РПО», де домінує дискурс щодо необхідності входження цих територій до складу РФ, в «РА» після двох невдалих спроб у 1995 та 2001 рр. «подання заявки» на приєднання до Росії почали культивувати думку щодо доцільності «збереження і розвитку незалежності»²⁸⁴.

Трохи інакшою є ситуація з «НКР», яка по суті тривалий час була маріонетковим державним утворенням Республіки Вірменія і лише з 2020 р. остаточно потрапила під військовий контроль РФ.

В декларації «Про державну незалежність Нагірно-Карабаської Республіки» від 6 січня 1992 р. зазначається, що основними мотивами «проголошення незалежності НКР» були нормалізація відносин між вірменськими і азербайджанськими народами, бажання захистити «населення НКР» від «агресії і загрози фізичного знищення», а в «зовнішній політиці» квазідержава висловлювала «готовність до встановлення рівноправних і взаємовигідних відносин з усіма державами і співдружностями держав», а також визначала, що планує поважати та слідувати «принципам Загальної декларації прав людини, Міжнародного пакту щодо економічних, соціальних та культурних прав, заключного документу Віденської зустрічі країн-учасниць Європейської наради з безпеки та співробітництва, інших загально-визнаних норм міжнародного права...»²⁸⁵. Ці положення в 2006 р. були закріплені в преамбулі та статтях так званої «першої Конституції НКР», зокрема в ст. 12 зазначалося, що «зовнішня політика Нагірно-Карабаської Республіки здійснюється у відповідності з загальноприйнятими принципами та нормами міжнародного права»²⁸⁶.

Ідеологічною основою для проголошення та утвердження «НКР» є власне трактування історичного минулого регіону, відповідно до якого вказана територія є «невід'ємною частиною» історичної Вірменії та вірменського культурного простору. Так, у ст. 10 «конституції» Вірменська апостольська церква визнається «національною церквою»; в ст. 60 однією з головних задач держави визнається «сприяння зміцненню зв'язків з вірменською діаспорою». В ст. 15 «конституції»²⁸⁷ та в «декларації незалежності» офіційною мовою маріонеткової «НКР» визнається вірменська²⁸⁸. Проте ні в «декларації незалежності», ні в

284 Коментарий МИД Республики Абхазия. 11.09.2020. URL: http://mfaapsny.org/ru/allnews/news/statements_speeches/kommentariy-mid-respubliki-abkhaziya26/

285 Декларация о государственной независимости Нагорно-Карабахской Республики. Президент Республики Арцах. URL: <http://president.nkr.am/ru/nkr/nkr2>

286 Конституция Нагорно-Карабахской Республики. URL: http://president.nkr.am/media/documents/constitution/constitution_ru.pdf

287 Там же.

288 Декларация о государственной независимости Нагорно-Карабахской Республики.

першій «конституції» взагалі не згадується про взаємозв'язок і відносини з Республікою Вірменія; згадка про «Матір-Вірменію» присутня лише в преамбулі «конституції» 2017 р.²⁸⁹.

Прапор «НКР»²⁹⁰ є майже точною копією офіційного прапора Вірменії, за виключенням білого п'ятизубчатого ступінчастого килимового візерунку, який відсутній на Державному прапорі Вірменії²⁹¹. Прапор сучасної Вірменії є фактично відновленим прапором Республіки Вірменія (1918–1920), яка в свою чергу, запозичила історичні кольори стягів завершального періоду династії Рубенідів (Кілікійського царства, 1080–1385). Офіційне трактування кольорів прапора «НКР»²⁹² та наявність у ньому класичних кольорів Кілікійського царства свідчать про прагнення вірменів об'єднати усі історичні землі їхнього проживання в єдину державу – «Велику Вірменію» – від Середземного до Каспійського моря.

Вірменська історична традиція простежується і в гербі «НКР», що «являє собою зображення орла з розгорнутими крилами, над якими розходяться промені сонця та розміщена корона династії Арташесидів»²⁹³. За правління цієї античної династії, так званий «Арцах» (як з давніх часів вірмени називали Нагорний Карабах, обидві назви тожонні і записані на гербі) був складовою частиною Великої Вірменії (190 р. до н.е. – 428 р. н.е.). Найбільшого розквіту Вірменська імперія досягла за Арташесіда Тиграна II Великого, державу якого римські автори Марк Юніан Юстин та Гней Помпей Трог називали третьою за могутністю після Риму та Парфії.

Процес формування модерних націй на теренах Європи та Америки зачепив також і вірменське населення. В 1890 р. у м. Тифліс була утворена партія «Дашнакцутюн» («Вірменська революційна співдружність»), яка досі існує та є найстарішою і найпопулярнішою вірменською партією в діаспорі.

Спочатку засновники партії – Х. Мікаелян, Р. Зор'ян та С. Завар'ян – ставили собі за мету лише боротьбу за національно-культурну автономію вірмен в Османській імперії, але вже за кілька років партія

289 Конституция Республики Арцах. *Президент Республики Арцах*. URL: <http://president.nkr.am/media/documents/constitution/Constitution-ru2017.pdf>

290 Государственные символы. *Министерство иностранных дел Республика Арцах*. URL: <http://www.nkr.am/ru/karabakh-state-symbols>

291 Закон Республики Армения о флаге Республики Армения. URL: <http://www.parliament.am/legislation.php?sel=show&ID=2711&lang=rus>

292 Государственные символы. *Президент Республики Арцах*. URL: <http://president.nkr.am/ru/nkr/stateSymbols/>

293 Государственные символы. *Министерство иностранных дел Республика Арцах*. URL: <http://www.nkr.am/ru/karabakh-state-symbols>

очолила збройну боротьбу за відновлення державності на всіх етнічних землях вірмен²⁹⁴.

Саме «дашнакські» добровольці стали ядром майбутньої вірменської армії. У період з 21 по 26 травня 1918 р. вірменські війська зупинили турецьку армію в Сардарapatській битві, а 28 травня 1918 р. була проголошена Республіка Вірменія. Обидві дати – 26 та 28 травня – є важливими державними святами в сучасній Вірменії та офіційними вихідними. В «НКР» офіційним вихідним є лише 28 травня.

За Нагірний Карабах у 1918–1920 рр. Республіка Вірменія вела війну з Азербайджанською Демократичною Республікою. На західному напрямку вірмени продовжували протистояння з «кемалістською» Туреччиною. Радянська Росія скористалася цим конфліктом і наприкінці квітня 1920 р. Азербайджан було окуповано більшовицькими військами.

Москва, воюючи від імені проголошеної 28 квітня 1920 р. Азербайджанської Радянської Соціалістичної Республіки, посилила її своїми військами та відвоювала у Вірменії Карабах, Нахічевань, Зангезур, які за результатами перемир'я були приєднані до Азербайджанської РСР. Після капітуляції Республіки Вірменія 2 грудня 1920 р., виходячи з логіки радянської «Декларації прав народів Росії», територія Нагорного Карабаху, 94% населення якого склали вірмени, мала бути включена до складу щойно проголошеної Вірменської РСР.

Проте Кремль щодо цієї території мав інші плани: за участі Й. Сталіна Кавказьке бюро ЦК 4 липня 1921 р. офіційно приєднало Карабах до Азербайджанської РСР, натомість до складу Вірменської РСР були включені окремі азербайджанські поселення. Таке рішення, яке в подальшому заклало основу для ще більшого міжетнічного конфлікту, мало на меті унеможливити або хоча б максимально ускладнити відділення республік від СРСР. Радянська влада впродовж 65 років контролювала ситуацію в регіоні і миттєво придушувала будь-які спроби обох народів здобути право на самовизначення.

Поразка у визвольній боротьбі змусила вірменських патріотів залишити батьківщину і виїхати в еміграцію. Саме в екзилі дашнаки Г. Нжде²⁹⁵ та А. Асатрян розробили ідеологію авторитарного радикального націоналізму, який отримав назву цехакронізм (вірм. Շեղախոնություն – цехакронутюн). Головною ідеєю цієї доктрини є положення про те, що найвищою цінністю індивіда є його нація, поза якою він не має можливості повноцінно існувати. Метою існування цехакронізму визначалося об'єднання вірменського народу в єдину

294 Հայ Յեղափոխական Դաշնակցությունը ԾՐԱԳԻՐ URL: <https://www.arfd.am/program/>
295 «Խանդը», թիվ 1, էջ 32–37.

державу на всій території його історичного проживання (в межах «Великої Вірменії»).

Цілком закономірним результатом вірменської національної ностальгії за «втраченими територіями», а з боку вірмен «Арцаху» – ностальгії за «втраченою батьківщиною», став запит, надісланий до Москви в серпні 1987 р. Академією наук Вірменської РСР, з пропозицією передачі Нагірно-Карабахської автономної області (НКАО) та Нахичеванської АРСР до складу Вірменської РСР. Під зверненням було зібрано близько 75–80 тис. підписів. За даними Ч. А. Султанова, в січні 1988 р. в НКАО поширювались агітаційні листівки з таким текстом: «Настав час для проведення на провідних підприємствах, в колгоспах і радгоспах області загальних партійних, профспілкових і комсомольських зборів, до порядку денного яких потрібно включити питання про возз'єднання Карабаху з Матір'ю-Батьківщиною. Дух гласності і демократії має стати імпульсом для відкритого і відвертого обговорення цього питання. Виписки з резолюцій цих зборів, завірені відповідними печатками, необхідно відправляти в ЦК КПРС»²⁹⁶. Зрозуміло, що під «Матір'ю-Батьківщиною» автори листівки мали на увазі саме Вірменію. Вже 8 лютого 1988 р. вірмени Степанакерту збирали підписи під петицією передати НКАО зі складу Азербайджанської до складу Вірменської РСР.

Однак виступ другого секретаря ЦК КП Азербайджану В. Коновалова 12 лютого 1988 р., під час якого він зазначив, що «Карабах завжди процвітав, перебуваючи у складі республіки, він був, є і буде невід'ємною частиною Азербайджану»²⁹⁷, визначив курс на загострення конфлікту з вірменами. Діяльність вірмен Карабаху координував комітет «Крунк» («Журавель»), у Єревані було створено Організаційний комітет возз'єднання «Карабах». На думку Т. де Ваала лідери організації виявилися «носіями ...давньої ідеї єднання всіх вірмен світу від Бейрута до Лос-Анджелеса, довкола спільних націоналістичних ідей...»²⁹⁸.

Фактично протести підтримували націоналістично налаштовані вірмени, які попри тривалу радянізацію, були виховані в дусі партії «Даштакцутюн» та цехакронізму. Стійку позицію щодо приналежності НКАО зайняли бакинська партійна номенклатура та азербайджанська націоналістично налаштована інтелігенція. 3

296 Султанов Ч.А. Последний удар Империи. URL: <http://www.sultanov.azeriland.com/books/impery/book.php>

297 Там же.

298 Ваал Т. «Черный сад». Глава 4. 1988–1989 гг. Кризис в Армении. URL: http://news.bbc.co.uk/hi/russian/in_depth/newsid_4658000/4658961.stm

20 лютого 1988 р. мирні протести переросли у криваві сутички між вірменами та азербайджанцями. Ігнорування проблеми Кремлем посприяло зростанню сепаратистських тенденцій в НКАО та переростанню сутичок між вірменами та азербайджанцями в повноцінну війну.

Варто зауважити, що саме «дашнаки» відіграли вирішальну роль в обороні вірменських поселень під час Першої Карабаської війни (1988–1994). Членами цієї партії були «перший голова ВР НКР» А. Мкртчян, а також вірменські герої війни Т. Крпеян та А. Гулян.

28 серпня 1991 р. Азербайджан проголошує незалежність. У відповідь 2 вересня 1991 р. була проголошена «НКР» на обласній сесії Ради народних депутатів Азербайджанської РСР. 10 грудня 1991 р. на так званому «референдумі» 99,89% виборців (переважно вірмени, азербайджанці бойкотували його) підтримали це рішення. Цілком законно, що результати голосування визнала лише Вірменія. 6 січня 1992 р. було прийнято декларацію «Про державну незалежність Нагірно-Карабаської Республіки»²⁹⁹. В умовах проголошення Азербайджаном курсу на демократизацію та економічну незалежність від Москви, РФ втручається в конфлікт на боці Вірменії та допомагає їй взяти повністю під контроль Кельбаджарський, Лачинський, Кубатлинський, Джебраїльський, Зангеланський райони Азербайджану та частково – Агдамський та Фізулінський.

Під політичним тиском РФ Азербайджан фактично був змушений визнати поразку у війні і погодився на підписання 5 травня 1994 р. з Вірменією Бішкекського протоколу³⁰⁰. Вдячна Росії за військову допомогу Вірменія дозволила в 1995 р. розмістити на своїй території в м. Гюмрі російську військову базу. Конфлікт було заморожено, а маріонеткову «НКР» не визнала жодна держава – член ООН. «Визнали» її лише інші російські маріонеткові утворення – «ПМР», «РА» та «РПО». Війна спричинила масову еміграцію з регіону. Мілітаризація економіки Вірменії, її військово-політична та економічна залежність від РФ призвели до занепаду держави³⁰¹.

«Зовнішньополітична» орієнтація маріонеткової «НКР» продиктована її безпосередньою залежністю від Вірменії. Вірмен-

299 Декларация о государственной независимости Нагорно-Карабахской Республики.

300 Бишкекский протокол. 5 мая 1994 года. URL: <http://www.vn.kazimirov.ru/doc9.htm>

301 Майоров М. Карабах 1988–2020: історія війни в картах. 25.11.2020. URL: https://sensor.net/ru/resonance/3232973/karabakh_1988_2020_storya_vyini_v_kartah

ські війська, чиновники, політики перебувають на території «НКР», її економіка була нерозривно пов'язана з економікою Вірменії. Фактично ми можемо визначати статус «НКР» як маріонеткова квазідержава на окупованих Вірменією територіях Азербайджану.

З огляду на економічну та військово-політичну залежність Вірменії від РФ, «НКР» ще до 2020 р. мала високий ступінь залежності від РФ та відповідну зовнішньополітичну орієнтацію на Росію й інші самопроголошені республіки пострадянського простору. Після Другої Карабаської війни 2020 р. Азербайджан повернув більшу частину окупованих територій під власний контроль, а територія «НКР» яка залишилась, взагалі опинилася під фактичним контролем російських військ. Населення «НКР» має змішану ідентичність: попри самоусвідомлення себе вірменами, місцеве населення також вважає себе одночасно і «радянськими людьми», у переважній більшості говорить російською мовою, міста названі на честь вірменських більшовиків. Ці риси споріднюють «НКР» із іншими квазідержавами регіону.

Так історично склалося, що на кінець 1980-х – початок 1990-х рр. тотальна більшість противників незалежності Молдови проживала на території Дністровського Лівобережжя (так званої Трансністрії), території, яка до 1940 р. мала іншу долю порівняно з Молдовою на правому березі Дністра.

З 1363 по 1569 рр. територія лівого берега Дністра перебувала під контролем Великого князівства Литовського, а з 1569 по 1648 рр. – у складі Речі Посполитої. В 1648–1668 рр. Дністровське Лівобережжя входило до складу Війська Запорозького та Едісанської орди, до 1699 р. було під повним контролем Османської імперії, після чого північна частина Дністровського Лівобережжя повернулася до Речі Посполитої. У 1792–1793 рр. лівий берег Дністра переходить до Російської імперії, ці території були приєднані до Подільської та Херсонської губ.

Під час Української революції 1917–1921 рр. зазначені землі входили до складу УНР, пізніше – окуповані більшовиками, які проголосили в 1919 р. Бессарабську Радянську Соціалістичну Республіку у складі РСФРР. 12 жовтня 1924 р. на підконтрольному більшовикам лівому березі Дністра створюється Молдавська АРСР нібито для забезпечення «історичних прагнень молдавського народу» на возз'єднання з Правобережжям Дністра. Офіційною столицею Молдавської АРСР було визначено контрольований румунами Киши-

нів. Фактичною столицею до 1929 р. була Балта, а у 1929–1940 рр. – Тирасполь.

Правий берег Дністра з 1359 р. був частиною Молдавського князівства, яке з 1513 р. визнало васальну залежність від Османської імперії. З 1812 р. половина Молдавського князівства була окупована російською армією, а у складі Російської імперії з приєднаних територій була утворена Бессарабська губернія. З 1918 р. землі Бессарабської губернії включено до Королівства Румунія, а у 1940 р. під тиском СРСР територія Бессарабії була передана Радянському Союзу. Після Другої світової війни кордон між СРСР та Румунією було визначено за угодою, підписаною 28 червня 1940 р.³⁰²

У часи перебудови, 23 червня 1990 р., Верховна рада Молдавської РСР затвердила Висновок спеціальної комісії щодо пакту Молотова-Ріббентропа, в якому створення Молдавської РСР було визнано незаконним актом, а Бессарабія та Північна Буковина – окупованими Радянським Союзом румунськими територіями.

Таке рішення не сподобалося проросійським агентам впливу в Молдові, які інспірували конфлікт носіїв радянської та молдовської ідентичностей: 19 серпня 1990 р. була проголошена незалежність Гагаузії, а 2 серпня 1990 р. «Придністровська Молдавська Радянська Соціалістична Республіка» (ПМРСР) у складі СРСР³⁰³. Орієнтація на СРСР та бажання зберегти з ним зв'язок за будь-яку ціну засвідчує існування міцної «радянської» ідентичності в Придністров'ї. Унаочненим доказом цього є збереження прапора Молдавської РСР у якості прапора «ПМРСР», а з 5 листопада 1991 р. – «ПМР». Основою «герба ПМР» також взятий герб Молдавської РСР, до якого було додано вузьку блакитну смужку, що символізує Дністер³⁰⁴.

Варто також відзначити, що для носіїв «радянської» ідентичності принциповим питанням було збереження російської мови у статусі державної. Тому ухвалений 1 вересня 1989 р. закон «Щодо функціонування мов на території Молдавської РСР»³⁰⁵, депутатами від придністровських районів був названий «дискримінаційним». У Тирасполі сформовано Об'єднану раду трудових колективів, яка розпочала боротьбу проти цього закону. Окремі учасники руху також виступали

302 Сафар'янс Є. В. Знач. твір.

303 История создания и развития Верховного Совета Приднестровской Молдавской Республики. URL: <http://vspmr.org/about/history/>

304 О государственной символике Приднестровской Молдавской Республики. URL: <http://zakon-pmr.com/DetailDoc.aspx?document=60941>

305 О функционировании языков на территории Молдавской ССР. URL: <http://lex.justice.md/viewdoc.php?action=view&view=doc&id=312813&lang=2>

проти переведення молдавської писемності на латиницю. Після поразки у боротьбі з мовним законом, ОРТК зайнялася процесом створення політичної автономії для носіїв «радянської» ідентичності у складі Молдавської РСР.

У двох ключових документах маріонеткової «ПМР» – «Декларації незалежності ПМРСР» від 25 серпня 1991 р.³⁰⁶ і «Декларації про державний суверенітет ПМРСР» від 8 грудня 1990 р.³⁰⁷, зазначається, що історичною і політико-правовою основою державного самовизначення народів Молдови є оголошення Верховною радою Молдавської РСР незаконним Закону СРСР від 2 серпня 1940 р. «Про утворення Молдавської РСР» та створеної «без врахування думки народів МАРСР».

Отож бачимо, що Лівобережжя та Правобережжя Дністра мали відмінну історичну долю, а тому відрізнялася ідентичність та етнічний склад цих територій, що дозволяло російській агентурі, граючи на суперечностях, посилювати розкол всередині молдовського суспільства.

Напружену ситуацію в молдовському суспільстві можна було б доволі швидко врегулювати, якби у конфлікт в 1992 р. відкрито не втрутилася Російська Федерація, яка зусиллями 14-ї гвардійської армії РФ, дислокованої на території одного з регіонів Молдови, фактично окупувала його. Мотив РФ полягав у бажанні максимально загальмувати розвиток Республіки Молдова, яка вже встигла задекларувати курс на повну незалежність від Кремля.

Москва забезпечувала в регіоні власну військову присутність, а «ПМР» мала використовуватись для дестабілізації політичної та економічної ситуації в Молдові та Україні. Таким чином колишні радянські республіки перетворювались на нову сферу впливу РФ і буферну зону з країнами Східної Європи, які на той час вже декларували свій рух до ЄС та НАТО.

Впродовж тривалого часу Росії вдавалося уникати відповідальності за створення квазідержав на пострадянському просторі та підтримку «тілючих» конфліктів. 7 липня 1992 р. в Молдові під час переговорів з російськими дипломатами було досягнуто припинення вогню. 21 липня 1992 р. у Москві було підписано Угоду про принципи мирного врегулювання збройного конфлікту у Придністровському регіоні Республіки Молдова³⁰⁸ між президентом Молдови М. Снегуром

306 Декларация о независимости Приднестровской Молдавской Республики. URL: <http://mfa-pmr.org/ru/DTr>

307 Декларация о суверенитете ПМССР. URL: <http://newspmr.com/pridnestrove/dekl-gos-pmssr>

308 Соглашение о принципах мирного урегулирования вооруженного конфликта в Приднестровском регионе Республики Молдова. URL: http://mid.gospmr.org/misc/docs_pproc/1992/soгл%20o%20принципах%20мирного%20урегулирования%2092г.pdf

та президентом РФ Б. Єльциним, але за присутності «головнокомандувача ВС ПМР» І. Смірнова.

За результатами угоди Росія фактично змінила статус зі «сторонника конфлікту» на «посередника у вирішенні конфлікту», а її військова присутність в регіоні була оформлена у вигляді «миротворчого контингенту». Московська угода прописана таким чином, що хоч формально і визнається територіальна цілісність Молдови, але «ПМР» отримує право «вирішувати власну долю» у разі будь-якого «неправильного» кроку з боку офіційного Кишинєва. Москва навіть організувала в 2001 р. показове виведення частини власних військ під наглядом ОБСЄ, але це не заважає військовим підрозділам РФ залишатись на теренах «ПМР» і в наш час.

У справі «Мозер проти Молдови і Росії»³⁰⁹ ЄСПЛ дійшов висновку, що високий ступінь залежності «ПМР» від російської підтримки є переконливим доказом того, що РФ продовжує здійснювати ефективний контроль та має вирішальний вплив на придністровських ватажків. «“ПМР” змогла зберігати своє існування, протидіючи молдовським та міжнародним зусиллям вирішити конфлікт та утвердити демократію і верховенство права в регіоні, лише завдяки російській військовій, економічній та політичній підтримці. За цих обставин високий рівень залежності “ПМР” від російської підтримки є вагомою ознакою того, Росія здійснювала ефективний контроль та вирішальний вплив на адміністрацію “ПМР”»³¹⁰. Однак Москва продовжує стверджувати, що рішення ЄСПЛ «суперечить позиції інших міжнародних судів»³¹¹.

Ще в «Декларації про суверенітет»³¹² зазначалося про перепідпорядкування «ПМРСР» напряму Москві, а в «Декларації незалежності»³¹³ згадувалося про можливість розміщення на її території «Збройних сил країн СНД» (звісно, малися на увазі збройні підрозділи РФ) та про «неодноразову відмову Республіки Молдова від пропозиції про

309 Mozer v. the Republic of Moldova and Russia (Application no. 11138/10, 23 February 2016) URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22appno%22:\[%2211138/10%22\],%22itemid%22:\[%22001-161055%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22appno%22:[%2211138/10%22],%22itemid%22:[%22001-161055%22]})

310 Цит. за: Огляд рішень щодо України, які були постановлені за період 25.07.2018 – 17.10.2018. Рішення Європейського суду з прав людини проти України. URL: <https://edera.gitbook.io/human-rights/vipusk-3/main-review>

311 Минюст РФ: решение ЕСПЧ по делу Мозера противоречит позиции других международных судов. 24.02.2016. URL: <https://tass.ru/politika/2691739>

312 Декларация о суверенитете ПМССР. URL: <http://newspmr.com/pridnestrove/dekl-gos-pmssr>

313 Декларация о независимости Приднестровской Молдавской Республики. URL: <http://mfа-pmr.org/ru/DTP>

створення федеративної республіки» як одну з головних причин проголошення «незалежності».

«Зовнішньополітична» орієнтація ватажків «ПМР» на РФ пов'язана не лише із «вдячністю» за військову допомогу під час війни з Молдовою у 1990–1992 рр., але й також із сприйняттям Москви у якості імперського ядра колишнього СРСР. Жителі Придністров'я продовжують ідентифікувати себе з СРСР, вважають себе «радянськими людьми», користуються радянськими паспортами. У цьому контексті Росія для них виступає своєрідною «матір'ю-годувальницею» не лише в світоглядному, але і в матеріальному плані, оскільки майже 40% населення мають російське громадянство, отримують від РФ пенсії та субсидії.

В «конституції» 1995 р.³¹⁴ було також прописано офіційне використання української мови нарівні з молдовською та російською, чим нібито підкреслювався особливий статус України у «зовнішні політиці». В реальності це положення так і не набуло практичного застосування.

Питання інкорпорації квазідержав до складу РФ з певного часу почало цікавити і російських політиків. У березні 2005 р. російська Держдума розглянула законопроект щодо внесення змін до конституційного закону «О порядке принятия в Россию и образования в её составе нового субъекта РФ». Згідно з пропонованими змінами РФ могла б включати квазідержави до свого складу за результатами референдуму, ігноруючи узгодження цього питання з пострадянськими державами, до складу яких території самопроголошених республік офіційно входять. Російський парламент тоді не підтримав таку ініціативу. Більш того, складалося враження, що після Помаранчевої революції в Україні 2004 р., Росія готова нарешті підтримати грузинський план врегулювання конфлікту в Цхінвальському регіоні та «дорожню карту» В. Ющенка щодо врегулювання Придністровського конфлікту. Проте така вдавана «поступливість» російської дипломатії виявилася оманливою.

«Дорожня карта» або «план Ющенка» – проект чинного тоді Президента України В. Ющенка з переліком кроків щодо врегулювання конфлікту в Придністров'ї – було оприлюднено 22 квітня 2005 р. під час саміту «Організації за демократію й економічний розвиток – ГУАМ» в Кишиневі. План з офіційною назвою «До врегулювання – через демократію» складався з 7 пунктів: 1) звернення до ватажків «ПМР» щодо

314 Конституция Приднестровской Молдавской Республики. URL: <http://president.gospmr.org/pravovye-akty/konstitutsiya-pmr/>

створення умов для розвитку демократії та її складових елементів (громадянське суспільство, багатопартійна система); 2) проведення вільних і демократичних виборів до представницьких органів «ПМР» за законами Республіки Молдова; 3) заклик до ЄС, ОБСЄ, РЄ, США та РФ з пропозицією долучитися до контролю демократичності вищезазначених виборів; 4) Україна підтримує наміри ЄС та США врегулювати конфлікт у Придністров'ї; 5) пропозиція трансформації існуючого формату миротворчої діяльності під егідою СНД в міжнародну групу спостерігачів під егідою ОБСЄ; 6) заклик до ватажків «ПМР» з пропозицією допустити моніторингову місію ОБСЄ до перевірки підприємств ВПК; 7) згода України на допуск моніторингової місії ОБСЄ на свою територію для перевірки руху людей та вантажів через спільну ділянку українсько-молдовського кордону; аналогічний заклик до ватажків «ПМР»³¹⁵.

Проте за кілька місяців риторика російської влади змінилася, все частіше почали лунати заклики до застосування «косовської моделі» щодо квазідержав пострадянського простору, особливо на фоні «газової війни» РФ проти України у січні 2006 р. 16 лютого 2006 р. начальник Генштабу ЗС РФ Ю. Балугевський в інтерв'ю журналістам зазначив, що він не збирається реагувати на офіційні заклики Тбілісі щодо виведення російського батальйону з Цхинвальського регіону та підтримувати їх, оскільки це «може спровокувати громадянську війну в Грузії»³¹⁶.

Цілком закономірно, що нова зовнішньополітична лінія Кремля підштовхувала Молдову, Грузію, Азербайджан та Україну до більш різких дій у відповідь. Так, 25 січня 2006 р. почали діяти нові торгові правила перевезення товарів через українсько-молдовський кордон. Відтепер товари з «ПМР» можна було пропустити до України за умови митного оформлення відповідними офіційними структурами Республіки Молдова³¹⁷.

Україна зайняла жорстку позицію вже з 3 березня 2006 р., коли припинила пропуск вантажів з «ПМР» без відповідного митного оформлення. Російська влада назвала такі дії «економічною блокадою», риторика російських ЗМІ стала більш агресивною. 21 березня 2006 р. лідер «ПМР» І. Смірнов відкрито попросив президента РФ

315 Рязанова М. Придністровський конфлікт – зміни формату врегулювання. *Стратегічна панорама*. 2005. № 2. С. 87–88.

316 Арешев А. Принять непризнанных. Новая политика. 28.03.2006. URL: <https://web.archive.org/web/20070826095629/http://www.novopol.ru/article7034.html>

317 Молдавия продолжает торговую войну с Приднестровьем. 25.01.2006. URL: <https://www.rbc.ru/economics/25/01/2006/5703c2a79a7947dde8e0a263>

В. Путіна про «економічну допомогу» та «посилення миротворчого контингенту»³¹⁸. А наступного дня РФ відправила так званий «гуманітарний конвой» до залежної від неї «ПМР». РФ фактично супроводжувала такі кроки повноцінною інформаційною війною проти України та Молдови.

31 березня 2006 р. «VI надзвичайний з'їзд депутатів усіх рівнів» в Тирасполі звернувся до парламентів України та РФ з проханням ініціювати визнання незалежності «ПМР»³¹⁹. Паралельно ватажки «ПМР» відмовилися від переговорів про деескалацію конфлікту з Молдовою.

Варто зазначити, що на даному етапі РФ активізувала діяльність «СНД-2». В умовах невизнання квазідержав пострадянського простору державами-членами ООН політичне керівництво РФ ще в 1992 р. створило організацію для самопроголошених республік-«вигнанців» – Союз невизнаних держав. Туди увійшли «РА», «РПО», «НКР» та «ПМР». 22 листопада 2000 р. у Тирасполі («столиці ПМР») «міністри закордонних справ» маріонеткових «ПМР», «НКР», «РА» та «РПО» погодили створення консультативного органу СНД-2 – «Ради міністрів закордонних справ». Під час цієї зустрічі «міністр закордонних справ ПМР» В. Ліцкай аргументував необхідність визнання квазідержав пострадянського простору міжнародним співтовариством також тезою: «Наші держави існують вже більше десяти років. Це реальність, на котру не можна закривати очі»³²⁰.

2–3 липня 2001 р. відбувся другий з'їзд «ради» у Степанакерті (так званий «столиці НКР»), під час якого був розроблений, узгоджений та ухвалений регламент організації. На зустрічі «міністр закордонних справ» ПМР В. Ліцкай засудив позицію ОБСЄ в справі посередництва мирних переговорів, оскільки, на його думку, представники організації нібито намагаються «нав'язати» учасникам конфлікту певну «європейську модель» без врахування «особливостей регіонів та історій конфліктів». Також він зазначив, що невизнані республіки бажають опиратися на РФ у якості «гаранта безпеки» та протестують проти можливого введення в зони конфліктів міжнародних миротворчих сил, особливо сил НАТО. Під час з'їзду також обговорювали ухвале-

318 Придністров'я просить від Росії гуманітарну допомогу. 20.03.2006. URL: <https://news.obozrevatel.com/ukr/abroad/82609-pridnistrovyya-prosit-vid-rosii-gumanitarnu-dopomogu.htm>

319 Придністров'я проведе референдум щодо від'єднання від Молдови. 31.03.2006. URL: <https://news.obozrevatel.com/ukr/abroad/01897-pridnistrovyya-provede-referendum-schodo-vidednannya-vid-moldovi.htm>

320 Союз непризнанных государств провел конференцию в Тирасполе. 23.11.2000. URL: <https://www.kommersant.ru/doc/163964>

ний 28 червня 2001 р. Державною Думою РФ у першому читанні закон «О порядке образования новых субъектов федерации», оскільки він, на думку учасників зустрічі, міг відкрити квазідержавам шлях входу до складу РФ³²¹.

Переформатована організація отримала назву «Співдружність невизнаних держав» («СНД-2»). У березні 2002 р. ватажки квазідержав зустрілись в Тирасполі з метою координації спільних дій в межах діяльності в новоствореній «організації», а вже 6 вересня 2002 р. «очільник МЗС РПО» М. Джиоев оголосив про можливість створення на базі «СНД-2» власного «військового блоку».

Одна з причин, чому РФ створила «СНД-2» була позиція російського істеблішменту, що достатньо лише трохи політично натиснути на «малі метрополії» (тобто пострадянські республіки, на території яких утворено квазідержави), щоб ті визнали самопроголошені «республіки». І на таку позицію були вагомими причини. Так, на запитання журналіста А. Ханбабяна – чому ООН визнала незалежність Еритреї, але не визнає незалежність «НКР», – тодішній генеральний секретар ООН Б. Бутрос-Галі відповів, що суверенітет Еритреї був визнаний в першу чергу Ефіопією після двадцятирічної війни. І якщо Баку діятиме аналогічним чином щодо Степанакерта, то «ми будемо раді вітати Карабах в сім'ї вільних народів»³²².

Варто нагадати, що в той час РФ все ще намагалася реалізувати «боснійський сценарій» для Молдови, Грузії та Азербайджану. Наприклад, для Молдови в 2003 р. Москва запропонувала так званий «план Козака», який передбачав федералізацію Молдови і надання прав широкої автономії з правом виходу для Придністров'я та Гагаузії³²³. Окремо узгоджувалося перебування російських військ на території Молдови³²⁴. Проте під тиском ОБСЄ та студентських протестів президент Молдови В. Воронін відмовився підписати цей меморандум³²⁵.

Упродовж 2003–2006 рр. організація не подавала ознак життя, поки 4 липня 2006 р. очільники «парламентів» «РА», «РПО» та «ПМР» не провели у Москві зустріч, де підписали угоди про двостороннє співробітни-

321 Приднестровье и Абхазия попытаются вступить в Россию. 03.07.2001. URL: <https://www.kommersant.ru/doc/2703.07.20013027>.

322 «Содружество Непризнанных Государств» будет жить долго. 29.12.2001. URL: https://www.ng.ru/politics/2001-12-29/2_longlive.html.

323 Зельманович І.І. Політичні механізми врегулювання заморожених конфліктів сучасності. Дис... канд. політ. наук. Івано-Франківськ, 2019. С. 64.

324 Меморандум об основных принципах государственного устройства объединенного государства. 23.05.2005. URL: <https://regnum.ru/news/458547.html>.

325 Садовник О.В. Приднестровский конфликт в период 1988–2014 рр. Дис... канд. іст. наук. Київ, 2020. С. 127.

цтво. Російська влада легітимізувала «церемонію» присутністю представників від кожної фракції Державної Думи РФ. Віце-спікер Державної Думи РФ С. Бабурін висловив офіційну позицію: «Республіки багаторазово довели спроможність своєї державності, є оплотом і надією своїх народів. Зміцнення єдності їх парламентів з Держдумою піде на користь не тільки інтересам політиків, а й на користь людей, що живуть там»³²⁶.

Серед іншого сторони зобов'язувалися здійснювати гармонізацію своєї законотворчої діяльності із законодавством РФ³²⁷. Таким чином квазідержави публічно оголошували про свої взаємні «союзницькі» відносини, а також офіційно визнавали свою ідеологічну, військово-політичну та економічну орієнтацію на РФ, про що також говорив на прес-конференції голова «парламенту» «ПМР» Є. Шевчук³²⁸.

14 червня 2006 р. на з'їзді в Сухумі ватажки «РА», «ПМР», «РПО» – С. Багапш, І. Смірнов та Е. Кокойти – домовились про чергову «зміну бренду» і переформатування СНД-2 в нову організацію «За демократію і права народів».

17 вересня 2006 р. у «ПМР» під час «референдуму» 97,2% виборців підтримало приєднання до РФ та близько 94% проголосували проти приєднання до Молдови. Результати «референдуму» не визнали Молдова, Україна, США, країни ЄС, ОБСЄ³²⁹.

17 листопада 2006 р. «НКР», «РА» та «РПО» вирішили «офіційно визнати» незалежність «ПМР», про що вони оголосили під час спільної прес-конференції у Москві³³⁰.

Важливо зазначити, що приховані процеси поглинання квазідержав Росією в цей час посилились: так, станом на початок 2006 р. більшість жителів маріонеткових «ПМР», «РА» та «РПО» мали російські паспорти, навіть третина етнічних грузинів Цхінвальського регіону мали російське громадянство³³¹.

З кінця 2006 р. вже точно можна було стверджувати, що РФ протидіятиме будь-яким спробам відновити територіальну цілісність

326 Абхазия, Приднестровье и Южная Осетия подписали в Москве межпарламентские соглашения. 04.07.2006. URL: <https://regnum.ru/news/polit/667639.html>

327 Соглашения между парламентами Абхазии, Приднестровья и Южной Осетии: текст. 04.07.2006. URL: <https://regnum.ru/news/polit/667681.html>

328 Абхазия, Приднестровье и Южная Осетия подписали в Москве межпарламентские соглашения.

329 Результаты референдуму у невизнаній «Придністровській Молдавській Республіці» для Молдови, України і всього регіону. 18.09.2006. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/951526.html>

330 Абхазия, Южная Осетия и Преднестровье признали независимость друг друга и призвали всех к этому же. 17.11.2006. URL: <https://www.newsru.com/russia/17nov2006/aup.html>

331 Арешев А. Указ. соч.

Грузії та Молдови, оскільки це «категорично суперечить інтересам Москви». Починаючи з 2007 р. діяльність СНД-2 поступово завмирає, а після російсько-грузинської війни 2008 р. потреба в діяльності організації відпадає – відтепер РФ могла не ховаючись здійснювати власну політику щодо квазідержав пострадянського простору, оскільки вони остаточно перетворюються на російські ексклави³³².

Згідно з діючою «Концепцією зовнішньої політики ПМР» від 20 листопада 2012 р.³³³ пріоритетами самопроголошеної республіки у відносинах з сусідами є такі: 1) офіційне політичне визнання «ПМР» Україною та Республікою Молдова; відновлення повноцінних економічних відносин; 2) реалізація «національної ідеї ПМР» за допомогою забезпечення участі Придністров'я в інтеграційних процесах СНД, включаючи залучення до Митного Союзу Російської Федерації, Республіки Білорусь та Республіки Казахстан, а також в Євразійський економічний союз, Євразійську економічну комісію та інші об'єднання.

Проте після 2014 р. реальна ситуація почала змінюватися. Попри задекларовану орієнтацію на РФ, «ПМР» впродовж останніх років проводить все більш активну економічну політику на зближення з Молдовою та ЄС. Після підписання у 2014 р. Угоди про асоціацію між Молдовою та ЄС близько 70% підприємств «ПМР» були офіційно зареєстровані в Молдові, що дозволило їм користуватися преференціями у торгівлі з країнами ЄС. Сподіваємося, що така тенденція продовжуватиметься і матиме позитивні політичні наслідки – сприятиме відновленню територіальної цілісності Молдови.

З огляду на вищевикладене можемо зробити висновок, що внаслідок відсутності реальної міжнародної суб'єктності, в основі зовнішніх («міжнародних») комунікацій так званих «ПМР», «НКР», «РПО» та «РА» лежить на загал імітаційна «зовнішньополітична» діяльність, цілями якої декларуються: досягнення широкого міжнародного визнання, збільшення кількості тих країн, які визнають їх «незалежність», що включає роботу з Європою та Заходом в цілому, зокрема і з допомогою «СНД-2»; зміцнення стратегічних відносин з РФ; забезпечення власних безпеки, суверенітету. Офіційно декларовані методи, техніки, форми на загал відповідають класичним зразкам диплома-

332 Сафар'янс Є. В. СНД-2 та російський чинник в зовнішній політиці невизнаних державних утворень на території колишнього СРСР. *Засади зовнішньої політики пострадянських країн: цивілізаційні, геополітичні та соціально-економічні аспекти*: збірник наукових праць / за заг. ред. канд. іст. наук, доцента А.Г. Бульвінського. К.: ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2021. С. 68.

333 Концепция внешней политики Приднестровской Молдавской Республики. 20.11.2012. URL: <http://mid.gospmr.org/ru/Qpj>

тії загальновизнаних держав світу. Водночас потрібно розуміти, що можливості такої «дипломатії» обмежені через відсутність реальних важелів впливу, потрібних ресурсів та повноважень у відповідних агентів.

Дослідження історії створення розглянутих квазідержав, практики їхнього функціонування, а також досвід, отриманий Україною та світом внаслідок воєнної агресії Росії в Україні, дає всі підстави стверджувати, що «ПМР», «НКР», «РА» та «РПО», маючи декотрі формальні атрибути державності, як то: певну спірну територію, відносно стале населення, прапор, герб, гімн, «закони» і «конституцію», «уряд» тощо, не є самостійними державами, оскільки повністю залежні від зовнішньої допомоги в економічному, військовому, політико-дипломатичному плані та є інструментом у реалізації геополітичних амбіцій свого «патрона» – Російської Федерації. Російський чинник надзвичайно важливий і до певної міри визначальний для функціонування та самого існування цих утворень, а отже і для їх зовнішньополітичних орієнтацій та діяльності. Квазідержави суттєво обмежені патроном/протектором у «зовнішньополітичних орієнтаціях» та діях при збереженні видимості суверенітету у вирішенні «внутрішніх» політичних та економічних справ.

Також важливо зазначити, що проведення радянською владою в чотирьох досліджуваних нами регіонах політики соціальної інженерії посприяло формуванню у місцевого населення відмінної ідентичності, яку ми умовно можемо назвати «радянською», що зробило жителів більш вразливими до російської пропаганди та подальшої окупації.

При цьому досвід усіх чотирьох досліджених квазідержав свідчить, що російська «миротворча» інтервенція під приводом «захисту», «стабілізації» чи «відновлення конституційного ладу» з часом може перерости в окупацію, коли де-факто владу на окупованій території перебирає держава-окупант або армія держави-окупанта. Окупаційний характер підтверджується і значною кількістю вихідців з РФ на ключових посадах адміністрацій «республік». Зміна персоналій в адміністрації чи «парламенти» кожного з маріонеткових утворень суттєвим чином не впливає на зовнішньополітичні орієнтації цих територій, адже вони координуються з єдиного зовнішнього центру в РФ.

Від здатності України чинити опір російській агресії сьогодні залежить безпека і навіть майбутнє цілої низки країн в Європі та на Кавказі, а демократичні зміни в нашій країні будуть задавати тон

трансформаціям на всьому пострадянському просторі. Відновлення територіальної цілісності Грузії, Молдови чи Азербайджану наразі можливе лише в разі повного і остаточного розгрому російського агресора, що зупинить реалізацію на практиці планів з відновлення Росії як євразійської імперії.

Розділ 11. Вплив російсько-української війни на еволюцію системи міжнародних відносин

Одним із найбільш вагомих наслідків фінансово-економічної кризи 2008–2009 рр. стало загострення конкуренції між провідними державами – центрами сили, яке прискорило процеси децентралізації у міжнародній системі. На межі 2010-х рр. міжнародна ситуація була позначена новими тенденціями, спричиненими загостренням протиріч довкола диспропорцій економічного розвитку, засобів і форм міжнародної конкуренції, контролю міжнародної валютної системи, доступу до енергетичних ресурсів, дотримання норм міжнародного публічного права, способів і методів використання сили задля досягнення власних інтересів. Все більш наочно виявлялося визрівання суперечностей між США та КНР, а також посилення розбіжностей в інтересах США, ЄС, Росії, Великої Британії, Індії, Туреччини, Саудівської Аравії та інших важливих в економічному і політичному відношенні країн. Впродовж останнього десятиліття динаміка співвідношення сил та інтересів цих суб'єктів суттєво позначалася на тенденціях багатосторонньої взаємодії та еволюційних змінах у міжнародній системі.

Головний вектор змін у міжнародній системі визначався корективами у співвідношенні економічної ваги та політичного впливу між «колективним Заходом» і низкою «незахідних країн», які вимагали зростання своєї ролі у формуванні загальних правил гри. На цьому тлі, скорочення меж американського домінування супроводжувалося ослабленням коаліційної гегемонії умовного Заходу як унікальної політико-ідеологічної спільноти за участю США та їх численних союзників у Європі та Азії.

Наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. міжнародна система пройшла три еволюційні фази: розпад біполярної міжнародної системи, в структурному відношенні позначеної 45-річним домінуванням США та СРСР у розділеному світі; «однополярний момент» – у формі домінування США за підтримки їх союзників (від початку 1990-х до світової фінансово-економічної кризи 2008–2009 рр.) та почат-

ковий етап переходу до поліцентризму – децентралізованої багатополюсної міжнародної системи, позначеної ослабленням гегемонії провідної держави та відсутністю домінуючого міждержавного об'єднання.

Значне прискорення міжнародно-політичних процесів та дифузія глобальної влади поставили під сумнів міцність міжнародного порядку, побудованого на глобальних перевагах США за сприяння їх союзників і партнерів. В рамках фахової політичної дискусії в якості прогнозованих наслідків теперішніх системних змін обговорюються два основних альтернативних сценарії майбутнього.

Перший сценарій передбачає поступовий перехід до глобальної багатополлярності – встановлення поліцентричної системи, позначеної загостренням протиріч між провідними державами на тлі зростання та зміцнення декількох автономних центрів впливу, насамперед унаслідок прискореного розвитку низки країн Азії та до певної міри Південної Америки.

Другий сценарій базується на ймовірності відносно тривалого дрейфу до нової біполярної системи, побудованої на сталому антагонізмі між США та Китаєм. Утім, навіть беручи до уваги численні попередження, що зростання КНР створює підґрунтя для «примусової» поляризації світу між США та Китаєм як основними центрами сили, доцільно враховувати, що міжсистемний перехід неминуче проходить фазу багатополлярності, яка є логічним результатом ослаблення глобальної гегемонії США та їх найближчих союзників.

При цьому слід враховувати, що перехід від одного стану системної організації до іншого як правило відбувається не в форматі стрімких, «одномоментних» змін, а передбачає наявність певного проміжного, перехідного еволюційного етапу – стану, впродовж якого спостерігається ослаблення попередніх системних зв'язків, виробляються й набувають поширення нові правила і стереотипи, що з різними темпами поступовості набувають характеру «нової нормальності»³³⁴.

Після Другої світової війни біполярний міжнародний порядок, побудований на доктрині ядерного стримування та протистоянні двох глобальних суспільно-політичних блоків, уособлював класичний приклад балансу сил. Однак після розпаду радянського полюсу сили

334 Толстов С.В. Перехідний етап еволюції міжнародної системи. *Проблеми міжнародних відносин*. 2012. Вип. 5. С. 49–75; Толстов С.В. Теорія еволюції міжнародної системи: основні критерії та загальні положення. *Дослідження світової політики*. 2012. Вип. 2. С. 3–37.

міжнародна система зазнала стрімких змін, набувши ознак однополярної моделі.

А. Страус, один з авторів концепції однополюсного світу стверджував, що основу «уніполярної міжнародної системи» становить спільнота демократичних індустріальних країн на чолі зі США, котрі мають вирішальну вагу і відіграють провідну роль у глобальній системі. За визначенням А. Страуса, «уніполярність являє собою кінцеву точку еволюції, яка почалася в ранні часи модерну зі створення багатопольного балансу могутності, який у ХХ ст. став біполярним. Етапи (еволюції) здається позначені печаткою неминучості: багатопольність, біполярність, уніполярність. Вже в самій послідовності цих етапів ми можемо побачити поступове згортання балансу могутності аж до теперішнього моменту, коли він більше не існує у традиційному сенсі. Тим часом західний «уніполь» нарощував свої внутрішні ідентичність, властивості та структури»³³⁵.

Поряд з цим, після глобальної фінансово-економічної кризи 2008–2009 рр., все помітнішим ставало розшарування режиму однополярної гегемонії США, яка ґрунтувалася на підтримці їх союзників і партнерів та безсумнівному визнанні провідної ролі США в міжнародних відносинах з боку їх нечисленних опонентів.

Процеси децентралізації в міжнародній системі дозволяють прогнозувати, що ієрархія міждержавних зв'язків та залежностей ставатиме все більш гнучкою та еластичною. При цьому зміни у співвідношенні сил сприяють перегляду доктринальних цілей та способів зовнішньополітичної поведінки.

Принципово важлива тенденція, пов'язана з дифузією влади в міжнародній системі, полягала у зміні форм і методів застосування сили.

Перебіг міжнародно-політичних процесів упродовж останніх 30 років дозволяв уникати системних розривів – так званих «іррегулярних циклів», які позначали переривання поступових змін. Такими «розривними» циклами можна вважати масштабні європейські та світові війни – від античності до середини ХХ ст. Масштабні війни часто призводили до зміни полярності у формі структурних змін – встановлення нового співвідношення сил між провідними державами або ж зміни домінуючої держави, яка набувала статусу гегемона. Якщо після глибокої кризи міжнародна система не поверталася до попередньої форми відносного балансу сил, такі зміни розглядалися

335 Страус А.Л. Уніполярность (Концентрическая структура нового мирового порядка и позиция России). *Полис*. 1997. № 2. С. 27.

як набуття системою нової якості та перехід до нового історичного циклу.

За винятком колоніальних завоювань, історія міжнародних відносин нового та новітнього часу, на відміну від масштабних завоюницьких походів античності і середньовіччя, не дає прикладів швидкого руйнування державних утворень і створення просторових імперій, виникнення яких означало б фактичне скасування попереднього політико-географічного устрою. При цьому еволюція міжнародної системи не обов'язково має лінійний характер. Принаймні в XX ст. системна еволюція двічі переривалася світовими війнами, які супроводжувалися зломом попередніх системних зв'язків і формуванням нової конфігурації відносин між провідними державами.

На відміну від реалій минулої доби, перспективи XXI ст. виглядали більш обнадійливими, насамперед внаслідок глобального поширення та відносної дієвості «ліберального» міжнародного порядку, встановлення складної економічної взаємозалежності та об'єктивної зацікавленості провідних гравців у збереженні стратегічної стабільності, побудованої з-поміж іншого на чинниках ядерного стримування. Попри політичні розбіжності та конфлікт інтересів така модальність створювала рамкові можливості для мирного співіснування між провідними країнами. Адже за умов раціонального стратегічного планування та ухвалення рішень політичне керівництво провідних держав мало змогу досягати своїх цілей з застосуванням засобів дипломатії, економічних важелів, союзницьких зв'язків, впливу в рамках міжнародних організацій та інших легітимних засобів, передбачених чинними нормами міжнародного права.

Впродовж тривалого періоду, фактично – з часу завершення Другої світової війни, за винятком низки колоніальних війн і периферійних конфліктів, що мали характер регіональної проекції міжсистемних протиріч між Сходом і Заходом, уряди країн світу здебільшого уникали військових кампаній з метою захоплення території чи приєднання частини сусідніх країн. Загалом у період 1950–1990 рр. відбулося 129 територіальних спорів між державами. Частина територіальних конфліктів була безпосередньо пов'язана з проблемами колоніального періоду чи процесами деколонізації. Нерідко спадкоємцями цих конфліктів ставали нові незалежні держави, які продовжували користуватися підтримкою колишніх метрополій. Частина конфліктів виникла унаслідок територіального розмежування колишніх колоніальних імперій. Інші – у результаті загострення міжетнічних проти-

річ або прикордонних спорів. При цьому наявність територіального спору не обов'язково призводила до збройного конфлікту.

Так, у період 1950–1990-х рр. у Європі було зафіксовано 13 прикордонних конфліктів та 7 епізодів застосування сили. Територіальні спори та конфлікти, у ході яких справа доходила до застосування сили або загрози силою, стосувалися чотирьох ситуацій – протиріч між колишніми союзниками у Другій світовій війні, НДР і ФРН з приводу проблеми Західного Берліну (листопад 1958 р. – червень 1959 р. та липень-жовтень 1961 р.), греко-турецького конфлікту довкола Кіпру (листопад 1963 р. – серпень 1964 р.; листопад-грудень 1967 р.; липень 1974 р. – лютий 1975 р.), статусу британського володіння Гібралтар (гостра фаза у червні-листопаді 1969 р., яка супроводжувалася закриттям кордону з Іспанією впродовж 1969–1985 рр.) та претензій Югославії на Трієст (у жовтні-грудні 1953 р. Югославія намагалася встановити контроль над Вільною територією Трієст, яка в 1954 р. була розділена між Італією та Югославією)³³⁶.

Інші територіальні спори стосувалися неврегульованих питань та претензій між Францією та Великобританією (острівні території у протоці Ла-Манш), Грецією та Албанією, спірних територій між Нідерландами та Бельгією і Нідерландами та ФРН, а також англо-ірландського спору щодо державної приналежності Північної Ірландії. Окремий блок проблем стосувався визнання повоєнних кордонів ФРН з НДР, Чехословаччиною, Польщею та Францією (в останньому випадку мова йшла про статус землі Саар, включеної до складу ФРН у 1957 р.).

3-поміж перелічених територіальних конфліктів у Європі найбільш масштабне застосування сили мало місце на Кіпрі, де в 1964 і 1967 рр. відбувалися міжетнічні зіткнення між представниками грецької та турецької громад. Вторгнення на Кіпр близько 40 тис. турецького війська улітку 1974 р. призвело до окупації північної частини країни, яка в 1983 р. була в односторонньому порядку проголошена «Турецькою республікою Північного Кіпру».

Окрім згаданих територіальних спорів локальні військові зіткнення мали місце між Албанією та британськими ВМС у протоці Корфу (1946), а також між Грецією та Туреччиною з приводу контролю морського простору та приналежності низки островів Егейського моря.

Після 1991 р. територіальні спори виникали між республіками колишньої Югославії (між Хорватією та Чорногорією за Превлакський

336 Huth P. *Standing Your Ground: Territorial Disputes and International Conflict*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 1996. P. 27, 204-209.

півострів; між Хорватією і Сербією за о. Шаренград та Вуковар на Дунаї; між Хорватією і Словенією за Піранську затоку; між Хорватією та Боснією за о. Малі Школь та Великі Школь та півострів Клек), а також були пов'язані з відокремленням Косово від Сербії, чому передувала масштабна військова операція НАТО проти Союзної республіки Югославія (1999).

До переліку територіальних спорів не входять радянські інтервенції, спричинені намірами утримати Угорщину (1956) та Чехословаччину (1968) в межах радянського блоку.

Засудження практики агресивних війн з метою захоплення територій сусідніх країн мало без сумніву стримуючий характер на поведінку державних акторів. Принаймні після Другої світової війни було зафіксовано лише один випадок спроби прямої анексії території незалежної країни. В 1990 р. захоплена військами С. Хусейна територія Кувейту була проголошена 19-ю провінцією Іраку. Відповіддю на анексію Кувейту стало ухвалення резолюції РБ ООН № 678 від 29 листопада 1990 р. про використання сили проти Іраку, якщо іракські війська не буде виведено з Кувейту до 15 січня 1991 р.

Напередодні військової кампанії проти Іраку, що тривала з 17 січня по 28 лютого 1991 р., була створена широка міжнародна коаліція у складі 41 країни на чолі зі США, як найпотужнішою глобальною державою. В подальшому адміністрації США за потреби практикували створення міжнародних коаліцій і багатонаціональних міжнародних сил, зокрема в операціях проти Афганістану (2001–2014, International Security Assistance Force, 51 країна; 2015–2021, Resolute Support Mission, 41 країна), Іраку (2003–2011, Coalition of the willing, 49 країн) та терористичного утворення ІДІЛ (з 2014, Global Coalition to Defeat ISIS 83 країни).

Проте далеко не завжди реакція міжнародної спільноти була настільки чітко висловленою та рішучою. У ряді випадків зовнішнє реагування на військові конфлікти чи односторонні дії окремих держав мало невиразний характер, виявляючи неготовність третіх сторін до прямого втручання.

У випадку захоплення Кувейту Іраком головний чинник полягав у спільній позиції великих держав, ухваленій за згоди СРСР, який на той час вважався формальним союзником Іраку. На противагу цьому прикладу, відсутність реальної зовнішньої протидії порушенню норм міжнародного права чи рішень Ради безпеки ООН в ході багатьох інших регіональних конфліктів пояснювалася або протилежністю підходів провідних зовнішніх авторів, або кон'юктурними

міркуваннями, позначеними спробами уникнути протистояння всередині західного блоку. При цьому в ряді випадків млява реакція на перебіг регіональних конфліктів була пов'язана з суперечністю між різними нормами міжнародного права, зокрема принципами територіальної цілісності та права на самовизначення.

Оцінюючи перелік довготривалих, не розв'язаних територіальних конфліктів, до якого входять Кашмір, Північний Кіпр, Західна Сахара, Нагірний Карабах та існування сепаратистських утворень у пострадянських країнах, оглядачі звертають увагу, що навіть за обставин, коли контроль агресора над завойованими територіями не має публічного визнання, це зазвичай не надто заважає міжнародним відносинам. Принаймні враховуються такі чинники, як наявність очевидного переможця чи небажання конфліктувати з провідними регіональними державами, що полегшує ігнорування порушення норм міжнародного права чи післявоєнних домовленостей. Тому, за оцінкою професора міжнародного права Північно-Західного Університету (Іллінойс) Ю. Конторовича, тривала окупація Туреччиною північної частини Кіпру – території держави-члена ЄС, не заважає Брюсселю продовжувати переговори про перспективи членства Туреччини та видобуток природного газу на морському шельфі. Така ж ситуація спостерігається і у відносинах з Марокко, коли мова йде про ресурси Західної Сахари, окупованої марокканськими військами у 1976 р.³³⁷

Упродовж 1990-х рр., втручання з боку США та їх союзників у конфлікти у колишній Югославії визначала концепція гуманітарної інтервенції. В широкому політичному контексті гуманітарна інтервенція передбачає «застосування сили або загрозу силою, здійснювані державою або групою держав за межами своїх кордонів без згоди країни, на території якої застосовується сила, і спрямовані на запобігання або припинення масштабних і грубих порушень основних прав людей, які не є громадянами цих держав»³³⁸.

Правовим підґрунтям цієї концепції вважається Глава VII Статуту ООН, яка дозволяє Раді безпеки ООН вживати заходів у ситуаціях, коли існує «загроза миру, порушення миру або акт агресії». При цьому на відміну від миротворчих операцій за згоди РБ ООН заходи гуманітарної інтервенції провадилися без її мандату й без дозволу законного

337 Williams C.J. «Frozen conflicts»: Democracies decline to uphold their own values. *Los Angeles Times*. 12.01.2015. URL: <https://www.latimes.com/world/europe/la-fg-frozen-conflict-20150112-story.html>

338 Горб Н.О. «Гуманітарні інтервенції»: до проблеми визначення поняття. *Держава та регіони. Серія Право*. 2010. Вип. 3. С. 103.

уряду країни, на території якої здійснювалася інтервенція. У випадку рішення РБ ООН на користь збройної інтервенції, цей орган може вирішувати, чи будуть її здійснювати Збройні сили ООН, чи це завдання буде делеговане певній державі або регіональній безпековій структурі. Однак ст. 53 Статуту ООН уточнює, що «жодні примусові дії не починаються внаслідок... регіональних угод або рішень регіональних органів, без отримання повноважень від Ради Безпеки». Таким чином, сучасне міжнародне право визнає можливість надання гуманітарної допомоги, але не вважає застосування сили відповідним способом контролю або забезпечення дотримання прав людини. При цьому якщо використовується збройна сила, міжнародне гуманітарне право застосовується незалежно від того, які були підстави для інтервенції³³⁹.

Результатом військового втручання НАТО у громадянську війну в Боснії та Герцеговині стало розміщення стабілізаційних сил з підтримання миру (Stabilisation Force, SFOR, 1996–2004), а згодом, після військової операції проти Сербії та Чорногорії – стабілізаційних сил у Косово (Kosovo Force, KFOR, створені у 1999 р.).

Після розпаду СРСР встановлення однополярної гегемонії США розглядалося як прямий наслідок фактичної перемоги Заходу в «холодній війні». Завершення біполярного суперництва означало й закінчення глобального політико-ідеологічного конфлікту. Тим не менше, силовий компонент залишався вагомим засобом у політиці США. Впродовж 1991–2021 рр. військові та контртерористичні операції різного масштабу проводилися не тільки у Перській затоці, на Балканах та в Афганістані, але й у Панамі, на Філіппінах, в Пакистані, Іраку, Лівії, Сирії, Колумбії, Ємені, Гаїті та ін.

За адміністрації Дж. Буша-молодшого (2001–2009) безперечні сили переваги США стали підґрунтям для розробки нової концепції «війни на упередження» (preemptive war). Згідно цієї концепції застосування сили, війна з метою упередження мала виконувати завдання суто превентивного характеру. Зокрема забезпечувати випередження імовірного неминучого нападу чи вторгнення, або ж визначати стратегічну перевагу в імовірно неминучій війні, що насувається – доти, доки такий ворожий напад буде здійснено³⁴⁰.

В західній лексиці поняття «війна на упередження» (preemptive war) відрізняється від поняття «превентивна війна» (preventive war).

339 Каменецький М. Гуманітарна інтервенція. *Політична енциклопедія*. Редкол.: Ю.Левенець, Ю.Шаповал та ін. К.: Парламентське видавництво, 2011. С. 168.

340 Preemptive war. *The Encyclopedia of World Problems and Human Potential*. URL: <http://encyclopedia.uia.org/en/problem/185810>

Превентивна війна застосовується для знищення потенційної зовнішньої загрози, коли напад з боку супротивника не є неминучим, або принаймні невідомо чи він планується. Натомість війна на упередження ведеться з метою випередження нападу з боку супротивника й «починається в очікуванні негайної агресії з боку іншої сторони».

Більшість сучасних дослідників прирівнюють превентивну війну до агресії та стверджують, що вона є незаконною. Адже порушення миру стороною, яка сама не зазнала збройного нападу, вважається ініціюванням збройного конфлікту всупереч вимогам Статуту ООН, якщо застосування сили не було санкціоновано Радою Безпеки ООН у формі примусового заходу. Тому застосування сили чи ініціювання війни з метою упередження вважається більш мотивованим, або принаймні менш ганебним, ніж ведення превентивної війни³⁴¹.

До прикладів мотивації превентивних війн відносять занепокоєння Німеччини з проводу військової модернізації Росії напередодні Першої світової війни 1914–1918 рр., напад Японії на США наприкінці 1941 р., зумовлений погіршенням воєнного та економічного балансу, та напад Ізраїлю на Єгипет у 1956 р. Принаймні перелічені випадки найбільше відповідають критеріям превентивних війн з-поміж 85-ти міждержавних війн, які мали місце у період 1816–1992 рр.³⁴²

Серед прикладів силових дій з метою упередження, окрім політики, спрямованої на зміну режимів в інших країнах, американські експерти називали: успішну військову операцію Ізраїлю на початку шестиденної війни 1967 р.; військово-морську блокаду Куби 1962 р., яка зумовила евакуацію радянських ядерних ракет; американську військову кампанію з витіснення іракських військ з Кувейту в 1991 р. (перша війна у Затоці) та рамкову угоду з Північною Кореєю 1994 р., яка мала запобігти створенню ядерного потенціалу КНДР³⁴³.

Втіленням «проактивної» стратегії адміністрації Дж. Буша-молодшого стало проголошення глобальної «війни проти терору», яка своєрідно поєднувала концептуальні елементи превентивних і проактивних дій. Таке позиціонування супроводжувалося розширенням «воєнних» повноважень президента США як лідера держави, що перманентно перебуває у стані війни.

Утім, в роки президентства Дж. Буша-молодшого військові зусилля США зосереджувалися переважно на затяжних війнах в Афганістані,

341 Ibid.

342 Beale B. «Preventive wars» rare in history, says study. 17.03.2003. URL: <https://www.abc.net.au/science/articles/2003/03/17/808818.htm>

343 Либер К.А., Либер Р.Дж. Стратегия национальной безопасности Президента Буша. *Внешняя политика США*. 2002. Декабрь. Т. 7. № 4. С. 32–36.

Іраку та транскордонній кампанії проти міжнародного, переважно ісламського тероризму, які попри їх відносно локальне значення виснажували військовий бюджет і спричиняли стрімке зростання державного боргу. Так само й порівняно менш витратне рішення адміністрації Б. Обама (2009–2017) надати підтримку соціально-політичним заворушенням на Близькому Сході в 2010–2012 рр., відомим як «Арабська весна», сприяло розхитуванню стабільності міжнародної системи.

Натомість реакція політичного керівництва США на перші спроби експансії Російської Федерації на пострадянському просторі була вочевидь млявою і невиразною. Про це зокрема свідчила недооцінка значення російсько-грузинської війни 2008 р. До того ж початку російсько-грузинської війни, яка відбулася майже напередодні президентських виборів у США, передували вкрай нерозважливі й нервові дії грузинського керівництва.

Згодом адміністрація Б. Обама вирішила за доцільне ухилитися від активної протидії російській анексії Криму (2014) й утримувалася від надання Україні летальної оборонної зброї попри розпалення війни на Донбасі. Формальним обґрунтуванням такої позиції стали тлумачення Будапештського меморандуму 1994 р. як суто політичної декларації, яка не накладала на США міжнародно-правових зобов'язань, а також цілковита відсутність організованого спротиву українських військ під час російської операції зі встановлення контролю на території Криму та Севастополя.

Доцільно нагадати, що до початку військової операції РФ у Сирії (2015) Б. Обама взагалі був схильний розглядати Росію як суто регіональну державу, що не становить для США пріоритетної чи навіть прямої загрози. Після анексії Криму, під час прес-конференції за підсумками саміту G7 з ядерної безпеки (Гаага, 25 березня 2014 р.), він відкинув зауваження республіканського політика М. Ромні про те, що Росію слід сприймати як головного геополітичного супротивника США. За словами Б. Обама, «той факт, що Росія відчула потребу ввести війська (в Україну) й продемонструвати відверті порушення міжнародного права, свідчать про скорочення, а не про зростання впливу. Дії Росії – це проблема. (Але) вони не становлять загрозу номер 1 для національної безпеки США»³⁴⁴.

Б. Обама охарактеризував Росію як «регіональну державу, котра загрожує деяким зі своїх сусідів. Однак такі загрози – це прояв слаб-

344 Shear M.D., Baker P. Obama Answers Critics, Dismissing Russia as a «Regional Power». *The New York Times*. 25.03.2014. URL: <http://www.nytimes.com/2014/03/26/world/europe/hague-summit-focuses-on-preventing-trafficking-of-nuclear-materials.html>

кості, а не сили». Б. Обама навіть пожартував, що самі США «мають суттєвий вплив на сусідів», однак «зазвичай не мають потреби» вторгнення, «аби мати з ними тісні взаємини». Стосовно агресії Росії проти України Б. Обама зауважив, що Москва сама «має вирішити, чи слід їй поводитися відповідально.... й демонструвати готовність дотримуватися міжнародних норм» і натякнув на застосування санкцій («якщо ж ми побачимо відсутність такої готовності, за це доведеться сплатити ціну»)³⁴⁵.

Змістовні корективи в оцінках міжнародних тенденцій з'явилися лише в Стратегії національної безпеки США, представлений наступним президентом США Д. Трампом (2017–2021) 18 грудня 2017 р. Головна новація цього документу полягала у визнанні факту відновлення суперництва «великих держав», яке «не за-тьмарювало обрії міжнародної політики» з часу саморозпуску СРСР.

СНБ-2017 акцентувала увагу на протистоянні США з Росією та Китаєм – двома «ревізійністськими державами», що прагнуть змінити *status quo* всупереч американським інтересам і цінностям. Серед головних приводів занепокоєння відзначалися військові зусилля Росії та КНР, які кидають виклик спроможності США «вільно діяти в сферах, що мають велике комерційне значення у мирний час». Військове будівництво та активна зовнішня політика КНР розцінювалися як спроба замінити США в Індо-Тихоокеанському регіоні, збільшити вплив китайської економіки, заснованої на державному домінуванні, та реорганізувати регіон відповідно до власних уподобань³⁴⁶.

З приводу політики Росії були відзначені наміри її керівництва повернути статус великої держави шляхом створення сфери впливу вздовж російських кордонів та агресії проти країн-сусідів: «Хоча загроза радянського комунізму минула, нові загрози спокушають нашу волю. Росія вдається до підливних дій, аби послабити довіру до зобов'язань Америки перед Європою, зруйнувати трансатлантичну єдність й послабити європейські інститути та уряди. Своїми вторгненнями в Грузію та Україну Росія продемонструвала готовність порушити суверенітет держав регіону. Росія продовжує залякувати

345 Borger J. Barack Obama: Russia is a regional power showing weakness over Ukraine. *The Guardian*. 25.03.2014. URL: <https://www.theguardian.com/world/2014/mar/25/barack-obama-russia-regional-power-ukraine-weakness>

346 National Security Strategy of the United States of America. December 2017. P. 46. URL: <https://trumpwhitehouse.archives.gov/wp-content/uploads/2017/12/NSS-Final-12-18-2017-0905.pdf>

своїх сусідів загрозливою поведінкою, такою як демонстрація ядерної зброї та передове розгортання наступальних потенціалів»³⁴⁷.

Виходячи з цього СНБ-2017 обґрунтовувала потребу США поєднувати потенціал стримування та проведення політики «з позиції сили» з одночасним пошуком «зон співробітництва з конкурентами». Для цього «військова могутність США має бути неперевершеною, повністю інтегрованою з нашими союзниками та всіма нашими інструментами сили... Таким чином ми можемо разом з нашими союзниками і партнерами стримувати, і за потреби давати відсіч агресії проти інтересів США». Такий підхід мав забезпечити «імовірність управління конкуренцією» за умов збереження миру, тобто запобігати втручання в насильницький конфлікт з суперниками³⁴⁸.

Згідно СНБ-2017, загальна мета політики США полягала в запобіганні успіху ворогів, зокрема, в економічній сфері. Оскільки держави-суперниці агресивно підривають американські інтереси по всьому світу, США не мають «терпіти економічну агресію чи несправедливу торговельну практику», заплющуючи очі на порушення, обман чи економічні маніпуляції, адже «економічна безпека – це національна безпека»³⁴⁹. Стверджувалося, що забезпечення перемоги в новому глобальному суперництві потребує об'єднання всіх елементів національної могутності Америки – політичних, економічних та військових. Від своїх союзників і партнерів США слід вимагати відповідних внесків та демонстрації волі протидіяти спільним загрозам. Адже, як свідчить наявний досвід, «готовність суперників відмовитися від агресії чи утриматися від неї залежить від їхнього сприйняття сили США та життєздатності наших союзів»³⁵⁰.

Силове та політичне домінування США розглядалися як передумова та функція протидії ворожим намірам держав-конкурентів з застосуванням наступних методів:

- використання ядерного стримування для відвернення ядерних атак, неядерних стратегічних атак і великомасштабної агресії із застосуванням конвенційних озброєнь;
- переконання супротивників у тому, що США можуть не тільки покарати, але й перемогти їх, якщо вони наважаться напасти на США;
- забезпечення можливості стримування потенційних ворогів, до-

347 Ibid. P. 47.

348 Ibid. P. 26.

349 Ibid. P. 17.

350 Ibid. P. 26.

водячи неможливість досягнення їхніх цілей шляхом застосування сили чи інших форм агресії;

- спонукання союзників США модернізуватися, набувати необхідної спроможності, підвищувати боєготовність, збільшувати чисельність збройних сил та підтверджувати політичну волю до перемоги;

- поєднання зусиль США та Європи у спільному протистоянні російській підривної діяльності та агресії, загрозам з боку Північної Кореї та Ірану, спробам Росії та КНР надавати підтримку диктаторським режимам у Венесуелі та Кубі;

- розгортання США системи ПРО проти зростаючих загроз з боку Північної Кореї та Ірану, яка не порушуватиме стратегічну стабільність й не зачіпатиме стратегічні відносини з РФ і КНР;

- суміщення передбачуваності оборонної політики США на стратегічному рівні з непередбачуваністю на оперативному рівні³⁵¹.

Після приходу до влади в січні 2021 р. демократична адміністрація Дж. Байдена виявила готовність до переговорів з керівництвом РФ. Серед поступок з її боку на користь російського керівництва слід відзначити відмову від застосування санкцій проти газопроводу «Північний потік-2» та публічно висловлену згоду з вимогами РФ про виконання Україною Мінських домовленостей по Донбасу.

У жовтні 2021 р. адміністрація Дж. Байдена розпочала широку інформаційну кампанію, яка акцентувала увагу на посиленні воєнної загрози Росії проти України. Як стверджувалося, директор ЦРУ У. Бернс, який відвідав Москву 2-3 листопада 2021 р., дістав змогу переконатися в реальності цієї загрози. За свідченням У. Бернса, в розмові з ним президент РФ В. Путін «демонстративно схилявся» до рішення про вторгнення в Україну. При цьому В. Путін висловлював переконання, що російські збройні сили зможуть досягти перемоги «з мінімальними затратами», що «українці швидко підкоряться», а «європейці захочуть уникнути ризику». До того ж В. Путін вважав, що економіка РФ «захищена від санкцій» величезними золотовалютними резервами³⁵².

Ультимативні вимоги, висунуті російським МЗС до США і НАТО наприкінці грудня 2021 р., та невдача подальших переговорів з проблематики європейської безпеки вказували на загострення напруже-

351 Ibid. P. 28-30; Summary of the 2018 National Defense Strategy of the United States of America. Department of Defense. January 2018. P. 5. URL: <https://dod.defense.gov/Portals/1/Documents/pubs/2018-National-Defense-Strategy-Summary.pdf>

352 Gazis O. CIA Director William Burns decries Russia's «horrific» crimes in Ukraine, calls out China as «silent partner in Putin's aggression». 14.04.2022. URL: <https://www.cbsnews.com/news/russia-crimes-ukraine-cia-director-william-burns-china/>

ності у відносинах РФ із Заходом. Серія безрезультатних переговорів РФ зі США, НАТО та в межах Постійної ради ОБСЄ, під час яких Москва наполягала на припиненні військової діяльності НАТО у Центральній та Східній Європі, засвідчила неготовність сторін до ухвалення прийнятних компромісних рішень. Російське керівництво звинувачувало Захід у перетворенні України на ворожий плацдарм і продовжувало відверту підготовку до вторгнення зі всіма ознаками превентивної війни.

До осені 2021 р. надання військової допомоги Україні не виходило за рамки затвердженого Конгресом США регулярного бюджетного планування. Україні передавалися броневих автомобілі, інші військові транспортні засоби, амуніція та військове обладнання. Виняток становили поставка трьох партій ПТРК «Джавелін» (FGM-148 Javelin) та окрема комерційна закупівля снайперських рушниць. З квітня 2018 р. по жовтень 2021 р. Україна сумарно отримала 77 пускових установок і 540 ракет до них³⁵³. Восени 2021 р. ПТРК «Джавелін» вже використовувалися у війні на Донбасі³⁵⁴.

У жовтні-грудні 2021 р. військові поставки Україні здійснювалися в рамках пакету додаткової допомоги на 60 млн дол. США, обіцяної Києву під час візиту президента В. Зеленського до США (1 вересня 2021 р.). Ці поставки включали малокаліберну стрілецьку зброю, боеприпаси, патрульні катери типу Island і ракети для ПТРК «Джавелін».

Водночас уряди багатьох європейських країн наприкінці 2021 р. займали вичікувальну позицію, а кабінет А. Меркель навіть наклав вето на комерційне придбання Україною антидронових рушниць і антиснайперських систем через профільне агентство НАТО із закупівель.

Рішення про збільшення обсягів військової допомоги Україні на 200 млн дол. США адміністрація США ухвалила 28 грудня 2021 р. – після оприлюднення ультиматуму МЗС Росії на адресу США і НАТО, адже політичний курс Москви переконливо свідчив про нову фазу нагнітання напруженості. До цього пакету військової допомоги, доставленої 21–22 січня 2022 р., увійшли протитанкові засоби (одноразові гранатомети SMAW-D, ракети для «Джевелінів») і переносні

353 У 2015–2021 рр. загальний обсяг військової допомоги Україні склав близько 2,3 млрд дол. США, у тому числі 450 млн дол. у 2021 р. Упродовж січня, лютого та першої половини березня 2022 р. обсяг військової допомоги Україні з боку США становив 750 млн дол.

354 Altman H. Russia preparing to attack Ukraine by late January: Ukraine defense intelligence agency chief. 2021.11.21 URL: <https://www.militarytimes.com/flashpoints/2021/11/20/russia-preparing-to-attack-ukraine-by-late-january-ukraine-defense-intelligence-agency-chief/>

ЗРК «Стінгер». Враховуючи наміри Естонії, Латвії та Литви передати Україні озброєння з власних запасів, зокрема ПТРК «Джавелін» і ЗРК «Стінгер» виробництва США, державний департамент США дозволив країнам Балтії відправити в Україну зброю американського виробництва.

Утім, напередодні вторгнення російських військ в Україну 24 лютого 2022 р. адміністрація Дж. Байдена схилилася до тактики пасивного реагування. Білий дім закликав Москву відмовитися від планів агресії й продовжити консультації з питань безпеки та двосторонніх відносин, позначених на трьох попередніх зустрічах представників РФ із США, НАТО та країнами-учасницями ОБСЄ 10–13 січня 2022 р. Водночас у Білому домі пропонували президенту В. Зеленському залишити територію України. Посольство США було завчасно евакуйоване за межі України, і до початку травня 2022 р. дипломатичних представників США не було ні в Києві, ні навіть у Львові.

В адміністрації США загалом припускали, що в разі повномасштабного російського вторгнення Україна може зазнати поразки протягом декількох днів, після чого спротив у країні набуде характеру партизанського руху. Проте вже 25 лютого було вирішено відновити постачання Україні озброєнь та військового обладнання. Загалом у лютому–квітні 2022 р. в рамках президентських повноважень (за програмою *presidential drawdown authority*) США виділили Києву шість пакетів прямої військової допомоги на загальну суму 3,05 млрд дол., у тому числі 25 лютого – на 350 млн., у березні – на 1 млрд та в квітні – на 1,7 млрд³⁵⁵. До пакетів прямої військової допомоги входили зенітні системи, ПТРК «Джавелін», бронебійні системи АТ-4, гранатомети, гвинтівки, кулемети, шоломи, бронежилети, інша техніка та обладнання.

Протягом березня 2022 р. на зміну ставлення з боку адміністрації Дж. Байдена впливала низка чинників, включаючи перебіг воєнних дій, тиск з боку Конгресу США та позиція урядів країн Центральної та Східної Європи. Велике психологічне значення мали спільний візит до Києва прем'єр-міністрів Польщі, Чехії та Словенії (15 березня), а також приїзд до Києва британського прем'єра Б. Джонсона (9 квітня). Уряди країн Естонії, Литви, Латвії, Польщі, Чехії, Словаччини та Великої Британії не стали покладатися на колективне

355 Arabia C.L., Bowen A.S., Welt C. U.S. Security Assistance to Ukraine. IF12040. *Congressional Research Service*. 02.27.2023. URL: <https://crsreports.congress.gov/product/pdf/IF/IF12040>

рішення НАТО й висловили готовність надавати Україні війсьну техніку, озброєння та боєприпаси. Однак аж до кінця квітня 2022 р. адміністрація Дж. Байдена не скасовувала обмеження на поставку Києву сучасних важких озброєнь, й лише у травні 2023 р. ухвалила рішення про надання Україні артилерії західних зразків (18 гаубиць калібром 155 мм) і машин для їх буксирування, а 1 червня Дж. Байден повідомив про готовність передати Україні ракетні установки HIMARS та гелікоптери.

Суттєве підвищення стелі видатків на допомогу Україні у США було уперше передбачено в «Консолідованому законі про асигнування на 2022 рік», який Дж. Байден підписав 15 березня 2022 р. До плану поточного фінансування витрат федерального уряду було внесено суму в 13,6 млрд дол. на допомогу Україні, яка включала економічну підтримку, зміцнення української оборони (782 млрд дол.), виділення коштів на утримання українських біженців та заходи, пов'язані з санкціями проти російської економіки³⁵⁶. Включення до урядового бюджетного плану коштів для України було приурочено до позачергового саміту НАТО в Брюсселі, який відбувся 24 березня 2022 р.

У подальшому надання допомоги Україні ухвалювалося Конгресом США в формі комплексних пакетів («omnibus bills»). Вони включали як асигнування, призначені для України (в рамках фонду економічної підтримки та для оплати військової допомоги, логістики та навчання військовослужбовців), так і витрати, лише частково пов'язані, або взагалі не пов'язані з війною в Україні³⁵⁷.

Різниця у співвідношенні військових потенціалів РФ та України, яка обумовлювала пряму залежність Києва від надання зовнішньої військової та військово-технічної допомоги, наочно виявилася вже в перші місяці повномасштабної російсько-української війни. Від самого початку війна РФ проти України мала виразний асиметричний характер. В умовах попередньої фази конфлікту в 2014–2021 рр., коли бойові дії на Донбасі відповідали ознакам конфлікту порівняно низької інтенсивності, надання зовнішньої допомоги було важливим, однак не мало вирішального значення. Проте після 24 лютого 2022 р. проведення ЗСУ успішних операцій безпосередньо залежало від кількості та якості зовнішньої військової допомоги, – від темпів оновлення та точності артилерії, наявності бойових літаків і засобів

356 Pramuk J. Biden signs government funding bill that includes \$13.6 billion in Ukraine aid. 2022.03.15. URL: <https://www.cnn.com/2022/03/15/biden-signs-government-funding-bill-with-ukraine-aid.html>

357 Маркарова розповіла, на що саме підуть 40 мільярдів доларів від США. 2022.05.21. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2022/05/21/687305/>

ППО, використання безпілотників, своєчасного постачання боеприпасів і запасних частин до військової техніки, забезпечення паливом і паливно-мастильними матеріалами.

За таких обставин занепокоєння керівництва НАТО перспективою втягнення в конфронтацію з РФ вочевидь гальмувало надання Києву сучасних озброєнь, що супроводжувалося значними втратами на полі бою. Зі свого боку генеральний секретар НАТО Є. Столтенберг наполегливо обстоював тезу, що НАТО як інституція має утримуватися від надання допомоги Україні, аби конфлікт в Україні не вийшов за її межі й «не став повномасштабною війною між НАТО і Росією»³⁵⁸.

На початку війни 2022 р. номінальний військовий потенціал України у багато разів поступався потенціалу РФ, що підживлювало сподівання російського керівництва на здобуття легкої перемоги. До початку військових дій чисельність Збройних сил України разом із Національною гвардією становила до 300 тис. осіб, зокрема 125,6 тис. у складі Сухопутних сил і 102 тис. – у складі Національної гвардії і Сил територіальної оборони. За даними довідника «The Military Balance» (Міжнародний інститут стратегічних досліджень), на початок 2022 р. ЗСУ мали 858 танків різних типів (без урахування 1 132 одиниць на складському зберіганні), 1 212 бойових машин піхоти, 547 бойових розвідувальних машин, 622 бронетранспортери та бронеавтомобілі, 607 САУ, 515 несамохідних польових гармат і гаубиць, 354 РСЗВ, 340 мінометів калібром 120 мм, 90 тактичних ракетних комплексів «Точка У», 124 літаки різних типів, 35 ударних гелікоптерів Мі-24, 23 багатоцільові гелікоптери Мі-8, понад 80 ЗРК різних типів³⁵⁹.

Точні відомості про кількість військової техніки, яка була задіяна силами вторгнення РФ, відсутні. З приводу сумарних даних вважається, що на початку 2022 р. у розпорядженні російської армії (включаючи резерви та складські запаси) перебувало 12 420 танків, 30 122 одиниці бронетехніки, 6 574 САУ, 7 571 одиниця буксируваної артилерії та 3 391 мобільна реактивна установка³⁶⁰. За оціночними даними, до складу військових контингентів російської армії, які брали безпо-

358 Не допустити війни НАТО з Росією. Які рішення прийняв саміт Альянсу. 24.03.2022. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-60864497>

359 The Military Balance 2022 / International Institute for Strategic Studies. Abingdon : Routledge / Taylor & Francis, 2022. P. 211–215.

360 Abay E.G., Keskin O. О военном потенциале России и Украины на фоне войны на Донбассе. 24.02.2022. URL: <https://www.aa.com.tr/ru/мир/o-военном-потенциале-россии-и-украины-на-фоне-войны-на-донбассе/2512107>

середню участь у вторгненні, входило щонайменше 250 тис. особового складу.

Темпи і обсяги надання ЗСУ важких озброєнь і боеприпасів до них набули критичного значення через зношеність української артилерії радянських зразків, вичерпання запасів снарядів до артилерії та реактивних систем залпового вогню. Фактичні втрати військової техніки ЗСУ, навіть за умови їх кількісного заміщення новими зразками, не давали можливості забезпечити кількісний паритет ЗСУ з артилерійськими можливостями збройних сил РФ. Наявність величезних резервів озброєнь і військової техніки, хоча і застарілих модифікацій, забезпечувала російському командуванню можливість кількісного відновлення парку танків і бронемашин, необхідних для наступальних операцій.

У червні 2022 р. в інтерв'ю американському виданню «National Defense» командувач матеріально-технічним забезпеченням командування Сухопутних військ ЗСУ В. Карпенко повідомив, що з початку вторгнення РФ внаслідок активних боїв втрати техніки Збройними силами України становили від 30–40% до подекуди 50%. За його словами, сукупні втрати становили близько 1,3 тис. БМП, 400 танків і 700 артилерійських систем³⁶¹. При цьому втрати росіян за даними Генштабу ЗСУ у техніці на 15 червня 2022 р. склали – 3 545 БМП, 1 449 танків та 729 артилерійських систем³⁶².

Феномен асиметричної війни не є чимось унікальним у світовій практиці, так само як і постачання озброєнь воюючим країнам з боку зовнішніх гравців, насамперед від союзників та партнерів сторін конфлікту. Більшість війн у новітній історії людства велися з використанням озброєнь зарубіжного виробництва, включаючи й такі масштабні конфлікти, як громадянська війна в Іспанії (1936–1939), війна у Кореї (1950–1953), війни в Індокитаї в 1946–1991 рр., арабо-ізраїльські війни 1950–1970-х рр. тощо. В таких війнах центросилові держави постачали зброю ворогуючим сторонам, надаючи приховану або відкриту допомогу своїм союзникам та клієнтам. Водночас така допомога офіційно не розглядалася як привід для прямої ескалації чи переведення війни у формат збройного конфлікту між невоюючими союзниками ворогуючих сторін, зокрема між СРСР і Німеччиною

361 Magnuson S. Breaking: Ukraine to U.S. Defense Industry: We Need Long-Range, Precision Weapons. 15.06.2022. URL: <https://www.nationaldefensemagazine.org/articles/2022/6/15/ukraine-to-us-defense-industry-we-need-long-range-precision-weapons>

362 За вчора армія ворога втратила 200 осіб і дев'ять танків. 15.06.2022. URL: https://lb.ua/society/2022/06/16/520221_vchora_armiya_voroga_vtratila_200.html

та Італією у 1936–1939 рр. або між США та СРСР у війнах та конфліктах часів «холодної війни».

Важливим аргументом на користь підтримки України з боку країн Заходу став збіг низки проблем, таких як неприпустимість розгортання загарбницької війни в центрі Європи, порушення міжнародно-правових норм, що визначають нелегітимність територіальних анексій, висунення Росією ультимативних претензій у бік США і НАТО та гібридна енергетична війна Росії проти європейських країн з метою створення штучного дефіциту енергоносіїв восени та взимку 2022–2023 рр.

В міжнародно-політичному контексті російсько-українська війна 2022 р. виявила схожі інтереси та розбіжності між країнами НАТО, ЄС і G7, які зайняли позицію невоюючих союзників України. Так, уряди країн Балтії, більшості країн Центральної і Північної Європи та Великої Британії розцінили вторгнення Росії в Україну як європейську регіональну війну, яка безпосередньо загрожує їхній безпеці та руйнує стабільність міжнародного порядку. Співставлення участі різних країн у наданні військової допомоги Україні свідчить, що найбільшу зацікавленість виявляли уряди Естонії, Литви, Латвії, Польщі, Чехії, Словаччини, Великої Британії, Норвегії, Данії, Люксембургу, Греції, Канади, Австралії³⁶³.

Підхід адміністрації Дж. Байдена визначався низкою факторів, включаючи оцінку ситуації на театрі воєнних дій, ступінь ядерної загрози з боку РФ, розстановку сил у Європі та тенденції в американо-китайських відносинах. Змінам у ставленні адміністрації США до перспектив України сприяли відхід російських військ з-під Києва, Чернігова та Сум у березні 2022 р., збереження боєздатності та керованості ЗСУ, активний тиск В. Зеленського на західні суспільства та політичні еліти, поширення настроїв солідарності з Україною в Європі та США, усвідомлення політичними колами країн євроатлантичного співтовариства прямої загрози європейській безпеці з боку РФ та режиму В. Путіна. Окрім цього, поразка України за умов невтручання з боку США, ЄС і НАТО могла б підштовхнути керівництво КНР до спроби силового приєднання Тайваню.

Рішення адміністрації Дж. Байдена зняти обмеження на постачання Києву нових, сучасних у технологічному відношенні озброєнь,

363 The Ukraine support tracker: Which countries help Ukraine and how? *Kiel Institute for the World Economy. Kiel working paper no. 2218*. 16.06.2022. URL: https://www.ifw-kiel.de/fileadmin/Dateiverwaltung/IfW-Publications/-ifw/Kiel_Working_Paper/2022/KWP_2218_Which_countries_help_Ukraine_and_how/KWP_2218_Trebesch_et_al_Ukraine_Support_Tracker.pdf

було ухвалено лише за підсумками візиту держсекретаря Е. Блінкена та міністра оборони Л. Остіна до Києва 24 квітня 2022 р., що символізував політичну демонстрацію готовності США надати підтримку Україні.

Передумовою для усунення бар'єрів щодо надання Києву важких озброєнь стало узгодження позицій у контексті російсько-української війни та військових планів України на найближчу перспективу. Предметом переговорів у Києві були питання про розширення оборонної допомоги та фінансової підтримки, посилення санкцій проти Росії, забезпечення експорту сільськогосподарської продукції з України з метою запобігання продовольчій кризі у важливих для США регіонах.

Вірогідно, з В. Зеленським було досягнуто домовленості, що Київ не піде на укладення угоди з РФ без відома з боку адміністрації США. Питання про можливі гарантії безпеки й тим більше – про перспективи членства України в НАТО були відкладені як несвоечасні. У цьому сенсі примітними видаються коментарі держсекретаря США Е. Блінкена, зроблені під час слухань у сенатському комітеті з міжнародних відносин (26 квітня). Під тиском сенатора-республіканця Р. Пола, який посилався на неприйняття розширення НАТО з боку РФ, Е. Блінкен повідомив, що уряд США в принципі готовий прийняти можливу мирну угоду між Україною та Росією, внаслідок якої Україна стала б нейтральною країною, а також додав, що в разі якщо Україна укладе угоду з РФ про відмову від членства в НАТО заради припинення війни, то «США її поважатимуть»³⁶⁴.

Однак за словами Е. Блінкена, «наша мета – переконатися, що в їх руках (українців) є можливість дати відсіч російській агресії та реально зміцнити свої позиції за можливим столом переговорів. На сьогоднішній день ми не бачимо жодних ознак того, що президент Путін серйозно ставить до змістовних переговорів. Але якщо (він) погоджується, і якщо українці на це підуть, ми це підтримаємо»³⁶⁵.

Після відкинення Україною умов, висунутих представниками РФ у ході переговорів у Стамбулі 29 березня 2022 р., США розшири-

364 Hudson J. Biden open to Ukraine becoming 'neutral' in final peace deal. *The Washington Post*. 26.04.2022. Updated 27.04.2022. URL: <https://www.washingtonpost.com/world/2022/04/26/russia-ukraine-war-news-putin-live-updates/>; США не будуть против, если Украина решит отказаться от НАТО в мирном соглашении с РФ. 26.04.2022. URL: <https://www.pravda.com.ua/rus/news/2022/04/26/7342277/>

365 Antony Blinken Transcripts. Secretary of State Blinken testifies in Senate. *Foreign Relations hearing 4/26/22*. Transcript. URL: <https://www.rev.com/blog/transcripts/secretary-of-state-blinken-testifies-in-senate-foreign-relations-hearing-4-26-22-transcript>

ли військову допомогу Києву задля досягнення військової переваги українських сил оборони на полі бою. Зі свого боку адміністрація Дж. Байдена пообіцяла збільшити постачання Україні сучасних ударних озброєнь, посилити ППО та забезпечити координацію військової допомоги в рамках міжнародної Контактної групи з питань оборони України (Ukraine Defence Contact Group), створеної з ініціативи США.

Перше засідання Контактної групи на рівні міністрів оборони відбулося 26 квітня 2022 р. на військовій базі США «Рамштайн» (ФРН) за участю 43 країн. Анонсуючи цю зустріч, голова Об'єднаного комітету начальників штабів армії США генерал М. Міллі повідомив, що основне завдання переговорів полягає у синхронізації та координації військової допомоги Україні. На першій зустрічі у форматі «Рамштайн» були представлені не лише члени НАТО та європейські позаблокові держави (Фінляндія та Швеція), а й низка країн-партнерів з Азії та Африки, включаючи Японію, Південну Корею, Австралію, Нову Зеландію, Кенію, Ліберію, Марокко, Туніс, Катар, Йорданію та Ізраїль. До дев'ятого засідання Контактної групи 14 лютого 2023 р. кількість учасників зросла до 54 країн.

Окрім внутрішньополітичних міркувань, інтереси адміністрації Дж. Байдена полягали у створенні умов для поступового ослаблення та виснаження військового потенціалу РФ у ході затяжної конвенційної війни. При цьому в розрахунок бралися й очікувані результати від економічних санкцій, покликаних загострити протиріччя у вищих колах російського суспільства та підбурювати внутрішнє невдоволення тоталітарною трансформацією російського владного режиму.

Окрім цього, враховуючи політичні настрої у США та європейських країнах, після хаотичного виведення військ США з Афганістану ігнорування демонстративного виклику з боку Москви та успіху у реалізації планів В. Путіна щодо України означало б чергову зовнішньополітичну поразку президента Дж. Байдена.

За таких обставин відмова від надання допомоги Україні розцінювалася б як безглузда помилка, оскільки, за словами М. Міллі, час працює не на користь України. З другого боку, реагування США на перебіг російсько-української війни дозволяє розцінювати інтереси адміністрації Дж. Байдена як спробу ручного регулювання рівня інтенсивності війни в Україні за допомогою дозованого постачання озброєнь та боєприпасів. Надані обсяги допомоги мали забезпечити ЗСУ можливість надання опору російській агресії. При цьому наданих озброєнь і боєприпасів було недостатньо для проведення активних наступальних операцій, здатних спровокувати неадекватну

реакцію Кремля на швидкий розгром російських окупаційних сил в Україні або завдання ракетних ударів по об'єктах у глибині російської території.

Як свідчать заяви М. Міллі, під час слухань у комітеті палати представників у справах збройних сил 06 квітня 2022 р. військове командування США прогнозувало затяжний характер конфлікту в Україні, який може «вимірюватися роками»³⁶⁶.

За оцінкою М. Міллі, російське вторгнення в Україну «є найбільш серйозною загрозою миру та безпеці Європи». Воно створило «небезпечний історичний поворотний момент». Адже Росія «зберігає великий та різноманітний ядерний потенціал, (здатний) загрожувати США та їхнім союзникам». У такій ситуації «США, НАТО, Україна та всі союзники і партнери, які її підтримують, будуть до цього залучені протягом тривалого часу». Така тенденція свідчить про збільшення ймовірності значного міжнародного конфлікту між великими державами, що вимагає виважених дій³⁶⁷.

Доцільно зауважити, що криза європейської безпеки охоплює лише частину спектру політичного планування США. Представники адміністрації США на різних рівнях наголошували, що апарат національної безпеки Білого дому не має замикатися лише на європейських справах, адже в довгостроковій перспективі головним «геостратегічним викликом» залишатиметься КНР. За оцінкою М. Міллі, сучасний Китай «продовжує розвивати свій потенціал у різних галузях». Він щоденно «працює над скороченням технологічного відриву від США. ... Вони (китайські лідери), як і раніше, сповнені рішучості докорінно переглянути міжнародний порядок на свою користь до середини століття. Вони мають намір стати рівним суперником США у військовому плані до 2035 р. та розвинути свій військовий потенціал, аби захопити Тайвань до 2027 р. Там, де Росія є гострою загрозою, КНР є геостратегічним викликом для нашої національної безпеки у довгостроковій перспективі». При цьому, як стверджував М. Міллі, з КНР вкрай важливо продовжувати підтримувати відносини навіть в умовах конкуренції, «не дозволяючи їм перерости у конфлікт»³⁶⁸.

Важливо враховувати, що адміністрація Дж. Байдена має власне бачення перебігу війни в Україні, включаючи її тривалість та очі-

366 Бабб К. Генерал Милли: возможность конфликта между великими державами «растет, а не уменьшается». 06.04.2022. URL: <https://www.golosameriki.com/a/uss-russia-milley/6517151.html>

367 Там же.

368 Там же.

кувані результати. Підхід керівництва США виключає як військову поразку України у війні з РФ, так і сприяння швидкому звільненню ЗСУ окупованих територій. Контролюючи обсяг військових поставок Україні адміністрація США має можливість регулювати стан війни в Україні у ручному режимі.

Оцінка військової допомоги Україні (за підсумками перших семи засідань контактної групи у форматі «Рамштайн») дозволяє зробити низку попередніх висновків:

– Засідання у форматі «Рамштайн» за участю понад 50 держав набули характеру постійно діючого механізму для узгодження регулярного постачання озброєнь і боеприпасів, які забезпечують боездатність ЗСУ на відносно стабільному рівні. Критично важливу роль мало надання Україні сучасної артилерії західних зразків з дальністю враження до 80 км. Проте обсяг та номенклатура поставок озброєнь у цілому не забезпечували вимоги проведення масштабних наступальних операцій, для яких потрібна достатня кількість бронетехніки та авіації. Відтак кількість наданих озброєнь виявилася недостатньою для звільнення окупованих територій та відновлення територіальної цілісності як основної стратегічної мети України у війні.

– На конференції «Рамштайн-6» 12 жовтня 2022 р. країни-партнери розглянули прохання Києва сприяти створенню в Україні ешелонованої системи протиповітряної оборони. За словами голови Об'єднаного комітету начальників штабів США М. Міллі, у перспективі ЗРК, що надаються Україні, мають бути поєднані з командними системами і системами зв'язку, об'єднані в загальну структуру, в якій буде забезпечений обмін інформацією. Поєднання систем малої, середньої та високої дальності має перешкодити «доступу в український повітряний простір російським літакам, вертольотам та ракетам». Хоча така система не зможе контролювати весь повітряний простір над Україною, вона має забезпечити оборону пріоритетних цілей, які Україні необхідно захистити³⁶⁹.

– Аналогічні питання були предметом обговорення й на нараді «Рамштайн-7» 16 листопада 2022 р., яка проходила на тлі наймасовішого з початку повномасштабного вторгнення ракетного удару РФ по енергетичних об'єктах України. Окрім забезпечення артилерії, головною темою зустрічі стало збільшення поставок засобів ППО, здатних

369 Черныш О., Аксенов П. Запад построит Украине новую систему ПВО. Как она будет работать? 14.10.2022. URL: <https://www.bbc.com/russian/features-63250255>

захистити Україну від жорсткого блекауту через ураження її енергосистеми ракетами РФ.

– В межах Контактної групи провадиться розподіл оборонних замовлень й налагоджено обмін стратегічно важливою інформацією. Розширено співпрацю у галузі розвідки. Українська сторона отримує дані супутникового спостереження, однак відомості про точність та терміновість передачі цих даних відсутні.

– Організовано низку програм з навчання українського персоналу роботі зі зразками західних озброєнь, обслуговування західної військової техніки, а також з підготовки українських військових у навчальних центрах країн Європи (Великої Британії, Польщі, ФРН). До програми базової військової підготовки, яку розпочала Велика Британія, приєдналися Канада, Нідерланди, Данія, Норвегія, Швеція, Фінляндія та Нова Зеландія.

Ядерний шантаж з боку РФ відчутно впливає на позицію США і НАТО щодо російсько-української війни. З першого дня вторгнення В. Путін наказав привести стратегічні ядерні сили в режим бойового чергування. Російські посадові особи неодноразово виступали з загрозами та попередженнями на адресу України, включаючи погрозу застосувати положення російської військової доктрини у разі спроб звільнення анексованих Росією територій.

Реакція лідерів ядерних держав-членів НАТО на погрози з боку РФ не завжди відрізнялася однастайністю оцінок. Критикуючи ядерні закиди з боку Москви, Дж. Байден у жовтні 2022 р. визнавав потенційно можливим застосування Росією тактичної ядерної зброї, хоча й попереджав, що такий крок стане «серйозною помилкою».

За підсумками обговорення ядерної загрози на рівні міністрів оборони країн-членів НАТО 12 жовтня 2022 р. офіційний представник Альянсу попередив, що застосування РФ ядерної зброї змінить хід війни і матиме «безпрецедентні наслідки» для Росії. Такий крок «майже напевно отримає фізичну відповідь від багатьох союзників і, можливо, від самого НАТО»³⁷⁰.

Зі свого боку, генеральний секретар НАТО Є. Столтенберг нагадав, що Альянс не є стороною конфлікту у війні Росії та України. Однак «у

370 Braithwaite S. Senior NATO official: Russian nuclear strike would «almost certainly» trigger a «physical response». 12.10.2022. URL: <https://edition.cnn.com/europe/live-news/russia-ukraine-war-news-10-12-22/index.html>; В НАТО заявили, що ядерний удар Росії по Україні почти напевняк приведет к «физическому ответу» союзников. 12.10.2022. URL: <https://hromadske.ua/ru/posts/v-nato-govoryat-cto-yadernyj-udar-rossii-po-ukraine-pochti-navernyaka-privedet-k-fizicheskomu-otvetu-soyuznikov-reuters>

разі використання РФ ядерного заряду» навіть малої потужності «цей крок матиме катастрофічні наслідки». Генсек підкреслив: «Ми не говоритимемо, як саме відповідатимемо, але це повністю змінить природу конфлікту. Це буде перетин дуже серйозної лінії, і це змінить природу війни. Росія про це знає»³⁷¹.

За словами Є. Столтенберга, деталі реагування НАТО, «залежатимуть від виду атаки, обставин, контексту.... При цьому ми ніколи не дамо потенційному противнику привілей знати, як саме ми реагуватимемо»³⁷².

У рамках превентивного реагування на ядерну загрозу РФ НАТО ухвалила низку заходів, у тому числі: забезпечення захисту власної критичної інфраструктури, зокрема збільшення військової присутності у Балтійському та Північному морях; розташування восьми бойових груп високої готовності на Сході – від Балтійського до Чорного моря, які можна швидко поповнити до рівня бригад; посилення роботи розвідки та збір розвідданих, у тому числі в космосі та під водою; зміцнення та поглиблення співпраці з ЄС³⁷³.

Ядерний шантаж Росії має на меті змусити Захід відмовитися від підтримки України. Проте перемоги Кремля не можна допустити. «...Якщо Путін переможе, це буде не просто великою поразкою для України, а й небезпечною поразкою для всіх нас, адже це зробить світ більш небезпечним, а нас – уразливими до подальшої російської агресії», – підкреслив Є. Столтенберг³⁷⁴.

Загострення відносин між Заходом і Росією сприяє поновленню полеміки з приводу того, чому адміністрація Дж. Байдена не надала достатньої допомоги Україні напередодні російського вторгнення та робила демонстративні заяви про невтручання, які могли заохочувати агресивні наміри російського керівництва.

Згідно припущень американських оглядачів, до початку війни адміністрація Дж. Байдена не мала чіткого сценарію щодо України, яка за оцінками Пентагону, могла протриматися не набагато більше тих 72 годин, на це розраховував В. Путін.

Як стверджує автор детальної розвідки в газеті «The New Yorker», у перші дні війни Дж. Байден назвав представникам служби наці-

371 Захарова А. Рамштайн-6: НАТО обеспечит зимнее контрнаступление Украины, усилит восточный фланг и разведку. *The Page*. 13.10.2022. URL: <https://thepage.ua/politics/ramshtajn-6-kakoe-oruzhie-nato-peredast-ukraine>

372 Келли С. Столтенберг: НАТО делает все, чтобы Украина выиграла войну. *Deutsche Welle*. 24.10.2022. URL: <https://www.dw.com/ru/jens-stoltenberg-nato-delaet-vse-ctoby-ukraina-vyigrala-voynu/a-63536492>

373 Захарова А. Там же.

374 Столтенберг: победа Путина в Украине будет означать поражение НАТО. 11.10.2022. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/rus/news/2022/10/11/7148488/>

ональної безпеки в Білому домі та Пентагоні три основні політичні інтереси США в Україні: не дозволити втягнення США у війну з Росією; забезпечення виконання зобов'язань перед НАТО за ст. 5 Вашингтонського договору (США відправили кілька тисяч солдатів до країн-членів НАТО у Східній Європі та Балтійському регіоні, аби показати, що американські військові готові їх захищати); зробити те, що можливо, аби допомогти Україні досягти успіху на полі бою³⁷⁵.

У цьому сенсі доречно систематизувати основні міркування, які визначають стратегію адміністрації Дж. Байдена щодо Росії та російсько-української війни:

- військова підтримка України ставить за мету («може і має») призвести до серйозного та довгострокового ослаблення військового та економічного потенціалу Росії;

- поставки зброї Україні розглядаються як необхідна інвестиція, що забезпечує нейтралізацію російської армії та флоту на наступне десятиліття;

- після певних вагань адміністрація Дж. Байдена відкинула вимоги Москви про припинення військової підтримки України з боку Заходу, підкріплені погрозами застосування тактичної ядерної зброї як засобу залякування (в рамках російської концепції «деескалаційного ядерного удару», покликаного примусити опонентів до капітуляції). При цьому адміністрація США поводитися вкрай стримано у питаннях передачі Україні наступальних озброєнь. Це знайшло відображення у зволіканні з постачанням танків, авіації, а також забороні використання американських ракет для обстрілу території РФ;

- станом на кінець 2022 р. передача Україні достатньої кількості потужних і передових у технологічному відношенні озброєнь вважалася небажаною, оскільки це могло призвести до поразки російського окупаційного корпусу в Україні та спричинити важко прогнозовану реакцію з боку російського керівництва;

- для адміністрації США найважливіша умова полягала у контролі розвитку подій у російсько-українській війні, включаючи регулювання її інтенсивності, управління асиметрією конфлікту та його тривалістю;

- російсько-українська війна та введені США і ЄС економічні санкції розглядалися як чинники, що мають впливати на соці-

375 Yaffa J. Inside the U.S. Effort to Arm Ukraine. *The New Yorker*. 17.10.2022. URL: <https://www.newyorker.com/magazine/2022/10/24/inside-the-us-effort-to-arm-ukraine>

ально-політичний клімат у Росії та стабільність її владного режиму;

– головну мету політики США в умовах російсько-української війни становить забезпечення стратегічних переваг, відновлення лідерства у західному світі, а також ефективне стримування зовнішньополітичних амбіцій КНР;

– адміністрація США не визнала РФ країною, яка здійснює терористичні дії чи підтримує тероризм. Така позиція означає, що США мають намір уникати «системного розриву», який закрие можливість прямих контактів та переговорів з російським керівництвом аж до зміни правлячого політичного режиму у Москві.

Оцінка впливу російсько-української війни на міжнародні політичні процеси дозволяє виділити декілька важливих тенденцій:

1. Вторгнення російських військ в Україну прискорило зближення позицій країн НАТО та ЄС з метою стримування російської агресії та надання підтримки Україні. Це дозволило відкласти на другий план низку розбіжностей у відносинах між США та ЄС, включаючи торговельні протиріччя, суперечності з проблем енергетичної безпеки та географії енергетичних поставок.

2. США зміцнили свій статус в якості лідера західного світу та євроатлантичної цивілізації. Цей чинник загалом сприяє просуванню концепції Дж. Байдена про глобальне протистояння між демократичними та авторитарними режимами, яке подається у формі основного протиріччя сучасної міжнародної системи.

3. Країни ЄС зазнали найбільших збитків унаслідок перебоїв у постачанні газу з РФ, економічних дисбалансів, спричинених непередуманими рішеннями про «енергетичний перехід» – відмову від використання вуглеводневих джерел енергії та скорочення атомної енергетики. Економічне ослаблення ЄС помітно сприяло посиленню політичного впливу США та зміцненню ролі НАТО.

4. Перенесення акцентів на проблематику європейської безпеки сприяло загостренню периферійних конфліктних проблем, включаючи проблему Тайваню, вірмено-азербайджанський конфлікт та ситуацію в Сирії.

5. Провал початкового російського плану захоплення Києва та окупації України вплинув на політику КНР, спричинивши сумніви в готовності армії Китаю до конфлікту зі США, що змусило відкласти плани приєднання Тайваню за допомогою військової операції.

6. Стосовно російсько-української війни визначилася група країн, які декларували формальний нейтралітет, включаючи збережен-

ня активних торговельних зв'язків з РФ і відмову від застосування економічних санкцій, запроваджених США, країнами ЄС і G7. До цієї групи належать КНР, Індія, ПАР (учасники групи БРІКС, які змогли скористатися вигодами від зниження ціни на російські сировинні товари), низка країн Африки та Латинської Америки.

7. Початок війни РФ проти України спричинив суттєве посилення регіональної ролі Туреччини, у тому числі в забезпеченні транспортного коридору для вивезення українського зерна та одержання вигід від посередницької торгівлі.

8. Оскільки остаточний сценарій завершення російсько-української війни залишається непевним, це створює простір для різних пропозицій та ініціатив на кшталт проміжного врегулювання. З пропозиціями посередницьких послуг час від часу виступають окремі зарубіжні політики, які зондують схильність сторін конфлікту до укладення перемир'я.

9. У ході війни визначилася порівняно невелика група країн, які виступають або у ролі прямих співучасників агресії РФ проти України (Білорусь), або надають політичну, дипломатичну чи військову підтримку її діям (Іран, КНДР, Сирія, Нікарагуа, Венесуела).

Агресія Росії проти України стала можливою внаслідок розхитування правил і норм міжнародного спілкування, які фактично втратили свою дієвість, поступившись місцем чинникам військової сили та економічного диктату.

Однією з головних передумов, які сприяли підготовці та здійсненню вторгнення російських військ в Україну, була невірна оцінка намірів Москви та ступінь загрози імперської експансії РФ для європейської безпеки з боку урядів низки впливових країн євроатлантичної спільноти. За їх логікою, російське керівництво мало продемонструвати внутрішній аудиторії новий зовнішньополітичний успіх, задовольнитися окупацією невеликої частини української території у межах Донбасу й припинити подальші спроби зовнішньої експансії. Принаймні саме в такому дусі тлумачилася скандальна заява Дж. Байдена від 20 січня 2022 р. про відмінності між «невеликою агресією» та «масштабним вторгненням». Дж. Байден заявив про те, що НАТО єдиний у тому, якою має бути відповідь у разі масштабного вторгнення з боку Росії, але не у разі «невеликого» просування російських військ на сході України: «Країни по-різному готові реагувати, з огляду на те, що саме станеться». При цьому Дж. Байден окреслив відмінності між глобальним і регіональним рівнем міжнародної безпеки: «Я сподіваюся, що Володимир Путін розуміє, що він не може дозволити

собі зазіхати на домінування у світі, адже це призведе до повномасштабної ядерної війни. Я вважаю, що він так не думає, але це все одно викликає занепокоєння»³⁷⁶.

Парадоксальність моменту полягала в тому, що конфліктна риторика В. Путіна ґрунтувалася на вимогах до США і НАТО припинити розширення трансатлантичних структур і повернути військово-політичну ситуацію в регіоні до стану 1997 р. Хоча претензії В. Путіна були спрямовані проти США і НАТО, жертвою агресії стала Україна, а формальним приводом для превентивної війни – євроатлантичні амбіції Києва, військова співпраця та участь України у проведенні маневрів з країнами-членами НАТО.

Показово, що політика зовнішньої експансії та анексії територій інших країн чітко засуджена у Статуті ООН та Гельсінкському заключному акті 1975 р., який став символом європейської політики розрядки міжнародної напруженості. До того ж, попередній приклад анексії території Кувейту Іраком (1990) призвів до створення міжнародної коаліції та двох війн у Перській затоці, які закінчилися поразкою та поваленням режиму С. Хусейна.

Важливий наслідок російсько-української війни полягатиме в неминучій корекції уявлень про характер і структурні ознаки багатопольярної міжнародної системи. В цьому сенсі модель системних зв'язків, що формується, багато в чому залежатиме від результатів війни в Україні та міцності механізму євроатлантичної солідарності.

До проблемних аспектів багатопольярної системи належать ступінь автономного позиціонування ЄС, повоєнний статус Росії, характер конкуренції та нормативне регулювання відносин між США та КНР, стан подальших відносин КНР з Росією, Індією та суміжними країнами, включаючи Центральну та Південно-Східну Азію. Важливе значення матимуть становище і роль низки держав умовного «другого ешелону» – Туреччини, Саудівської Аравії, Бразилії, Мексики, Південної Африки, Індонезії.

Не менш важлива тенденція позначена розумінням потреби в узгодженні загальноприйнятих правил і норм міждержавної взаємодії. За підсумками кризи 2008–2009 рр. це завдання оптимістично покладалося на «Велику двадцятку», однак воно і досі залишається далеким від виконання. Нова нормативна модель навряд чи може бути копією правил ліберального міжнародного порядку, які у будь-якому разі підлягатимуть істотній корекції. При цьому взаємоприйнятна

376 Байден про Путіна: він «почне діяти». 20.01.2022. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-60065197>

модель відносин між провідними гравцями передбачає обмеження конфронтаційних тенденцій, адже об'єктивні інтереси більшості держав світу збігаються у потребі встановлення надійних бар'єрів, здатних забезпечити захист від свавільного застосування сили, територіальної експансії і агресивних війн на межі застосування ядерної зброї, які загрожують хаосом і неконтрольованим суперництвом.

Останнім часом пошук способів запобігти небезпеці конфронтації між провідними державами багатопольярного світу посідає ледь не головне місце в інтелектуальній дискусії. У попередніх оцінках домінувала теза про те, що авторитарні держави становлять головний виклик ліберальним демократіям і ліберальному світовому порядку. Тому, як наголошувала доповідь, підготовлена Інститутом Тоні Блера за глобальні зміни (2018), демократії мають «конструктивно взаємодіяти з суперниками з числа великих держав», однак вони також повинні «невідкладно й колективно реагувати, аби захищатися, стримувати й протистояти цим викликам їхнім цінностям».

Доповідь, підготовлена редактором журналу «The Economist» з питань оборони Ш. Йосхі, окреслювала шість типів цілком реальних загроз з боку авторитарних режимів: воєнні загрози, такі як анексія територій, гібридна війна та агресивна поведінка; примус за допомогою політичних і економічних зусиль з метою залякування та підпорядкування; вплив через інформаційні канали з метою зміни інтелектуального клімату демократій; руйнівний вплив засобами пропаганди, кібератак і політичної підривної діяльності; поширення авторитарних норм, таких як необмежена влада, історичний ревізіонізм та особисте правління; загрози згуртованості демократичних блоків, які заохочують відступ демократичних сил³⁷⁷.

На відміну від сподівань, що ліберальний міжнародний порядок все ж вдасться зберегти, хоча б у скорегованому вигляді, новітні розробки аналітиків зосереджені на моделюванні компромісних правил у відносинах з основними конкурентами західних спільнот.

Такий підхід, зокрема, пропонує створена 2019 р. Робоча група з торговельної політики США та Китаю за участю представників обох сторін. Мета запропонованої моделі полягає у розробці конструктивного підходу, здатного забезпечити управління конкурентними відносинами між великими державами. При цьому враховується очевидний відносний занепад глобальної могутності США та синхронне піднесен-

377 Joshi S. Authoritarian Challenges to the Liberal Order. 21.06.2018. *Tony Blair Institute for Global Change*. URL: <https://institute.global/policy/authoritarian-challenges-liberal-order>

ня Китаю, які «частково підірвали ліберальну, засновану на правилах систему, в якій колись домінували США та їх союзники». Негаразди останніх років – фінансові кризи, поглиблення нерівності, поновлення протекціонізму, пандемія COVID-19 та зростаюча залежність від економічних санкцій поклали край доби гіперглобалізації, яка настала після «холодної війни». При цьому «вторгнення Росії в Україну, можливо, оживило НАТО, однак воно також поглибило розрив між Сходом і Заходом, Північчю і Півднем. Позаяк зміщення внутрішніх пріоритетів у багатьох країнах і посилення конкуренції в геополітиці зупинили прагнення до більшої економічної інтеграції та заблокували колективні зусилля з усунення глобальних небезпек, що насуваються».

Автори зазначеного проекту виходять з міркувань раціонального самообмеження у стратегічному плануванні великих держав. На їх думку, базу для компромісних угод між великими державами визначає перспектива настання «менш успішного й більш небезпечного світу, позначеного все більш ворожими відносинами між США та Китаєм, ремілітаризованою Європою, орієнтованими на внутрішній ринок регіональними економічними блоками, пануванням цифрових технологій, розділених за геополітичними ознаками, та посиленням мілітаризації економіки»³⁷⁸.

Більш сприятливий порядок потенційно можливий, якщо великі держави, насамперед США і КНР, які конкурують в одних галузях, будуть співпрацювати в інших, дотримуючись нових і більш гнучких правил, покликаних зберегти основні елементи відкритого світу в сфері економіки, упереджувати збройні конфлікти, надаючи при цьому окремим країнам більшу свободу дій для розв'язання невідкладних економічних і соціальних проблем у себе вдома.

Запропонований «мета-режим» передбачає мінімальну згоду з основними принципами та визнає неминучість стійких розбіжностей. На відміну від практики COT та інших міжнародних режимів, які нав'язують детальний перелік приписів, новий підхід пропонує чіткі способи поліпшення конкурентних відносин та стимули, які дозволять уникати нанесення шкоди іншим, навіть якщо мова йде про прагнення захисту власних інтересів. Такий порядок має ґрунтуватися на переговорах, а не на правилах.

Головна ідея полягає у забезпеченні способів, які дозволять суперникам і навіть супротивникам знаходити точки дотику заради забезпе-

378 Rodrik D., Walt S.M. How to Build a Better Order. Limiting Great Power Rivalry in an Anarchic World. *Foreign affairs*. 2022. September/October. Vol. 101. № 5. URL: <https://www.foreignaffairs.com/world/build-better-order-great-power-rivalry-dani-rodrik-stephen-walt>

чення фізичних умов, необхідних для існування людства, розвитку економіки, зведення до мінімуму ризику великої війни, однак без завдання шкоди власній безпеці. При цьому основна передумова успіху цієї ініціативи полягає у свідомій та взаємній відмові провідних держав від спроб встановлення свого економічного і геополітичного панування³⁷⁹.

Весь спектр проблем у міжнародних відносинах поділяється на чотири блоки, які включають:

1. Заборонені дії (зобов'язання згідно Статуту ООН, включно з заборонаю надбання територій силовим шляхом, порушення дипломатичної недоторканості, застосування тортур, актів нападу на кораблі чи літаки іншої країни; свідомих спроб руйнування економік країн-конкурентів, включно з монопольним диктатом у міжнародній торгівлі та зумисними валютними маніпуляціями).

2. Дії, за допомогою яких держави можуть отримати вигоду, змінивши свою поведінку в обмін на аналогічні поступки з боку інших, включно з угодами з контролю над озброєннями. У контексті відносин між США та КНР пропонуються взаємні обмеження на розгортання збройних сил і проведення розвідувальних операцій поблизу національних територій обох країн-суперниць, відмова від ворожої кіберактивності тощо.

3. Незалежні дії, які кожна з сторін може здійснювати для досягнення національних цілей у відповідності з принципом суверенітету, включаючи політику національної безпеки, однак з урахуванням переліку узгоджених заборонених способів діяльності.

4. Питання, ефективне розв'язання яких потребує участі декількох держав. До цієї групи належить насамперед партнерство у вирішенні глобальних проблем, таких як зміни клімату, протидія масовим захворюванням, нерозповсюдження ядерної зброї. Оскільки будь-який світовий порядок засновується на нормах, правилах та інститутах, які визначають дії більшості держав, багатостороння взаємодія з багатьох ключових питань залишатиметься незмінним імперативом.

Тим часом, запропонована схема ґрунтується на критеріях відповідальної поведінки державних суб'єктів і вимагає певного базового рівня взаємної довіри. Вона не конкретизує способи вирішення ситуацій, коли дії окремої держави виходять за рамки заборон і обмежень Статуту ООН, під які вочевидь підпадає агресивна загарбницька війна Росії проти України.

Оцінюючи досвід зовнішнього реагування провідних держав на перебіг російсько-української війни можна констатувати принципові від-

379 Ibid.

мінності в оцінках її причин і значення. Умовна спільнота колективно-го Заходу загалом поділяє оцінку дій Росії як неспровоковану агресію та загарбницьку війну імперіалістичного типу. Політика Росії зруйнувала модель європейської безпеки, побудовану після закінчення «холодної війни» на основі взаємопроникнення інститутів і багатопарової системи правил, визначених Радою Європи, ОБСЄ та узгоджених у ході багатосторонніх переговорів з питань зміцнення довіри та безпеки.

Натомість уряди значної частини країн Азії, Африки та Латинської Америки схильні розглядати російсько-українську війну як результат загострення протиріч між Росією та США, як превентивну війну з метою упередження розширення НАТО або, як прикру й небажану проблему, що дестабілізує світову економіку. В цьому можна вважати типовою позицію прем'єр-міністра Індії Н. Моді, за словами якого світова спільнота має «знайти спосіб повернутися на шлях припинення вогню і дипломатії в Україні». На думку Н. Моді, у світі, де панує конкуренція між ідеями, ідеологіями та особистостями, а країни борються за території чи ресурси, варто шукати способів подолання мислення в дусі гри з нульовою сумою³⁸⁰.

В широкому політичному контексті російсько-українська війна розглядається багатьма оглядачами як спроба Росії за мовчазної підтримки КНР зруйнувати очолювану Заходом міжнародну систему й нав'язати власне розуміння безпеки, згідно якого порядок замінює анархія, зникає межа між миром і війною, а наявність ядерної зброї забезпечує безкарність актів агресії та загарбання територій сусідніх країн. Однак російсько-українська війна мала значний відголос і поза межами Європи, а її прямі та побічні наслідки справили значний вплив на характер і зміст міжнародних процесів.

Упродовж 2022–2023 рр. зміни у міжнародних відносинах на планетарному рівні засвідчили посилення розбіжностей у політичному позиціонуванні між країнами умовного євроатлантичного співтовариства та низкою впливових держав так званого «Глобального Півдня». З точки зору теоретичного моделювання такі розбіжності можна розглядати як пряму ознаку поліцентричного міжнародного порядку, в якому існує декілька центрів, які обстоюють відмінні інтереси та мають власне специфічне сприйняття основних глобальних і регіональних проблем.

На практиці домінуюче становище США та спільна позиція країн НАТО і ЄС щодо російсько-української війни не заважає лідерам

380 Нарендра Моді: наша ера не должна быть эпохой войн. *Коммерсантъ*. 2022. 1 декабря. № 223. С. 6.

окремих впливових держав, навіть із числа європейських союзників США, шукати порозуміння і налагоджувати співпрацю з Китаєм, який адміністрація Дж. Байдена вважає головним суперником Америки.

Суттєве пониження статусу та ролі Росії призвело до змін в ієрархії міжнародних акторів. Попри потужний військовий, насамперед ракетно-ядерний потенціал РФ, у новій конфігурації, що формується, вищий рівень ієрархії глобального рівня визначають багатоманітні зв'язки та взаємні впливи США, ЄС і КНР.

Зосередженість США і ЄС на перипетіях російсько-української війни спонукала низку країн «другого ешелону» до більш виразної артикуляції своїх намірів та обстоювання інтересів всупереч побажанням чи застереженням регіональних гегемонів, більш чи менш успішного використання протиріч між основними позарегіональними акторами.

Ієрархічна структура міжнародних відносин вочевидь втратила статичний характер. У перебігу багатосторонньої взаємодії силові потенціали та економічні можливості окремих держав не означають автоматичного закріплення їх місця в глобальній ієрархії. Натомість спостерігається, на перший погляд, хаотичний пошук точок дотику та збігу інтересів між різними гравцями, що дозволяє їм досягати спільних цілей і бажаних результатів.

Російсько-українська війна мимоволі послужила каталізатором багатьох міжнародних політичних та економічних процесів, включаючи дистанціювання великої групи країн Азії, Африки та Латинської Америки від позиції колективного Заходу. Узагальнення численних заяв представників різних незахідних країн свідчить, що їх переважна більшість розглядає російсько-українську війну як опосередкований гегемоністський конфлікт між США/НАТО і Росією. При цьому, на думку численних політичних оглядачів, однією з причин такого ставлення було використання Заходом подвійних стандартів у другій іракській війні 2003 р.³⁸¹

З політико-економічної точки зору альтернативне позиціонування країн колишнього «третього світу» безумовно пов'язано з динамічним піднесенням «зростаючих економік», до яких відносять Китай, Індію, Індонезію, Бразилію, ПАР, а часом і деякі інші країни «Глобального Півдня». Провідне значення безумовно мало стрімке «мирне зростання» КНР, – країни, яка поза сумнівом вже не може вважатися периферією чи напівпериферією західного, євроатлантичного одно-

381 Хайн М. фон, Кропман В. Война в Ираке: ложь и нарушение международного права. *Deutsche Welle*. 20.03.2023. URL: <https://p.dw.com/p/4Or1T>

полярного світу, та стала цілком реальним окремим і альтернативним США центром впливу і полюсом сили.

З ментальної точки зору та до певної міри з урахуванням ідеологічного контексту, протиставлення підходів впливових країн Півдня офіційній позиції адміністрації Дж. Байдена щодо війни Росії проти України пов'язано як з інерційними атрибутами антиімперіалістичної традиції, так і з неприйняттям американського гегемонізму 1990–2000-х рр.

У політичних колах багатьох країн, що розвиваються, зберігається вкрай негативне сприйняття різних невдалих проєктів суспільної перебудови шляхом зовнішнього втручання, насамперед в Іраку, Афганістані, Лівії та Сирії, що як зауважує директор Стокгольмського інституту дослідження проблем миру (SIPRI) Д. Сміт, були «втінням харизматичної віри Заходу у те, що вони можуть перелаштувати країну і регіональний порядок за своїми уподобаннями»³⁸².

Не вдаючись до реальних та декларативних мотивацій зовнішнього втручання, слід враховувати, що застосування сили США та країнами НАТО без санкції ООН мало місце не тільки в Іраку. Нехтування цим принципом мало місце й під час військових операцій проти СР Югославії та Лівії. Колишній генеральний секретар ООН Кофі Аннан вважав війну в Іраку незаконною, а німецький соціолог і філософ Ю. Хабермас застерігав, що США своїми діями проти Іраку «подають руйнівний приклад майбутнім наддержавам»³⁸³.

Співставлення позицій країн умовного Півдня та учасників євроатлантичних структур допомагає зрозуміти, чому ініціатива Дж. Байдена про проведення глобальних «самітів демократій» (два таких саміти були проведені у грудні 2021 р та в березні 2023 р.) не стала механізмом консолідації більшості країн, що розвиваються, довкола США та їх європейських й азійських союзників. Принаймні для багатьох країн умовного Півдня критерії демократії не сприймаються як спонука чи матриця глобальної поляризації у протидії авторитарним режимам, адже практичний контекст світової політики містить ширший вибір мотивацій та інструментів досягнення безпекових, торговельних, інвестиційних, гуманітарних та інших інтересів.

На другому «саміті демократій», окрім заяв політичних лідерів і переважно теоретичних дискусій з приводу стандартів та критеріїв демократичного ладу, виявилися специфічні підходи окремих країн, побудовані на обстоюванні національних особливостей політичних

382 Там же.

383 Там же.

систем. 12 учасників, зокрема Індія, Ізраїль та Філіппіни, висловили заперечення проти положення про притягнення до відповідальності порушників прав людини або не погодилися визнавати важливу роль Міжнародного кримінального суду³⁸⁴.

Окремі країни висловлювали певні застереження й щодо пункту підсумкової декларації про засудження російської агресії як прикладу протиправного застосування сили проти «територіальної цілісності або політичної незалежності будь-якої держави». Адже виходячи насамперед з прагматичних інтересів значна кількість країн Півдня – від Бразилії до ПАР та Індії, вважають за краще утримуватися від засудження розв'язаної РФ агресивної війни та приєднання до санкцій, які запровадили США та ЄС.

За нових правил, які встановлюються явочним порядком, одна й та ж сама країна може виступати учасником декількох перехресних форматів співпраці, не шукаючи дозволу з боку домінуючої держави або навіть і декількох перехресно домінуючих держав, таких як Росія і КНР у Центральній Азії. При цьому жорсткі силові та безпекові союзницькі зобов'язання можуть послаблюватися внаслідок вільної «одночасної гри» деяких із членів альянсу на різних шахівниці. Прикладом цього слугують девіації Угорщини і Туреччини від колективної позиції західних союзів, пошук Францією окремих форм співпраці з КНР, спроби Казахстану та Вірменії обмежити участь у діяльності ОДКБ.

З початку 2022 р. російсько-українська війна мала суттєвий деструктивний вплив на світову економіку, спричинивши дестабілізацію ринків та сталих сировинних і товарних потоків, у тому числі внаслідок впровадження санкцій проти російської економіки, свідомого переривання енергетичної залежності більшості країн ЄС від Росії та запровадження вторинних санкцій на обіг товарів військового та подвійного призначення. Наслідком цих дій стало значне загострення протиріч між важливими економічними суб'єктами, які все більшою мірою знаходили втілення у політичних підходах.

Такий стан справ спонукав уряди низки країн висувати власні пропозиції щодо припинення російсько-українського конфлікту. Утім, жодна з них не містила конкретних планів політичного врегулювання. До того ж, згадані плани часом не відкидали можливість

384 Лидеры 73 стран подписали итоговую декларацию Саммита за демократию. 30.03.2023. URL: <https://www.golosameriki.com/a/democratic-leaders-gather-for-biden-virtual-summit-struggle-to-unite-behind-principles/7027847.html>

поступок на користь Росії. Серед них слід зазначити плани урядів Італії та Мексики, пропозиції посередництва з боку Туреччини, а також ініціативу президента Бразилії Л. да Сілви, який запропонував створити групу фасилітаторів за участю «нейтральних» країн³⁸⁵.

На другому році російсько-української війни почали розвіюватися сумніви у тому, що ця війна матиме виснажливий і тривалий характер. Після тривалого періоду, упродовж якого керівництво КНР утримувалось від проголошення офіційної позиції з приводу російсько-української війни, 24 лютого 2023 р. МЗС КНР оприлюднило власний «позиційний документ». У ньому містилися загальні принципи та питання, які б мали бути враховані в процесі політичного врегулювання конфлікту, який у Пекіні вперто називали «українською кризою». Пропозиції КНР не містили засудження Росії як агресора – порушника базових положень Статуту ООН, і не конкретизували умови, які мали б слугувати відправними точками припинення бойових дій. Утім, про формальну підтримку китайського документу висловилися представники ЄС та урядів ряду європейських країн, які побачили в них заперечення Пекіном можливості надання підтримки Росії у війні проти України та розширення кола держав, зацікавлених у припиненні російської агресії.

МЗС КНР запропонувало низку принципів, у тому числі:

- Поваги суверенітету «всіх держав», загально визнаного міжнародного права, гарантування суверенітету, незалежності та територіальної цілісності будь-якої держави.

- Заперечення мислення у дусі «холодної війни» і блокової політики. Декларувався принцип неподільності безпеки – концепції «загальної, комплексної, спільної та сталої безпеки», сприяння формуванню збалансованої, ефективної, стійкої архітектури європейської безпеки.

Серед конкретних пропозицій МЗС КНР були визначені потреба ліквідації гуманітарної кризи, захист мирного населення та полонених, забезпечення безпеки атомних електростанцій та вивезення зерна в рамках «Чорноморської ініціативи».

Висунуті КНР умови та перспективні напрямки для нормалізації ситуації включали недопущення застосування ядерної зброї («зменшення стратегічного ризику»), скасування односторонніх санкцій, забезпечення стійкості ланцюжків виробництва та поставок і сприяння відновленню у зоні конфлікту. В останньому питанні китайська

385 Соколенко О. Бразилія предложила формат для досягнення миру в Україні. *Deutsche Welle*. 31.01.2023. URL: <https://p.dw.com/p/4Mtc>

сторона висловлювала готовність надавати допомогу та відігравати свою конструктивну роль³⁸⁶.

З точки зору найближчих стратегічних завдань зовнішньої політики ініціативи КНР передбачали відновлення активної співпраці з ЄС. При цьому, проводячи низку консультацій з лідерами європейських країн та посадовцями ЄС, китайське керівництво намагалося забезпечити відокремлення цього напрямку взаємодії від стратегічної конкуренції та суперництва зі США. Ініціатива щодо припинення російсько-української війни стала вагомим елементом нового іміджу КНР як «глобального миротворця», в активі якого вже містився успішний досвід примирення між Саудівською Аравією та Іраном.

Російсько-українська війна вочевидь стала наймасштабнішою кризою на етапі становлення поліцентричної моделі міжнародних відносин. Її вплив полягає у значному прискоренні структурних змін, включаючи послаблення ролі Росії, скороченні ваги США як держави з найбільшим силовим і фінансово-економічним потенціалом та вразливості ЄС як провідного колективного економічного центру зі слабкою внутрішньою координацією політичних позицій та без достатнього військового потенціалу. В цьому сенсі позначена у європейських документах політичного планування мета європейської стратегічної автономії залишається позбавленою ефективних інструментів політичної реалізації.

Якщо виділити основний тренд з-поміж хаотичного нагромадження поточних подій, основну тенденцію початку 2020-х рр. можна охарактеризувати як розхитування сталої матриці відносин у чотирикутнику США – ЄС – Росія – КНР, позначену розмиванням традиційних зон впливу. Однак ослаблення позицій і ролі Росії, ЄС та до певної міри США, не означає автоматичного піднесення ваги Китаю і неминучості союзу між Росією та Китаєм. Так само, зміцнення співпраці між США та країнами ЄС залишається не позбавленим суперечностей. Взаємозалежність та союзницькі відносини у сфері безпеки не виключають конкуренції, як і умовний розподіл витрат щодо допомоги Україні та стримування Росії не гарантує єдності позицій з інших питань світової та регіональної політики.

386 Позиция Китая по политическому урегулированию украинского кризиса. Ministry of Foreign Affairs, the People's Republic of China. 24.02.2023. URL: https://www.fmprc.gov.cn/rus/zxxx/202302/t20230224_11030756.html

ГЛАВА 3

ІСТОРИЧНІ СКЛАДОВІ СТАНОВЛЕННЯ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОЇ ОРІЄНТАЦІЇ КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНОЇ АЗІЇ ТА ПІВДЕННОГО КАВКАЗУ

Розділ 12. Історичні засади формування зовнішньополітичного курсу Республіки Казахстан

Свої кроки на міжнародній арені Республіка Казахстан (далі – РК), як і решта країн Центральної Азії (далі – ЦА), реалізують у непростих умовах. Не маючи глибоких традицій державності, країни регіону були позбавлені ще й історичного досвіду формування та реалізації самостійної зовнішньої політики. Географічне розташування регіону ЦА на периферії світового глобального розвитку, політична нестабільність, соціально-економічні проблеми, залежність від провідних суб'єктів світової політики, таких як КНР, РФ, США, ЄС, обмежують зовнішньополітичні ресурси країн регіону. Водночас правлячі кола центральноазійських держав цілком усвідомлюють, що їх здатність до підтримки контролю над соціально-економічними процесами у своїх країнах та збереження власної влади значною мірою визначаються зовнішнім середовищем становлення державності.

Після розпаду СРСР перед Казахстаном постало складне завдання переоцінити й переусвідомити важливі історичні події у житті казахського народу, роль та спадщину ключових історичних діячів, відтворити справжню історичну науку, яка б виважено й точно сформулювала ідеологічні постулати для розвитку сучасного казахстанського суспільства та розкривала всі аспекти, які раніше замовчувалися.

На формування зовнішньої політики незалежного Казахстану значний вплив здійснюють такі фактори як традиції його історичного розвитку, геополітичне розташування у центрі Євразійського континенту, на межі Європи й Азії в якості сполучної ланки між РФ і Китаєм та на перетині інтересів найбільших іноземних держав. Транспортно-комунікаційний потенціал Казахстану також привер-

тає увагу світової спільноти. Іншим важливим чинником є великі запаси природних та енергетичних ресурсів.

Казахстан є найбільшою країною Центральної Азії та лідером регіону за показниками соціально-економічного розвитку. Його площа складає 2 млн 724 тис. км², а чисельність населення – 18,2 млн осіб¹. За роки незалежності Казахстан зумів створити відносно ефективну модель економічного розвитку, здебільшого зорієнтовану на експорт енергоносіїв. Відповідно до рейтингу найбагатших країн світу, сформованого на основі показників Світового банку та МВФ, станом на 2020 р. РК займає 54-те місце серед 185 країн світу із загальним показником ВВП 135,13 млрд дол. та показником ВВП на душу населення у розмірі 9 731 дол.²

Казахстан розташований у центрі Євразії і віддавна перебуває на перехресті стародавніх цивілізацій світу, схрещенні транспортних артерій, у фокусі соціальних, економічних, культурних та ідеологічних зв'язків між Сходом і Заходом, Півднем і Північчю, між Європою й Азією, між найбільшими державними утвореннями євразійського континенту³.

Поява перших тюркських та іраномовних держав на території Казахстану, їхній розквіт, криза і падіння датуються періодом VIII ст. до н. е. – V ст. н. е. Період з V ст. н. е. до 30-х років XVIII ст. – це епоха тюркського імперського розквіту: тюркських каганатів, держави Чингізхана, Золотої Орди, імперій Караханідів і Тимуридів⁴.

Держава Тимуридів (1370–1507) стала останньою імперією, що об'єднувала землі Центральної Азії. Після цього майбутнє регіону стали визначати не величезні наддержави, а менші державні утворення, помітну роль у створенні яких став відігравати місцевий етнічний компонент. Багаточисельні і віддалені нащадки Чингізхана, які претендували на титули ханів, входили до складу місцевої знаті, формуючи її найвищий прошарок і частково змішуючись із місцевим елементом. Вожді місцевих племен (беки, беї), а також еміри та султани місцевого походження набиралися сили і починали претендувати

1 Гарбузарова Е.Г. Центральная Азия в современных мирополитических процессах. Москва: Издательство «Аспект Пресс», 2020. С. 15.

2 Там само. С. 23.

3 Васильев О.А. Цивілізаційні засади трансформаційних та інтеграційних процесів в Республіці Казахстан. *Досвід та перспективи трансформації пострадянського простору в контексті інтеграційних та глобалізаційних процесів*. Збірник наукових праць. За заг. ред. А.Г. Бульвінського. К.: ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2019. С. 192.

4 Васильев О.А. Влияние этнокультурных, религиозных и языковых факторов на процесс модернизации Казахстана. *Зовнішні справи*. 2016. № 3. С. 54–59.

на верховну владу. Щоправда, Чингізиди як представники прямих і бокових гілок нащадків Чингізхана і далі користувалися престижем. Основна частина ЦА залишалася кочовою територією, зменшення зовнішніх вторгнень і набігів сприяло виникненню стійкої прив'язки етнічних груп до певної території. Таким чином, окремі групи населення регіону набували те, що в майбутньому стало називатися їх національною територією. Стабілізація території є однією із передумов формування сучасних етносів⁵.

Витоки казахської державності починають відслідковуватися з часів створення на території євразійських степів у середині VI ст. Тюркського каганату і, проявляючи свою тяглисть, ведуть до утворення у середині XV ст. Казахського ханства, яке було засновано у 1460-х рр. Саме з цього часу сучасний Казахстан веде відлік власної державності. У той час султани Джанібек та Гірей відділилися від хана Абулхаїра, який очолював так звану державу «кочових узбеків» із політичним центром у місті Сигнак нинішньої Південно-Казахстанської області, та разом зі своїми прихильниками попрямували на територію нинішньої Алматинської області. Там знаходилася держава Могулистан, що виникла на руїнах іншої колишньої монгольської держави – Улусу Чагатая. Могульський хан Есен-Бука надав втікачам притулок. Після смерті Абулхаїра і падіння його держави Джанібек та Гірей стали домінуючою політичною силою у степах нинішнього Казахстану. До них приєдналися всі племена, які проживали на цій території. Приблизно у період між 1459–1460 рр., часом втечі у Могулистан, та 1468 р., часом смерті Абулхаїра, і відбулося утворення нового державного об'єднання – Казахського ханства. Важливо зазначити, що Казахське ханство вийшло із Улусу Джучі (Золотої Орди), а отже воно має безпосереднє відношення до його державності та історії⁶.

Початок XVIII ст. став переломним у житті казахського народу. У цей час території, на яких кочували казахи, розкинулись на великі простори від Іртиша до Уралу, на півночі доходили до Тоболу, а на півдні – до Сирдар'ї і Таласу. При цьому тогочасний Казахстан не був єдиною державою, оскільки він включав у себе три етнополітичні об'єднання – Старший, Середній та Молодший жузи, які являли собою державні утворення із слабкою центральною (ханською) владою. Ко-

5 Междунаро́дные отношения в Центральной Азии: События и документы: Учеб. пособие для студентов вузов. А.Д. Богатуров, А.С. Дундич, В.Г. Коргун и др.; отв. ред. А.Д. Богатуров. 2-е изд., испр. и доп. Москва: Издательство «Аспект пресс», 2018. С. 77–78.

6 Акимбеков С. Трудные времена. *Центр Азии*. 2015. № 5 (99). URL: <https://www.asiakz.com/trudnye-vremena>

жен жуз ділився на покоління, кожне покоління складалося із родів, роди своєю чергою ділилися на відділення і підвідділення⁷.

На чолі кожного жузу стояв хан, а інколи і декілька ханів, яких обирали представники знаті із середовища султанів-чингізидів. Основною соціально-економічної та політичної структури казахського суспільства був рід, у межах якого казахи кочували і випасали худобу, захищалися від ворогів, святкували та здійснювали обряди. Економічне життя базувалося на кочовому скотарстві, що доповнювалося землеробством та ремеслом, які відігравали допоміжну роль.

Головна загроза казахським ханствам у той час надходила з боку сильної та жорстко централізованої кочової держави західних монголів-ойратів – Джунгарського ханства, яка виникла в районі Алтаю, Тянь-Шаню та Гобі у середині XVII ст. Постійні напади загонів Джунгарського ханства принесли багато страждань казахському народу та призвели до міграції казахів на території Ходженту, Самарканду, Хіви та Бухари. Хоча війни із Джунгарією супроводжувались також і перемогами казахського ополчення, вони наочно продемонстрували політичну та військову слабкість казахських ханств. Найбільш жорстока військова кампанія джунгар проти казахів відбулася у 1723 р. Вона призвела до жахливого спустошення, яке в казахській історії іменується як «велике лихо». Внаслідок вторгнення джунгар Старший жуз був повністю підкорений, Середній – відкочував у володіння Бухари, а Молодший – рятувався у межах Хівинського ханства⁸.

В умовах постійних нападів джунгар казахські ханства вимушені були шукати союзника, який би міг їх захистити. Ця ситуація призвела до їхнього зближення з Росією. Спочатку хан Молодшого жузу Абулхаїр (1718–1748) у вересні 1730 р. звернувся до російської імператриці Анни із проханням про прийняття у російське підданство. У лютому 1731 р. був виданий імператорський указ, який це прохання задовольнив, і вже у вересні того ж року султани та старшини Молодшого жузу прийняли присягу російській імператриці⁹. Так розпочалося поступове приєднання казахських ханств до Росії.

При цьому слід зазначити, що визнаючи російське підданство, казахські хани не вважали себе пов'язаними якими-небудь зобов'язаннями перед Росією, за винятком гарантій безпеки сибірським поселенням та торговим караванам, які прямували із Росії до Централь-

7 Сулейменов Р.Б. Избранные труды. Т. 1. Алматы: Изд-во «Елтаным», 2015. С. 20–21.

8 Международные отношения в Центральной Азии: События и документы. С. 92.

9 Сулейменов Р.Б. Указ. соч. С. 32–34.

ної Азії. Для прикладу, хан Середнього жузу Аблай (1771–1781) був фактично незалежним правителем, який виконував тільки ті вказівки царських властей, які вважав вигідними для себе. Також хан Аблай вів активну дипломатичну діяльність, зокрема із Китаєм, що викликало незадоволення російської влади¹⁰.

Після смерті хана Аблая у його володіннях посилювалися міжусобні суперечності, які призвели до розпаду Середнього жузу на декілька феодалних утворень. Зрештою, ослаблення ханської влади і посилення впливу султанів та старшин дали підстави царському режиму у 20-ті рр. XIX ст. відмінити ханську владу у Середньому жузі¹¹, а остаточне приєднання казахських ханств до Росії завершилося у середині XIX ст.

Власне рання казахська державність формувалася в умовах неухильного падіння впливу регіону і колишнього військово-політичного значення кочових об'єднань. Тюркська імперська історія, як і увесь регіон Центральної Азії, не витримали грандіозних змін, які відбулися у світовій економіці упродовж XVI ст. Торгівля між Азією і Європою перейшла до рук європейців і стала відбуватися через морські шляхи, а тому регіон ЦА і сусідні з ним степи Євразії від Китаю до Ірану втратили своє колишнє важливе транзитне значення. І якщо раніше тут могли існувати величезні імперії, які спиралися, з одного боку на доходи від контролю торгових шляхів уздовж Великого Шовкового шляху, а з іншого – на військові можливості тюркських кочівників, то тепер регіон перетворився на віддалену периферію світової економічної системи. Його торговельне і військове значення різко впало.

Після входження Центральної Азії до складу Російської імперії, казахські степи опинилися всередині імперської території. Розпочалася селянська слов'янська колонізація регіону, що досягла свого піку на початку XX ст. Враховуючи кочовий спосіб життя казахів та відсутність у них права приватної власності на землю, їхні найкращі земельні володіння примусово вилучалися та передавалися у користування селянам-переселенцям із російських та українських губерній, а казахи витіснялися у глибину степу на малопридатні землі.

Повстання 1916 р., яке відбулося під час Першої світової війни та охопило майже всю територію сучасного Казахстану, займає особливе місце в історичній пам'яті казахського народу. Воно набуло форми національно-визвольної революції і хоча зазнало поразки, проте

10 Там же. С. 86–87.

11 Там же. С. 136.

призвело до зростання національної самосвідомості, збільшення політичної активності та сформувало певний досвід самостійного державного будівництва казахського народу. Повстання мало антиколоніальну і антиімперіалістичну спрямованість, при цьому класовий момент, який проявлявся як боротьба проти феодалної верхівки, носив другорядний характер, порівняно із головним завданням національного і політичного визволення казахського народу¹².

Повстання 1916 р. стало передвісником наступних потрясінь для Російської імперії, яка припинила своє існування після лютневої та жовтневої революцій 1917 р. Для Казахстану обидві революції столітньої давнини зіграли стратегічно важливу роль. Перша революція у лютому 1917 р. зупинила негативний розвиток ситуації після жорстокого придушення повстання 1916 р. Друга революція у жовтні 1917 р. створила умови, нехай для формального, але все ж національно-державного будівництва. Зрештою, ці події зробили можливою появу сучасної держави Казахстан¹³.

У нинішньому Казахстані існує погляд на повстання 1916 р. як на трагічну подію. У цілому воно охопило території сучасних Казахстану, Киргизстану і Узбекистану. Але саме в Казахстані і Киргизстані повстання набуло неймовірних для Російської імперії масштабів і супроводжувалося безпрецедентною жорстокістю з обох сторін. У перебіг повстання і до його придушення було залучено багато людей, втрати були значними, причому серед повсталих – незрівнянно більшими. Сотні тисяч людей змушені були покинути свої землі і тікати до Китаю. Таке взаємне озлоблення було результатом того тупика, в якому до повстання опинилося і місцеве населення казахів та киргизів, і російські селяни-переселенці разом із царською адміністрацією. Цей глухий кут був прямим наслідком колоніальної політики Російської імперії щодо поневолених народів¹⁴.

Питання етногенезу – походження казахського народу є однією із найскладніших історичних проблем, яка потребує подальших досліджень. До цього часу не має єдиного та узгодженого серед дослідників розуміння проблеми етногенезу казахів. Тривалий час вивченню цього питання заважав той факт, що багато російських та іноземних

12 Деменко О.Ф. Повстання 1916 року та його вплив на формування національної ідентичності казахського народу. *Проблеми всесвітньої історії*. 2019. № 2. С. 55–66.

13 Акимбеков С. 100 лет, которые потрясли мир. *Центр Азии*. 2017. № 5 (11). URL: <https://www.asiakz.com/100-let-kotorye-potryasli-mir>

14 Акимбеков С. 1916 год: сто лет как один день? *Центр Азии*. 2016. № 4 (104). URL: <https://www.asiakz.com/1916-god-sto-let-kak-odin-den>

дослідників змішували казахів з киргизами і внаслідок цього вважали, що казахи ведуть своє походження від енісейських киргизів¹⁵.

При всій багатомірності підходів до цієї проблеми, встановлено, що казахська народність склалася в основному із автохтонних племен та племінних об'єднань, які з давніх часів населяли величезну територію Казахстану.

Історичні передумови для формування казахської народності склалися вже у XI–XII ст., але цей процес був зупинений руйнівним монгольським нашествям, яке розмежувало існуючі етнічні групи, зруйнувало виробничу основу і традиційний уклад життєдіяльності та суттєво вплинуло на антропологічний тип тюркського населення регіону, посиливши у ньому монголоїдні риси¹⁶.

Р. Сулейменов підкреслює, що основним фактором етногенезу казахського етносу був соціально-економічний розвиток древніх і середньовікових кочових племен, які населяли територію Казахстану, та еволюція суспільних відносин в рамках існуючих політичних структур. Тож не випадково, що більша частина дослідників пов'язує завершальний етап етногенезу казахів із утворенням Казахського ханства – великого етнополітичного об'єднання, у рамках якого відбулася консолідація етнічних ознак казахського етносу¹⁷.

На переконання С. Акімбекова, самоідентифікація казахів як окремого етносу починається приблизно з початку XVI ст., коли відбувся поділ колишнього кочового населення Улусу Джучі на тих, хто був лояльний до Шибанідів і пішов разом з ними завойовувати Центральну Азію, і тих, хто залишився в степу Дешт-і-Кипчак і зберіг вірність спадкоємцям Урус-хана, які, швидше за все, були нащадками онука Чингісхана Орди. Прихильники Шибанідів забрали з собою ім'я «узбек», а прихильники нащадків Урус-хана придбали нову ідентифікацію «казаків», тобто вільних людей. Існує думка, що приблизно 500 років тому (1509–1511) у ході ряду запеклих збройних зіткнень між Шибанідами та нащадками Урус-хана і відбулося остаточне розділення племен східної частини монгольської держави Джучидів на узбеків і казаків (казахів)¹⁸.

Політична еліта сучасного Казахстану усвідомлює важливість проблеми формування політики національної пам'яті, розуміння своїх витоків та національної історії в усій її глибині і складності. Перший

15 Сулейменов Р.Б. Указ. соч. Т. 2. Алматы: Изд-во «Елтаным», 2015. С. 289.

16 Там же. Т. 1. С. 181.

17 Там же. Т. 2. С. 295.

18 Акимбеков С. История в нашей жизни. *Центр Азии*. 2011. № 20–21 (57–58). URL: <http://magazine.asiakz.com/rus/article/1033>

президент РК Н. Назарбаєв (1991–2019) вважав, що до дослідження історії країни має бути комплексний підхід, а не фрагментарний. На його думку, для цього існують переконливі аргументи. По-перше, більшість протодержавних об'єднань, які знаходилися на території Казахстану, стали одним з елементів етногенезу казахської нації. По-друге, видатні культурні досягнення, які збагатили світову цивілізацію, не були привнесені в степ, а в більшості випадків народилися саме на казахській землі і потім поширилися на інші регіони. По-третє, історичні знахідки останніх десятиліть чітко підтверджують нерозривний зв'язок предків казахського народу із найпередовішими технологічними новаціями свого часу, що дозволяє по-новому поглянути на місце Великого степу в глобальній історії. Нарешті, назви деяких казахських племен і родів на багато сотень років старші етноніма «казак/казах», що свідчить про зовсім інші горизонти національної історії, ніж вважалося раніше¹⁹.

Досить складно і неоднозначно у сучасному Казахстані відбувається переосмислення спадщини радянського режиму. Адже практично кожен казахстанець безпосередньо пов'язаний і з позитивними, і з негативними сторонами радянської спадщини. У зв'язку з цим людям нелегко сформувати єдину думку про те, які блага і які негаразди успадкувала держава та її населення за сім десятиліть існування СРСР.

Головне питання, з приводу якого все ще тривають дискусії, полягає у тому, чи був Радянський Союз ще одним втіленням російського імперіалізму, нехай із новою ідеологією, або ж це була ідеологічно консолідована багатонаціональна держава, в якій велика кількість народів та етносів мала широкі можливості для реалізації власного політичного, економічного і соціального життя.

Простої відповіді на це питання не існує. З одного боку – біль і скорбота казахського народу внаслідок сталінських репресій і злочинної політики колективізації. За деякими оцінками, у результаті колективізації було знищено більше половини всіх казахських домашніх господарств і понад 80% худоби, яка була основою для сільського господарства та традиційної культури казахів. Відразу після колективізації відбулися політичні репресії 1930-х рр. У Казахстані рідкісним винятком є сім'ї, старші представники яких не загинули в процесі колективізації або репресій²⁰.

Прямі втрати у результаті голоду 1930–1933 рр. оцінюються показником близько 1 млн 500 тис. загинблих (майже четверта частина із

19 Назарбаєв Н. А. Семь граней Великой степи. 21.11.2018. URL: https://kazakh-tv.kz/ru/view/items/page_199542_statya-prezidenta-respubliki-kazakhstan-n-a-nazarbaev

20 Олкотт Марта Брилл. Советское наследие Казахстана. *Центр Азии*. 2011. №20–21 (57–58). URL: <http://magazine.asiakz.com/rus/article/1034>

6 млн 500 тис. осіб населення). До 90% загиблих становили етнічні казахи, притому, що на той час вони складали лише 57% всього населення республіки. Ще близько 1 млн 130 тис. осіб залишили свої землі і переселися, здебільшого, до Китаю²¹. Внаслідок цих потрясінь казахи стали етнічною меншиною на своїй території і залишалися у такому статусі фактично до кінця XX ст. Це пояснює суть колективної скорботи – казахам довелося чекати кілька поколінь для досягнення демографічного потенціалу, який відповідав ситуації кінця 1920-х рр.

Кампанія М. Хрущова щодо розвитку цілинних земель знову нанесла нищівного удару казахському тваринництву та у черговий раз змінила етнічний баланс у республіці не на користь корінного народу. Національна політика СРСР призвела до того, що на момент здобуття незалежності відбулася майже тотальна русифікація населення республіки. Велику ціну заплатив Казахстан і за присутність на своїй території ядерних, військових та хімічних об'єктів, випробувальних полігонів, які завдали непоправної шкоди екології.

З іншого боку – за часів СРСР були створені умови, нехай для формального, але все ж національно-державного будівництва. Етнічний казах Д. Кунаєв, який тривалий час займав пост першого секретаря компартії Казахстану (1964–1986), протягом 20 років був єдиним представником республік Середньої Азії у Політбюро ЦК КПРС. У роки правління Д. Кунаєва були закладені основи економічної диверсифікації Казахстану, вкладалися значні кошти у розвиток освіти і медицини та створення сучасної інфраструктури. Освоєння цілинних земель призвело до того, що землеробство стало важливим сектором економіки Казахстану і на сьогоднішній день забезпечує її диверсифікацію. Не зважаючи на всі дисбаланси мовної політики, письмова казахська мова сформувалася саме в радянський період. Хоча багато представників культурної еліти, які розвивали казахську мову, загинули під час репресій, їхні наступники зуміли продовжити й істотно розширити діапазон інтелектуальної продукції, що виходить казахською мовою, а також збагатили технічну складову цієї мови.

У науковому середовищі тривають дискусії стосовно сутності радянського минулого для регіону ЦА у цілому і для Казахстану, зокрема. Існують два основні підходи до оцінки радянської спадщини²².

21 Cameron S. The hungry steppe: famine, violence, and the making of Soviet Kazakhstan. Ithaca and London: Cornell university press, 2018. 277 p.

22 Лоринг Б. Колонизаторы с партийными билетами. Советский внутренний колониализм в Центральной Азии 1917–1939. 2014. URL: https://teletype.in/@postcap/HJ_2xxmB4?fbclid=IwAR3Y_N4j15WvjzgYiyf5C58mbdcuO6sHqixv_JvdyPzB09yAijChD77fTn4

Перший підхід отримав назву «колоніального». Він обґрунтовує точку зору, що Радянський Союз був колоніальною імперією, оскільки: 1) існувала жорстка економічна експлуатація ресурсів регіону для поліпшення становища метрополії; 2) мав місце примус корінного населення до відповідності західним культурним нормам у різних сферах; 3) функціонувала чітка система політичного контролю, яка підкоряла корінних жителів Центральної Азії європейським, російськомовним більшовикам.

Представники «модернізаційного» підходу зазначають, що радянський режим прагнув позбутися наслідків російського імперського минулого та встановити рівність між різними народами Російської імперії, включивши їх в політичну систему СРСР на рівноправній основі. Ця ідея підтверджується тим, що комуністичні чиновники з числа корінних народів ЦА займали важливі посади в своїх республіках і брали активну участь у радянській трансформації.

Б. Лоринг синтезував ці два підходи і обґрунтував висновок, що Центральна Азія в радянські часи існувала в якості внутрішньої колонії СРСР. По-перше, економіка республік ЦА у радянські часи втратила власну самодостатність і розвивалася у цілковитому підпорядкуванні промисловим потребам європейської частини СРСР. По-друге, відсутність впливу на економічні відносини і політичну систему жорстко закріпила роль ЦА в якості постачальника сировини. По-третє, завжди існувала нерівність між російськомовним населенням та корінними жителями республік Центральної Азії, яка проявлялася в етнічному розподілі праці, що своєю чергою посилювало національну ідентифікацію серед корінних жителів регіону²³.

Будівництво національної державності у Казахстані після здобуття незалежності у 1991 р. спиралося на консолідацію суспільства довкола титульного етносу. Проте, на відміну від інших країн Центральної Азії, специфіка Казахстану полягала у відсутності чисельної переваги представників титульної нації у національному складі населення на момент проголошення незалежності.

Станом на 1989 р. чисельність казахів складала лише 40% населення, а росіян і представників інших етносів – 37,6% і 20% відповідно²⁴. Така ситуація доповнювалася домінуванням російської мови у всіх сферах суспільного життя та незначним поширенням казахської мови, у тому числі навіть серед значної частини титульної нації. Саме

23 Там же.

24 Рыжичкин Н. Постсоветский Казахстан. Пути формирования национальной идентичности. *Свободная мысль*. 2020. № 3. С. 176.

тому казахстанський підхід до національного будівництва на зорі незалежності був комбінованим, тобто мало місце поєднання громадянського й етнічного компонентів, що, крім іншого, знайшло своє виявлення і у подвійності політики національної пам'яті цієї країни. З одного боку, у пострадянський період підкреслювалися ті позитивні моменти, які були у спільній історії усіх народів колишнього СРСР, пов'язані із модернізацією економіки та осучасненням колишнього патріархального укладу життя суспільства, з іншого – відбувалося переосмислення національної історії через критику попереднього історичного досвіду, пов'язаного із періодами колоніальної політики царизму та радянської тоталітарної системи.

Зокрема, у сучасному науковому дискурсі РК наголошується, що після утворення у середині XV ст. Казахського ханства поступальний розвиток державності змінився періодом боротьби з іноземними загарбниками – спочатку джунгарами, а потім Російською імперією. Він завершився втратою державності, боротьба за відновлення якої подається у вигляді телеологічно побудованого наративу героїчної боротьби за незалежність, який поєднав цілий ряд історичних подій та періодів. Серед них – повстання проти російської колонізації кінця XVIII – першої половини XIX ст., просвітницька діяльність казахської національної інтелігенції початку XX ст., повстання 1916 р. та національно-визвольний рух у м. Торгай під керівництвом А. Іманова, створення та діяльність політичної партії «Алаш», селянські бунти і повстання 1929–1931 рр. як відповідь на терор радянської влади, і, нарешті, виступи казахської молоді проти диктату союзного центру у листопаді 1986 р. у м. Алмати²⁵.

З метою формування інклюзивної загальнонаціональної ідентичності, яка б інтегрувала колективний історичний досвід усіх етнічних груп сучасного Казахстану, у країні 31 травня широко відзначається День пам'яті жертв політичних репресій та голоду, запроваджений указом президента Казахстану 5 квітня 1997 р. Н. Назарбаєв свій підхід до проблематики репресій у СРСР обґрунтовував трьома принципами, які він назвав «чорними уроками тоталітаризму». По-перше, збереження пам'яті про жертви репресій є моральним обов'язком кожного казахстанця перед своїми предками; по-друге, це можливість збагнути причини соціально-економічного відставання Казахстану й усвідомити необхідність форсованих реформ як засобу повернення до свого історичного шляху, який був перерваний тоталітарним режимом; по-третє, пам'ять про минуле є застереженням

25 Там же. С.179.

від повторення помилок у майбутньому²⁶. Таким чином, усі три зазначені уроки спрямовані на повний розрив із спадком тоталітарної системи і є своєрідною настановою щодо недопущення її повернення.

Можна зробити висновок про намагання політичної еліти РК досягти своєрідного балансу між двома групами символів, одні з яких орієнтовані на внутрішньоетнічну, а інші – на загальногромадянську консолідацію казахської нації. При цьому процес національно-державного будівництва все ж таки відбувається з опорою на консолідуючу роль титульної нації, що поступово призводить до казахізації суспільно-політичного та інформаційного простору країни, причому її потенціал ще далеко не вичерпаний, особливо у зв'язку із подальшим збільшенням частки титульної нації, зростанням інтересу до проблематики голоду та політичних репресій та поступовою втраченою впливу радянсько-російських наративів у політичному та історичному дискурсі РК. Безумовно, ці процеси впливають і на зовнішньополітичне позиціонування Казахстану на міжнародній арені.

Слід зазначити, що такий зважений, послідовний і системний підхід до формування політики національної пам'яті, дослідження історичного минулого, міжнаціональних і міжконфесійних стосунків, мовної політики дає свій результат. Так, М. Олкотт, вивчаючи історію Казахстану протягом тривалого періоду з XV ст. до сьогодення, стверджує, що успіх зовнішньої і внутрішньої політики РК полягає в тому, що «Н. Назарбаєв зберігав зважений баланс між мусульманською та європейською ідентичністю своєї країни» та у своїй політиці поєднував рух у напрямку демократії західного стилю з управлінням економікою в дусі «азійських» тигрів²⁷.

Слід зазначити, що намагання критично переосмислити історичне минуле та створити національну модель колективної пам'яті у Казахстані відбувається не просто. У першу чергу це стосується історії відносин Казахстану та Росії. З урахуванням тісних інтеграційних зв'язків між вказаними країнами, це питання набуває стратегічно важливого характеру. При цьому російська історична свідомість заперечує сам факт колоніального характеру своєї присутності у Центральній Азії. Значна частина російських політиків та науковців пов'язує виникнення казахської державності із розпадом СРСР та створенням незалежних пострадянських держав у 1991 р., пере-

26 Там же. С.181.

27 Фаизова Р.С. Роль Республики Казахстан в интеграционных процессах на постсоветском пространстве (1991–2010 гг.): автореф. дис. ...канд. ист. наук. Москва, 2011. С. 8.

креслюючи попередні історичні періоди, які мають відношення до формування державності сучасного Казахстану. Водночас факт перебування казахських земель у складі Російської імперії, а потім – Радянського Союзу, багатьма російськими дослідниками подається як успішний модернізаційний етап в історії РК, що забезпечив розвиток соціально-економічної сфери, сприяв культурному піднесенню та підвищенню рівня життя громадян.

Загалом у Російській Федерації негативно сприймають намагання Казахстану переосмислити власне історичне минуле та створити національну модель колективної пам'яті, позбавлену ідеологічних штампів імперського та радянського періодів. Республіка Казахстан часто сприймається не як незалежна суверенна держава, а як сфера російського впливу, як частина так званого «Русского мира». При цьому російські керманичі часто демонструють зверхне та зневажливе ставлення до свого сусіда і «стратегічного партнера». Зокрема, у серпні 2014 р. президент Росії В. Путін у притаманній йому нахабній манері зазначив, що у казахів ніколи не було державності до моменту розпаду СРСР. Ця фраза викликала бурхливу реакцію казахстанської громадськості. Як відповідь, у жовтні 2015 р. у Казахстані пройшли святкування 550-ї річниці утворення Казахського ханства, а в країні та суспільстві помітно зріс інтерес до історії державності²⁸.

Загалом багато політиків і науковців РК підкреслюють, що сучасний розвиток Казахстану відбувається на основі ідей євразійства²⁹. Але політична еліта й наукова думка РК трактують євразійство під власним кутом зору, який суттєво відрізняється від російських підходів. Один із головних ідейних натхненників та засновників проекту Євразійського політичного й економічного союзу Н. Назарбаєв зазначав, що в основі цього об'єднання повинні бути економічні інтереси, добровільність, рівноправність, невтручання у внутрішні справи країн та повне дотримання суверенітету, територіальної цілісності й недоторканності державних кордонів країн.

Крім того, Н. Назарбаєв виділив три рівні сучасного казахського євразійства. Перший рівень – національно-державний, на якому Казахстан осмислюється як азійська і європейська країна одночасно; другий рівень – регіональний, де наголошується на взаємовигідній євразійській інтеграції; і третій рівень – глобальний, де Казахстан розглядається як держава, що займає «серединне» положення між

28 Акимбеков С. Трудные времена.

29 Дюсалинова Б.К., Сагатова А.С. Идея евразийства в контексте современной общественно-политической мысли Казахстана. 2009. URL: <https://articlekz.com/article/14335>

Сходом і Заходом³⁰. Євразійська інтеграція у розумінні Н. Назарбаєва має бути спрямована на посилення державного суверенітету, економічного й політичного потенціалу Республіки Казахстан та інших держав-учасниць Євразійського союзу у глобальному світі. Казахстан прагне використовувати духовну спадщину і традиції як Сходу, так і Заходу. Оскільки країна знаходиться одночасно і в Європі, і в Азії, на стику двох світових релігій: християнства та ісламу, вона прагне відкритого діалогу між різними країнами, релігіями, культурами й цивілізаціями, щоб зробити світ безпечнішим.

Таким чином, казахстанський підхід до євразійства має дуже мало спільного із агресивними імперіалістичними євразійськими ідеями, які генерує та втілює на практиці Російська Федерація. Декларування євразійської інтеграції в якості одного із пріоритетів зовнішньої політики Казахстану – це своєрідний захисний механізм, який знаходить підтримку з боку Росії та стримує її у наданні підтримки радикальним групам російських націоналістів та козачим рухам на півночі Казахстану.

Узагальнюючи підходи казахстанських дослідників до аналізу зовнішньої політики незалежного Казахстану, умовно її розвиток можна розділити на декілька періодів³¹. Перший із них розпочався у 1991 р., тривав до середини 1990-х рр. і був пов'язаний із формуванням основ державності та становленням зовнішньої політики країни. Другий період (друга половина 1990-х – початок 2000-х рр.), пов'язаний зі створенням сучасних державних інституцій країни на основі Конституції 1995 р., характеризувався диверсифікацією зовнішньополітичних зв'язків та інтенсифікацією співробітництва із багатьма країнами та міжнародними організаціями. Третій період розпочався після подій 11 вересня 2001 р., тривав до 2008 р. та характеризувався серйозними змінами у світовій політиці. Четвертий – розпочався із глобальної фінансової кризи 2008 р., ознаменував собою руйнування основ світового порядку і умовно тривав до 2019 р. З 2019 р. розпочався сучасний етап розвитку зовнішньої політики Казахстану, основною характеристикою якого є процеси транзиту влади від Н. Назарбаєва до його спадкоємця К-Ж. Токаєва (з 2019).

Ключові положення стратегії й тактики зовнішньополітичної діяльності РК формуються у законодавчих актах, Концепціях

30 Никулина А.А., Торопыгин А.В. К вопросу о концептуальной основе развития Евразийской интеграции. 2017. С. 64.

31 Веденеева В. Казахстан: строительство независимого государства. *Мировая экономика и международные отношения*. 2018. Том 62. № 12. С. 127; Тургамбаев А. Основные этапы развития внешней политики Республики Казахстан. *Международная жизнь*. 2019. № 7. URL: <https://interaffairs.ru/jauthor/material/2212>; Гарбузарова Е.Г. Указ. соч.

зовнішньої політики Республіки Казахстан (за роки незалежності ухвалено чотири редакції цього документу), стратегіях, посланнях, виступах лідерів країни тощо.

Після здобуття незалежності 16 травня 1992 р. у статті «Стратегія становлення та розвитку Казахстану як суверенної та незалежної держави» Н. Назарбаєв проголосив перші концептуальні підходи до зовнішньополітичної стратегії держави. Вказана стаття фактично стала першою спробою осмислення власного суверенного шляху розвитку РК, особливістю якого був задекларований намір втілювати у життя миролюбну зовнішню політику, встановлення та вдосконалення рівноправних та взаємовигідних відносин з тими державами, які виявляють інтерес до співпраці з Казахстаном³².

Концепція зовнішньої політики Республіки Казахстан 1995 р. вперше задекларувала важливість проведення багатовекторної політики, спрямованої на дотримання довгострокових національних інтересів. Географічне розташування країни у регіоні ЦА оцінювалося як міст між Заходом та Сходом. Відповідно до Концепції 1995 р., Казахстан визначив пріоритетами розвиток дружніх відносин із Росією, плідних взаємин із Китаєм та іншими країнами. Перед органами державної влади було поставлено завдання щодо завершення процесу делімітації державних кордонів. Варто зазначити, що Концепція 1995 р. декларувала важливість співробітництва із західними країнами та створеними ними міжнародними організаціями. Як наслідок, 27 травня 1994 р. Казахстан доєднався до програми «Партнерство заради миру» з метою зміцнення діалогу та військової співпраці з НАТО³³.

Концепція зовнішньої політики Республіки Казахстан 2001 р. також особливу увагу приділила принципу багатовекторності як засобу дотримання балансу між бажаннями та можливостями Казахстану на міжнародній арені. У зв'язку зі змінами міжнародної безпекової ситуації, у 2005 р. указом президента до Концепції 2001 р. були внесені деякі корективи, спрямовані на забезпечення захисту інтересів РК на світовій арені у якості нового регіонального лідера. Зовнішньополітична стратегія започаткувала прагнення дотримуватись правила: «спочатку економіка, потім політика»³⁴.

Концепція зовнішньої політики РК на 2014–2020 рр. від 21 січня 2014 р. базувалася на визначених у Стратегії «Казахстан-2050»

32 Тургамбаєв А. Указ. соч.

33 Даниярова А.Е. Взаимодействие Казахстана и Организации Североатлантического договора (НАТО). *Республика Казахстан в системе мировой политики* / под ред. акад. НАН РК А.М. Газалиева. Караганда: Изд-во КарГТУ, 2011. С.30.

34 Тургамбаєв А. Указ. соч.

підходах до формування та реалізації зовнішньополітичного курсу. Принциповою відмінністю цієї концепції від попередніх став акцент на збільшенні міжнародної ролі Казахстану та намаганні дати відповідь на появу нових трендів у світовій політиці та економіці. Стратегія «Казахстан-2050» окреслила стратегічну мету – входження Казахстану до 30-ти найбільш розвинених країн світу до 2050 р.

Особливістю Концепції зовнішньої політики Республіки Казахстан на 2014–2020 рр. стала її публічність. Пріоритети зовнішньої політики були визначені наступним чином: 1) просування державних інтересів на прагматичних засадах послідовності та збалансованості; 2) відповідальність за регіональну безпеку в Центральній Азії, сприяння усуненню передумов конфліктних ситуацій у регіоні; 3) підтримка міжнародних ініціатив щодо посилення заходів безпеки у світі; 4) посилення співробітництва з різними країнами та організаціями з метою зміцнення національної обороноздатності; 5) зміцнення дружби та співробітництва з РФ, КНР, США, країнами ЦА, ЄС та Азійсько-Тихоокеанського регіону; 6) поступовий перехід країни на «зелений» шлях розвитку та входження до числа 30-ти розвинутих країн світу; 7) збереження національно-культурної самобутності, надання підтримки казахській діаспорі та казахській мові за кордоном³⁵.

Аналіз нової Концепції зовнішньої політики Республіки Казахстан на 2020–2030 рр., яка була затверджена 6 березня 2020 р., дозволяє зробити висновок про спадкоємність у здійсненні офіційного зовнішньополітичного курсу Казахстану, основи якого були закладені Н. Назарбаєвим, та продовження реалізації багатовекторної, збалансованої зовнішньої політики. При цьому у вказаному документі відкрито заявляються наміри закріпити за собою статус держави-лідера у регіоні Центральної Азії³⁶.

Традиційно важливим зовнішньополітичним партнером РК залишається Російська Федерація. Ще у липні 1998 р. у Москві президентами Казахстану і Росії була підписана «Декларація між Республікою Казахстан і Російською Федерацією про вічну дружбу і союзництво,

35 Концепция внешней политики Республики Казахстан на 2014–2020 годы и задачи по ее реализации: Материалы «круглого стола» / Отв. ред. Б.К.Султанов. Алматы: КИСИ при Президенте РК, 2014. С. 21–22.

36 Концепция внешней политики Республики Казахстан на 2020–2030 годы. *Официальный сайт Президента Республики Казахстан*. 09.03.2020. URL: https://www.akorda.kz/ru/legal_acts/decrees/o-koncepcii-vneshnei-politiki-respubliki-kazahstan-na-2020-2030-gody

орієнтовані у XXI сторіччя». При цьому варто підкреслити, що перший президент РК, як і багато представників політичної еліти Казахстану, характеризуючи казахсько-російські відносини, вважали за краще уникати терміну «союзнитство»³⁷.

Принциповою відмінністю позиції президента Казахстану К.-Ж. Токаєва від його попередника є чітке визначення характеру державних відносин з Росією як союзницьких. Зокрема, нова Концепція зовнішньої політики Республіки Казахстан (2020) відносною з РФ приділяє першорядне значення та надає особливого статусу. Вперше в основоположному казахському зовнішньополітичному документі вказується на необхідність подальшого розвитку «союзницьких відносин з Російською Федерацією». Що стосується інших пріоритетів зовнішньополітичної стратегії РК, то у Концепції зазначається, що Казахстан буде розвивати: всебічне стратегічне партнерство з КНР; розширене стратегічне партнерство з США; стратегічні взаємини з державами Центральної Азії; розширене партнерство і співробітництво з Європейським Союзом і його державами-членами.

Також пріоритетом зовнішньої політики Концепція визначає «продовження тісної взаємодії з державами-учасниками Євразійського економічного союзу»³⁸.

Проте оцінюючи п'ятирічний період діяльності ЄАЕС, важко побачити позитивну динаміку у розвитку цього проекту. Якщо Казахстан, як і Білорусь, у поглибленні євразійських інтеграційних процесів керуються суто економічною логікою, сподіваючись на зростання товарообігу між країнами, розширення ринків збуту, збільшення виробництва продукції, можливість транспортувати свою експортну продукцію через територію Росії за внутрішніми російськими тарифами, то для Росії, крім суто економічних питань, важливе значення мають геополітичні й геоекономічні інтереси, зокрема, прагнення взяти під свій контроль ключові економічні активи в пострадянських державах та залучити до об'єднання якомога більшу кількість країн. На сьогоднішній день Москва повністю домінує в ЄАЕС, нав'язує вигідні лише їй рішення та значною мірою контролює наднаціональні структури. Водночас Казахстан періодично висловлює невдоволення економічною політикою РФ через те, що казахським товарам дедалі важче конкурувати з дешевшою російською продукцією. Стримують

37 Султанов Б. Казахстано-российские отношения во внешней политике президента К.-Ж. Токаева. *Россия и новые государства Евразии*. 2020. № 2. С. 61.

38 Концепция внешней политики Республики Казахстан на 2020–2030 годы.

євразійську інтеграцію і санкції Заходу проти Росії та російські економічні контрзаходи у відповідь, які Москва вводить, не порадившись із країнами-партнерами по ЄАЕС.

Негативно впливають на євразійські інтеграційні процеси структурні відмінності національних економік, їхній асиметричний характер, різний рівень державного регулювання та соціального патерналізму. Як наслідок, економічна співпраця демонструє значні дисбаланси між сторонами на користь РФ. ЄАЕС характеризується незначною часткою внутрішнього товарообігу, який, за даними Євразійської економічної комісії, за час існування об'єднання фактично не зріс, дорівнюючи близько 14%³⁹. Для Казахстану доля країн ЄАЕС у структурі товарообігу за 2019 р. становила лише 22,2%⁴⁰.

Активно розвивається співробітництво Казахстану із Китайською Народною Республікою, яке із кінця 2014 р. здійснюється у рамках узгодження китайської ініціативи Економічного пояса Шовкового шляху (ЕПШШ) і казахської національної програми «Нурли жол». Не зважаючи на цілий ряд проблем, казахсько-китайська співпраця динамічно розвивається. По-перше, існує обопільний інтерес щодо збільшення транзиту через територію Казахстану китайських вантажів та розвитку транспортної і логістичної інфраструктури на території РК. По-друге, Китай надає щедрі кредити і готовий фінансувати не тільки проекти в рамках ЕПШШ, а й проекти у рамках програми «Нурли жол». По-третє, на відміну від Росії та США, Китай не висуває ніяких попередніх політичних умов⁴¹.

Окрім цього, зростають обсяги взаємної торгівлі. Відповідно до статистики Митної служби Китаю, за 2021 р. загальний товарообіг між Китаєм і Казахстаном досяг 25,25 млрд дол., що на 17,6% більше ніж за попередній рік. Із них експорт КНР до РК становив 13,98 млрд дол., а імпорт Китаю з Казахстану досяг 11,27 млрд дол. США⁴².

Збільшується кількість казахстанських громадян, які здобувають вищу освіту у Китаї. Станом на 2020 р. навчання у КНР проходили понад 14 тис. студентів із Казахстану. Близько третини із них навчали-

39 Об итогах взаимной торговли товарами Евразийского экономического союза. Январь-декабрь 2019 г. URL: http://www.eurasiancommission.org/ru/act/integr_i_makroec/dep_stat/tradestat/analytics/Documents/2019/Analytics_I_201912.pdf

40 Аналитические материалы. Сайт Евразийской экономической комиссии. URL: http://www.eurasiancommission.org/ru/act/integr_i_makroec/dep_stat/tradestat/analytics/Pages/default.aspx

41 Сыроежкин К. Проблемы современных казахстанско-китайских отношений. *Россия и новые государства Евразии*. 2019. № 1. С. 21.

42 Как развиваются торговые отношения Казахстана и Китая. 22.04.2022. URL: <https://kapital.kz/economic/104880/kak-razvivayut-sya-torgovyue-otnosheniya-kazakhstana-i-kitaya.html>

ся безкоштовно, завдяки різним грантам, що надаються китайським урядом⁴³.

Інтенсивно розвиваються туристичні контакти та інформаційні комунікації, зростає чисельність спільних казахстансько-китайських підприємств. Станом на 2021 р. їх кількість на території Казахстану складала близько 700⁴⁴.

До проблемних моментів у казахсько-китайських відносинах слід віднести: домінування на ринках Казахстану китайських товарів, що істотно знижує можливості Казахстану розвивати власне виробництво; високу корупційну складову (дані китайської та казахстанської статистики за обсягами двосторонньої торгівлі різняться на 4–6 млрд дол. щорічно); перетворення економіки Казахстану на сировинний придаток економіки КНР, оскільки у структурі казахстанського експорту переважають енергоресурси, чорні й кольорові метали та інші товари із низькою доданою вартістю; зростаючу залежність РК від китайських кредитних ресурсів; загрозу китайської трудової міграції (цю проблему важко оцінити детально, оскільки точні статистичні дані щодо кількості й структури китайської міграції відсутні); збільшення впливу китайських компаній у сфері видобутку нафти й газу, зростання конкуренції між Росією і Китаєм за енергоресурси Казахстану та Центральної Азії загалом; невирішеність питання про використання транскордонних річок; міфи про ймовірну «китайську експансію», які мають місце серед казахів та провокують їх до антикитайських виступів⁴⁵.

Щодо співробітництва Казахстану із США, то у сучасних умовах воно здійснюється як на двосторонній основі, так і у рамках взаємодії США із регіоном ЦА через платформу C5+1. У прийнятій «Стратегії Сполучених Штатів у Центральній Азії на 2019–2025 роки: зміцнення суверенітету і економічного процвітання» зазначається, що «головний стратегічний інтерес Сполучених Штатів у цьому регіоні полягає у створенні більш стабільної і процвітаючої Центральної Азії, яка може вільно реалізовувати політичні, економічні й безпекові інтереси з різними партнерами на своїх власних умовах, пов'язаної зі світовими ринками і відкритої для міжнародних інвестицій,

43 Марценюк Т. Обучение в Китае для казахстанцев: гранты, условия. 20.01.2020. URL: <https://www.nur.kz/family/school/1836645-obucenie-v-kitae-dla-kazahstancsev-granty-uslovia/>

44 Рост торговли, экспорт и открытие китайского рынка для Казахстана. Что говорят цифры. 28.04.2021. URL: <https://inbusiness.kz/ru/news/rost-torgovli-eksport-i-otkrytie-kitajskogo-rynka-dlya-kazahstana-cto-govoryat-cifry>

45 Сыроежкин К. Указ. соч.

яка має сильні демократичні інститути, дотримується верховенства закону і поважає права людини. Стабільна і захищена ЦА вносить безпосередній внесок у зусилля США по боротьбі з тероризмом, підтримку регіональної стабільності, зміцнення енергетичної безпеки та підвищення економічного процвітання в регіоні і за його межами»⁴⁶.

У сучасних умовах Казахстан, який зміг вийти за рамки регіонального контексту ЦА та підняти свій престиж на міжнародній арені, представляє головний інтерес для США у якості основного стратегічного партнера у регіоні.

У Казахстані функціонує понад 500 компаній за участю США, американські інвестиції оцінюються приблизно у 50 млрд дол. Під час візиту до США президента Н. Назарбаєва у січні 2018 р. було укладено понад 20 комерційних угод на загальну суму 7 млрд дол., спрямованих на реалізацію проектів у сферах авіації та космічних технологій, енергетики та сільського господарства, інфраструктурних проектів.

У квітні 2018 р. Казахстан дозволив американським військовим використовувати каспійські порти Актау і Курик у логістичних цілях для здійснення транзиту вантажів через казахську територію до Афганістану. Останніми роками США значно зміцнили й розширили військово-політичне співробітництво з Казахстаном. У 2019 р. РК отримала американську фінансову допомогу у розмірі 1,7 млн дол. для підтримки експортного контролю й безпеки кордонів та підготовки збройних сил. Вказана співпраця здійснюється на основі підписаного сторонами п'ятирічного плану військово-технічного співробітництва на період 2018–2022 рр.⁴⁷. Завдяки активним відносинам із США в енергетичній та військово-політичній сферах Казахстан урівноважує вплив РФ на свій політичний курс.

Сучасні пріоритети Казахстану ставлять перед країною амбітну мету – увійти до числа 30-ти розвинених країн світу до 2050 р., реалізувати п'ять інституційних реформ, здійснити масштабну модернізацію країни, знайти нові можливості для розвитку в умовах четвертої промислової революції, модернізувати суспільну свідомість,

46 Стратегия Соединенных Штатов в Центральной Азии на 2019–2025 годы: укрепление суверенитета и экономического процветания. 05.02.2020. URL: <https://kz.usembassy.gov/ru/u-s-strategy-for-central-asia-2019-2025-advancing-sovereignty-and-economic-prosperity-ru/>

47 Гегелашвили Н.А., Модникова И.В. Казахстан в зеркале политики администрации Д. Трампа. *США & Канада: экономика, политика культура*. 2019. № 49 (9). С. 96–97

реалізувати комплексні соціальні ініціативи⁴⁸. Детальний план реалізації вказаних завдань представлений у цілому ряді документів, зокрема, таких як Стратегія розвитку Республіки Казахстан до 2050 р., Державній програмі інфраструктурного розвитку «Нұрли жол», Стратегічному плані розвитку Республіки Казахстан до 2025 р., Державній програмі «Цифровий Казахстан»⁴⁹, посланнях Президента до народу Казахстану та інших документах.

Останніми роками у Казахстані реалізується цілеспрямована політика, сфокусована на формування власної цивілізаційної основи, на утвердження верховенства казахської мови у всіх сферах суспільного життя та структурах державної влади всіх рівнів, на поширення англійської мови в освіті, науці, державному управлінні та інших сферах.

З цією метою Указом президента Республіки Казахстан від 29 червня 2011 р. була затверджена Державна програма розвитку і функціонування мов у Республіці Казахстан на 2011–2020 рр. Програма спрямована на забезпечення пріоритетного розвитку державної мови як найважливішого фактору зміцнення національної єдності та повноцінне задоволення духовно-культурних і мовних потреб громадян Казахстану. Виконання програми передбачає збільшення частки дорослого населення, яке володіє державною мовою до 95%⁵⁰.

З метою забезпечення модернізації казахстанського суспільства, поліпшення комунікації із зовнішнім світом та сприяння поширенню англійської мови Н. Назарбаєв видав указ № 569 від 26 жовтня 2017 р. «Про переведення алфавіту казахської мови з кирилиці на латинську графіку». Указ ставить завдання перед урядом країни забезпечити поетапну реалізацію цієї мети до 2025 р.⁵¹.

Рішення про переведення алфавіту казахської мови з кирилиці на латинську графіку було негативно сприйнято у Російській Федера-

48 Ответ Казахстана на глобальные вызовы. 04.05.2018. URL: <https://www.kazpravda.kz/news/obshchestvo/otvet-kazahstana-na-globalnie-vizovi--otechestvennie-eksperti-obsudili-povestku-aef2018>

49 Стратегии и программы Республики Казахстан. *Официальный сайт Президента Республики Казахстан*. URL: http://www.akorda.kz/ru/official_documents/strategies_and_programs

50 О Государственной программе развития и функционирования языков в Республике Казахстан на 2011–2020 годы. URL: <http://prokuror.gov.kz/rus/dokumenty/gosudarstvennyy-yazyk/o-gosudarstvennoy-programme-razvitiya-i-funkcionirovaniya-yazykov-v>

51 Указ Президента Республики Казахстан от 26 октября 2017 года № 569 «О переводе алфавита казахского языка с кириллицы на латинскую графику». URL: http://www.akorda.kz/ru/legal_acts/decrees/o-perevode-alfavita-kazahskogo-yazyka-s-kirilicy-na-latinskuyu-grafiku

ції. В умовах гострого протистояння із Заходом, Кремль намагається зміцнити відносини з традиційними партнерами, щоб не залишитися в цілковитій ізоляції. Тому латинізацію казахської мови Росія розглядає крізь призму геополітики та сприймає таке рішення як прагнення Казахстану диверсифікувати і посилити свої зовнішні зв'язки в західному напрямку. На переконання деяких російських представників, перехід казахської мови на латинську графіку є жестом політичного характеру, який повинен продемонструвати, що крім пріоритетів євразійської інтеграції у Казахстану є й інші цілі, які можуть скоригувати вектор казахської зовнішньої політики⁵².

Сучасний розвиток РК значною мірою залежить від перебігу процесу транзиту влади, що розпочався у країні за ініціативи першого президента Н. Назарбаєва, та полягає у намаганні вибудувати інституційну систему балансів з метою забезпечення внутрішньополітичної стабільності та гарантій безпеки нинішній владній еліті. З огляду на те, що анонсовані політичні реформи мають демонстративний «косметичний» характер, Казахстан залишається консолідованою авторитарною державою. Відтак не слід очікувати на глибинне перерформатування владної системи у короткостроковій перспективі⁵³.

У цілому постназарбаєвський період у Казахстані характеризується загостренням внутрішньополітичної боротьби, проявами якої стали події, що почалися відразу після відходу першого президента з поста глави держави. Варто відзначити мітинги і протести, що відбулися відразу після опублікування указу про перейменування міста Астана у Нур-Султан, а також напередодні і після президентських виборів 2019 р. Акції протесту проходили і під час офіційного візиту президента К-Ж. Токаєва до Китаю у вересні 2019 р. Спроби організувати протестні акції не припиняються. Випробуваннями на міцність для влади стали вибухи боеприпасів на військових складах поблизу м. Арись влітку 2019 р. та погроми у с. Масанчі у лютому 2020 р., під час яких загинуло 11 громадян дунганської національності, та зниження вартості казахського тенге відносно долара США, внаслідок падіння цін на енергоносії.

Негативно на ситуацію в країні впливають і скандали, пов'язані із онуком першого президента – А. Назарбаєвим, який знаходиться на примусовому лікуванні від наркозалежності, а також

52 Султанмуратов Н. Трудности перевода. *Центр Азии*. 2017. № 5 (111). URL: <https://www.asiakz.com/trudnosti-perevoda>

53 Орлик В.В. Політичні процеси в Республіці Казахстан у контексті «транзиту влади». *Стратегічна панорама*. 2018. № 2. С. 72.

судові розслідування у Лондоні, спричинені арештом нерухомості доньки Н. Назарбаєва Даріги та її іншого сина – Нурали⁵⁴. На цьому тлі лідер опозиційного руху «Демократичний вибір Казахстану», колишній урядовець і банкір, який знаходиться у вигнанні, М. Аблязов регулярно закликає населення Казахстану до протестних акцій.

Серйозним випробуванням на міцність для державності Казахстану стали масові протести, які охопили країну на початку 2022 р. Вони супроводжувалися погромами і мародерством та призвели до загибелі сотень осіб. Причинами протестів стали: необґрунтоване підвищення цін на енергоносії, яке було сприйняте як спроба великого капіталу РК збагатитися за рахунок населення; незадовільні умови праці та низька заробітна плата робітників енергетичного сектору; велика різниця у доходах простого населення і верхівки країни; небажання молодого покоління жити в авторитарній країні; опозиційні настрої казахської інтелігенції, яка засуджує нинішню політику влади, відповідно до якої громадяни Казахстану позбавлені впливу на політичні та соціально-економічні процеси у країні. Наслідками протистояння у січні-лютому 2022 р. стало усунення від влади клану Н. Назарбаєва та підвищення запиту серед населення країни на політичні та економічні зміни у РК.

Досвід соціально-економічного розвитку Республіки Казахстан, однієї із лідерів на пострадянському просторі у питаннях проведення економічних реформ і залучення прямих іноземних інвестицій, є вкрай важливим та повчальним для України.

Отримавши незалежність у 1991 р., Казахстан майже ціле десятиліття перебував в економічному занепаді. Проте з 2000 по 2006 рр. щорічне економічне зростання у РК складало у середньому 10%, досягнувши рекордного показника 13,5% у 2001 р. Підйом був забезпечений в основному за рахунок нафтогазового сектора⁵⁵.

Значною мірою політичний та соціально-економічний розвиток Казахстану у 1990–2000-і рр. базувався на формулі першого президента Н. Назарбаєва: «спочатку економіка, потім політика».

Значною мірою за рахунок прямих іноземних інвестицій країна активно нарощувала видобуток природних ресурсів, будувала нові промислові підприємства, автомобільні та залізничні шляхи, порти, мости та інші об'єкти інфраструктури. У країні створена належна

54 Султанов Б. Указ. соч. С.59.

55 Нагимова А. Исламский капитал в экономике Казахстана. *Мировая экономика и международные отношения*. 2021. Том 65. № 2. С. 100–101.

правова база, заснована на спеціально прийнятому Законі «Про іноземні інвестиції», що надало можливість інвесторам з інших країн отримати рівні права із вітчизняним бізнесом. Як наслідок, Казахстан займає лідируюче положення серед пострадянських країн за обсягом залучених прямих іноземних інвестицій. За деякими оцінками, з моменту здобуття незалежності у 1991 р. Казахстан залучив понад 300 млрд дол. прямих іноземних інвестицій, що складає 75% від усіх інвестицій у регіон ЦА загалом⁵⁶.

Станом на початок 2020 р. країнами із найбільшим обсягом накопичених у Казахстані інвестицій були: Нідерланди – 64 млрд 419 млн дол., США – 38 млрд 448 млн дол., Великобританія – 23 млрд 028 млн дол., Китай – 14 млрд 597 млн дол., Франція – 13 млрд 892 млн дол. та Росія – 11 млрд 714 млн дол. На ці країни припадає 75% накопичених інвестицій всіх видів в економіку республіки. Загалом прямі інвестиції є основним видом іноземних інвестицій, на який припадає понад 72% всіх накопичених іноземних капіталовкладень в економіку РК⁵⁷.

Паливно-енергетичний комплекс є основою соціально-економічного розвитку Казахстану, завдяки якому країна глибоко інтегрувалася у глобалізовану економіку, успішно реалізовує свою продукцію на світових ринках і отримує значні доходи. Продукція ПЕК становить 17% казахстанського ВВП та забезпечує 44% республіканського бюджету⁵⁸.

Однак саме з енергетичним сектором пов'язані і основні ризики, які можуть негативно впливати на казахстанську економіку у контексті формування збалансованої структури економічної діяльності країни. Головною проблемою у цьому аспекті є значні коливання цін на нафту, які спостерігаються останніми роками, та негативний вплив пандемії коронавірусу COVID-19 2020–2021 рр. на розвиток нафтового сектору. Негативно на розвитку ПЕК Казахстану позначається обмеженість маршрутів постачання енергетичних ресурсів на ринки збуту. Переважна частина казахстанських нафти і газу транспортується через територію Росії. Постачати свої ресурси самостійно в європейському напрямку Казахстан не може – навіть вихід до

56 Foreign Policy: «Казахстан: медиатор евразийского сотрудничества». 19.04.2019. URL: <https://iwp.kz/#/posts/5cb9594af79ae317a5edca77/#header>

57 Додонов В. Инвестиционная активность ведущих стран мира в Казахстане. *Россия и новые государства Евразии*. 2020. № III. С. 94–113.

58 Жанбулатова Р., Андиржанова Г., Жиенбаев М. «Энергетический плюрализм» Казахстана: старые и новые риски. *Central Asia and the Caucasus*. 2021. Том 24. № 1. URL: https://www.ca-c.org/online/2021/journal_rus/cac-01/04.shtml

Каспійського моря не дає можливості вийти на світовий ринок без застосування транзиту.

Казахстан є безумовним лідером серед країн ЦА за всіма соціально-економічними показниками. При цьому, незважаючи на географічну близькість, спільні соціальні й етнокультурні риси та історичне минуле, лише 4,9% зовнішньої торгівлі Казахстану припадає на його сусідів по регіону ЦА, у той час як частка ЄС становить 32,6%, Росії – 22%, Китаю – 13,5%⁵⁹.

Таким чином, проведений аналіз демонструє, що історичний розвиток та національні традиції безпосередньо впливають на формування стратегії зовнішньої політики Республіки Казахстан, відмінною рисою якої є багатовекторність, що спрямована на реалізацію незалежної та вільної у своєму виборі політики на міжнародній арені. Ця багатовекторність склалася історично і має забезпечити балансування між різними геополітичними центрами сили, які впливають на РК та на регіон ЦА у цілому. Пріоритетами зовнішньої політики Казахстану на сьогоднішній день визначені: розвиток союзницьких відносин з Російською Федерацією; всебічне стратегічне партнерство з КНР; розширене стратегічне партнерство з США; стратегічні взаємини з державами Центральної Азії; розширене партнерство і співробітництво із Європейським Союзом.

Майбутнє Республіки Казахстан та регіону Центральної Азії у цілому значною мірою буде залежати від результатів транзиту влади, оскільки існує цілий ряд чинників, які можуть поставити під загрозу внутрішню стабільність та спровокувати посилення зовнішнього тиску на країну.

Казахстан є ключовою країною у контексті реалізації центрально-азійського вектора української зовнішньої політики, а отже процеси, що відбуваються в цій державі, безпосереднім чином визначатимуть зазначену політику та впливатимуть на її змістовне наповнення. Попри значну залежність Казахстану від Росії та його активну участь у російських інтеграційних об'єднаннях, українсько-казахстанські відносини мають високий потенціал для розвитку, зокрема, в енергетичній, транспортно-комунікаційній, машинобудівній та агропромисловій сферах. В умовах нинішньої енергетичної кризи особливо актуальним і взаємовигідним для всіх сторін постає питання щодо

59 Амирбек А., Маханов К., Тажибаев Р., Анламасова М. Страны Центральной Азии в контексте глобальной экономики: вызовы экономической интеграции. *Central Asia and the Caucasus*. 2020. Том 23. № 1. URL: https://www.ca-c.org/online/2020/journal_rus/cac-01/09.shtml DOI: <https://doi.org/10.37178/ca-c.20.1.09>

забезпечення прямих поставок казахстанських нафти і газу як до країн ЄС, так і до України.

Розділ 13. Зовнішня політика Киргизької Республіки: пошуки місця у світі, що змінюється

Характер і зміст зовнішньої політики Киргизької Республіки визначається її історією, культурно-цивілізаційними, соціально-економічними і географічними особливостями та політичною практикою, притаманною цій країні. За висновками П. Рудякова⁶⁰, для таких країн як Киргизстан, характерною є неповна відповідність доктринальних положень курсу та його практичної реалізації, яка зумовлена передусім зовнішніми впливами. Окрім того, зовнішньополітичні орієнтації країн Центральної Азії визначаються не лише об'єктивними чинниками (приналежністю до цивілізаційних, мовних, культурних, спільнот, а також до державних утворень, які існували в минулому, членством у міжнародних організаціях, участю у формальних і неформальних інтеграційних проєктах), але й суб'єктивними – персоною політичного лідера, соціально-економічною кон'юнктурою, системою міжособистісних зв'язків і зобов'язань тощо.

Внаслідок колоніальної структури економіки Киргизької РСР, незалежний Киргизстан серйозно постраждав через втрату великого ринку СРСР, куди йшло 98% експорту. Економічні показники країни на початку 1990-х були гіршими, ніж в інших колишніх радянських республіках, крім зруйнованих війною Вірменії, Азербайджану та Таджикистану⁶¹.

Не в останню чергу через залежність від міжнародних фінансових інституцій Киргизстан впроваджував ліберальну економічну політику⁶², будучи піонером у цьому плані в регіоні і досі утримуючи лідерство серед країн Центральної Азії в галузі економічних свобод. Але незважаючи на ці реформи, ситуація в економіці країни є складною.

На сьогодні Киргизстан – одна з небагатьох країн з доходом нижче середнього рівня в регіоні Європи та Центральної Азії. За даними Світового банку, Киргизстан займає 148 місце у світовому рейтингу

60 Рудяков П.М. Стратегія відкритості як імператив зовнішньої політики Киргизстану. *Засади зовнішньої політики пострадянських країн: цивілізаційні, геополітичні та соціально-економічні аспекти*: збірник наукових праць / за заг. ред. А.Г. Бульвінського К.: ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2021. С. 114.

61 Gutterman S., Ferris-Rotman A. Kyrgyz unrest plays into regional rivalry. 08.04.2010. URL: <https://www.reuters.com/article/idUSTRE6373KT20100408>

62 Исследование: «Кыргызстан. Десятилетия экономического отставания: что нужно для прорыва?». 26.04.2019. URL: <https://kloop.kg/blog/2019/04/26/issledovanie-kyrgyzstan-desyatiletia-ekonomicheskogo-otstavaniya-chto-nuzhno-dlya-proryva/>

з ВВП. Це найнижчий показник серед усіх країн Центральної Азії та СНД⁶³. Хоча рівень бідності в Киргизстані поступово знижується, проте у 2020 р. понад чверть населення все ще жили за національною межею бідності. За оцінками експертів, до кінця 2022 р. ця цифра може зрости до 38%, що відкине країну на десятиліття назад⁶⁴.

Киргизстан сьогодні намагається впоратися з численними проблемами (зростанням цін на продукти харчування, зниженням доходів від грошових переказів і зростаючим безробіттям), багато з яких пов'язані із наслідками пандемії COVID-19 та санкціями, запровадженими проти Росії після її вторгнення в Україну. Залежність киргизької економіки від грошових переказів 800 тис. трудових мігрантів з Росії, на які у 2011–2015 рр. припадало 30-40% ВВП⁶⁵ країни, робить її вразливою перед згоранням російської економіки внаслідок міжнародних санкцій. За даними Національного банку Киргизстану, щорічно (2017–2021) мігранти в середньому переводили на батьківщину 2,5 млрд дол. США, з них 98% припадало на грошові перекази з Росії⁶⁶.

На тлі сусідів у Центральній Азії Киргизстан виглядає як країна, що досягла успіхів у побудові демократії західного зразка. Це єдина країна в Центральній Азії зі змішаною формою правління і чи не єдина країна в регіоні з наявністю конкурентного політичного середовища.

В політологічних термінах політичний режим Киргизстану балансує на межі закритого авторитаризму та гібридного (змішаного) політичного режиму. При цьому на відміну від таких країн як Таджикистан, Казахстан до 1993 р., Азербайджан до 1999 р., Білорусь до 1995 р., Росія до 2003 р., які трансформувалися у стійкі (консолідовані) авторитарні режими, Киргизстан вже тричі у своїй новітній історії повертався до стану гібридного режиму⁶⁷.

На думку дослідників з Киргизстану⁶⁸, описувані процеси обумовлені специфічним географічним положенням та ландшафтом країни.

63 Обзор по Кыргызской Республике. Всемирный банк. URL: <https://www.vseмирnyjbank.org/ru/country/kyrgyzrepublic/overview#1>

64 Ekberova E. ООН: В Кыргызстане к концу года до 38% населения могут оказаться за чертой бедности. 04.06.2022. URL: <https://www.aa.com.tr/ru/мир/оон-в-кыргызстане-к-концу-года-до-38-населения-могут-оказаться-за-чертой-бедности/2605340>

65 Обзор по Кыргызской Республике. Всемирный банк.

66 Русланова О. Западные санкции против России ничего хорошего Кыргызстану не принесут. 01.03.2022. URL: <https://cabar.asia/ru/zapadnye-sanktsii-protiv-rossii-nichego-horoshego-kyrgyzstanu-ne-prinesut>

67 Лавренова К. О. Особливості розвитку гібридного політичного режиму в умовах демократизації. Дис... канд. політ. наук. Київ: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького, 2017. С. 146–180.

68 Кудаяров К.А. Особенности внутриполитического развития Киргизии в постсоветский период. Вестник РГГУ. Серия «Евразийские исследования. История. Политология. Международные отношения». 2021. № 2. С. 82–90.

Гірські пасма, утворюючи природні бар'єри, стають дезінтегруючим чинником країни та послаблюють внутрішню комунікацію. Географічна роздробленість погіршує ефективність державного управління, створює умови для зростання соціальних протиріч та нерівності у культурно-етнічному, політичному та економічному аспектах⁶⁹.

Навіть в рамках радянської держави у киргизів стійко зберігалися традиційні зв'язки, елементи родової соціально-політичної ідентифікації⁷⁰. У часи незалежності ці тенденції лише посилилися⁷¹. Кожен регіон має свою родоплемінну та кланову відокремленість, відданість родоплемінним культурним цінностям та способу життя⁷², а частиною загальнонаціональної ідентичності стала концепція розвитку киргизького народу на основі традицій тюркської «кочової демократії»⁷³.

З 2005 р. Киргизстан перебуває у стані затяжної політичної турбулентності, що характеризується протистоянням кланів і боротьбою за ресурс влади. Традиційний спосіб зміни влади в країні – не регулярні вільні вибори, відповідно до демократичних процедур, а масові протестні виступи. За 30-річну історію незалежності в Киргизстані змінилося 6 президентів (з них троє – були скинуті у 2005, 2010 та 2020 р.), понад 30 глав уряду, а парламент обирався 6 разів. Якщо зважати на спікерів двопалатного Жогорку Кенеша, то в парламенті головували близько 20 торога (спікерів).

Перша Конституція незалежного Киргизстану була ухвалена 5 травня 1993 р⁷⁴, але за 30 років незалежності її переписували дев'ять разів, у тому числі п'ять разів за правління першого президента А. Акаєва.

Якщо, наприклад, Україна отримала досвід (хоч і обмежений) зовнішньополітичної діяльності у 1917–1920 (як незалежна держава УНР), 1920–1923 (як УСРР) та у 1945–1991 роках, коли УРСР була членом ООН, то право зовнішньополітичної діяльності було делеговане Кир-

69 Сыргабаев С. Как изменилось общество Кыргызстана за 30 лет? 02.11.2021. URL: <https://cabar.asia/ru/kak-izmenilos-obshhestvo-kyrgyzstana-za-30-let>

70 Торогелдиева Б. К вопросу о политическом поведении кыргызского народа на современном этапе. *Центральная Азия и Кавказ*. 2010. Том 13. Вып. 2. С. 7–24.

71 Болпонова А. Политические кланы Кыргызстана: история и современность. *Центральная Азия и Кавказ*. 2015. Том 18. Вып. 3–4. С. 5–72.

72 Сыргабаев С. Указ. соч.

73 Амрекулов Н. Кочевая демократия – прообраз грядущей сетевой цивилизации самоуправляемых творцов. *Экономические стратегии – Центральная Азия*. 2007. № 4. С. 6–19.

74 Конституция Кыргызской Республики. Принята на двенадцатой сессии Верховного Совета Республики Кыргызстан двенадцатого созыва 5 мая 1993 года. URL: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/1/10?cl=ru-ru>

гизькій РСР союзним центром лише наприкінці Другої світової війни в контексті планів СРСР на отримання впливу в ООН⁷⁵. Однак, слід зазначити, що до отримання реальної незалежності у 1991 р. міжнародна діяльність КРСР була суто формальною.

З розвалом СРСР незалежний Киргизстан, який не мав реально-го досвіду зовнішньополітичної діяльності, зненацька опинився на передньому краї світової політики. Інтерес США та Євросоюзу до Киргизстану багато в чому був обумовлений його близькістю до «дути напруженості» (Афганістан, Іран та Ірак) та можливістю використати територію країни для транзиту військових вантажів в Афганістан.

Такий інтерес до Киргизстану заклав базис декларацій щодо багатовекторності та відкритості і, водночас, породив ілюзії політичної еліти країни щодо спроможності ефективно грати на суперечностях між різними центрами сили для досягнення політичних цілей та персонального збагачення.

Основи формування незалежного зовнішньополітичного курсу Киргизстану заклала «Декларація про державну незалежність» від 31 серпня 1991 р., яка стала фактично першим законодавчим документом у сфері зовнішньої політики, що проголосив прихильність республіки до загальновизнаних норм міжнародного права.

У Киргизстані, як і в більшості інших країн так званого «пострадянського простору» пріоритет у виробленні зовнішньої політики країни належить інституту президента. При цьому спостерігається явна тенденція до фактичного розширення президентських повноважень у цій сфері – незалежно від формального юридичного закріплення в Конституції та законах республіки.

Перша Конституція незалежного Киргизстану, ухвалена 5 травня 1993 р.⁷⁶, була доволі скупою в плані регулювання зовнішньополітичної діяльності. Зазначалося, що Киргизька Республіка прагне загального і справедливого світу, взаємовигідної співпраці, вирішення глобальних і регіональних проблем мирним шляхом, дотримується загальновизнаних принципів міжнародного права. До відання парламенту належало лише визначення основних напрямів внутрішньої та зовнішньої політики країни, а уряд мав «вживати заходів щодо реалізації зовнішньої політики Киргизької Республіки». Натомість президент Киргизької Республіки: представляв КР всередині країни

75 История создания. Министерство иностранных дел Кыргызской Республики. URL: <https://mfa.gov.kg/ru/istoriya-sozdaniya>

76 Конституция Кыргызской Республики. Принята на двенадцатой сессии Верховного Совета Республики Кыргызстан двенадцатого созыва 5 мая 1993 года.

та в міжнародних відносинах; вів міжнародні переговори та підписував міждержавні договори Киргизької Республіки; призначав за згодою Жогорку Кенеша глав дипломатичних представництв КР в іноземних державах та міжнародних організаціях; приймав вірчі та відзивні грамоти акредитованих дипломатичних представників іноземних держав та представників міжнародних організацій; надавав дипломатичні ранги, класні чини та інші спеціальні звання. До 2010 р. коло повноважень президента у сфері зовнішньої політики лише розширилося. До його повноважень також було віднесено визначення основних напрямків внутрішньої та зовнішньої політики держави та здійснення керівництва зовнішньою політикою Киргизької Республіки

Протестні події 2010 р. спонукали країну до перегляду ролі і місця президента у політичній системі, тому у Конституції 2010 р.⁷⁷ повноваження глави держави у сфері міжнародної політики були частково перерозподілені на користь виконавчої влади, причому частина повноважень мала реалізовуватися за погодженням з прем'єром республіки.

Ключовим інститутом у реалізації зовнішньої політики на нинішньому етапі конституційного регулювання (нова Конституція Киргизької Республіки від травня 2021 р.⁷⁸) знову виступає президент.

Доктринальними документами найвищим пріоритетом зовнішньої політики Киргизької Республіки визначається забезпечення та захист її національних інтересів, суспільства та держави. Загальнодемократичні цінності – боротьба за мир і безпеку народів, повага до суверенності та територіальної цілісності держав, невтручання у їхні внутрішні справи, непорушність та недоторканність кордонів, взаємовигідне та рівноправне співробітництво – визначають загальні напрями зовнішньої політики країни. Зазначається, що зовнішня політика Киргизстану характеризується прагненням інтеграції як у глобальному, так і у регіональному масштабах.

У проведенні своїх національних інтересів Киргизстан декларує здійснення цілеспрямованої і збалансованої багатовекторної зовнішньої політики. Виходячи з цього, висувуються такі основні цілі сучасної зовнішньої політики Киргизстану: зміцнення незалежності

77 Конституция Кыргызской Республики. Принята референдумом (всенародным голосованием) 27 июня 2010 года. URL: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/202913>

78 Конституция Кыргызской Республики от 5 мая 2021 года (принятый референдумом (всенародным голосованием) 11 апреля 2021 года. URL: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/112213?cl=ru-ru>

та суверенітету, забезпечення безпеки та територіальної цілісності держави, проведення демократичних перетворень, зміцнення основ конституційного ладу, дотримання прав і свобод людини, створення сприятливих зовнішніх умов для стабільного внутрішнього розвитку, формування поясу добросусідства, вдосконалення інвестиційного клімату республіки⁷⁹.

Декларується, що у своїй зовнішньополітичній діяльності Киргизстан послідовно здійснює політику нейтралітету, не вступаючи у військові блоки та союзи⁸⁰. Ця теза суперечить фактичному стану речей, оскільки КР з 1992 р. є членом ДКБ/ОДКБ – військово-політичного блоку, де домінує Росія.

Основним політичним документом у сфері зовнішньої політики Киргизької Республіки, який містить систему поглядів на зміст, принципи та основні напрямки зовнішньополітичної діяльності держави, визначає її ключові пріоритети, є чинна на сьогоднішній день Концепція зовнішньої політики Киргизької Республіки (далі – Концепція) від березня 2019 р.⁸¹. Попередні варіанти Концепції були ухвалені у січні 2007 р.⁸² та травні 1999 р.⁸³.

На практиці зовнішня політика Киргизстану має суперечливий і непослідовний характер, основний зміст якої становить балансування між Росією, Китаєм і західними державами. При цьому зберігається високий ступінь постколоніальної залежності країни від РФ в політичній, економічній та безпековій сферах.

Після проголошення Киргизстаном незалежності у грудні 1991 р., впродовж року 62 держави встановили з ним дипломатичні відносини, серед них Туреччина, Австралія, США, всі країни Європейського Союзу та Швейцарія, Китай, Японія, Канада, Росія, Індія, Пакистан, Південна Корея.

Вже на початку 1992 р. в Бішкеку були відкриті посольства Туреччини, США, Китаю, Росії, Німеччини, Ірану та інших країн, представництво ООН. Сьогодні дипломатичні відносини встановлені з 155

79 Орен Я. Кыргызстан в мировом сообществе. *Молодой ученый*. 2016. № 14. С. 464–466.

80 Внешняя политика суверенного Кыргызстана. URL: <https://www.open.kg/about-kyrgyzstan/political-entity/foreign-policy/590-vneshnyaya-politika-suverennogo-kyrgyzstana.html>

81 Указ Президента КР от 11 марта 2019 года УП № 37 «О Концепции внешней политики Кыргызской Республики». URL: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/430044?cl=ru-ru>

82 Указ Президента КР от 10 января 2007 года УП № 2 «О Концепции внешней политики Кыргызской Республики». URL: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/4567?cl=ru-ru>

83 Концепция внешней политики Кыргызской Республики. URL: https://mfa.kg/acts/koncepciya-vneshnei-politiki-kr_kg.html

країнами світу⁸⁴, а у 36-х країнах світу працюють посольства та консульства Киргизстану⁸⁵. У свою чергу в Киргизстані відкриті диппредставництва 82 країн⁸⁶.

Відсутність реального впливу на світові процеси Киргизстан намагається компенсувати активністю у СНД, ОДКБ та інших інтеграційних проєктах Росії, а також висуванням глобальних гуманітарних ініціатив в ООН. В останні роки додалися проєкти в рамках інтеграційних ініціатив мусульманських, тюркських та центральноазіатських країн.

Для Киргизької Республіки вступ до ООН 2 березня 1992 р. надав можливості для демонстрації своєї присутності на міжнародній арені, став платформою для залучення зовнішніх донорів та іноземних інвестицій. Киргизстан став учасником розробки низки проєктів резолюцій, які мали важливе значення для інтересів Киргизстану. Киргизька Республіка є єдиною центральноазіатською державою, яка бере участь у миротворчих операціях під егідою ООН.

Найбільш значні події членства Киргизької Республіки в ООН – це прийняття ініційованих киргизькою стороною резолюцій Генеральної Асамблеї ООН: «Святкування тисячоліття киргизького національного епосу «Манас» у 1995 році»; «Міжнародний Рік гір у 2002 р.»; «Хід підготовки до Міжнародного Року гір» (55-а сесія); «Стійкий розвиток у гірських регіонах» (58-а сесія); «Надання сприяння бідним гірським країнам з подолання перешкод у соціально-економічній та економічних областях» (59-а сесія); «Стійкий гірський розвиток» (60-а, 62-а, 64-а, 66-а, 68-а сесії); «Святкування Року Киргизької Державності» (57-я сесія) та ін. З ініціативи Киргизстану з 2009 р. відзначається Всесвітній день соціальної справедливості. Киргизстан звертався до ООН з проблем тероризму, наркотрафіку, безпеки, гідроенергетики, уранових хвостосховищ, екології та соціально-економічних питань.

Киргизстан неодноразово обирався до різних виборних органів ООН та керівних структур її спеціалізованих установ. Наприклад, з 2016 по 2018 рік Киргизька Республіка була членом Ради ООН з прав людини⁸⁷.

Фактична багатовекторність проглядається навіть з переліку міжнародних структур, до яких входить ця країна. Нині Киргизстан є

84 Список стран, с которыми КР установил дипломатические отношения. URL: <https://old.mfa.gov.kg/contents/view/id/98>

85 Загранучреждения Кыргызской Республики. URL: <https://old.mfa.gov.kg/contents/view/id/100>

86 Диппредставительства иностранных государств в КР. URL: http://mfa.kg/diplomatic-missions-in-kr/dip-in-kr-2_ru.html

87 Орен Я. Кыргызская Республика в ООН. *Молодой ученый*. 2016. № 27. С. 321–325.

членом понад 100 міжнародних організацій та договірних органів⁸⁸. Це ООН, СОТ, ОБСЄ, ЮНЕСКО, СНД, Організація Договору про колективну безпеку, Шанхайська організація співробітництва, Організація ісламського співробітництва, Організація економічного співробітництва, Організація тюркських держав, Євразійське економічне співтовариство тощо⁸⁹.

Киргизстан уклав договори про вічну дружбу з Туреччиною, Казахстаном, Узбекистаном, Таджикистаном, Росією. Ціною певних територіальних поступок йому вдалося досягти узгодженості з Китайською Народною Республікою у спірній прикордонній проблемі 30-річної давності. У 1998 р. Казахстан і Киргизстан офіційно заявили про відсутність між ними будь-яких суперечок із прикордонних питань. Водночас залишаються неврегульованими територіальні суперечки з Узбекистаном і Таджикистаном.

Киргизстан намагався брати участь у врегулюванні проблеми по Нагірному Карабаху між Азербайджаном та Вірменією, у відновленні громадянського миру в Таджикистані. Киргизстан також звертався до ООН з ініціативою провести в Бішкеку міжнародну конференцію, щоб припинити збройне протистояння в Афганістані.

Якщо коротко охарактеризувати зовнішню політику Киргизької Республіки з 1991 р., то її спрямованість можна уявити як зигзагоподібний рух «від багатовекторності до багатовекторності». За першого президента Аскара Акаєва (1991–2005) було неофіційно проголошено принцип «відчинених дверей для всіх»: Киргизстан хотів дружити з усіма і стати «другою Швейцарією», одночасно розміщуючи на своїй території американську та російську військові бази. За Курманбека Бакієва (2005–2010), який змінив Акаєва, спостерігався явний крен у бік США. За Алмазбека Атамбаєва (2011–2017), навпаки, було взято курс на дружбу з Росією. «Газпром» отримав в управління газове господарство республіки. Киргизстан вступив до ЄАЕС, закрити базу США, денонсував угоду про співпрацю із США. Було також зроблено ставку на китайські кредити для покращення інфраструктури країни.

Фактичний відхід від задекларованих Киргизстаном принципів багатовекторності у часи А. Атамбаєва у бік посилення співпраці з РФ позначився і на доктринальному рівні. Киргизстан активно під-

88 Список международных организаций, членами которых является КР. URL: <https://old.mfa.gov.kg/contents/view/id/99>

89 Сотрудничество с международными организациями. URL: http://mfa.kg/international-organizations/international-organizations_kg.html

тримував російську модель інтеграційних процесів на євразійському просторі, і навіть спробував надати їм нового імпульсу, використовуючи для цього концепт «Алтайської цивілізації»⁹⁰.

Термін «Алтайська цивілізація» набув поширення у 2017 р. у зв'язку з проведенням у Киргизстані Міжнародного форуму «Алтайська цивілізація та споріднені народи алтайської мовної родини»⁹¹. Ініціатива, озвучена на рівні глави держави на форумі, готувалася протягом щонайменше двох років⁹².

Ідея «Великої алтайської цивілізації» базується на таких постулатах:

– Алтай – одна з колисок людської цивілізації, одна з найдавніших суперцивілізацій світу (4 тис. до н. е.), праатьківщина фінно-угорських, тюрко-монгольських, маньчжуро-тунгуських, корейського, японського та інших народів.

– Археологічні пам'ятки нібито свідчать про спільність господарсько-культурного укладу, антропологічну схожість цих народів – спадкоємців алтайської цивілізації. Ба більше, навіть заселення Америки через Аляску також відбувалося жителями Алтаю 15–20 тис. років тому⁹³.

– Народи алтайської мовної родини сьогодні населяють не лише Алтай, Урал, Поволжя, Центральну Азію, Монголію та значні регіони Китаю, але й території від Якутії на півночі до Туреччини та Ірану на півдні, від Угорщини та Карелії на Заході до Японії та Кореї на сході. Разом з народами Росії та Китаю ці території утворюють величезний географічний та історико-культурний регіон – «континент» Євразія⁹⁴.

– Народи цієї цивілізації серед перших в людській історії подарували світові великі досягнення людської цивілізації – розвинені фор-

90 Паршин П. Б. «Алтайская цивилизация»: Историческая реалья, конъюнктурная идеология или перспективный бренд? *Аналитические доклады ИМИ*. 2019. Вып. 1 (50). М.: Институт международных исследований МГИМО МИД России. 36 с. URL: [https://mgimo.ru/upload/2019/06/AD_1\(50\)-2019.pdf](https://mgimo.ru/upload/2019/06/AD_1(50)-2019.pdf)

91 Труды Международного форума «Алтайская цивилизация и родственные народы Алтайской языковой семьи». Бишкек: Фонд «Мурас», 2017. URL: <https://publications.hse.ru/books/214710992>

92 Толканов Б. Алтайская цивилизация в КР: политические игры, поиск корней или расчет? URL: <https://ru.sputnik.kg/20170722/altajskaya-civilizaciya-v-kr-1034401378.html>; Курманов З. Что за проект «алтайская цивилизация» и что он несет тюркским народам? 03.08.2017. URL: <https://center.kg/article/60>

93 Древняя Алтайская цивилизация. URL: <https://pandoraworld.su/index.php?topic/1317-древняя-алтайская-цивилизация/>

94 Алтай – одна из колыбелей человеческой цивилизации, которая связывает Азию и Европу – Атамбаев. 20.07.2017. URL: <http://ru.siluxgc.com/html/R1653/201707/1485032636508.shtml>

ми держави, етнічної спільності, мови, писемності, міфології, релігії (тенгріанство), містобудування та матеріальної культури.

Тюркська цивілізація, перебуваючи між провідними державами, цивілізаціями, культурами Сходу та Заходу, Півночі та Півдня, виступала як цивілізація, що мала великий вплив на розвиток світової історії, культури, науки, мистецтва та світогляду. Тому Алтаю судилося стати духовною Меккою не тільки для тюркського світу, в майбутньому тут з'явиться новий Єрусалим для всього освіченого людства⁹⁵.

– «Алтайські народи Росії» (до яких автори ідеї відносять киргизів, казахів, башкирів, татар, балкарців, кумиків, нанайців та кримських татар) є нащадками енісейських киргизів і мають з ними не лише етно-лінгвістичну і культурну, але й кровну спорідненість, що має наводити на думку про необхідність тіснішої інтеграції Киргизстану та РФ.

– Ідея створення «єдиної тюркської мови» на основі турецької є контрпродуктивною, засобом міжнаціонального спілкування для алтайських народів має бути російська мова. Така ж ситуація і з ідеєю латинізації алфавіту. Кириличний алфавіт, мовляв, дозволив тюркським республікам Радянського Союзу «перебувати у єдиному культурному полі з усією Євразією», то ж має бути залишений.

З огляду на викладене «Велика алтайська цивілізація» або паналтаїзм – розглядається в РФ як одна з протипагантюркізму та ідеї створення «Великого Турану» – союзу всіх тюркських народів під егідою Туреччини. Концепція «Великого Турану» відсутня в офіційних документах турецького уряду, але вона знаходить відображення у поглядах та політиці турецьких офіційних осіб⁹⁶. І явне послаблення впливів Росії на Центральну Азію, яке відбувається на тлі політичних і військових невдач Москви в Україні, створює гіпотетичні можливості для втілення в реальність цих ідей.

Туран – це історична назва регіону на схід від річки Амудар'ї, що в широкому значенні цього терміну, приблизно відповідає нинішній Центральній Азії. «Великий Туран» – це умовна назва «союзу всіх тюркських народів» (200 млн осіб «від Алтаю до Середземного моря»), до якого в ідеалі, окрім самої Туреччини, мають увійти «Великий

95 Витовцев Н. Идеи паналтаизма чужды властям Республики Алтай. 31.07.2017. URL: <https://gorno-altaisk.ru/index.php?q=obshchestvo/idei-panaltaizma-chuzhdy-vlastyam-respubliki-altaj>

96 Екей М. «Тюркская экспансия», «уязвимая» Россия и оставшиеся без ответов вопросы о трагедии в Жанаозене. 18.12.2021. URL: <https://rus.azattyq.org/a/press-review-greater-turan-ideas-zhanaozen-s-legacy/31615005.html>

Азербайджан» (разом з частиною територій нинішнього Ірану), тюркські республіки Центральної Азії, Монголія, Синцзян-Уйгурський автономний район Китаю та тюркські народи Російської Федерації⁹⁷.

Суть ідеї «Великого Турану», яка є своєрідним синтезом пантюркізму і неосманізму, поєднанням етнолінгвістичних та релігійно-політичних чинників, – створення нового суперсоюзу (а в перспективі і єдиної держави), що може кинути виклик впливу в регіоні Росії, а також Ірану та Китаю. «Великий Туран» є для тюрків ідеєю того ж рівня, що й ідея «Русского мира» для росіян.

Цікаво, що окрім участі Киргизстану в Організації тюркських держав на державному рівні, киргизи виявилися дотичними і до інших форматів втілення ідеї «Великого Турану». Так, у листопаді 2022 р. в Україні був створений перший батальйон тюркських народів під назвою «Туран», який очолив громадянин Киргизстану Алмаз Кудабек. Підрозділ налічує наразі 350 бійців, етнічна приналежність яких явно перегукується з ідеями «Великого Турану». У батальйоні служать казахи, киргизи, буряти, алтайці, дагестанці та представники інших поневолених Росією народів⁹⁸.

Створення Організації тюркських держав (ОТД) в Росії, де побоюються втілення ідеї «Великого Турану», вважають серйозним викликом, насамперед для російських інтеграційних проєктів на «пострадянському просторі»⁹⁹. Так, Казахстан і Киргизстан, які увійшли до ОТД, є членами ОДКБ та ЄАЕС, і в рамках ОТД під егідою країни-члена НАТО Туреччини вони фактично виступають проти свого партнера з ОДКБ та ЄАЕС Вірменії.

Звичайно, наївно було б стверджувати, що ідея «Алтайської цивілізації» на даному етапі може протистояти концептуально оформленим ідеям пантюркізму чи панісламізму, які існують в інтелектуальну полі та практиці міжнародних відносин вже понад століття. Але низка чинників вказує на високу ймовірність політичної підтримки цього концепту з боку РФ.

Адже ідея паналтаїзму, у вигляді, як його представили в Киргизстані, є вигідною і навіть потрібною Росії для посилення інтеграції

97 Başkurdistan Türk mü, hangi ırk? Başkurdistan hangi dili konuşuyor? 13.02.2022. URL: <https://www.karar.com/hayat-haberleri/baskurdistan-turk-mu-hangi-irk-hangi-dili-konusuyor-1651419>

98 Ганюкова О. В Україні створили перший батальйон тюркських народів Туран: його бійці готові знищувати режими Путіна та Кадирова. Відео. 21.11.2022. URL: <https://news.obozrevatel.com/ukr/society/v-ukraini-stvorili-pershij-bataljon-tyurkskih-narodiv-turan-jogo-bijtsi-gotovi-znischuvati-rezhimi-putina-ta-kadirova-video.htm>

99 «Великий Туран» Эрдогана против многополярного мира. 20.01.2022. URL: <https://news-front.info/2022/01/20/velikiy-turan-erdogana-protiv-mnogopolyarnogo-mira/>

на «пострадянському просторі» в Центральній Азії. Все вказує також на те, що проєкт міг підтримуватися (якщо взагалі не був ініційований) Росією¹⁰⁰.

«Алтайська цивілізація» – це адаптація ідеї російського євразійства для тюркських народів Російської імперії/СРСР, своєрідний «Русский мир» для неросійських народів «пострадянського простору». Попри декларовану орієнтацію на специфічні етнокультурні особливості тюрків, в кінцевому підсумку, вона покликана сприяти тіснішій інтеграції народів Киргизстану та інших тюркомовних країн у геополітичний простір Росії. Простір «алтайської цивілізації» як «етно-лінгвістично-культурної спільноти народів, що населяють території від Жовтого до Балтійського морів»¹⁰¹ кореспондується з баченням Москвою формату єдиного євразійського простору та озвученою у 2010 р. В. Путіним для «*Sueddeutsche Zeitung*» ідеєю «єдиного економічного простору від Лісабона до Владивостока»¹⁰².

То ж, попри зниження рівня державної підтримки ідеї на нинішньому етапі в Киргизстані, вона вже взята на озброєння російською владою. Зокрема саме на концепт «Алтайської цивілізації» спирався прес-секретар В. Путіна Д. Песков, коментуючи оприлюднену в Туреччині карту «Великого Турану»¹⁰³.

У жовтні 2019 р. на засіданні міжнародного «круглого столу» у Держдумі на тему «Алтайський вектор євразійської інтеграції», геополітичний проєкт «Алтайська цивілізація» був визнаний «вкрай ефективним і перспективним цивілізаційно-комунікативного каналом взаємодії з країнами євразійського простору сучасності» та одним з ключових інструментів російської «м'якої сили». За словами головуючого, члена Комітету у справах СНД, євразійської інтеграції та зв'язків із співвітчизниками І. Белекова, концепт домінанти «Алтайської цивілізації» цементує засади РФ та збагачує євразійство. Більше того, зазначається, що на базисній духовно-світоглядній та культур-

100 Мира Карыбаева: «Энергия Алтая хранит ответы на вопросы: кто мы, откуда пришли и куда движемся как нация». URL: <http://www.dem.kg/index.php/ru/article/27099/mira-karybaeva-energiya-altaya-hranit-otvety-na-voprosy-kto-my-otkuda-prishli-i-kuda-dvizhemsya-kak-natsiya>

101 Ученые решили объединить усилия в исследовании Алтайской цивилизации. 22.07.2017. URL: <https://ria.ru/20170722/1498963311.html>

102 Putin: Plädoyer für Wirtschaftsgemeinschaft – Von Lissabon bis Wladiwostok. *Sueddeutsche Zeitung*. 25.11.2010. URL: <https://www.sueddeutsche.de/wirtschaft/putin-plaedoyer-fuer-wirtschaftsgemeinschaft-von-lissabon-bis-wladiwostok-1.1027908>; Путин предложил Европе экономический альянс от Владивостока до Лиссабона. 25.11.2010. URL: <https://lenta.ru/news/2010/11/25/wirtschaft/>

103 Мильченко А. В Кремле напомнили о «центре тюркского мира». Он не в Турции. 21.11.2021. URL: https://www.gazeta.ru/politics/2021/11/21_a_14228275.shtml

но-прикладній основі алтайського вектора євразійської інтеграції є «цілком правомірною можливість розробити ідеологічну платформу гармонійного співіснування народів Євразії в ХХІ ст.»¹⁰⁴.

Не зважаючи на глибоку включеність у російські інтеграційні проекти, Киргизстан останніми роками бере активну участь і в альтернативних проектах, які згодом можуть перерости у нові регіональні організації з високим ступенем інтеграції. Зокрема, йдеться про ОТД, провідну роль в якій грає Туреччина.

Розмови про створення міжнародної політичної організації, яка б поєднувала незалежні тюркські держави, велися з 1990-х років. Активні роботи зі створення подібної організації почали проводитися з середини 2000-х років за активної участі Туреччини, Азербайджану та Казахстану. 3 жовтня 2009 р. в азербайджанському м. Нахічевань між президентами Азербайджану, Казахстану, Киргизстану та Туреччини було підписано угоду про створення міжнародної організації Тюркська рада. Свою нинішню назву (ОТД) організація отримала у 2021 р. на саміті Ради співробітництва тюркомовних держав у м. Стамбул. На сьогодні має п'ять дійсних членів: Азербайджан, Казахстан, Киргизстан, Туреччина, Узбекистан. Статус спостерігачів – Угорщина та Туркменістан¹⁰⁵.

При цьому розвиток «тюркського світу» до 2040 р. не передбачає співпраці з пострадянськими структурами – ЄАЕС, ОДКБ та СНД, на відміну від європейських організацій – ЄС, ОБСЄ та ін. У перспективі цей союз може стати аналогом Європейського союзу та прямим конкурентом для Євразійського економічного союзу¹⁰⁶. Принаймні для Киргизстану поглиблена співпраця в рамках ОТД стала б прийнятним виходом у ситуації неминучої втрати Росією, що слабне від санкцій і війни в Україні, свого традиційного значення гаранта безпеки для країн Центральної Азії.

А поки що Киргизстан посилено намагається шукати своє місце у світі, що стрімко змінюється.

Восени 2019 р. тодішній президент Киргизстану С. Жеєнбеков (2017–2020) знову заявив, що Киргизстан має на меті проведення багатовекторної дипломатії. За короткий проміжок часу він відвідав центральноазіатські країни – Казахстан, Узбекистан, Таджикистан та

104 Алтайский вектор евразийской интеграции. Материалы круглого стола. М.: Издание Государственной Думы, 2020. С.12–18.

105 History of Organization. Organization of Turkic States. URL: <https://www.turkkon.org/en/organizasyon-tarihcesi>

106 Юсупов А. Внешняя политика Кыргызстана: турецкий поворот? 26.11.2021. URL: <https://kundemi.kg/index.php?newsid=4528>

Туркменістан, а також здійснив державні та офіційні візити до Росії, Китаю, Туреччини та деяких країн Євросоюзу¹⁰⁷.

Зміна глави держави та політичної конфігурації в країні внаслідок політичної кризи у жовтні 2020 р. та позачергові президентські вибори у січні 2021 р. поки що не спричинили якихось кардинальних змін у сфері зовнішньої політики. Новий президент Киргизстану С. Жапаров у своїй інавгураційній промові заявив про намір Бішкека розвивати відносини з країнами Заходу та Сходу, приділяючи особливу увагу інвестиційній, культурно-гуманітарній та туристичній співпраці. Жапаров повідомив, що Киргизстан продовжить багатопланову зовнішню політику, спрямовану на забезпечення територіальної цілісності, безпеки, соціально-економічного розвитку та захисту прав громадян країни.

Пріоритетом зовнішньої політики Киргизстану буде зміцнення всебічного співробітництва з центральноазіатськими сусідами, а також зі стратегічними партнерами – Росією, Туреччиною та Китаєм¹⁰⁸. Тобто Киргизстан продовжуватиме рухатися шляхом багатовекторності, закріпленим у державних доктринальних документах, поступово дистанціюючись від Росії. Процеси такого дистанціювання відбуватимуться тим інтенсивніше, що швидше буде знайдено варіант «безпекової парасольки» для країн Центральної Азії та Киргизстану зокрема.

На даному етапі значний вплив на безпекову ситуацію в регіоні Центральної Азії, на формування у його межах міждержавних альянсів справляє давній і досі не врегульований територіальний конфлікт між Киргизстаном та Таджикистаном.

У середньому у Ферганській долині, де проходять три державні кордони між Киргизстаном, Таджикистаном та Узбекистаном, відбувається близько 10 конфліктів на рік¹⁰⁹. Основа цих конфліктів – радянська політика щодо національних республік, межі між якими були суто адміністративними і не враховували етнічної приналежності населення. Проблема загострилася після проголошення незалежності

107 Торегельды уулу Б. Бишкек заявляет о приверженности многовекторной дипломатии. Так ли это? 13.11.2019. URL: https://rus.azattyk.org/a/kyrgyzstan_forein_policy_us_russia/30267537.html

108 Жапаров: Кыргызстан намерен развивать отношения со странами Запада и Востока. 15.12.2021. URL: <https://www.aa.com.tr/ru/мир/жапаров-кыргызстан-намерен-развивать-отношения-со-странами-запада-и-востока/2448263>

109 Титова А. Годы взаимных обвинений. Вспоминаем пограничные конфликты Кыргызстана и Таджикистана за последние пять лет. 20.09.2022. URL: <https://kloop.kg/blog/2022/09/20/gody-vzaimnyh-obvinenij-vspominaem-pogranichnye-konflikty-kyrgyzstana-i-tadzhikistana-za-poslednie-pyat-let/>

ті країнами ЦА. Кожна з держав дотримується власної позиції щодо обрисів кордону. Зокрема, Таджикистан наполягає на версії адміністративного кордону 1924–1939 рр., де наприклад, Ворух безпосередньо поєднаний з основною частиною цієї республіки. Натомість Киргизстан акцентує увагу на межах, сформованих у 1958–1959 рр., згідно з якими Ворух – це ексклав, оточений киргизькою територією¹¹⁰.

Тому станом на червень 2021 р. з понад 900 км державного кордону між Киргизстаном та Туркменістаном було уточнено лише близько 600 км¹¹¹. Спірні території становлять приблизно 30% довжини кордону двох країн¹¹², через що у прикордонних мешканців обох держав виникають суперечки через спільну інфраструктуру, доступ до води, пасовища або дороги.

Попри те, що 3 травня 2021 р. Киргизстан та Таджикистан підписали угоду про демаркацію кордону, кордон між ними так і не було демарковано та делімітовано, через що часто спалахують збройні сутички та конфлікти між місцевим населенням. Ескалація конфлікту спостерігалась у квітні 2021 р., коли постраждало щонайменше 173 людей, та у вересні 2022 р.

Останній конфлікт є наймасштабнішим і кровопролитнішим за всю історію киргизько-таджицьких конфліктів на кордоні. Адже бойові зіткнення характеризувалися масовим використанням таджицькою стороною РСЗВ «Град», «Ураган» по Ошській та Баткенській областях Киргизстану, ракетними ударами по м. Баткен. За даними киргизької влади, під час конфлікту з киргизького боку загинуло 63 особи і близько 140 тис. було евакуйовано¹¹³. За даними МЗС Республіки Таджикистан з таджицької сторони загинуло 59 осіб¹¹⁴.

Обидві сторони здійснили спроби політико-дипломатичного врегулювання конфлікту. Так, на полях саміту глав держав – членів ШОС

110 Умаров Т. Конфликт без посредников. Кто выиграл от войны на границе Киргизии и Таджикистана. 04.05.2021. URL: <https://carnegiemoscow.org/commentary/84454>

111 Кыргызстан и Таджикистан согласовали некоторые спорные приграничные участки. 24.07.2022. URL: <https://cutt.ly/AVlUx6b>

112 Конфликт из-за воды: Бишкек заявил об атаке Таджикистана на пять погранза-став. 29.04.2021. URL: <https://www.bbc.com/russian/news-56930390>

113 На границе Киргизии и Таджикистана четыре дня продолжались бои. 19.09.2022. URL: <https://meduza.io/feature/2022/09/19/na-granitse-kirgizii-i-tadzhikistana-chetyre-dnya-prodolzhalis-boi>

114 Аслонова Н. МИД Таджикистана обновил данные по погибшим на границе. А потом убрал эту информацию с сайта. Новости 10.10.2022. URL: <https://asiaplustj.info/ru/news/tajikistan/politics/20221010/mid-tadzhikistana-obnovil-dannie-pogibshim-na-granitse-a-potom-ubral-etu-informatsiyu-s-saita>

16 вересня 2022 р. за посередництва Росії відбулася зустріч президентів Киргизстану й Таджикистану – С. Жапарова та Е. Рахмона¹¹⁵. За підсумками зустрічі киргизькою стороною було заявлено, що В. Путін «висловив готовність сприяти» у вирішенні проблем на кордоні. Але оскільки Кремль зайнятий війною в Україні навряд чи Москва може дозволити собі приділяти багато уваги Центральній Азії. ОДКБ ж стабільно ігнорує таджицько-киргизький конфлікт. Взагалі сам факт того, що п'ять із шести країн, що входять до цієї організації, перебувають у стані війни чи збройного конфлікту, куди ОДКБ не втручається, багато говорить про її пріоритети¹¹⁶. Китай – інший великий регіональний гравець – традиційно воліє не втручатися в чужі локальні конфлікти¹¹⁷.

Киргизстан тричі звертався за допомогою до ОДКБ: у 1999 р., під час Баткенських подій, коли в країну вторглися озброєні ісламісти з Афганістану та Таджикистану, у 2010 р., коли в Оші та Баткені стався кровопролитний міжетнічний конфлікт, у 2021 р., під час жорсткого збройного конфлікту на таджицько-киргизькому кордоні. І всі три рази отримав відмову¹¹⁸.

Не зважаючи на це секретар Ради безпеки Киргизької Республіки М. Іманкулов заявив, що країна не має наміру виходити з ОДКБ, оскільки ця організація потрібна Киргизстану для захисту від можливих агресій у майбутньому¹¹⁹. Але не випадково Киргизстан шукає альтернативи не лише в економічній сфері, ведучи, поки на рівні суспільства, дискусії щодо доцільності участі в ОДКБ¹²⁰.

Загалом ескалація прикордонного конфлікту між Киргизстаном та Таджикистаном засвідчила зниження ролі Росії як впливового актора в Центральній Азії і на всьому просторі СНД, який мав би вплив на управління конфліктними ситуаціями в регіоні або їх урегулювання. Анонсоване міністром оборони РФ С. Шойгу наприкінці серп-

115 Лидеры Кыргызстана и Таджикистана договорились о прекращении огня и отводе войск от границы. 16.09.2022. URL: <https://fergana.agency/news/127790/>

116 Умаров Т. Культ мести. Откуда и куда ведет война Кыргызстана и Таджикистана. 20.09.2022. URL: <https://carnegieendowment.org/politika/87961>

117 «Компромиссы крайне не популярны». Сможет ли Москва помирить Кыргызстан и Таджикистан? 15.10.2022. URL: <https://www.bbc.com/russian/features-63261346>

118 Абишев И. Отказ от «Нерушимого братства». Кому, кроме России, нужна ОДКБ? 10.10.2022. URL: <https://www.bbc.com/russian/features-62929715>

119 Калыков М. Секретарь Совбеза КР заявил, что Кыргызстан не намерен выходить из ОДКБ. 17.10.2022. URL: <https://kloop.kg/blog/2022/10/17/sekretar-sovbeza-kr-zayavil-chto-kyrgyzstan-ne-nameren-vyehodit-iz-odkb/>

120 Шекербек кызы Г. Нужна ли Организация договора о коллективной безопасности Кыргызстану? URL: https://www.gezitter.org/interviews/97378_nujna_li_organizatsiya_dogovora_o_kollektivnoy_bezopasnosti_kyrgyzstanu/

ня 2022 р. на зустрічі глав оборонних відомств держав – членів ШОС посилення російських військових баз у Центральній Азії¹²¹, ймовірно, залишатиметься лише формальним на тлі участі близько 1500 російських військовослужбовців із 201-ї бази в Таджикистані¹²² та принаймні 90 військових із авіабази в м. Кант (Киргизстан)¹²³ у військовій агресії проти України. Путінські заклики під час телефонної розмови із С. Жапаровим та Е. Рахмоном до мирного врегулювання ситуації мали мінімальний вплив на подальший процес переговорів між сторонами конфлікту.

Незважаючи на задеклароване сторонами припинення вогню та переговори із врегулювання, конфлікт має значний потенціал до подальшого загострення з огляду на актуальні геополітичні виклики в регіоні. Обидві держави, незважаючи на декларовані наміри та формальну двосторонню співпрацю в рамках регіональних багатосторонніх механізмів, фактично демонструють брак довіри одна до одної щодо здатності протидіяти вказаним загрозам¹²⁴.

Крім того, інциденти на киргизько-туркменському кордоні можуть розглядатися і як частина добре відпрацьованих Росією сценаріїв з маніпулювання збройними конфліктами низької інтенсивності з метою отримання впливу на політичні та безпекові рішення обох країн-учасниць такого конфлікту.

Такі сценарії вже були застосовані Росією щодо тих країн з числа колишніх союзних республік СРСР, які з точки зору РФ, мають найбільші ризики виходу з-під російського впливу. Свого часу під різними приводами Росія розпалила збройні конфлікти у різних точках колишнього СРСР і фактично окупувала деякі регіони: Придністров'я (ПМР, Молдова), 1992 р.; Абхазія (Грузія), 1992–2008 р.; Південна Осетія (Грузія), 1992–2008 р. На початку 2014 р. Росія, здійснила анексію Криму, а потім, у березні-квітні 2014 р. почала розігрувати подібний сценарій і на сході України.

Маніпуляція збройними конфліктами дозволяє Росії демонструвати контроль чи, принаймні, вплив на проблемні регіони, а отже

121 Жолдошев К. Россия усилит свои военные базы в Центральной Азии. 26.08.2022. URL: <https://rus.azattyk.org/a/32005354.html#comments>

122 «Они уехали на 4 месяца и больше не вернулись». 13.09.2022. URL: <https://rus.ozodi.org/a/32030414.html>

123 Бийбосунов А., Касымбеков К. Россия использует авиабазу «Кант» для переброски военных в Украину? 13.09.2022. URL: <https://rus.azattyk.org/a/32030292.html>

124 Ярмоленко В. Загострення прикордонного конфлікту між Киргизстаном та Таджикистаном: внутрішньополітичний та міжнародний контекст. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/mizhnarodni-vidnosyny/zahostrennya-prykordonnoho-konfliktu-mizh-kyrgyzstanom-ta>

маркувати себе як впливового регіонального чи світового гравця. То ж не виключено, що і загострення конфлікту на кордоні з Таджикистаном має на меті посилення залежності Киргизстану від РФ у сфері безпеки.

Зміна геополітичної ситуації у зв'язку з російською агресією в Україні підштовхує владу Киргизстану до необхідності диверсифікувати свою зовнішню політику та економічні зв'язки. Фактично, цей чинник змушує країну здійснювати на практиці багатовекторну зовнішню політику, орієнтацію на яку увесь час декларувала Киргизська Республіка.

Розвиток кризи в Росії через війну та санкції все більше знецінюватиме вигоди від економічної близькості з нею. Дедалі більше експертів і політиків в Киргизстані висловлюються за розвиток альтернативних до існуючих (СНД, ЄАЕС) інтеграційних проєктів. У їхньому розумінні Росія вже втрачає для сусідів колишнє значення як територія транзиту, як ринок праці та гарант безпеки у регіоні¹²⁵.

Як один з наслідків послаблення Росії, головним гравцем в Центральній Азії стає Китай. Прикметно, що глава КНР Сі Цзіньпін здійснив свій перший закордонний візит після пандемії саме до Центральної Азії. Загалом під час візиту до регіону він взяв участь у майже 30 багатосторонніх та двосторонніх заходах. Згідно із заявою китайського МЗС, Самаркандський саміт 2022 р. став найпліднішим за всю історію ШОС, адже у його рамках було підписано 44 документи¹²⁶.

При цьому китайський лідер активно обіцяв державам регіону захист від зовнішніх загроз, про що дав окремі запевнення під час особистих зустрічей із президентами країн Центральної Азії. Ці заяви примітні тим, що традиційно у сфері оборони та безпеки країни регіону дивились на Росію, а Китай розглядався здебільшого як економічний партнер. Але тепер, схоже, ситуація змінюється¹²⁷.

На полях саміту ШОС у Самарканді 15 вересня 2022 р. Киргизстан, Китай та Узбекистан підписали угоду щодо співробітництва у будів-

125 Мухин В. Алло, это прачечная? Есть ли у Центральной Азии будущее в ЕАЭС. 04.04.2022. URL: <https://kloop.kg/blog/2022/04/04/allo-eto-prachechnaya-est-li-utsestralnoj-azii-budushhee-v-eaes/>

126 Foreign Ministry Spokesperson Mao Ning's Regular Press Conference on September 19, 2022. URL: https://www.fmprc.gov.cn/mfa_eng/xwfw_665399/s2510_665401/2511_665403/20220919_10767935.html

127 President Xi Jinping Attends the 22nd Meeting of the SCO Council of Heads of State and Delivers Important Remarks. 16.09.2022. URL: https://www.mfa.gov.cn/eng/xxxx_662805/202209/t20220916_10767162.html

ництві залізниці «Китай – Киргизстан – Узбекистан» по ділянці на території Киргизької Республіки за комбінованим варіантом маршруту Торугарт – Арпа – Макмал – Джалал-Абад. Підписання цього документу може докорінно змінити статус Росії як транзитного мосту між Китаєм та Європою. Адже фактично йдеться про відкриття «Шовкового шляху» в обхід Росії. Новий залізничний коридор стане південним відгалуженням континентального мосту Євразії та зможе забезпечити доставку вантажів з Китаю до країн Центральної Азії та Близького Сходу, зокрема Туреччини, і далі до Євросоюзу. При цьому Китай у 2022 р. повністю зупинив інвестиції в Росії у рамках транспортного мегапроєкту «Один пояс, один шлях»¹²⁸.

Серйозною віхою у співробітництві двох держав став візит президента Киргизької Республіки С. Жапарова до Китаю і його участь в церемонії відкриття Зимових Олімпійських ігор 2022 р. у Пекіні. 7 лютого 2022 р. за підсумками зустрічі президента КР та голови КНР Сі Цзіньпіна було прийнято спільну заяву, де сторони наголосили, що за три десятиліття було вибудовано дружні, довірчі, партнерські відносини та налагоджено взаємовигідне співробітництво у політичній, економічній, культурно-гуманітарній сферах, а також у сфері безпеки. Двом державам у відносно короткий історичний період (1996) вдалося на взаємоприйнятних умовах вирішити чутливе прикордонне питання¹²⁹.

Водночас, нерозбірливість у партнерах може знову зіграти злий жарт з Киргизстаном. Позбавившись залежності від РФ, він може потрапити у пастку до Китаю.

Так, Національне бюро економічних досліджень США влітку 2019 р. опублікувало дослідження про китайські закордонні кредити. З нього випливає, що Киргизстан посідає 5-те місце у світі за часткою зовнішнього боргу Китаю від свого ВВП. При цьому значна частина боргових зобов'язань щодо Китаю прихована, і навіть сама влада Киргизстану може не знати, скільки їм потрібно буде повернути східному сусідові і на яких умовах. Здійснений у документі аналіз показує, що борг Киргизстану Китаю перевищує 30% ВВП¹³⁰. Однак через обсяг прихованих боргів цей відсоток може бу-

128 Китай-Центральная Азия: в воздухе запах больших денег. 26.07.2022. URL: <https://russian.eurasianet.org/китай-центральная-азия-в-воздухе-запах-больших-денег>

129 По итогам встречи Президента Садыра Жапарова и Председателя КНР Си Цзиньпина принято Совместное заявление. 07.02.2022. URL: http://www.president.kg/ru/sobytiya/novosti/21845_po_itogam_vstrechi_prezidenta_sadira_ghaparova_i_predsedatelya_knr_si_czinpina_prinyato_sovmestnoe_zayavlenie

130 Horn S., Reinhart C., Trebesch C. China's Overseas Lending. *Journal of International Economics*. 2021. Vol. 133. URL: <https://www.nber.org/papers/w26050>

ти вищим. Відомо, що зобов'язання Киргизької Республіки лише перед державним Експортно-імпортним банком Китаю становлять майже 1,8 млрд дол. США¹³¹.

У зовнішній політиці Киргизстан, швидше за все, продовжуватиме дотримуватися лінії прихильності до російського орієнтира, одночасно розвиваючи тісні зв'язки з КНР. Однак у міру підвищення ролі «китайського чинника» у внутрішній політиці Киргизстану є підстави вважати, що всередині керівництва країни може виникнути протистояння між двома політичними групами, які можна умовно позначити: «проросійською» та «прокитайською» відповідно¹³².

Попри лояльність до Росії, Киргизстан змушений визначатися і щодо агресії свого стратегічного союзника в Україні.

З моменту відкритої фази російської агресії в Україні у 2014 р. Киргизстан виступав за врегулювання військового конфлікту між Росією та Україною політико-дипломатичним шляхом, висловлюючи тривогу та стурбованість через можливість Третьої світової війни¹³³.

З 9 резолюцій Генеральної асамблеї ООН щодо російської окупації Криму, ухвалених впродовж 2014–2021 рр., Киргизстан у 2/3 випадків (6 разів) голосував синхронно з РФ. Так само Киргизстан виступив і проти проєктів так званої посиленої резолюції щодо Криму 17 листопада 2021 р.¹³⁴.

Але з початком повномасштабного вторгнення Росії до України у 2022 р. ставлення до війни в Україні розкололо суспільство Киргизстану.

Щодо російської агресії в Україні офіційний Киргизстан зайняв формально нейтральну позицію, наголошуючи на тому, що виступає за «мирне вирішення конфлікту виключно політико-дипломатичними методами у рамках загальновизнаних принципів та норм міжнародного права»¹³⁵, але ухиляючись від офіційної відповіді на питання чи визнає Киргизстан «незалежність» «Донецької Народної Республі-

131 Отдаление от медведя и приближение к дракону, или Усиливается ли Китай в Центральной Азии? 08.08.2022. URL: <https://rus.azattyk.org/a/central-asia-chinas-role-rafaello-pantucci/31978507.html>

132 Салиев А.Л. «Китайский фактор» во внешней политике Кыргызстана: двусторонний и региональный уровни. 2008. URL: <https://textbooks.studio/mejdunarodnie-otnosheniya-uchebnik/kitayskiy-faktor-vneshney-politike.html>

133 Есипов В. Глава МИД Кыргызстана: Мир стоит на грани деления на правых и неправых. 30.03.2022. URL: <https://www.dw.com/ru/glava-mid-kyrgyzstana-mir-stoit-na-grani-deleniya-na-pravyh-i-nepravyh/a-61293878>

134 Комітет Генасамблеї ООН підтримав проєкт посиленої кримської резолюції: хто голосував проти. 17.11.2021. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2021/11/17/7130423/>

135 Aliyev Tayfur, Nazir. Бишкек выступает за мирное разрешение конфликта между Украиной и РФ – МИД. 02.03.2022. URL: <https://www.aa.com.tr/ru/мир/бишкек-выступает-за-мирное-разрешение-конфликта-между-украиной-и-рф-мид/2521263>

ки» та «Луганської Народної Республіки» та територією якої країни Бішкек вважає Крим.¹³⁶

Позицію підкресленого нейтралітету влада пояснює незначними розмірами країни, необхідністю зниження зовнішнього боргу, відновлення її економіки, що передбачає «підтримання рівних відносин з усіма країнами»¹³⁷. Враховуючи, що КР є членом ОДКБ і ЄАЕС, має значну економічну та політичну залежність від Росії, така підкреслено нейтральна позиція може бути витлумачена і як латентне засудження цих дій РФ – у форматі, який може дозволити собі країна. Наприклад, Киргизстан висловився проти відправки Киргизстаном військ в Україну в рамках ОДКБ чи миротворців ООН¹³⁸. Однак в нинішній ситуації нейтралітет є, радше, підтримкою дій Росії. Адже «мовчання – знак згоди».

Так, Киргизстан утримався при голосуванні за резолюції ООН щодо підтримки України А/ES 11/L1¹³⁹ яка закликає РФ скласти зброю та визнати суверенітет території України, та А/ES-11/L.2¹⁴⁰, яка покладає відповідальність на Росію за гуманітарну кризу в Україні й закликає до негайного припинення вогню. Так само КР утрималася у жовні 2022 р. під час голосування за резолюцію, яка засуджує спробу Росії анексувати окуповані території Донецької, Луганської, Херсонської та Запорізької обастей України¹⁴¹.

Натомість Росія вважає, що влада Киргизстану займає «відсторонену позицію» щодо агресії в Україні, не позначаючи якимось чином свого ставлення.

Щодо настроїв у суспільстві Киргизстану наразі немає об'єктивних даних. Якщо вірити соціопитуванням, проведеним наприкінці квітня

136 Калыков М. «Не стоит на нашей повестке». МИД Кыргызстана не хочет говорить, чей Крым, и признают ли они «ДНР» и «ЛНР». 08.04.2022. URL: <https://kloop.kg/blog/2022/04/08/ne-stoit-na-nashej-povestke-mid-kyrgyzstana-ne-hochet-govorit-chej-krym-i-priznayut-li-oni-dnr-i-lnr/>

137 Генассамблея ООН приостановила членство России в Совете по правам человека. Кыргызстан голосовал против. 08.04.2022. URL: <https://kloop.kg/blog/2022/04/08/genassambleya-on-priostanovila-chlenstvo-rossii-v-sovete-po-pravam-cheloveka-kyrgyzstan-golosoval-protiv/>

138 Такого варианта нет, – секретарь Совбеза об отправке Кыргызстаном войск на Украину в рамках ОДКБ или миротворцев ООН. 15.03.2022. URL: <https://kg.akipress.org/news:1768581>

139 Генеральная асамблея ООН заклікала Росію припинити повномасштабне вторгнення в Україну. 24.03.2022. URL: <https://ua.interfax.com.ua/news/general/817560.html>

140 Генасамблея ООН ухвалила резолюцію з вимогою до Росії припинити застосування сили в Україні та вивести війська. 02.03.2022. URL: <https://mind.ua/news/20236970-genasambleya-on-uhvalila-rezolyuciyu-z-vimogoyu-do-rosiyi-pripiniti-zastosuvannya-sili-v-ukrayini-ta-vives>

141 Боженко А. Генасамблея ООН засудила спробу Росії анексувати окуповані території України. 12.10.2022. URL: <https://glavcom.ua/country/incidents/hensambleja-on-zasudila-sprobu-rosiji-aneksuvati-okupovani-teritoriji-ukrajini-881743.html>

2022 р. Фондом «Євразійці – нова хвиля» з питання конфлікту в Україні, понад 45% опитаних киргизстанців підтримують дії Росії, 38% дотримуються нейтралітету і лише 4,2% виступають на підтримку України¹⁴². Однак, враховуючи рівень шельмування прихильників України у місцевій проросійській пресі, їх кількість не є домінуючою, але явно набагато вищою, аніж її намагаються представити через псевдосоціологічні опитування. І рівень поляризації суспільства також набагато вищий, аніж це намагаються демонструвати державні ЗМІ.

Після російського збройного вторгнення на територію України пройшло кілька антивоєнних акцій. Не надто чисельні акції на підтримку України відбулися у Бішкеку та Оші, наприклад, 25 лютого, 17 та 26 березня 2022 р. У мітингах брали участь від 30 до 50 людей, зокрема активісти та журналісти. Учасники акції тримали плакати з гаслами «Ні війні!», «Киргизстан з Україною!», «Живи, Україно!»¹⁴³. Для порівняння – подібна акція у Алмаати на початку березня 2022 р. зібрала від 3 до 5 тис. осіб¹⁴⁴.

Група активістів, серед яких згадуються А. Турдукулов, Б. Сатаркулов, У. Арикова, напередодні 9 травня 2022 р. закликали заборонити в Киргизстані, поряд зі знаками «Z» і «V», використання гвардійської (георгіївської) стрічки, а свято з «Дня Перемоги» перейменувати на «День пам'яті та світлого смутку»¹⁴⁵. Одна з учасниць акції протесту, мешканка Бішкека Ч. Жолчуєва сказала місцевому інформаційному агентству 24. kg, що киргизстанці не повинні сидіти склавши руки, бо Киргизстан одного разу може опинитися на місці України¹⁴⁶.

Послу України в Киргизстані В. Жовтенко, наприклад, не вдається провести зустріч з міністром надзвичайних ситуацій Б. Ажикеевим з приводу хоча б символічного надання цієї країною гуманітарної до-

142 Более тысячи кыргызстанцев ответили на вопрос, как они относятся к спецоперации России на Украине. 28.04.2022. URL: https://kundemi.kg/jeto-interesno/7218-bolee-tysjachi-kyrgyzstancsev-otvetili-na-vopros-kak-oni-otnosjatsja-k-specoperacii-rossii-na-ukraine.html?fbclid=IwAR3hokDC4rpmY4NPqyTbFLINCd9tRJHEHSzvBvuy8hNgWj6R_SiYJTqCo9U

143 В Бишкеке и Оше прошли акции в поддержку Украины. 25.02.2022. URL: <https://rus.azattyk.org/a/31722759.html>

144 Жители Алматы вышли на митинг против военной агрессии России. 06.03.2022. URL: <https://rus.azattyk.org/a/31738642.html>

145 Ночёвкин В. «А свобода здесь есть только у одного слова. И слово это – моё!». 12.05.2022. URL: <https://kundemi.kg/index.php?newsid=7373>

146 Лидеры стран ЦА молчат по поводу Украины, но рынки и общественность штурмуют. 24.02.2022. URL: <https://russian.eurasianet.org/лидеры-стран-ца-молчат-по-поводу-украины-но-рынки-и-общественность-штурмуют>

помогти Україні¹⁴⁷. Натомість у Киргизстані існує активний волонтерський рух, який збирає гуманітарну допомогу для українців. Зокрема цим займається Громадський фонд «Допомагати легко» Д. Аляєва¹⁴⁸. Відомий киргизський співак К. Примбердієв виконав пісню українською мовою на знак підтримки постраждалих українців через війну з Росією¹⁴⁹.

Зміні суспільних настроїв може сприяти зміна економічної ситуації, обмеження трансляції низки пропагандистських телеканалів РФ, а також збільшення інформації про загиблих в Україні киргизів, які беруть участь у злочинній війні.

Станом на кінець жовтня 2022 р. з відкритих джерел відомо про повернення до Киргизстану тіл принаймні семи солдатів, які воювали на боці збройних сил Росії¹⁵⁰. Враховуючи рівень приховування Росією реальних військових втрат в Україні, ці дані не є вичерпними.

На думку киргизстанської опозиції, використання державної атрибутики та присутність солдатів Національної гвардії на похоронах цих осіб зводить нанівець зусилля МЗС КР, яке намагалося показати нейтральну позицію. У підсумку КР виглядає як країна, яка підтримує війну¹⁵¹.

Країни Центральної Азії вже повною мірою відчули наслідки санкцій проти Росії: національні валюти девальвуються, брак товарів, скорочуються грошові перекази. Економічний спад у Росії означатиме зменшення кількості робочих місць і, отже, зменшення потреби у робітниках із Центральної Азії. Міжнародні санкції впливають на економіку РФ, запускаючи при цьому ланцюгову реакцію негативних процесів у економіках економічно і політично залежних країн пострадянського простору.

Республіки Центральної Азії останнім часом почали виходити з-під впливу Кремля, чітко відчувши момент слабкості Росії. Нині Мо-

147 Алмас М. Посол Украины: Не удастся встретиться с главой МЧС Кыргызстана по вопросу гумпомощи. 14.04.2022. URL: <https://kloop.kg/blog/2022/04/14/posol-ukrainy-ne-udaetsya-vstrebitsya-s-glavoj-mchs-kyrgyzstana-po-voprosu-gumpomoshhi/>

148 Dinara Alyaeva. Facebook. 10.04.2022. URL: <https://www.facebook.com/solaren/posts/10161634706144992>

149 Розиев И. Одним видео: Певец Кайрат Примбирдиев спел песню в поддержку украинцев. 15.04.2022. URL: <https://kloop.kg/blog/2022/04/15/odnim-video-pevets-kajrat-primbirdiev-spel-pesnyu-v-podderzhku-ukraintsev/>

150 Балкыбекова К. На войне в Украине погиб Мирлан Тохтахунов – посольство России. 10.07.2022. URL: <https://kloop.kg/blog/2022/07/10/na-vojne-v-ukraine-pogib-mirlan-tohtahunov-posolstvo-rossii/>

151 Выходцы из стран Центральной Азии участвуют в войне в Украине – CABAR.asia. 07.04.2022. URL: <https://kloop.kg/blog/2022/04/07/vyhodtsy-iz-stran-tsentralnoj-azii-uchastvuyut-v-vojne-v-ukraine-cabar-asia/>

сква розплачується за десятиліття зневаги та імперського мислення у ставленні до своїх союзників.

Поразка Росії призведе до корінного зламу системи міждержавних відносин, що склалася на пострадянському просторі, поставивши під питання саме існування військово-політичних та економічних об'єднань під егідою Росії, у тому числі ОДКБ та ЄАЕС, на уламках яких можуть з'явитися більш рівноправні та взаємовигідні регіональні проекти.

Найімовірніше, Киргизстан продовжуватиме рухатися шляхом багатовекторності, закріпленням у доктринальних документах, поступово дистанціюючись від Росії. Процеси такого дистанціювання відбуватимуться тим інтенсивніше, що швидше буде знайдено варіант «безпекової парасольки» для країн Центральної Азії та Киргизстану зокрема.

Розділ 14. Історичне підґрунтя сучасного стану Таджикистану в центральноазійському регіоні

Згідно бачення сучасної таджицької історіографії (Н. Негматов¹⁵², Р. Масов¹⁵³ та ін.) та підходів державних ідеологів (Е. Рахмон¹⁵⁴), таджики є найдавнішим автохтонним народом сучасної Центральної Азії, нащадками цивілізації арійців якій понад 8 тис. років. Згідно концепції М. Рахматшо у III–I тис. до н.е. територія сучасних Таджикистану, Узбекистану, Афганістану та східної частини Ірану називалась Адріана, яка була прабатьківщиною арійців¹⁵⁵.

Вперше положення про те, що таджики є єдиним корінним населенням регіону – потомками давньої арійської цивілізації, з'являється у роботах академіка АН СРСР Б. Гафурова¹⁵⁶, який у 1946–1956 рр. був першим секретарем ЦК Комуністичної партії Таджикистану.

Виходячи з таких концептуальних підходів, за своїм походженням таджики є ближчими до індоевропейських народів ніж до тюрк-

152 Негматов Н.Н. Ариана и Арийанведжа (история и цивилизация). Худжанд: «Ношир», 2006. 709 с.

153 Масов Р. Тюркизация арийцев: чужь или недомыслие? Ответ на статью А.Аскарова «Арийская проблема: новые подходы и взгляды». 06.01.2006. URL: <https://centrasia.org/newsAmasov.php?st=1136562180>

154 Рахмонов Э. Ш. Таджики в зеркале истории. Кн. 1: От арийцев до Саманидов. St. Helier, Jersey: London & Flint River ed. 2000. 240 с.

155 Рахматшо М. Процессы этнополитического развития таджиков Афганистана (середина XVIII – начало XX вв.): Автореф. дис... д-ра ист. наук. М., 2011. С.14–15.

156 Гафуров Б. Таджики: древнейшая, древняя и средневековая истории. М., 1972. 664 с.

ських, які зараз населяють більшість території Центральної Азії (узбеків, казахів, киргизів, туркменів тощо).

Апеляція до арійського походження є частиною символічної історії таджицького народу, яка не лише заглиблює його у давнину, а й відділяє від сусідніх тюркських народів, культура яких традиційно вважається іранськими народами менш розвинутою¹⁵⁷.

Саме тому у 2006 р. у Таджикистані офіційно святкувався Рік арійської цивілізації. Президент Таджикистану Е. Рахмон під час виступу на урочистому засіданні, присвяченому святкуванню 15-ї річниці незалежності Таджикистану і Року арійської цивілізації наголосив, що «арійська цивілізація заклала основи історії наших предків, зародження і формування традицій державності, культури, інших національних цінностей, більше того, вона зіграла роль історичної ацени для формування самосвідомості і пізнання світу» та підкреслив, що «таджицька історія і цивілізація налічує понад п'ять тисяч років»¹⁵⁸.

Продовжуючи офіційне утвердження цього наративу Е. Рахмон у посланні до парламенту 2007 р. заявив, що «таджики, будучи одним із давніх племен арійського народу, мають більш ніж п'ятитисячолітню історію цивілізації та культури, державотворення та державності», підкресливши, що «впродовж багатьох століть наші мудрі прадіди на території свого проживання і поза нею стояли біля витоків великих інтелектуальних і духовних змін, були творцями передової культури, засновниками потужних і міцних держав, авторами безсмертних праць з філософії, права, медицини і природознавства, які протягом століть служили людству»¹⁵⁹.

У виступі 2006 р. глава Таджикистану через залучення арійського дискурсу також підкреслив ще доісламські таджицькі корені: «арійська цивілізація здобула світову славу ще до VII ст., тобто до появи ісламської релігії. Під її прапорами об'єдналися десятки дрібних і великих держав від кордонів Ірану до околиць Хінда, від територій Турана до берегів річок Даджли і Євфрату, а її народ подарував світові перші зразки духовних цінностей людства, насамперед традиції людинолюбства», та зараховував до арійських предків таджиків найвидатніших правителів Ахеменідів, Сасані-

157 Негматов Н.Н. Таджикиский феномен: теория и история. Душанбе, 1997. 428 с.

158 Речь на торжественном заседании, посвященном 15-летию государственной независимости Республики Таджикистан и празднованию Года арийской цивилизации. 08.09.2006. URL: <http://www.president.tj/ru/node/1386>

159 Послание Президента Таджикистана Эмомали Рахмона Парламенту страны. 30.04.2007. URL: <http://www.president.tj/ru/node/868>

дів, Тахіридів, Саффаридів та Саманідів¹⁶⁰. Таким чином таджики позиціонувались як нащадки історичної спадщини усіх великих держав Сходу часів Античності та Раннього Середньовіччя, до приходу у регіон тюрків.

Одним із способів унаочнити зв'язок таджиків з арійською цивілізацією у сучасному світі стало активне просування владою Таджикистану на міжнародній арені та в середині країни святкування Навруза, свята приходу весни та нового року у народів перського культурного кола, «свята таджиків та усіх арійських народів», яке поширилось на 3 тис. років раніше виникнення зороастризму та 4,5 тис. років раніше виникнення ісламу.

Щоб узгодити святкування Навруза з ісламом Є. Рахмон у своєму зверненні до парламенту 2013 р. наголосив, що великий ісламський правник-факіх Імам Азам Абу Ханіфа ще у VIII ст. довів, що традиції та обряди Навруза не суперечать ісламу та його канонам¹⁶¹, надавши таким чином їм легітимний статус у мусульманських країнах. Крім того, Є. Рахмон ще у 1998 р. підкреслював, що «в епоху Саманідів Навруз був одним із найбільших і найшановніших свят таджицького народу», не зважаючи на те, що араби після завоювання Мавераннахра і Хорасана прагнули припинити його святкування, тому «Навруз в історії нашої нації уособлює протистояння могутнім іноземцям та доло багатостраждального таджицького народу»¹⁶².

23 лютого 2010 р. з ініціативи Таджикистану та ряду інших країн ГА ООН ухвалила резолюцію про надання Наврузу статусу міжнародного свята – Міжнародний день Навруз (21 березня)¹⁶³.

За пануючою в Таджикистані концепцією великі імперії пізньої Античності та раннього Середньовіччя були безпосередньо пов'язані з процесом формування таджицького народу¹⁶⁴. Цей процес розпочався в часи існування Імперії Сасанідів (226–651) і завершився за Держави Саманідів (819–999), яка офіційно вважається першою таджицькою

160 Речь на торжественном заседании, посвященном 15-летию государственной независимости Республики Таджикистан и празднованию Года арийской цивилизации. 08.09.2006.

161 Послание Президента Республики Таджикистан Эмомали Рахмона Маджлиси Оли Республики Таджикистан. 26.04.2013. URL: <http://www.president.tj/ru/node/4324>

162 Поздравление по случаю наступления праздника Навруз. 21.03.1998. URL: <http://www.president.tj/ru/node/1474>

163 Резолюция, принятая Генеральной Ассамблеей 23 февраля 2010 года. 64/253. Международный день Навруз. URL: <https://undocs.org/ru/A/RES/64/253>

164 Негматов Н.Н. Таджики. Исторический Таджикистан. Современный Таджикистан. Гиссар, 1992. 37 с.; Негматов Н.Н. История таджикского народа. Душанбе, 2003. 368 с.

державою. Варто відзначити, що Держава Саманідів охоплювала практично усі території де й сьогодні проживають таджики як автохтонне населення (Таджикистан, Афганістан та Узбекистан). Принесений з арабським завоюванням у кінці VII – на початку VIII ст. до Хорасану, Мавераннахру та Согдіани (Согду) іслам у Державі Саманідів став державною релігією, а таджики – частиною ісламського світу. Офіційною мовою Держави Саманідів стала мова дарі («придворна перська»).

У жовтні 1996 р. уряд Таджикистану вперше на міжнародному рівні звернувся до спадщини Саманідів, запропонувавши ЮНЕСКО провести в 1999 р. святкування 1100-ї річниці створення Держави Саманідів як «першої незалежної таджицької держави»¹⁶⁵. Виступаючи 19 березня 1997 р. на зустрічі з інтелігенцією Е. Рахмон доктринально обґрунтував цей історичний наратив, назвавши Державу Саманідів «нашою національною державою», яка «дала поштовх розвитку таджицької цивілізації»¹⁶⁶.

Проведене у 1999 р., хоча й без підтримки ЮНЕСКО, святкування 1100-ї річниці першої незалежної таджицької держави мало засвідчити не лише глибокі державні традиції таджиків, а й підкреслити той факт, що нинішній Таджикистан є лише малою частиною «Великого Таджикистану», столицею якого була Бухара. Зрозуміло, що керівництво Республіки Узбекистан дратує той факт, що нинішнє узбецьке місто Бухара у Таджикистані офіційно вважається столицею першої таджицької держави.

З 1999 р. монументи І. Самані були поставлені у Душанбе, Ходжен-ті, Курган-Тюбе, Гафурові. У 1998 р. найвища вершина Паміру Пік Комунізму перейменовано на Пік Ісмаїла Самані. Продовжуючи курс на закріплення у суспільній свідомості зв'язку сучасного Таджикистану з Державою Саманідів, запроваджена у 2000 р. національна валюта Таджикистану була названа на честь засновника Держави Саманідів Ісмаїла Самані – сомоні.

Після занепаду держави Саманідів її територія була завойована і розділена тюркськими племенами Караханідської і Газневідської держав, а потім у 1220-х рр. значна територія Таджикистану включена до складу Монгольської імперії.

У XIV–XV ст. Таджикистан перебував у складі величезної держави Тимура і його спадкоємців – Тимуридів. На початку XVI ст. більшість

165 Бологов П. Истинные арийцы Таджикистана. Сасаниды, саманиды... рахмони-ды. 16.02.2012. URL: <https://centrasia.org/newsA.php?st=1329384120>

166 Выступление на встрече с интеллигенцией. 19.03.1997. URL: <http://www.president.tj/ru/node/1099>

території Таджикистану перейшла від Тимуридів до складу новоствореної узбецької Держави Шейбанідів із столицею у Самарканді (1533 р. столицю було перенесено в Бухару, і держава стала називатись Бухарське ханство). Як зазначає академік Р. Масов, із цього часу асиміляція таджиків тюрками-узбеками набула інтенсивного характеру¹⁶⁷.

Під впливом політичних (перехід території Таджикистану під стійку владу тюрків-узбеків на півночі та формування афганських ханств, а потім і Дурранійської пуштунської держави на півдні) та релігійних факторів (проголошення шіїзму офіційною релігією Сефевидського Ірану на початку XVI ст.) таджицько-перський мовно-культурний простір у XVI – середині XVIII ст. розділювався на три гілки (таджицька мова, афганське дарі та іранське фарсі), а таджицький етнос на дві частини – центральноазійську та хорасанську (афганську).

У XIX ст. таджики, окрім Бухарського емірату, також жили в іншій узбецькій державі – Кокандському ханстві, яке на початку століття приєднало таджицькі Істаровшан, Ходжент, Каратегін і Дарваз (тимчасово). У 1820–1830 рр. Гірський Бадахшан (Шугнан, Вахан і Рошан), а також Куляб, Кобадіан та Курган-Тюбе були тимчасово завойовані Кундузьким ханством. Потім Гірський Бадахшан перебував у номінальній залежності від Кокандського ханства.

Спадкові феодальні володіння у південно-східній частині сучасного Таджикистану з XVII ст. були незалежними та напівнезалежними утвореннями, над якими періодично намагались встановити контроль сусіди (Бахара, Коканд, Кундуз). Врешті Бухарський емірат у 1870–1880 рр. підкорив Гіссарське, Кулябське, Каратегніське, Дарвазьке, Курган-Тюбінське та інші бекства, які утворили Східну Бухару у складі емірату.

Подібні процеси відбувались і у Східному Хорасані (Афганістані), де з утворенням Дурранійської держави (1747–1818) населені таджиками південні області (Кандагар) були приєднані до пуштунської держави. Однак таджики Кабулістану, Кухістану, Кухдаману чинили затятий опір пуштунам і зберігали свою незалежність до 1830-х рр.

Після поразок від російських військ Кокандське ханство та Бухарський емірат у 1868 р. визнали залежність від Росії, ставши її протекторатами. Варто відзначити, що мовою діловодства в цих узбець-

167 Масов Р. Таджики: история с трифом «совершенно секретно». Душанбе, 2014. С. 35.

ких державах була таджицька (перська). Прагнучи не ускладнювати відносини з Британією, Росія 1873 р. визнає приналежність Вахану і Бадахшану до Афганістану. Натомість північна частина сучасного Таджикистану була остаточно приєднана до Росії після придушення антифеодального повстання 1873–1876 рр. у Кокандському ханстві.

Після ліквідації росіянами Кокандського ханства у 1876 р., його протекторати Шугнан і Рошан фактично стають російськими територіями, однак афганський емір, прагнучи розширити свої володіння, у 1883 р. займає Шугнан і Рошан. Афганці були витиснуті російськими військами з таджицького Гірського Бадахшану за р. Пянж лише у 1893 р. Згідно договору про розмежування сфер впливу Британської та Російської імперій на Памірі від 1895 р. Шугнан, Рошан і частина Вахану та Ішкашим були приєднані до Бухарського емірату, натомість частина Вахану за р. Пянж залишилась за Еміратом Афганістан, який був британським протекторатом.

Таким чином, таджицький етнос став остаточно розділеним державним кордоном. Варто відзначити, що не зважаючи на формальний кордон наприкінці XIX – на початку XX ст. спостерігались масові переселення таджиків через кордон в обидва боки. І афганська і бухарська влада упереджено ставилась до жителів Західного Паміру як до іновірців, адже вони були ісмаїлітами.

Цікавою особливістю Західного Паміру є те, що шахи Вахану та беки Каратегіну і Дарвазу виводили свій родовід від Александра Македонського¹⁶⁸.

У ході приєднання Центральної Азії до Російської імперії, північні райони сучасного Таджикистану опинились у складі Туркестанського генерал-губернаторства (Туркестанського краю), натомість центральні і південні райони Таджикистану (Східна Бухара) залишались у складі Бухарського емірату до 1920 р.

Очевидно, першу спробу трактування поняття «бухарський народ» (тогочасний еквівалент поняття «таджицький народ»), який жив під гнобленням правлячої у Бухарському ханстві узбецької династії мангітів здійснив у своїй роботі кінця 1890-х рр. «Історичний трактат» таджицький вчений і просвітитель Ахмад Дониш¹⁶⁹.

168 Почекаев Р.Ю. Государство и право в Центральной Азии глазами российских и западных путешественников XVIII – начала XX в. М., 2019. С. 179; Бартольд В.В. Сочинения. Т. 2. Ч. 1: Общие работы по истории Средней Азии. работы по истории Кавказа и Восточной Европы. М.: Наука, 1963. С. 466.

169 Абдуллаев М.А. Проблемы эволюции национальной идентичности в таджикской публицистике (конец XIX – первая половина XX веков): Автореф. дис... д-ра филол. наук. Душанбе, 2011. С. 17.

У 1912 р. в таджицькій джадідській газеті «Бухорои Шариф» («Священна Бухара», 1912, №15), вперше у таджицькій публіцистиці було використано поняття «таджики» для позначення нації, до того ж «арійської нації», на протигау «туранським націям» Бухарсько-го емірату¹⁷⁰.

З розпадом Російської імперії таджицькі території опинились відповідно у складі двох державних утворень – Туркестанської АРСР у складі РСФРР (1918–1924) і Бухарської НРР (1920–1924). Варто відзначити, що у Конституції Туркестанської АРСР від 24 вересня 1920 р. таджики серед корінних національностей не згадувались, а у Бухарській НРР ліві джадіди (младобухарці), які прийшли до влади, поділяючи ідеї пантюркізму, перевели з 1920 р. діловодство та мову навчання з фарсі на тюркську (узбецьку) мову¹⁷¹.

У процесі боротьби з пантюркістською ідеологією та басмацьким партизанським рухом радянська влада у 1924 р. провела у Центральній Азії національно-територіальне розмежування, яке сприяло національній консолідації та утвердженню державності основних народів регіону, але, водночас, сформувало й деякі проблеми територіального характеру. Національне розмежування було своєрідним компромісом між більшовиками та «туземною» тюркською реформаторською елітою, способом боротьби з пантюркістськими ідеями, заміною їх на прийнятний для влади більшовиків симулякр. Формальним наслідком цих процесів серед іншого стало утворення у 1924 р. Таджицької АРСР у складі Узбецької РСР, а потім і утворення у 1929 р. окремої Таджицька РСР.

Найбільшою проблемою тоді було розмежування ідентичностей таджик і узбек, а також віднесення чисельного населення сартів до однієї з національностей, адже вони з XIX ст. трактувались і як тюркізовані таджики (Ю. Южаков, А. Гребенкін, А. Міддендорф, Р. Рахімов, А. Мірбабаєв, Р. Масов), і як осілі тюрки-узбеки (В. Налівкін, С. Лапін, І. Магідович, А. Шишов, Б. Каримшева, А. Аскарів), і як окремий етнос (П. Пашино, А. Буняковський, Г. Вамбері, Н. Остроумов, В. Бартольд, Н. Арістов, О. Броннікова), і як окрема соціальна, а не національна група (А. Федченко, Л. Костенко).

Згідно всеросійського перепису населення 1897 р. у Ферганській та Сирдар'їнській губерніях сарти складали значну більшість населення – 933 тис. осіб, узбеки – 218 тис., таджики – 115 тис., однак у

170 Там же. С. 22.

171 Алимардонов М.У. История образования Таджикской Советской Социалистической Республики: Автореф. дис... канд. ист. наук. Душанбе. 2013. С. 13.

Самаркандській області ситуація була протилежна: 507 тис. узбеків, 230 тис. таджиків та 19 тис. сартів¹⁷². Таку відмінність щодо ситуації із обліком сартів у Самаркандській області під час перепису 1897 р. С. Абашин пояснив впливом авторитету С. Лапіна та В. Налівкіна на самаркандський статистичний комітет, де слово сарт практично виключили з опитування¹⁷³.

У Бухарському ханстві за оцінками А. Шишова на початку ХХ ст. проживало близько 360 тис. таджиків¹⁷⁴, а в Афганістані за оцінками М. Рахматшо 2,3–2,4 млн¹⁷⁵.

Статистичні дані за 1914 р. показують зростання сартської самоідентифікації у Ферганській та Сирдар'їнській губерніях, де сартів нараховувалось вже 1 млн 746 тис. осіб, узбеків лише 67 тис., таджиків – 115 тис. Водночас по Самаркандській губернії ситуація суттєво не змінилась: узбеків 566 тис., таджиків – 259 тис., сартів – 29 тис.¹⁷⁶

Однак після Лютневої революції 1917 р. під впливом голови Туркестанського комітету Тимчасового уряду В. Налівкіна під час проведення сільськогосподарського перепису 1917 р. у Туркестанському краї була дана вказівка замінити слово сарт на узбек. Не виключено, що це був негласний компроміс із місцевими джадідами, одним із лідерів яких був С. Лапін¹⁷⁷. Адже туркестанським джадідам були близькі ідеї пантюркізму, тому будь-які дії, що посилювали тюркізацію населення Центральної Азії, вони підтримували.

На початку 1920-х рр. зусиллями окремих вчених, насамперед одного з керівників Відділу демографічної статистики ЦСУ Туркестанської республіки І. Магідовича¹⁷⁸, думка про практичне злиття сартів з узбеками, а тому й про недоцільність виокремлення сартів як окремої групи населення, стала пануючою у радянському науковому й адміністративному дискурсі та керівництвом до практичних дій.

У час національно-територіального розмежування у Центральній Азії 1924 р. таджики не змогли відстояти своє право на самовизначен-

172 Ильхамов А. Археология узбекской идентичности. *Этнографическое обозрение*. 2005. № 1. С. 33–34.

173 Абашин С. Национализмы в Средней Азии: в поисках идентичности. СПб: Алетейя, 2007. С. 136.

174 Шишов А. Таджики Этнографическое исследование. Алматы, 2006. С. 99.

175 Рахматшо М. Указ. соч. С. 19.

176 Ильхамов А. Указ. соч. С. 33–34.

177 Абашин С. Указ. соч. С. 155–156.

178 Магидович И.П. Население. *Отчет о деятельности Совета народных комиссаров и Экономического совета Туркестанской республики на 1-ое октября 1922 г.* Ташкент, 1922; Магидович И.П. Население ТССР в 1920 г. *Статистический ежегодник 1917–1923 гг.* Ташкент, 1924 Т. 1.

ня (не було створено окремого таджицького національного комітету для участі у дискусіях), а тому територія Таджикистану опинилась у складі Узбецької РСР¹⁷⁹.

У радянському переписі населення 1926 р. термін сарт для позначення окремої групи населення вже взагалі не використовувався. Тому й з офіційного дискурсу поняття сарти зникло. Причиною цього була установка Москви на формування окремої великої Узбецької РСР, а для цього узбекам необхідно було мати статус титульної нації на відведеній території, що і було досягнуто через перейменування усіх сартів на узбеків.

Концептуально у таджицькому суспільному дискурсі положення про те, що таджики у 1920-х рр. цілеспрямовано витіснялись зі своїх традиційних рівнинних культурних центрів в гірські райони, а ті, що залишались піддавались асиміляції у формі узбекизації обґрунтовує директор Інституту історії, археології та етнографії ім. А. Доніша АН Республіки Таджикистан у 1988–2015 рр. академік Р. Масов¹⁸⁰ та інші таджицькі науковці.

У результаті цих процесів найбільш плідючі та економічно розвинуті області (Бухарська, Ферганська), на яких переважало таджицьке населення, та міста Бухара і Самарканд, де таджики на той час склали абсолютну більшість, відійшли Узбекистану¹⁸¹, а до складу Таджицької АРСР увійшли найменш розвинуті таджицькі території – Східна Бухара, райони Гірського Бадахшану та Східний Памір. Таким чином Таджикистан став гірською країною (93% території – гори).

У новосформованій Узбецькій РСР активно здійснювалась політика узбекизації таджиків. Так вже у 1926 р. один з партійних лідерів Таджицької АРСР Ш. Шотемор доповідав у Москву, що «узбеки ввели в таджицьких школах викладання на узбецькій мові, хоча таджицька мова є досить культурною і має багату літературу. З цього часу таджики позбавляються можливості вчитися рідною мовою. Такий стан речей цілком відповідає і відповідає поглядам панісламістських, пантюркістських і панузбекських кіл сучасної узбецької інтелігенції і духовенства ...найбільш же культурна і організована частина таджицького населення (міське населення, зайняте в торгівлі, промис-

179 История таджикского народа / под ред. Р. Масова. Душанбе: Институт истории, археологии и этнографии АН Республики Таджикистан, 2004. Т. 5. С. 356–368.

180 Масов Р. Таджики: вытеснение и ассимиляция. Душанбе: Ирфон, 2003. 175 с.

181 Шупкова М. Е. Национально-территориальное размежевание Средней Азии: взгляд историков Таджикистана на проблему. *Советский проект. 1917–1930-е гг.: этапы и механизмы реализации*: сборник научных трудов. Екатеринбург, 2018. С. 520; Бобохонов Р.С. Эволюция этно-региональных кланов в Таджикистане (XX в.). *Право и политика*. 2012. № 3. С. 571–572.

ловості та ремеслах, і трудова інтелігенція) залишається на території Узбекиської республіки. Тим часом саме цю частину таджицької маси прагнуть обузбечити всілякими заходами дикого адміністративного тиску і шовіністичного свавілля...», констатує, що «таджицька мова ще з більшою жорстокістю стала переслідуватися після розмежування Середньої Азії»¹⁸².

Яскравим прикладом наслідків реалізації такої політики є м. Самарканд, у якому у 1917 р. проживало 44,7 тис. таджиків і 3,3 тис. узбеків, а згідно перепису 1926 р. вже 43,3 тис. узбеків та лише 10,7 тис. таджиків¹⁸³. Таке стрімке скорочення чисельності таджиків у місті пояснюється просто – вони були змушені записуватись узбеками.

Лише з появою у 1924 р. у Самарканді газети «Овози тоджик» («Голос таджика») розпочалось більш-менш систематичне вживання понять «кавм» (народність чи національність), а також «міллат» (нація) щодо таджиків і пропаганда власне таджицької національної ідентичності. Також із цього часу поряд із поняттями «перська мова» та «мова дарі» почали активно вживати термін «таджицька мова», «мова таджиків»¹⁸⁴.

Значний вплив на процес пробудження таджицької національної самосвідомості мала робота С. Айні «Зразки таджицької літератури» (1926), у якій було предметно продемонстровано, що таджицький народ має давню історію та літературу¹⁸⁵. Відповідно таджицька політична еліта лише у другій половині 1920-х рр. розпочала боротьбу за окреме таджицьке державне утворення, що завершилось виділенням у 1929 р. Таджикистану зі складу Узбекистану і створенням Таджикицької РСР.

Варто підкреслити, що під час просування ідеї створення окремої таджицької союзної республіки висувались ідеї включення до її складу не лише Ходжента, а й Самарканда, Бухари, Денау та Сари-Ассія, що перетворило б Таджикистан на «головну» центральноазійську республіку¹⁸⁶. Як пише Р. Масов, саме з метою унеможливити передачу Самарканда до Таджикицької РСР, це місто у 1925–1930 рр. було тимчасово перетворене на столицю Узбекистану¹⁸⁷. Також на початку

182 Докладная записка Шотемора Сталину о культурной и социально-экономическом положении таджиков на территории УзССР (с приложениями). 1926. *Russian Perspectives on Islam*. URL: <http://islamperspectives.org/rpi/items/show/12603>

183 Масов Р. Таджики: история с трифом «совершенно секретно». С. 127.

184 Абдуллаев М.А. Указ. соч. С. 29–30.

185 Махмадаминов А.С. «Образцы таджикской литературы» С.Айни и литературный процесс 20-х годов: Автореф. дис... канд. филол. наук. Душанбе, 1993. 28 с.

186 Масов Р. История топорного разделения. Душанбе: Ирфон, 1991. С. 115–126.

187 Масов Р. Таджики: история с трифом «совершенно секретно». С. 123.

1930 р. Президія ЦВК СРСР ухвалила рішення перепідпорядкувати від Узбецької до Таджицької РСР Сурхан-Дар'їнський округ з м. Термез, проте надалі це рішення не було реалізовано¹⁸⁸.

Врешті-решт кордони республіки були проведені так, що близько 1 млн узбеків виявилися у Таджицькій РСР і майже 2 млн таджиків в Узбецькій РСР¹⁸⁹. Станом на 2000 р. в Республіці Таджикистан проживало 4,9 млн таджиків¹⁹⁰, в Узбекистані – 1,1 млн, в Афганістані близько 3,7 млн таджиків¹⁹¹.

Важливим чинником створення Таджицької РСР стало бажання Москви мати на своїх південних кордонах форпост для імпорту ідеї революції в Афганістан та Іран.

Створенню таджицької радянської республіки передувала криза в Афганістані 1929 р., пов'язана з селянським рухом таджиків 1928–1929 рр., який переріс у повстання проти влади афганського еміра Аманулли-хана на чолі з таджиком Х. Калакані (Б. Сакао), який на нетривалий час став еміром Афганістану. І Москва певний час вагалась кого підтримати у цьому конфлікті¹⁹². Врешті, саме на допомогу дружньому до більшовиків еміру, СРСР навесні 1929 р. відправив на північ Афганістану два спецзагони Червоної Армії загальною чисельністю до 2,4 тис. військовослужбовців¹⁹³.

Окрім того, на півночі Афганістану перебувала значна кількість вороже налаштованих до радянської влади емігрантів з Центральної Азії, там же з 1921 р. була ставка основного лідера басмацького руху в Таджикистані та Узбекистані Ібрагім-бека, загони якого до 1931 р. вторгались на територію Таджикистану.

З огляду на складнощі формування таджицької радянської державності у 1920–1930 рр. та національної й історичної самосвідомості таджиків, перша узагальнююча робота з історії таджицького народу вийшла лише у повоєнний період, коли Б. Гафуров у 1947 р. видав «Історію таджицького народу у короткому викладі». Б. Гафуров став автором і фундаментального дослідження «Таджики. Найдавніша, давня і середньовічна історія» (1972), яке у сучасній таджицькій іс-

188 Абашин С. Указ. соч. С. 194.

189 Масов Р. Указ. соч. С. 101, 139.

190 Итоги переписи населения Таджикистана 2000 года: национальный, возрастной, половой, семейный и образовательный составы. URL: <http://www.demoscope.ru/weekly/2005/0191/analit05.php>

191 Этнический атлас Узбекситана. Ташкент, 2002. С. 195.

192 Бойко В.С. Советский Союз, Коминтерн и Афганистан в конце 1920-х – начале 1930-х годов. *Восток*. 1998. № 4. С. 38–51.

193 Афганская эпопея Виталия Примакова. *АиФ Долгожитель*. 2007. № 7–8; Специальные операции Красной Армии в Афганистане в 20-е годы. URL: <http://www.rkka.ru/oper/afg/afg.htm>

торіографії оцінюється як таке, де історія таджиків вперше розглядається як важливий компонент всесвітньої історії і яка підготувала духовну основу сучасної національної незалежності¹⁹⁴.

Особливості формування території Таджикистану у 1929 р. зміцнили тенденцію до формування сучасних таджицьких етно-регіональних кланів на основі специфічного «долинного» або «оазисного» патріотизму. Адже Таджицька СРСР була сформована із трьох різних частини – Східної Бухари, Гірського Бадахшану та Ходжентського округу, який розташований у західній частині Ферганської долини, а тому географічно відірваний від іншої території республіки. Однак, не зважаючи на це, ходжентська етно-регіональна група таджицького народу, яка представляла культурно та економічно найбільш розвинутий регіон Таджикистану досить швидко перетворилась на ходжентський (після 1939 р. – лєнінабадський) етно-регіональний клан, який контролював владу у Таджикистані впродовж усього радянського періоду. Вже на початку 1940-х рр. перші секретарі всіх партійних організацій Таджикистану були ходжентцями¹⁹⁵. Однак в силу свого географічного положення ходжентці не змогли інтегрувати всі етно-регіональні групи таджиків.

Іншими етно-регіональними групами таджицького народу, на базі яких сформувались відповідні клани, були: кулябська (на базі колишнього Кулябського бекства Східної Бухари), гармська (колишнє Каратегінське бекство Східної Бухари, територіально розширене у 1950-х рр. після примусової міграції частини жителів Каратегінської долини в Курган-Тюбінську обл.) та памірська (Гірський Бадахшан). Памірські таджики були ісмаїлітами (гілка шиїзму), а тому не одружувались з представниками інших таджицьких етнічних груп, які є сунітами. Столиця Таджикистану – Душанбе, розташована в Гісарській долині, економічному центрі колишньої Східної Бухари, зі значною часткою узбецького населення.

Окремі дослідники (Д. Микульський, А. Ніязі) трактують ці етно-регіональні групи таджицького народу як субетноси у складі таджицького етносу, а наступний конфлікт між ними, як субетнічний¹⁹⁶. Цей підхід відображає думку про незавершеність процесу етнічної консолідації таджицької нації, оскільки вона перестрибнула із фе-

194 Каримов О.К. Выдающийся исследователь и организатор таджикской исторической науки. *Вестник ТГУПБП*. 2010. № 1. С.5–12.

195 Бобохонов Р.С. Указ. соч. С. 572–575.

196 Микульский Д.В. Клань и политика в Таджикистане. *Россия и мусульманский мир*. 1995. № 12. С. 47–49; Ниязи А.Ш. Таджикистан: конфликт регионов. *Восток*. 1997. № 2. С. 95.

одального ладу у соціалістичний, фактично минувши буржуазний, у якому згідно наукових уявлень (К. Дойч, Е. Геллнер, Б. Андерсон) і формуються сучасні нації¹⁹⁷.

На початку 1990-х рр. боротьба таджицьких етно-регіональних кланів за владу за формулою гармські та гірські проти ходжентських та кулябських за підтримки узбеків вилилась у громадянську війну. Однак досить швидко її основним політичним змістом стала боротьба за світський чи ісламський характер розвитку новоствореної таджицької держави.

Важливим міжнародним аспектом цієї війни стало посилення контактів із лідерами створеної у 1992 р. Ісламської Держави Афганістан, таджиками за національністю: президентом Б. Раббані (1992–2001) та міністром оборони А. Масудом (1992–2001). Перша урядова делегація незалежного Таджикистану поїхала саме до Афганістану (червень 1992)¹⁹⁸.

Громадянська війна, яка розгорілась у Таджикистані (1992–1997) суттєво ускладнила двосторонні відносини. Адже з 1992 р. через слабо захищений таджицько-афганський кордон почали активно возити зброю, боеприпаси, наркотики в обмін на продукти харчування та промислові товари. Саме зброєю з Афганістану озброїлись бойові загони антиурядової опозиції. На територію Таджикистану перейшли сотні афганських моджахедів, які посилили потенціал таджицької збройної опозиції, що базувалась на півночі Афганістану. У свою чергу 60-90 тис. таджицьких біженців перейшли на територію Афганістану, рятуючись від громадської війни у своїй країні¹⁹⁹.

У 1996 р., коли в Афганістані до влади прийшов «Талібан», афганські таджики почали переходити в Таджикистан²⁰⁰, де тривалий час жив і син легендарного польового командира.

В цей час важливу роль у досягненні таджицького примирення, окрім зусиль Росії та міжнародних інституцій, відіграла й позиція Б. Раббані та А. Масуда. Їхнє небажання в умовах жорсткого протистояння з талібами сприяти роздмухуванню конфлікту в Таджикистані, особиста участь у переговорах заради примирення сторін

197 Karl W. D. *Nationalism and Its Alternatives* Hardcover. New York: Alfred A. Knopf, 1969. 200 p.; Геллнер Е. Нації та націоналізм; Націоналізм. К.: Таксон, 2003. 300 с.; Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму. К.: Критика. 2001. 272 с.

198 Искандаров К. Таджикиско-афганские отношения и перспективы их развития. *Центральная Азия и Кавказ*. 2008. № 1. С. 145.

199 Искандаров К. Указ. соч. С. 146.

200 Артыков А.А. Миграционные процессы в Таджикистане (конец XX – начало XXI вв.): Автореф. дис... канд. ист. наук. Душанбе, 2011. С. 19, 25.

переконали поміркованих таджицьких ісламістів погодитися на компроміс з прихильниками ідеї світського Таджикистану. Це вилилось у підписання 27 червня 1997 р. у Москві «Загальної угоди про мир у Таджикистані» між урядом Е. Рахмона та Об'єднаною таджицькою опозицією, яка поклала кінець громадянській війні, що у свою чергу забезпечило «Північному альянсу» спокійний тил на півночі.

Фактично на ґрунті боротьби з радикальними ісламістами у другій половині 1990-х рр. сформувалась тимчасова неформальна коаліція між Душанбе і «Північним альянсом». Таджикистан фактично став тиловою базою коаліції польових командирів «Північний альянс», які протистояли «Талібану». Саме через Таджикистан ішло постачання військ «Північного альянсу», а Душанбе став місцем різноманітних переговорів представників ІДА та «Північного альянсу» із зарубіжними делегаціями, адже у разі поширення впливу талібів на північ, існувала загроза відновлення громадянської війни у Таджикистані.

Під контролем «Північного альянсу» на чолі з А. Масудом були землі, населені переважно таджиками. Фактично це було квазідержавне утворення, відоме як «Масудістан». Воно проіснувало до 2001 р., коли у співпраці з міжнародними силами «Північний альянс» встановив контроль над більшою частиною території Афганістану. У новому уряді Х. Карзая таджики обійняли посади міністрів оборони, зовнішніх справ та освіти.

За підсумками громадянської війни 1992–1997 рр. до влади у Таджикистані прийшов кулябський клан, який активно намагається посилити єдність усіх регіонів Таджикистану, зокрема й шляхом апеляції до спільного великого минулого таджицького народу.

Після проголошення державної незалежності республіками Центральної Азії у 1991 р., в регіоні розгорілась ідеологічна боротьба за історичне минуле регіону, за його культурні символи, спадок. Зокрема, тема втрати земель історичного проживання таджиків (великого «Історичного Таджикистану») присутня і в історико-ідеологічному дискурсі сучасного Таджикистану²⁰¹, і в його політиці.

У 1990-х рр. ідея «Великого Таджикистану» була сформульована у вигляді концепції «Історичного Таджикистану», яку обґрунтував

201 Негматов Н.Н. Таджики. Исторический Таджикистан. Современный Таджикистан; Масов Р. Фальсифицировать и присваивать чужую нацисторию нельзя (от-вет пантуркистам). 09.03.2006. URL: www.centrasia.ru/newsA.php?st=1141856700

таджицький історик академік Н. Негматов. За його баченням, «Історичний Таджикистан» займав західні підніжжя гірського вузла Гімалаїв і Тибету, повністю Тянь-Шань, Паміро-Алай, Гіндукуш, Іранське нагір'я, Аму-Сирдар'їнський та Мургабо-Герирудський басейни²⁰², тобто всю територію сучасних Узбекистану і Таджикистану, значні частини територій Киргизстану та Туркменістану, частину території Казахстану, Афганістану, Китаю та Ірану. Цей концептуальний підхід по-суті набув офіційного характеру, адже біля підніжжя монументу І. Самані у Душанбе було розміщено кам'яну карту з обрисами «Великого Таджикистану», коли він став реальністю у кордонах Держави Саманідів.

Тому й не дивно, що у 2009 р. президент Таджикистану Е. Рахмон розповів журналістам, що неодноразово публічно конфліктував з президентом Узбекистану І. Карімовим, заявляючи йому: «Самарканд і Бухару ми все рівно візьмемо!»²⁰³.

Як зазначає у своїй роботі С. Горак, сучасна узбецька ідеологія намагається не визнавати наявності таджиків у якості самостійного народу у рамках Узбекистану²⁰⁴. Непрямо такий концептуальний підхід підтвердив і президент Узбекистану І. Карімов, який перебуваючи з візитом у Таджикистані у 2000 р. заявив, що «наше життя поблизу один одного протягом тисячоліть настільки зблизило наші народи, наші звичаї, мови і культуру, що ми дійсно маємо всі підстави говорити, що узбеки і таджики – це один народ, який говорить на двох мовах»²⁰⁵.

Важливим чинником культурно-цивілізаційного позиціонування Таджикистану є релігійна (ісламська) свідомість його населення, консервативна та традиційна, яка не зовсім відповідає реаліям сучасного розвинутого суспільства²⁰⁶, але суттєво впливає на культурно-суспільне життя країни, оскільки є стрижнем духовної культури таджиків. Так, у традиційній суспільно-політичній думці таджиків, зокрема, у політичній концепції зороастризму ідеальною моделлю політичної влади у державі є модель спадкової монархії (шахіншахство). Надалі

202 Негматов Н.Н. Таджикиский феномен: теория и история. С. 21–22.

203 «Мы возьмем Самарканд и Бухару». Таджикиский президент рассказал о сокровенном. 10.12.2009. URL: <http://www.vremya.ru/2009/228/5/243519.html>

204 Горак С. В поисках истории Таджикистана: о чем таджикские историки спорят с узбекскими? *Неприкосновенный запас*. 2009. № 4. URL: <https://magazines.gorky.media/nz/2009/4/v-poiskah-istorii-tadzhikistana-o-chem-tadzhikskie-istoriki-sporyat-s-uzbekskimi.html>

205 Каримов И.А. Наша цель – независимость и процветание Родины, свобода и благополучие народа. Ташкент: «Ўзбекистон», 2000. С. 502.

206 Мирзоев Г.Д. Ислам в контексте общественного сознания таджиков (история и современность): Автореф. дис... канд. филос. наук. Душанбе, 2009. С. 18.

на цю базу природньо лягла ісламська модель абсолютної монархії у формі емірського правління.

На практиці всі держави на території Таджикистану, аж до падіння Бухарського емірату у 1920 р., були абсолютними монархіями, які керували цими землями або безпосередньо, або через інститут намісників (за Ахаменідів, арабів та монголів), й іншої державної традиції, окрім тієї що гуртувалась на положенні, що влада від Бога, таджики не знали.

У XIX ст. таджицькі просвітники (А. Дониш) намагаються модернізувати це бачення до ідеї конституційної монархії, відповідно до якої правитель може бути обраним або стати таким на основі угод²⁰⁷. Ідеологи ісламського модернізму у Таджикистані та Узбекитані (джадіди) до 1917–1918 рр. також були прихильниками збереження емірської моделі у формі конституційної монархії²⁰⁸. Логічним продовженням цієї концептуальної лінії став вибір таджицькою політичною елітою президентської форми державного правління для незалежної Республіки Таджикистан.

Світсько-ісламський компроміс, який політичним силам Таджикистану вдалось досягти після громадянської війни 1992–1997 рр. щодо світського характеру таджицької держави є досить рідкісним явищем в ісламському світі, а тому має велике регіональне та міжнародне значення у якості прикладу для ісламських країн де подібні війни тривають (Афганістан, Ірак, Сирія).

Тридцятилітнє існування незалежної Республіки Таджикистан дає нам підстави говорити, що в основі його державного утвердження та зовнішньополітичного позиціонування лежить історичний чинник. Апеляція до арійського походження таджиків, спадку Держави Саманідів та втрат «споконвічних» таджицьких територій на користь тюрків є частиною офіційного ідеологічного концепту, який не лише заглиблює у давнину таджицьку державність, а й відділяє таджиків від сусідніх тюркських народів, підкреслює їх прийшлий характер у регіоні, їх фактичний статус завойовників.

Говорячи про ідеологічні засади державного та історичного самоусвідомлення сучасного таджицького політикуму та суспільства варто наголосити, що з другої половини 1990-х рр. у публічному кон-

207 Самиев Б.Д. Социально-исторические идеи таджикских просветителей конца XIX – начала XX в.: Автореф. дис... д-ра филос. наук. Душанбе. 2009. С. 33.

208 Рахнамо Х. А. Проблема власти в политическом процессе современного Таджикистана: Автореф. дис... канд. пол. наук. Душанбе, 2007. С. 16–18.

цептуальному дискурсі почав активно просуватись наратив про цивілізаторську місію таджицького народу у регіоні з давніх часів. Дуже швидко ця думка трансформувалась у положення про існування таджицької цивілізації.

Так, у виступі на зустрічі з представникам інтелігенції у 2006 р. Е. Рахмон оголосив таджицьку націю авангардом арійської, а потім й ісламської цивілізації у центральноазійському регіоні²⁰⁹. У виступі на урочистому засіданні, присвяченому святкуванню 15-ї річниці незалежності Таджикистану у 2006 р. він підкреслив, що «наша країна з найдавніших часів займала ключове положення на великому просторі регіону історичної Центральної Азії», а «унікальна матеріальна і культурна спадщина таджиків... внесла гідний внесок в розвиток культури і духовності інших народів, зокрема регіону Центральної Азії»²¹⁰.

На початку 2010-х рр. Є. Рахмон почав просувати наратив про важливий внесок таджиків не лише у розвиток центральноазійського регіону, а й всієї людської цивілізації. Так, у посланні до парламенту 2010 р. він заявив, що гордий тим, що «таджики внесли і вносять свій вагомий внесок у формування людської цивілізації. Таджики в процесі своєї давньої історії створили високу культуру і безсмертну матеріальну духовну цивілізацію, яка визнана всіма країнами світу і використовується всіма народами» та має світове значення²¹¹.

Наприкінці 2010-х рр. у доктринальному звеличенні значення таджиків він пішов ще далі. Так, у посланні до Маджлісі олі 2018 р. з'являється теза про цивілізаторську роль таджицької нації: «Визнання світовою спільнотою нашої історичної та культурної спадщини означає також визнання таджиків як цивілізаторської та культурної нації»²¹². У посланні 2019 р. Е. Рахмон уточнив, що таджики є культурною, просвітницькою, цивілізаторською, містобудівною нацією арійського походження²¹³.

Поява у доктринальних документах термінології ідеологічної концепції цивілізаторської місії («civilisatory mission») у контексті тад-

209 Виступление на встрече с представителями интеллигенции страны. 18.03.2006. URL: <http://www.president.tj/ru/node/1403>

210 Речь на торжественном заседании, посвященном 15-летию государственной независимости Республики Таджикистан и празднованию Года арийской цивилизации. 08.09.2006.

211 Послание Президента Таджикистана Эмомали Рахмона Парламенту страны. 24.04.2010. URL: <http://www.president.tj/ru/node/865>

212 Послание Президента Республики Таджикистан Маджлиси Оли Республики Таджикистан. 26.12.2018. URL: <http://www.president.tj/ru/node/19089>

213 Послание Президента Республики Таджикистан, Лидера нации уважаемого Эмомали Рахмона Маджлиси Оли. 26.12.2019. URL: <http://www.president.tj/ru/node/21977>

жицької нації означає, на нашу думку, остаточне утвердження в офіційному ідеологічному наративі Таджикистану положення про те, що таджики історично несли культуру і цивілізацію більш відстали народам регіону. Відповідно це означає концептуальне трактування таджиків як більш історично культурної нації у порівнянні з сусідніми тюркськими народами. Хоча прямо у доктринальних документах так не говориться, але цей підтекст очевидний.

Вперше на концептуальному рівні градацію зовнішньополітичних орієнтирів та інтересів новопосталого незалежного Таджикистану було здійснено у заяві тодішнього голови Верховної ради Таджикистану Е. Рахмона від 28 грудня 1993 р. Виходячи з географічних, геополітичних та економічних інтересів країни він виділив п'ять політичних сегментів, пріоритетних для Таджикистану: перший – СНД, тобто республіки колишнього СРСР; другий – Центральна Азія, яка за тодішніми уявленнями таджицького керівництва, прагне економічної і політичної єдності; третій – простір сусідніх персомовних держав, тобто Ірану та Афганістану, які ніби притягуються друг до друга не лише «історичною єдністю і культурними витоками», але й перспективами національного розвитку; четвертий – мусульманські країни Сходу, пов'язані «єдністю звичаїв та духовних традицій» та можливостями і потребами національного розвитку; і нарешті п'ятий сегмент – світове співтовариство, яке рухається до «єдиної загальнолюдської цивілізації»²¹⁴.

Таким чином, на початку осмислення свого місця у світі, керівництво Таджикистану бачило свою країну лише як частину традиційної для субрегіону міжнародної системи за участі Росії та сусідніх мусульманських країн (центральноазійських, персомовних та ісламських загалом).

Громадянська війна 1992–1997 рр., ідеологічною суттю якої була боротьба між силами, що виступали за світський чи релігійний формат існування цієї мусульманської держави, завершилась перемогою світського формату розвитку Таджикистану. Вперше чітко про світський характер розвитку новопосталої таджицької державності голова Верховної ради Республіки Таджикистан Е. Рахмона заявив у своєму виступі на Другому форумі таджиків світу 8 вересня 1993 р., підкресливши, що «в нинішньому таджицькому суспільстві релігія повинна бути відділена від держави. Але це не означає дискримінації соціальної позиції священної ісламської релігії. Іслам є важливою

214 Саидов З. Ш. Внешняя политика Республики Таджикистан (1991-2017 гг.). Душанбе: Контраст, 2017. С. 18-20.

складовою частиною нашої культури. Релігія відокремлена від держави тільки з тією метою, щоб вона не втручалася в політичні справи держави і держава, в свою чергу, також не втручалась в релігійні справи»²¹⁵.

Ще більш чітко положення про світський характер розвитку держави було сформульовано у посланні Е. Рахмона до Маджлісі олі 2002 р.: «Ми висловлюємо свою повагу до ісламської релігії як до сакрального морального джерела. Але водночас ми не повинні забувати, що наша країна прийняла багато принципів цивілізованого суспільства і користується благами світського життя»²¹⁶.

Одним із сумних трендів зовнішньополітичного самоусвідомлення Таджикистану з середини 1990-х рр. стало його офіційне позиціонування як вкрай бідної, нерозвинутої країни яка потребує міжнародної допомоги.

Вперше офіційно про це Є. Рахмон заявив у своєму виступі на 49-ій сесії ГА ООН у 1994 р.: «Сьогодні Таджикистан гостро потребує допомоги міжнародного співтовариства не тільки для відновлення економіки, але і для створення умов довгострокового розвитку. Держава, яка не має до того ж виходу до моря, розраховує на особливу увагу з боку міжнародного співтовариства в питаннях економічного і соціального розвитку та сподівається, що її звернення про надання статусу найменш розвинутої країни знайде розуміння і підтримку в колах ООН»²¹⁷.

Надалі положення про бідність Таджикистану як частину його зовнішньополітичного самоусвідомлення у доктринальних документах першої половини 2000-х рр. було поєднано з тезою про несправедливість світового розвитку, яка підживлює протистояння цивілізацій.

Так, у своєму зверненні до парламенту 2003 р., глава таджицької держави наголосив, що «колективний Захід» («золотий мільярд») володіє високими технологіями та 80% світових багатств у той час як в Азії живе 2/3 незаможних жителів планети. З цією тезою логічно поєднується положення про те, що «світовій безпеці більше всього загрожує протистояння цивілізацій», бо «в уявленнях певних кіл За-

215 Выступление на открытии второго форума таджиков мира. 08.09.1993. URL: <http://www.president.tj/ru/node/1090>

216 Из Послания Маджлиси Оли Республики Таджикистан, 22 апреля 2002 г. *Рахмон Э. О современном мире и основных аспектах внешней политики Республики Таджикистан*. Душанбе, 2019. С. 37.

217 Выступление на 49-й сессии Генеральной Ассамблеи ООН. 30.09.1994. URL: <http://www.president.tj/ru/node/1097>

ходу починає переважати думка про те, що екстремізм притаманний природі ісламу – однієї із світових релігій».

Є. Рахмон висловив надію, що «при підтримці розвинутих держав слаборозвинуті країни повинні використати свої внутрішні резерви з метою забезпечення зростання своєї економіки», оскільки «країни, що розвиваються, не можуть самостійно вирішувати економічні проблеми, які перед ними стоять. Вони потребують передових технологій, підвищення рівня навчання, досвідчених спеціалістів, інвестицій і безкорисної допомоги»²¹⁸.

У 2002 р. Таджикистан проголосив багатовекторну політику «відкритих дверей», яка має сприяти стійкому економічному розвитку країни, залученню іноземних інвестицій та оптимізації економічного співробітництва з усіма державами світу, які захочуть співробітничати з Таджикистаном на взаємовигідній основі²¹⁹. Інакше кажучи, керівництво Таджикистану вирішило доктринально розширити горизонт взаємодії зі світом, вийшовши за межі дискурсу співпраці лише з сусідніми мусульманськими країнами та Росією.

У посланні 2004 р. відбулось концептуальне переосмислення значення Центральної Азії у світі – з відсталого чи проблемного регіону на місце зіткнення глобальних інтересів. Також у цьому документі досить виразно була артикульована ідея захисту ісламу від звинувачень західних країн у прихильності до тероризму, засуджувалось вживання термінів «ісламський тероризм», «ісламісти», що приводить до «виникнення у свідомості населення планети ненависті до світлої релігії іслам та мусульманських народів», що, у свою чергу, може «привести світ до міжконфесійних конфліктів і, більше того, – до конфлікту цивілізацій»²²⁰.

Положення про протистояння цивілізацій було розвинуте у посланні до парламенту 2005 р., де зазначалось, що «під безпосереднім впливом глобалізації поглибився розрив між розвинутими, такими що розвиваються і відсталими країнами, вкрай посилився тиск на національні структури й культурні традиції народів, ще більш очевидним стали претензії деяких розвинутих країн на свою перевагу, дещо пожвавився дух протистояння цивілізацій». Е. Рахмон конста-

218 Из Послания Маджлиси Оли Республики Таджикистан, 4 апреля 2003 г. Рахмон Э. *О современном мире и основных аспектах внешней политики Республики Таджикистан*. С. 40–42, 48–54.

219 Саидов З. Ш. Указ. соч. С. 24.

220 Из Послания Маджлиси Оли Республики Таджикистан, 30 апреля 2004 г. Рахмон Э. *О современном мире и основных аспектах внешней политики Республики Таджикистан*. С. 63–65.

тував посилення боротьби за сировинні ресурси та контроль над економічно важливими регіонами, спрогнозувавши, що Центральна Азія «в найближчі роки стане місцем геополітичної і геостратегічної конкуренції сил, які прагнуть світового панування». Також у посланні 2005 р. вперше було офіційно оприлюднено доктринальне положення про необхідність оберігати таджицький народ, країну і національну культуру від негативних і руйнівних наслідків глобалізації.

У посланні 2005 р. мабуть вперше у доктринальному документі було однозначно констатовано, що історично Таджикистан «є частиною мусульманського світу і великої ісламської цивілізації», яка неzapеречно здійснила великий вклад в культуру і загальнолюдську цивілізацію²²¹. У промові 2006 р. Е. Рахмон розвинув цю думку новим доктринальним положенням про те, що «широкі плідні зв'язки з усіма мусульманськими країнами в ім'я забезпечення спільних інтересів, перш за все прогресу ісламських держав і гідного життя мусульман, є пріоритетними в регіональній і міжнародній стратегії Таджикистану»²²².

Послання 2006 р. важливе тим, що у ньому вперше було концептуально осмислено та сформульовано основні проблеми та стратегічні цілі розвитку Таджикистану – досягнення енергетичної та продовольчої безпеки, вихід із комунікаційного тупика, забезпечення постійного розвитку економіки, проведення послідовної соціальної політики та зміцнення безпеки країни²²³. Концептуально ці положення були детально виписані у Концепції переходу Республіки Таджикистан до стійкого розвитку 2007 р.²²⁴.

Загалом можемо стверджувати, що у 2010-х рр. у доктринальних документах Таджикистану, насамперед у посланнях президента до парламенту, розпочалось осмислення проблем, які існують в ісламі. Так, у посланні 2015 р. Е. Рахмон підкреслив, що «зростаюча тенденція політизації ісламу завдає йому тільки шкоди і в очах світової спільноти спотворює його світлий образ його послідовників», а тому «ми потребуємо максимального посилення толерантності, щоб вона

221 Из Послания Маджлиси Оли Республики Таджикистан, 16 апреля 2005 г. *Рахмон Э. О современном мире и основных аспектах внешней политики Республики Таджикистан*. С. 79–80, 91.

222 Речь на торжественном заседании, посвященном 15-летию государственной независимости Республики Таджикистан и празднованию Года арийской цивилизации. 08.09.2006.

223 Послание Президента Таджикистана Эмомали Рахмона Парламенту страны. 20.04.2006. URL: <http://www.president.tj/ru/node/874>

224 Концепция перехода Республики Таджикистан к устойчивому развитию. Утверждена Постановлением Правительства Республики Таджикистан от 1 октября 2007 года №500. URL: http://www.cawater-info.net/library/rus/conc_sd_tj.pdf

уособлювала мусульман цивілізованими, культурними та освіченими, служила на благо співпраці всіх здорових сил людства»²²⁵.

У посланні президента до Маджлісі олі 2018 р. було проголошено два нових важливих положення. По-перше, про вирішення однієї з трьох стратегічних проблем розвитку Таджикистану – вихід країни з комунікаційного тупика внаслідок реалізації програм масштабного будівництва транспортних магістралей, які тепер надійно зв'язали як регіони країни між собою, так і Таджикистан з КНР, Киргизстаном та Афганістаном, чого раніше не було, та зняття транспортної блокади з боку Узбекистану.

По-друге, Таджикистан вперше було позиціоновано як країну-щит, яка багато років забезпечувала безпеку центральноазійського регіону, пострадянських та європейських країн від поширення наркотиків, зброї, тероризму, екстремізму та незаконної міграції²²⁶.

Особливе місце в ідеології зовнішньополітичного позиціонування Таджикистану займає питання води та використання водних ресурсів. Адже географічне положення надає природну перевагу Таджикистану над сусідами, оскільки країна є територією верхів'їв основних річок Центральної Азії та основним джерелом формування водних ресурсів регіону.

Саме тому керівництво Таджикистану активно намагається відгравати активну роль у справі вирішення глобальної проблеми нестачі води у світі. Для цього Е. Рахмон послідовно проводить активну водну дипломатію та висунув ряд міжнародних ініціатив, схвалених ГА ООН: у 2001 р. – про проголошення 2003 р. Міжнародним роком прісної води; у 2003 р. – про проголошення Міжнародного десятиліття дій «Вода для життя, 2005–2015»; про проголошення 2013 р. Міжнародним роком водного співробітництва; у 2015 р. – про проголошення Міжнародного десятиріччя дій «Вода для стійкого розвитку» (2018–2028)²²⁷.

У Концепції зовнішньої політики 2015 р.²²⁸ було деталізовано таджицьку «дипломатію водного співробітництва». По перше, у документі констатовано, що «внаслідок зростання населення, розширення площі сільськогосподарських земель, нераціонального використан-

225 Послание Президента Таджикистана Эмомали Рахмона Маджлиси Оли Республики Таджикистан. 23.01.2015. URL: <http://www.president.tj/ru/node/8137>

226 Послание Президента Республики Таджикистан Маджлиси Оли Республики Таджикистан. 26.12.2018.

227 Саидов З. Ш. Указ. соч. С. 30–31.

228 Концепция внешней политики Республики Таджикистан. Утверждена Указом Президента Республики Таджикистан от 27 января 2015 г., № 332. URL: <https://tajemb.kiev.ua/kontseptsiya-vneshnej-politiki-respubliki-tadzhikistan/>

ня водних ресурсів, зміни клімату та екологічних проблем, питання нестачі питної води, використання великих і дрібних транскордонних річок та інша проблематика, пов'язана з водою, перетворюються в чинники, що мають значний вплив на міжнародні відносини». А регіон Центральної Азії є дуже чутливим у цьому плані. Тому Таджикистан, який володіє значними запасами водних ресурсів, є прихильником їх справедливого і раціонального використання через механізми регіонального і міжнародного співробітництва.

Водночас у Концепції підкреслюється, що Таджикистан реалізовуватиме своє право щодо використання водних ресурсів виходячи з загальнорегіональних інтересів на принципах добросусідства, поваги і реального врахування взаємних інтересів, діалогу і співробітництва у вирішенні існуючих проблем, і «як держава верхів'я й основне джерело формування водних ресурсів Центральної Азії, ні за яких обставин не створюватиме перешкод для водозабезпечення регіону».

Концептуальне бачення керівництвом держави місця і ролі Таджикистану в історії та регіоні, обумовлює і його бачення відносин з ключовими міжнародними партнерами.

З огляду на історично-культурну близькість Таджикистану, Ірану та Афганістану виглядає цілком закономірним те, що після проголошення незалежності Таджикистану Іран став першою державою, що відкрила своє посольство у новоствореній країні (січень 1992 р.), а президент Ісламської держави Афганістан Б. Раббані став першим главою іноземної держави, який здійснив офіційний візит до Таджикистану (грудень 1993 р.).

Тому після підписання угоди про примирення між центральною владою Таджикистану на чолі з Є. Рахмоном та ісламською опозицією у 1997 р. у доктринальних документах ставлення до цих країн було здебільшого стриманим. Зокрема Афганістан під керівництвом і моджахедів (1992–1996) і руху «Талібан» (1996–2001 та з 2021 р.), в якому проживає хорасанська частина розділеного таджицького етносу, почав осмислюватись у Душанбе як джерело загроз для Таджикистану, насамперед як джерело тероризму та релігійного екстремізму.

Так, виступаючи на 49-й сесії ГА ООН у 1994 р. Е. Рахмон наголосив, що «афганський конфлікт створив небезпечну тенденцію виникнення анархічних географічних одиниць, які можуть стати опорною базою міжнародного тероризму, безкарного поширення зброї та наркотиків» та існує загроза, що «крихкий центральноазіатський хребет політичної рівноваги може не витримати високого тиску, і тоді де-

структивні процеси, які мають сьогодні місце в Афганістані, можуть привести до регіональних катаклізмів»²²⁹.

Однак не зважаючи на ці проблеми, відносини з Афганістаном осмислюються як братські, які жодним чином не зможуть затьмарити внутрішні проблеми цієї країни²³⁰.

Відповідно однією з цілей таджицької зовнішньої політики проголошувалось сприяння мирному вирішенню кризи в Афганістані. Саме у такому контексті йшлося про Афганістан у посланнях президента Таджикистану до парламенту 2000, 2001 рр.²³¹. Теза про мирне вирішення внутрішнього афганського конфлікту звучала і в ряді наступних послань. У посланні 2002 р. влада «Талібана» в Афганістані була названа реакційною й офіційно заявлено про підтримку Північного альянсу, який контролював на півночі Афганістану території, населені переважно таджиками, та про бажання, щоб Афганістан перестав бути центром міжнародного тероризму, екстремізму, незаконного обігу наркотиків й перетворився на стабільну країну та миролюбного сусіда.

У посланні 2014 р. було задекларовано новий концептуальний статус Таджикистану – країни, яка не просить допомоги, а сама готова допомогти реконструкції інфраструктури Афганістану та реалізації проектів соціально-економічного розвитку в ньому. Також у цьому документі вперше на доктринальному рівні було зафіксовано положення про поглиблення багатогранного співробітництва з Іраном та фундаментальний характер торгово-економічного співробітництва з ним. Водночас у цьому посланні вперше з часів закінчення громадянської війни 1992–1997 рр. була чітко і в позитивному контексті артикульована теза про історичну спільність народів Таджикистану, Ірану та Афганістану, як важливий чинник відносин, які можуть перейти на якісно новий етап²³².

У Концепції зовнішньої політики 2015 р. Афганістан було номіновано як «дружнього сусіда», поглиблення багатопланового взаємовигідного співробітництва з яким на основі «історичних, мовних і культурних спільностей двох народів» є пріоритетом зовнішньої політики Таджикистану. Водночас у Концепції було підкреслено важ-

229 Выступление на 49-й сессии Генеральной Ассамблеи ООН. 30.09.1994.

230 Выступление на встрече с интеллигенцией. 19.03.1997.

231 Из Послания Маджлиси Оли Республики Таджикистан, 27 апреля 2000 г.; 30 апреля 2001 г. Рахмон Э. О современном мире и основных аспектах внешней политики Республики Таджикистан. С. 20, 24.

232 Послание Президента Республики Таджикистан Эмомали Рахмона Маджлиси Оли Республики Таджикистан. 23.04.2014. URL: <http://www.president.tj/ru/node/6599>

ливість чинника історичної, мовної і культурної спільності у відносинах між Таджикистаном та Іраном²³³.

Однак вже у посланні до Меджлісі олі 2017 р. ставлення Таджикистану до Афганістану знову трактується через призму загроз, які походять звідти: поява на території Афганістану терористів «Ісламської держави» та незаконний обіг наркотиків²³⁴. У посланні 2018 р. Е. Рахмон визнав, що стабільність і спокій в Афганістані потрібні Таджикистану як повітря і він, з часу проголошення своєї незалежності, докладав зусиль для встановлення стійкого миру у цій «дружній країні»²³⁵.

Оцінюючи повторний прихід до влади в Афганістані руху «Талібан» у серпні 2021 р. Є. Рахмон у своєму посланні до парламенту 2021 р. наголосив, що «трагічна ситуація, що склалася в цій країні ...є результатом зовнішнього втручання у внутрішні справи цієї країни, що триває понад 43 роки» та, що «ситуація в Афганістані може вплинути на безпеку, стабільність і спокій Центрально-Азіатського регіону, зокрема Таджикистану», адже країни мають 1,4 тис. км спільного кордону²³⁶. Однак лідер Таджикистану офіційно ніяк не оцінив прихід до влади у сусідній країні «Талібану».

Особливе значення для Душанбе мають відносини з Узбекистаном, державою, з якою у Таджикистану історично складні відносини. Після проголошення незалежності вони ускладнились тим, що з території Республіки Узбекистан в Таджикистан у часи громадянської війни 1992–1997 рр. часто приходили ісламські бойовики, а з 1994 р. офіційна узбецька влада запровадила фактичний режим транспортної та енергетичної блокади свого сусіда.

З огляду на це у виступі на зустрічі з інтелігенцією 19 березня 1997 р. Е. Рахмон наголосив, що «таджиків і узбеків історично пов'язують багато чинників. Тому, наші відносини повинні ґрунтуватися на принципах рівності, братерства, дотримання соціальної справедливості, добросусідства... На жаль, є внутрішні і зовнішні сили, які хочуть ускладнити наші відносини. Але сусідство цих двох народів

233 Концепция внешней политики Республики Таджикистан. Утверждена Указом Президента Республики Таджикистан от 27 января 2015 г.

234 Послание Президента Республики Таджикистан, Лидера нации Эмомали Рахмона Маджлиси Оли Республики Таджикистан. 22.12.2017. URL: <http://www.president.tj/ru/node/16772>

235 Послание Президента Республики Таджикистан Маджлиси Оли Республики Таджикистан. 26.12.2018.

236 Послание Президента Республики Таджикистан, Лидера нации уважаемого Эмомали Рахмона «Об основных направлениях внутренней и внешней политики республики». 21.12.2021. URL: <http://www.president.tj/ru/node/27418>

визначено богом, а не яким-небудь політиком, і нікому не вдасться порушити нашу дружбу»²³⁷.

У посланні 2002 р., Е. Рахмон зробив особливий наголос на необхідності зміцнення зв'язків та співробітництва з пострадянськими країнами Центральної Азії та окреслив коло ключових проблем, без вирішення яких неможливий успішний розвиток країн регіону: освоєння енергетичних, насамперед, гідроенергетичних ресурсів; раціонального використання води; комунікацій – безперешкодного пересування товарів, робочої сили та капіталу²³⁸.

У зверненні 2003 р. було підкреслено, що Таджикистан сподівається, що створення Організації центральноазійського співробітництва сприятиме спільному вирішенню всіх проблем регіону з урахуванням взаємних інтересів. Однак у посланнях 2004, 2005 рр. Е. Рахмон констатував відсутність ефективної співпраці між державами у рамках ОЦС та загалом недостатній рівень регіонального співробітництва.

У посланні до парламенту 2006 р. Є. Рахмон підкреслив перспективи регіону Центральної Азії, який «володіє величезними ресурсами, може стати практично самодостатнім в енергетичному, паливному та продовольчому відношенні», але для цього необхідний новий рівень регіонального співробітництва та політична воля²³⁹.

Наприкінці 2000-х рр. тема водних суперечок з сусідніми центральноазійськими державами займає постійне місце у програмних публічних виступах Е. Рахмона. Однак прямо Узбекистан у таких виступах як учасник цих суперечок практично ніколи не називався.

Так, зокрема, у посланні 2008 р. Е. Рахмон оголосив про готовність Таджикистану реалізувати проект забезпечення всіх країн Центральної Азії чистою питною водою Сарезького озера (17 млрд м³), «якої жителям регіону вистачить навечно», спрогнозувавши, що через 15–20 років у центральноазійському регіоні і світі проблема питної води вийде на перше місце. Водночас Е. Рахмон наголосив, що «будівництво гідроелектростанцій і забезпечення енергетичної незалежності країни сьогодні перетворились для держави таджиків на питання життя чи смерті»²⁴⁰.

У посланні 2009 р. Е. Рахмон підкреслив, що останнім часом між державами центральноазійського регіону ведеться багато спорів

237 Выступление на встрече с интеллигенцией. 19.03.1997.

238 Из Послания Маджлиси Оли Республики Таджикистан, 22 апреля 2002 г. С. 32–36.

239 Послание Президента Таджикистана Эмомали Рахмона Парламенту страны. 20.04.2006.

240 Послание Президента Таджикистана Эмомали Рахмона Парламенту страны. 15.04.2008. URL: <http://www.president.tj/ru/node/867>

і суперечок з проблем води та енергетики, висловлюються підозри, що реалізація гідроенергетичних проєктів у Таджикистані завдасть шкоди сусіднім країнам. У відповідь на ці побоювання Е. Рахмон у черговий раз наголосив, що «будівництво гідроенергетичних об'єктів в Таджикистані жодним чином не призведе до зменшення кількості води в транскордонних річках регіону і погіршення екологічної обстановки... Народ Таджикистану, один із найдавніших народів на цих землях, протягом багатьох століть жив зі своїми сусідами в мирі та злагоді. Продовжуючи цю добру традицію своїх предків, ми ніколи і жодним чином не залишимо своїх сусідів без води»²⁴¹.

У посланні 2012 р. до Маджлісі олі Е. Рахмон знову актуалізував тему перспектив регіональної інтеграції, нагадавши, що народи Центральної Азії об'єднує «спільна історична доля, схожість способу життя, історико-культурні традиції, а також різні чинники соціального і гуманітарного плану», а тому «якщо поглянути на аналіз економічного становища регіону, стає очевидним, що спільне задіяння існуючих можливостей регіону забезпечить не лише повне задоволення потреб країн, які до нього входять, а й швидке збільшення їх експортного потенціалу, інакше кажучи, перетворить Центральну Азію на самодостатній регіон». Для досягнення цієї мети необхідні лише добрі наміри, політична воля, послідовні зусилля і координованість дій²⁴².

У Концепції зовнішньої політики Таджикистану 2015 р. інтеграційний дискурс політики країни щодо Центральної Азії, як засобу вирішення проблем, набув доктринального характеру: «Республіка Таджикистан розглядає взаємодію і розгалужену регіональну інтеграцію як найважливіший механізм вирішення економічних, соціальних, екологічних питань і забезпечення миру і стабільності в Центральній Азії»²⁴³.

Лише після смерті у вересні 2016 р. президента Узбекистану І. Карімова та обрання президентом Ш. Мірзієєва Таджикистану вдалось вирішити політико-економічні та торгові питання між країнами. У посланні 2018 р. Е. Рахмон назвав це історичною подією у житті таджицького народу, наголосивши, що «ми повністю зняли всі проблем-

241 Послание Президента Таджикистана Эмомали Рахмона Парламенту страны. 15.04.2009. URL: <http://www.president.tj/ru/node/866>

242 Послание Президента Республики Таджикистан Эмомали Рахмона Маджлиси Оли Республики Таджикистан. 20.04.2012. URL: <http://www.president.tj/ru/node/1083>

243 Концепция внешней политики Республики Таджикистан. Утверждена Указом Президента Республики Таджикистан от 27 января 2015 г.

ні і гострі питання, які накопичилися протягом 20 останніх років у відносинах двох країн, піднявши нашу співпрацю до рівня стратегічного партнерства»²⁴⁴.

У часи громадянської війни 1992–1997 рр. Таджикистан виходив з доктринального положення про ймовірність та бажаність відновлення інтеграційних зв'язків між колишніми радянськими республіками у рамках СНД. Участь у регіональних політичних та військових організаціях СНД (з 1991), ОДКБ (з 1992) і ШОС (з 1996) була для Таджикистану питанням державного виживання та безпеки, адже своїми силами Таджикистан тривалий час не був здатен навіть забезпечити безпеку власних рубежів. Саме тому, впродовж 1992–2005 рр. російські прикордонники забезпечували охорону кордону Таджикистану з Афганістаном та КНР.

Членство у цих організаціях дозволяло Таджикистану вирішувати питання регіональної безпеки, без чого був унеможливлений поступальний розвиток країни. Окрім того, інтеграція у форматах СНД та ЄврАзЕС надавала Таджикистану певні можливості для збереження традиційних економічних зв'язків.

Однак вже на межі 1990–2000 рр. стало зрозуміло, що СНД не стане осередком пострадянської інтеграції.

У Концепції зовнішньої політики Таджикистану 2015 р. вперше у таджицьких програмних текстах було констатовано, що СНД функціонує у форматі різношвидкісної і різнорівневої інтеграції, що у нашому розумінні означає доктринальне визнання краху його інтеграційних перспектив як організації. Однак Концепція трактує створення на базі СНД Єдиного економічного простору, Митного союзу та ОДКБ як реальний прояв інтеграційних процесів на пострадянському просторі²⁴⁵.

Важливо підкреслити, що місце аморфного СНД та ліквідованого у 2015 р. ЄврАзЕС у доктринальних документах Таджикистану станом на 2021 р. не зайняв Євразійський економічний союз, як наступник ЄврАзЕС. Причиною стало те, що Таджикистан не запросили до новоствореного інтеграційного блоку ЄАЕС, відповідно й у публічних доктринальних документах цю тему не було актуалізовано.

У сфері двосторонніх відносин Таджикистан віддає безумовний пріоритет Росії. Вона розглядається як найважливіший союзник та стратегічний партнер, підтвердження чому є як наявність у країні

244 Послание Президента Республики Таджикистан Маджлиси Оли Республики Таджикистан. 26.12.2018.

245 Концепция внешней политики Республики Таджикистан. Утверждена Указом Президента Республики Таджикистан от 27 января 2015 г.

російських військових баз (201-а військова база РФ та оптико-електронний комплекс «Вікно» (м. Нурек) системи контролю космічного простору), так і те, що Росія є єдиною країною, з якою Таджикистан має подвійне громадянство (з 1996), а до 1995 р. єдиним законним платіжним засобом у країні був російський рубль (до 1994 р. – радянський рубль).

У програмних заявах Таджицького керівництва 1990-х рр. Росія однозначно трактувалась як найважливіша міжнародна основа безпеки країни.

Про стратегічний характер відносин з Росією (стратегічні союзники) Є. Рахмон заявив вже у доповіді на святковому зібранні з нагоди відзначення 4-ї річниці незалежності Таджикистану 8 вересня 1995 р.²⁴⁶ Розуміння змісту стратегічного партнерства з РФ для Таджикистану деякою мірою було розкрито у посланні до парламенту 2011 р., де йшлося про участь Росії у будівництві ГЕС Сангтуда-1, відкритті філій російських університетів у Душанбе, підготовку в Росії кадрів для різних секторів таджицької економіки²⁴⁷.

З початку операції в Афганістані міжнародних сил сприяння безпеці на чолі з НАТО (ISAF) у 2001 р., Таджикистан взяв на себе забезпечення безперервного транзитного постачання міжнародної гуманітарної допомоги населенню Афганістану.

Активність таджицького керівництва на афганському напрямі пояснювалась не лише тим, що в Афганістані проживає частина таджицького народу, а й суто прагматичними міркуваннями. Через вигідне географічне положення сусідня країна розглядалась у Душанбе як перспективна зона стратегічних зовнішньополітичних інтересів Таджикистану, спрямованих на вирішення проблеми комунікаційної ізоляції та енергетичної незалежності країни. Вирішити цю проблему таджики планували, зокрема, і шляхом використання водно-енергетичного потенціалу Таджикистану для відновлення економіки Афганістану, створення транспортних коридорів через прокладку автомобільних і залізничних доріг в Афганістані тощо.

Саме тому Таджикистан взяв активну участь у міжнародних зусиллях з повоєнного відновлення Афганістану.

Під час візиту в Афганістан президента Республіки Таджикистан Е. Рахмона у квітні 2005 р. було підписано договори про дружбу і співро-

246 Доклад на торжественном собрании, посвященном четвертой годовщине независимости Республики Таджикистан. 08.09.1995. URL: <http://www.president.tj/ru/node/1095>

247 Послание Президента Таджикистана Эмомали Рахмона Парламенту страны. 20.04.2011. URL: <http://www.president.tj/ru/node/864>

бітництво, про співробітництво у галузі енергетики, про боротьбу з незаконним обігом наркотиків, про співробітництво в боротьбі з тероризмом. екстремізмом та ряд інших²⁴⁸. З метою розширення співробітництва та торгівлі Таджикистан за підтримки американців збудував ряд мостів через р. П'яндж, по якій проходить таджицько-афганський кордон.

Вжиті заходи дали позитивні результати. Так, за 1993–2013 рр. обсяг експортованих товарів з Таджикистану в Афганістан зріс в номінальному вираженні в 65 раз, а обсяги імпорту з Афганістану в Таджикистан – у 199 разів²⁴⁹.

Не зважаючи на нестачу електроенергії у самому Таджикистані, з 2003 р. розпочався експорт електроенергії у північні райони Афганістану в літній період. У 2003 р. Таджикистан постачав до Афганістану близько 10 млн кВт год, а у 2006 р. – вже понад 44 млн кВт год²⁵⁰.

Варто відзначити, що США у середині 2000-х рр. активно підтримували ідею енергетичної інтеграції Таджикистану з Афганістаном та Пакистаном, маючи насамперед на увазі можливість постачання у ці країни таджицької електроенергії. Так, у жовтні 2006 р. Таджикистан, Киргизстан, Афганістан та Пакистан підписали у Душанбе Меморандум про взаєморозуміння щодо створення Регіонального ринку торгівлі електроенергією між країнами Центральної і Південної Азії (CASAREM). Вже у 2011 р. була здана в експлуатацію міждержавна лінія електропередачі 220 кВт між Таджикистаном і Афганістаном, яка надала таджикам можливість у літній період без проблем експортувати додаткові обсяги електроенергії в Афганістан.

Наступним кроком став регіональний енергетичний проект CASA-1000 вартістю 1,13 млрд дол. США, запущений 12 травня 2016 р. в м. Турсунзаде за участі президента Таджикистану та прем'єр-міністрів Киргизстану, Афганістану та Пакистану. CASA-1000 передбачає будівництво 1,2 тис. км високовольтних ліній постійного струму та перетворювальних/конверторних станцій для експорту у літні місяці надлишкової гідроенергії з Киргизстану та Таджикистану до Афганістану (300 МВт) та Пакистану (1000 МВт)²⁵¹.

Так само Таджикистан зацікавлений в експорті природного газу з Афганістану. Угода про постачання 1 млрд м³ газу з провінції Шебер-

248 Искандаров К. Указ. соч. С.151.

249 Саидзода М. Афганский фактор во внешней политике Республики Таджикистан: история, приоритеты и перспективы (1992–2015 гг.). Автореф. дис... канд. ист. наук. Душанбе, 2017. С. 22.

250 Искандаров К. Указ. соч. С. 152.

251 CASA-1000. URL: <http://www.casa-1000.org/ru/home-russkij/>; CASA-1000: Tajikistan to export 1,000MW hydel electricity. 08.01.2016. URL: <https://tribune.com.pk/story/1024352/casa-1000-tajikistan-to-export-1000mw-hydel-electricity>

ган була підписана ще у 1993 р., але через ускладнення військово-політичної ситуації не реалізована.

Після того, як за оцінками експертів ООН Афганістан у 1997 р. вийшов на перше місце у світі за виробництвом наркотиків, постачаючи на чорний ринок героїну на 70–75 млрд дол., це стало серйозною проблемою для Таджикистану, адже за неофіційними даними до 80% афганських наркотиків потрапляло до Європи через територію Таджикистану²⁵², який у 1990-х рр. не мав значних можливостей боротись із наркотрафіком.

Тому важливим пріоритетом Таджикистану у відносинах з Афганістаном є співпраця у боротьбі з незаконним обігом наркотиків, адже у 2007 р. в Афганістані було вироблено 8,2 тис. т опійного маку (93% світового виробництва)²⁵³.

У результаті зусиль, докладених таджицьким та афганським урядами, постачання афганських наркотиків північним маршрутом за оцінками таджицької Агенції з контролю за наркотиками станом на 2018 р. скоротилось до 10%. Цьому сприяли масові вилучення наркотиків на території Таджикистану: впродовж 1999–2018 рр. – понад 110 т героїну, опію та марихуани²⁵⁴.

Загроза поширення з території Афганістану наркотиків, екстремізму, тероризму, політичної нестабільності є стримуючим для Таджикистану чинником у контексті розширення співпраці з цією країною.

Як написала у своїй статті М. Акілова²⁵⁵, «після розпаду СРСР іслам у Центральній Азії, зокрема й у Таджикистані «вирвався на свободу» і намагається надолужити згаяне», що у випадку Таджикистану призвело до спроб нав'язати суспільству салафітське бачення світу з його запереченням світського «західного способу життя».

Однак процес ісламського відродження у Таджикистані був, об'єктивно, й проявом пошуку національної ідентичності та засобом легітимації влади. Оскільки в ісламі релігійне та світське не розділене, іслам пропонує не лише релігійну систему, а й модель організації су-

252 Искандаров К. Влияние афганского кризиса на ситуацию в Таджикистане. URL: https://www.ca-c.org/journal/14-1998/st_07_iskanderov.shtml

253 Искандаров К. Таджикиско-афганские отношения и перспективы их развития. С. 155.

254 АҚН Таджикистана: за 19 лет изъято более 110 тонн героина, опия и марихуаны. 01.10.2018. URL: <https://ria.ru/20181001/1529590851.html>

255 Акілова М. Религия как часть культуры и ее роль в общественной жизни Таджикистана. *Ученые записки Худжандского государственного университета им. академика Б. Гафурова. Гуманитарные науки.* 2013. № 4. С. 264.

спільства та держави, що й спробували реалізувати у Таджикистані на початку 1990-х рр. ісламісти.

Підписана у 1997 р. «Загальна угода про мир у Таджикистані» не лише поклала кінець громадянській війні, а й зафіксувала перемогу світського формату розвитку Таджикистану над релігійним.

Після формальної інтеграції близько 5 тис. бійців ОТО до складу силових структур Республіки Таджикистан у 1999 р.²⁵⁶ та отримання представниками ОТО 30% посад в органах державної влади усіх рівнів, Верховний суд Таджикистану зняв заборону на діяльність партій, які входили до складу Об'єднаної таджицької опозиції – Партії ісламського відродження Таджикистану, Демократичної партії Таджикистану, об'єднання «Лалі Бадахшон» та руху «Ростохез». Тому ісламісти ще певний час зберігали деякий вплив на перебіг політичних процесів у країні: ПІВТ брала участь у парламентських виборах 2005 та 2010 рр. й проводила кожен раз по 2 депутати, ДПТ брала участь у виборах 2005, 2010, 2015 та 2020 рр. й на двох останніх провела у парламент одного депутата.

Таким чином Таджикистан став єдиною з трьох персомовних країн, де ісламські сили не прийшли до влади. Адже в Ірані у 1979 р., в Афганістані у 1992 р. ісламісти перемогли і встановили ісламські республіки, в яких значну роль в управлінні державою відіграє ісламське духовенство.

Станом на 2006 р. постконфліктний період у Таджикистані було завершено: до нового уряду вперше не потрапили представники опозиції, а ООН згорнула своє Бюро зі сприяння миру у Таджикистані²⁵⁷. На цей час завершився і перехід від системи балансу інтересів до системи центральної авторитарної влади з Е. Рахмоном на чолі.

У сучасному Таджикистані почав активно поширюватись салафізм, орієнтований на повернення до «чистої віри прабатьків» та очищення ісламу від будь-яких нововведень. Салафіти вважають традиційний іслам таджиків, змішаний з ісламськими традиціями та віруваннями, не справжнім ісламом і прагнуть його змінити.

Найвідомішим прикладом салафітського впливу у Таджикистані є перехід навесні 2015 р. командира таджицького ОМОН полковника Г. Халімова, невдоволеного світськими порядками в МВС Таджи-

256 Олимов М., Олимова С. Таджикистан: национальное примирение и вооруженные формирования объединенной оппозиции. *Вестник Евразии*. 2000. № 4. С. 95.

257 Абдрахманов А. Таджикистан: актуальные тенденции в экономике, внутренней и внешней политике. *Центральная Азия и Кавказ*. 2007. № 6. С. 26.

кистану, на бік Ісламської держави²⁵⁸ та його обіцянка повернутись у Таджикистан для встановлення законів шаріату. Окрім цього, 4 вересня 2015 р. член ПІВТ і колишній бойовик ОТО, а потім заступник міністра оборони Таджикистану генерал-майор А. Назарзода, невдоволений намірами влади припинити діяльність ПІВТ, здійснив спробу військового заколоту, організувавши збройні напади на блок-пост МВС у м. Душанбе та відділ МВС у м. Вахдат²⁵⁹.

Після цього нападу ПІВТ, яка з часу розпаду СРСР у 1991 р. була єдиною ісламською партією, що легально діяла на території Центральної Азії, 29 вересня 2015 р. визнана Верховним судом Таджикистану терористичною організацією і заборонена, а 13-ти членам вищої ради партії висунуті звинувачення у створенні злочинного співтовариства.

Вкрай важкі соціально-економічні наслідки громадянської війни в Таджикистані суттєвим чином вплинули і на його зовнішньополітичне позиціонування. Адже країна, в якій була зруйнована економічна інфраструктура, виявилась вкрай залежною від зовнішніх кредиторів.

У 1990-х рр. Китай став одним із головних джерел постачання товарів широкого споживання на таджицький внутрішній ринок, насамперед через механізм човникової торгівлі. Досить швидко китайські споживчі товари заповнили ринки Таджикистану, що дозволило вирішити питання нестачі цих товарів.

Значну фінансову залежність Таджикистану від російських кредитів, яка на грудень 2002 р. склала 323 млн дол. США²⁶⁰, Москва конвертувала в отримання у власність або під контроль стратегічно важливих для неї об'єктів, розташованих на таджицькій території. Насамперед йдеться про оптико-волоконний вузол космічного стеження «Вікно» у м. Нурек, який був переданий у власність Росії 2007 р. у рахунок погашення 250 млн дол. боргу²⁶¹. Іншу суму боргу в 50 млн дол. Таджи-

258 Командир таджикского ОМОН перешел на сторону «Исламского государства». 28.05.2015. URL: <https://vz.ru/news/2015/5/28/747763.html>

259 Бунт экс-замминистра обороны: в Таджикистане убиты 17 военнослужащих. 04.09.2015. URL: <https://www.vesti.ru/article/1768792>

260 Соглашение между Правительством Российской Федерации и Правительством Республики Таджикистан об урегулировании задолженности Республики Таджикистан перед Российской Федерацией по государственным кредитам (09.12.2002). *Бюллетень международных договоров*. 2008. № 12. С. 58–63.

261 Соглашение между Правительством Российской Федерации и Правительством Республики Таджикистан о передаче в собственность Российской Федерации оптико-электронного узла «Окно» системы контроля космического пространства и порядке его функционирования (16.10.2004). *Бюллетень международных договоров*. 2007. № 4. С.42–47.

кистан зобов'язався погасити акціями своїх енергетичних об'єктів (Таджицького алюмінієвого заводу, Сангтудинської ГЕС-1 тощо). Окрім того земля під об'єктами російської військової бази та полігонів була безкоштовно передана РФ у безтермінове користування, а «Газпрому» – запропонована розробка газових родовищ з великими запасами газу.

Росія є найбільшим інвестиційним партнером Таджикистану. Сума усіх російських інвестицій за 1992–2016 рр. складає 7,3 млрд дол.²⁶². Ці обставини дають Москві суттєвий чинник впливу на Душанбе та його зовнішню політику, строюють особливу довіру таджиків до Росії.

Паралельно з росіянами у другій половині 2000-х рр. свою інвестиційну активність у Таджикистані суттєво активізували й китайці. У 2006 р. були підписані і почали реалізовуватись таджицько-китайські інвестиційні угоди з реабілітації шосе Душанбе – Худжанд – Чанак з будівництвом тунелю Шахристан; будівництва ЛЕП-500 Південь – Північ, ЛЕП Хатлон – Лолазор, тунелю Шар-Шар загальною вартістю близько 1 млрд дол. США. У 2009 р. були підписані угоди про будівництво ГЕС «Нурабад-1», Душанбинської ТЭЦ-2, цементного заводу потужністю в 1 млн т на рік, реконструкцію дороги Душанбе–Дангара вартістю понад 1 млрд дол. США²⁶³.

Такими чином, при фінансовій та технічній допомозі Китаю у Таджикистані було створено єдину загальнодержавну мережу постачання електроенергії та проведено глибоку модернізацію стратегічних автотрас з будівництвом тунелів, що дозволило з'єднати усі частини країни постійно функціонуючою мережею автодоріг та отримати альтернативний до узбецького транспортний коридор у зовнішній світ.

Росія і Китай виступили інвесторами та будівельниками критично важливих для економіки Таджикистану об'єктів енергетичної інфраструктури: Сангтудинської ГЕС-1 (збудована РФ впродовж 2005–2009 рр., 670 МВт, 15% виробленої в країні електроенергії) та Душанбинської ТЭЦ-2 (збудована КНР впродовж 2012–2016 рр., 400 МВт), яка забезпечує 80% потреб м. Душанбе в електроенергії.

Для компенсації вкладених у будівництво Душанбинської ТЭЦ-2 коштів китайська компанія ТВЕА отримала у розробку золотоносні

262 Алиева Р.Р. Становление и развитие межгосударственных отношений Республики Таджикистан и Российской Федерации в конце XX – начале XXI вв.: Дис... д-ра ист. наук. Душанбе, 2018. С. 131.

263 Абдулло Р. Таджикистан – Китай: четверть века прямых отношений. *Центральная Азия и Кавказ*. 2015. Т. 18. Вып. 3–4. С. 112.

копальні на родовищах «Верхній Кумарг» та «Східний Дуоба». Вона користуватиметься запасами цих копалень, поки не поверне вкладені 331 млн дол. США²⁶⁴. Будівництво Сангтудинської ГЕС-1, 75% акцій якої належить ЗАТ «Интер РАО ЕЭС», обійшлося Росії у понад 500 млн дол. США, відповідно саме росіяни контролюють вироблену станцією електроенергію та її ціну²⁶⁵.

Значна залежність економіки Таджикистану від грошових переказів таджицьких мігрантів з Росії є вагомим важелем тиску з боку Москви на Душанбе. Обмежуючи трудову міграцію до Росії, Москва таким чином спонукає Таджикистан до вступу в Євразійський економічний союз, обіцяючи відновити сприятливі умови для праці таджицьких мігрантів у РФ.

Одним із пріоритетних напрямків зовнішньої політики Таджикистану з часу отримання незалежності стало врегулювання відносин з Узбекистаном. З цією метою між країнами були підписані «Договір про дружбу, добросусідство і співробітництво» (4 січня 1993 р., Ташкент²⁶⁶) і «Договір про вічну дружбу» (15 червня 2000 р., Душанбе²⁶⁷). У цих документах визначались основні принципи двосторонніх відносин: взаємна повага до державного суверенітету, рівність, прагнення до встановлення взаємовигідних партнерських відносин, невтручання у справи один одного.

Чинниками, які об'єктивно вимагають розвиток двосторонніх відносин є не лише тривала спільність історичної долі двох народів та великий спільний кордон, а й глибока економічна та енергетична взаємозалежність двох країн.

Але на практиці між країнами було і залишається багато проблемних питань: наявність спірних територій; міжетнічні відносини (за різними даними в Узбекистані проживає від 1,1 до 8 млн таджиків, а у Таджикистані понад 1 млн узбеків)²⁶⁸; спільне використання тран-

264 ТЭЦ-2 на вес золота: Китай «вернет» свои инвестиции на рудниках Таджикистана. 28.11.2019. URL: <https://tj.sputniknews.ru/20191128/tajikistan-kitay-dobycha-zolota-1030299133.html>

265 Что даст Душанбе построенная на российские деньги ГЭС? 30.07.2009. URL: https://www.bbc.com/russian/international/2009/07/090730_sangtuda_launch

266 Договор между Республикой Узбекистан и Республикой Таджикистан О дружбе, добрососедстве и сотрудничестве, Ташкент, 4 января 1993 года. URL: <https://lex.uz/docs/4661103>

267 Договор между Республикой Узбекистан и Республикой Таджикистан О вечной дружбе, Душанбе, 15 июня 2000 года. URL: <https://www.lex.uz/docs/2121650?otherlang=>

268 Бобозода Ф. Т. История становления и развития взаимоотношений Таджикистана и Узбекистана в период независимости (1991–2006 гг.). Автореф. дис... канд. ист. наук. Душанбе. 2016. С. 15.

спортних шляхів, які контролює Узбекистан; гідроенергетичне питання.

Фактично з часу проголошення незалежності між Узбекистаном та Таджикистаном, які мають 1,3 тис. км спільного кордону, тривала своєрідна «холодна війна». Так посольство Узбекистану в Душанбе було відкрито лише навесні 1998 р. Стагнація політичних відносин характеризувалась суттєвим падінням двостороннього товарообігу, у 2007 р. він складав 300 млн дол., у 2016 р. – лише 197 млн дол.²⁶⁹. Авіап перевезення між країнами, перервані у 1992 р. з початком громадянської війни у Таджикистані, були відновлені лише 2017 р.

Наприкінці 1990-х рр. через загрозу проникнення на узбецьку територію бойовиків Ісламського руху Узбекистану, узбеки почали мінувати гірські ділянки кордону з Таджикистаном. У 2001 р. країни ввели візовий режим щодо громадян друг-друга. І лише за результатами першого візиту до Таджикистану у березні 2018 р. президента Узбекистану Ш. Мірзіяєва сторони домовились про остаточне розмінування спільних ділянок кордону до кінця 2019 р., що і було зроблено, та про відміну візового режиму.

Нестача електроенергії в Таджикистані змусила країну просувати та реалізовувати ряд проєктів, спрямованих на вирішення цієї проблеми. Йдеться про будівництво нових та добудову старих ГЕС на гірських річках країни, насамперед про добудову Рогунської ГЕС на р. Вахш. Побудову нових блоків ГЕС у Душанбе розцінюють як принциповий крок до досягнення енергетичної незалежності країни.

Однак ця політика наштовхнулась на послідовний опір та перешкоджання з боку низинного Узбекистану, який побоюється, що будівництво нових таджицьких ГЕС з водосховищами призведе до зменшення притоку води в Узбекистан для споживання та зрошення, а також до загострення екологічних проблем у регіоні.

Аналогічна ситуація була і з тим, що більшість таджицьких сухопутних магістралей з радянського часу спрямовані у бік Узбекистану. Ташкент використовував цей чинник як важіль тиску на Душанбе, тому Таджикистан, щоб вийти з комунікаційного тупика, почав будівництво та реабілітацію доріг, які з'єднали країну з Китаєм, Киргизстаном, Узбекистаном та Афганістаном.

Намагаючись перешкодити реалізації таджицьких енергетичних проєктів, у 2012 р. узбецька сторона навіть розібрала залізничну ко-

269 Узбекистан и Таджикистан: конец холодной войне и старые тайны. 06.03.2018. URL: <https://regnum.ru/news/polit/2387873.html>

лію на ділянці Галаба – Амузанг ізолювавши південну частину Таджикицької залізниці від світу. Однак зі зміною влади в Узбекистані на початку 2018 р. розібрана ділянка залізниці була відновлена узбецькою стороною і знову запущене залізничне сполучення з м. Куляб територією Узбекистану.

Невирішені прикордонні проблеми Таджикистану з Узбекистаном і Киргизстаном тривалий час ускладнювали відносини між цими країнами. Не зважаючи на формальне визнання територіальної цілісності один одного, радянські кордони між республіками фактично вважались тимчасовими, до їх остаточного узгодження на двосторонніх переговорах. Так виникли спірні ділянки на таджицько-узбецькому та таджицько-киргизькому кордонах. Особливо складною є проблема трьох таджицьких ексклавів: Воруха та Західної Калачі, оточених територією Киргизстану та Сарвака, оточеного територією Узбекистану.

Після тривалого охолодження двосторонніх відносин через неофіційну підтримку Іраном ісламської опозиції у Громадянській війні в Таджикистані 1992–1997 рр., у середині 2000-х рр. потреба Душанбе в інвестиціях у стратегічні проекти повернула присутність Ірану у Таджикистані, тепер у якості інвестора та виконавця економічних проєктів. Покращенню відносин і зближенню країн у 2000-х рр. сприяла і конструктивна позиція офіційного Ірану у питанні врегулювання міжтаджицького конфлікту.

У 2003 р. іранська будівельна компанія Sabir розпочала будівництво Анзобського тунелю, який забезпечив цілодобовий автомобільний зв'язок між Південним та Північним Таджикистаном. Станом на 2019 р. іранці вклали у будівництво та облаштування тунелю понад 60 млн дол.²⁷⁰ Впродовж 2006–2014 рр. було збудовано Сангтудинську ГЕС-2 (220 МВт), в яку Ісламська Республіка Іран вклала 180 млн дол.²⁷¹ і яка впродовж 12,5 років після пуску буде перебувати у концесії Ірану у якості плати за інвестиції.

Загалом варто відзначити, що Таджикистан має значну залежність від своїх кредиторів – Росії, Китаю та Ірану, а також складні проблеми різного характеру з більшістю своїх сусідів (з Афганістаном – наркотрафіку та ісламських впливів, з Узбекистаном – вод-

270 Іран и Таджикистан договорились вложить \$8 млн в достройку «тоннеля ужа-са». 01.07.2019. URL: <https://fergana.media/news/108598/>

271 Абдрахманов А. Таджикистан: актуальные тенденции в экономике, внутренней и внешней политике. *Центральная Азия и Кавказ*. 2007. № 6. С. 38.

ноенергетичні, з Киргизстаном – прикордонні), які перешкоджають виходу двосторонніх відносин на новий якісний рівень.

Розділ 15. Багатовекторна політика Узбекистану та її наслідки для політичного й економічного розвитку країни

Багатовекторна зовнішня політика Узбекистану, яка протягом усього періоду незалежності є характерною рисою для цієї країни, була закріплена у низці законодавчих актів. Так, зокрема, 26 грудня 1996 р. ухвалено закон «Про основні принципи зовнішньополітичної діяльності Республіки Узбекистан»²⁷², в якому підкреслювалося, що Узбекистан надає пріоритетне значення міждержавним утворенням, які допомагають забезпечити стабільний розвиток країни та її безпеку, але не бере участі у військово-політичних блоках. У законі констатувалося, що Узбекистан буде з усіма державами світу рівноправні, взаємовигідні відносини, які виключають втручання у внутрішні справи або якесь порушення суверенітету Узбекистану.

У 2012 р. закон «Про основні принципи зовнішньополітичної діяльності Республіки Узбекистан» втратив силу, оскільки 10 вересня 2012 р. був ухвалений закон «Про затвердження Концепції зовнішньополітичної діяльності Республіки Узбекистан». Концепція 2012 р. забороняла вступ Узбекистану у військові блоки, розміщення іноземних військових баз на території країни, відправку військ для участі у миротворчих або інших військових акціях за кордоном. Крім того, концепція визначила Центральну Азію пріоритетним регіоном зовнішньої політики Узбекистану. По суті, концепція закріплювала нейтральний статус Узбекистану та багатовекторну зовнішньополітичну і зовнішньоекономічну політику цієї держави.

Проте, принципи зовнішньої політики Узбекистану, викладені у вищезазначених документах, під час правління президента І. Карімова (1990–2016), неодноразово порушувалися. В цілому, зовнішня політика І. Карімова, характеризувалася різкими змінами зовнішньополітичного курсу, постійним балансуванням між Китаєм, США, Росією. Так, наприклад, 15 травня 1992 р. у Ташкенті більшістю країн-членів СНД був підписаний Договір про колективну без-

272 Закон Республики Узбекистан «Об основных принципах внешнеполитической деятельности Республики Узбекистан от 26.12.1996 г. № 336-І. URL: <https://lex.uz/docs/39322>

пеку, який вступив в силу 1994 р. терміном на 5 років з можливістю продовження після закінчення кожних 5 років. У 1999 р. Узбекистан відмовився від подальшої участі в цьому договорі, пояснюючи, що договір не сприяє вирішенню конфліктів Узбекистану з його центральноазіатськими сусідами з питання демаркації кордонів.

У 2001 р., після подій 11 вересня в США, Узбекистан передав США для використання у військових операціях проти афганських талібів колишній радянський військовий аеродром в селищі Ханабад біля м. Карші. Але в 2005 р. уряд Узбекистану зажадав від США вивести цю базу з території Узбекистану у відповідь на санкції, запроваджені Вашингтоном за репресії та «нерозбірливе застосування сили» проти учасників антиурядових виступів в Андижані. Влада Узбекистану розцінила санкції Європейського Союзу та США як втручання у внутрішні справи.

23 листопада 2005 р. Генеральна Асамблея ООН ухвалила резолюцію, яка засуджувала дії уряду Узбекистану за політичні репресії в Андижані. За резолюцію проголосувало 74 країни, 58 країн утримались, а 39 голосували проти, серед них Росія, Китай, Індія, Куба, Саудівська Аравія, більшість країн СНД, низка африканських й азійських країн.

У 2006 р. Узбекистан відновив своє членство в ОДКБ (утворена на базі ДКБ у 2002 р.) й аеродром в Ханабаді з цього року почала використовувати військова авіація Росії, що було, по суті, відступом Узбекистану від задекларованого ним принципу неучасті в будь-якому військово-політичному блоці. Проте, в 2012 р. Узбекистан призупинив своє членство в ОДКБ (характерно, що не вийшов остаточно, а «призупинив», тобто, залишив шанс відновити в разі необхідності своє членство). З цього часу аеродром використовують тільки узбецькі повітряні сили.

У 2010-х рр. зовнішня політика президента І. Карімова набула прозахідного характеру. 2014 р. у Ташкенті відкрито регіональне представництво НАТО, розпочалось співробітництво з США в проведенні узбецької військової реформи і постачання американської зброї Узбекистану.

Що стосується політики Узбекистану щодо євразійської економічної інтеграції, під час правління І. Карімова вона також мала непослідовний характер.

Як відомо, значне скорочення економічних відносин між пострадянськими країнами після розпаду СРСР і, відповідно, різке погіршення їх економічного становища спонукало уряди деяких з цих держав,

включаючи Узбекистан, до спроб відродити торгово-економічні і коопераційні зв'язки між ними. Так, 24 вересня 1993 р. у Москві уряди дев'яти пострадянських держав – Вірменії, Азербайджану, Білорусі, Казахстану, Киргизстану, Молдови, Росії, Таджикистану і Узбекистану – підписали Договір про створення Економічного союзу. Договір встановлював етапи інтеграції, схожі з тими, які були передбачені Римським договором про створення ЄС. Зокрема, мова йшла про поетапне поглиблення інтеграції через зону вільної торгівлі, митний союз, спільний ринок товарів, послуг, капіталів і робочої сили, економічний союз. Проте, жодна країна СНД цей Договір не ратифікувала.

Потім 15 квітня 1994 р. була підписана Угода про створення в межах СНД зони вільної торгівлі, але і ця угода не вступила в дію, оскільки не всі країни її ратифікували. Така ж доля спіткала й Угоду про створення Платіжного союзу, ухвалену 21 жовтня 1994 р.

У рамках бажання запустити процес регіональної інтеграції, в 1994 р. було створено Центрально-Азіатське економічне співтовариство, яке в 2002 р. було перейменоване в Центрально-Азіатське співробітництво (ЦАС), куди входили Казахстан, Киргизстан, Таджикистан і Узбекистан. Проте якихось відчутних здобутків від діяльності цього об'єднання не було. В 2004 р., за пропозицією І. Карімова, в ЦАС прийнято Росію, що стало початком кінця цієї організації. Одночасно з участю в ЦАС Узбекистан у 1999 р. приєднався до євроорієнтованої ГУАМ, створеної в 1997 р. Україною, Азербайджаном, Грузією і Молдовою. Однак у 2005 р. Узбекистан вийшов із організації, оскільки вона, за словами узбецьких керівників, не враховувала економічні інтереси Узбекистану.

У 2000 р. Росія, Білорусь, Казахстан, Киргизстан і Таджикистан підписали угоду про створення ЄврАзЕС, метою якого було створення між країнами-членами єдиного ринку товарів і послуг. У 2005 р. ЦАС (за винятком Узбекистану) об'єдналось з ЄврАзЕС і припинило своє існування. Узбекистан вступив в ЄврАзЕС лише у 2006 р., після запровадження проти нього в жовтні 2005 р. санкцій з боку західних країн у відповідь на події в Андижані. Але вже 2008 р. Узбекистан «призупинив» своє членство в ЄврАзЕС. Як закономірний результат: у 2009 р. західні санкції проти Узбекистану були зняті.

Необхідність збереження своїх торгових позицій на ринках Росії та інших країн СНД змусила Узбекистан приєднатися до Договору про зону вільної торгівлі²⁷³, який 18 жовтня 2011 р. в Санкт-Петербурзі

273 Договір про зону вільної торгівлі. 18.10.2011. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997_n25#Text

підписали і з часом ратифікували Україна, Росія, Білорусь, Вірменія, Казахстан, Киргизстан, Молдова і Таджикистан. 31 травня 2013 р., у Мінську був підписаний Протокол про застосування Договору про ЗВТ між його сторонами і Республікою Узбекистан²⁷⁴, який вступив у силу 16 травня 2014 р.

Йдучи шляхом економічної інтеграції 29 травня 2014 р. РФ, Білорусь і Казахстан підписали Угоду про створення ЄАЕС, відповідно до якої, такий союз, що включає в себе Митний союз і ЄЄП, почав функціонувати з 1 січня 2015 р.

10 жовтня 2014 р. у Мінську відбулося засідання Ради керівників держав СНД, а також засідання Міждержавного комітету ЄврАзЕС і Вищої євразійської економічної ради ЄАЕС. Президенти країн-членів ЄврАзЕС підписали договір про припинення з 1 січня 2015 р. діяльності цієї організації, економічні функції якої були передані Євразійському економічному союзу, договір про створення якого парламенти Білорусі, Казахстану і Росії ратифікували незадовго до Мінського засідання.

Що стосується Узбекистану, то при президенті І. Карімові вступати в ЄАЕС узбецьке керівництво не мало наміру, оскільки це, на його думку, могло обмежити можливість Узбекистану проводити багатовекторну політику, яка передбачає розвиток економічних відносин з різними країнами, намагаючись при цьому максимально зберегти політичний та економічний суверенітет, уникнути міцної залежності від тієї чи іншої країни-партнера. Крім того, під час президентства І. Карімова Узбекистан намагався грати роль регіонального лідера серед нових держав – колишніх середньоазіатських республік СРСР²⁷⁵. При цьому, узбецьке керівництво використовувало такі фактори як приналежність до ісламу і посилення на спільне тюркське походження (принаймні, в стосунках з Казахстаном, Киргизстаном і Туркменістаном).

Проте намагання Узбекистану стати регіональним лідером й реалізувати великодержавні амбіції не могли бути втіленими в життя внаслідок періодичних конфліктів між центральноазіатськими країнами, обумовлених відсутністю чіткої демаркації державних кордонів, проблемами використання водних ресурсів. Хоча Узбекистан має найбільшу кількість населення серед інших країн Цен-

274 Протокол о применении Договора о зоне свободной торговли от 18 октября 2011 года между его Сторонами и Республикой Узбекистан (Минск, 31.05.2013). URL: <http://komitet.info/upload/iblock/258/258b764f494b4b5cc1696857e34ff817.pdf>

275 Фарамани Р., Моради Г. Узбекистан – региональная сверхдержава Центральной Азии? Реальность или дилемма. *Центральная Азия и Кавказ*. 2014. Т. 17. Вып. 2. С. 66–81.

тральної Азії, його сучасний економічний і військовий потенціал не відповідає критеріям регіональної держави.

Обережне ставлення сучасного Узбекистану до різного роду союзів із Росією має й історичний підтекст. Адже саме Російська імперія спочатку у 1860–1870-х рр. підкорила три незалежних узбецьких держави – Бухарський емірат, Кокандське та Хівинське ханства, потім перетворила їх на російські протекторати, а згодом ліквідувала їх незалежність – Коканда у 1876 р., Бухари і Хорезму у 1920 р.

Що стосується внутрішньої соціально-економічної політики Узбекистану, то під час президентства І. Карімова держава грала провідну роль в економіці, зокрема, проводився курс на збереження в державній власності більшості промислових підприємств і банків, у фінансовій сфері проводилася політика валютних обмежень і контролю. Приватний сектор грав другорядну роль і не виходив за межі, окреслені для нього державою. Політика в галузі промислового виробництва була спрямована на імпортозаміщення, в галузі зовнішньої торгівлі широко використовувалось обмеження імпорту тарифними та нетарифними бар'єрами.

Незадовільні результати економічного розвитку Узбекистану спонукали нового президента Ш. Мірзіяєва (з 2016) ініціювати програму економічних реформ, спрямовану на впровадження в економіку Узбекистану низки ліберальних заходів. Так, у 2017–2018 рр. була введена вільна конвертація національної валюти по поточних операціях, знято обмеження на купівлю іноземної валюти, лібералізована діяльність банків, знижені деякі податки і митні платежі, створено більш сприятливий діловий клімат та умови для залучення іноземних інвестицій, проведені судова й адміністративна реформи. Починаючи ще з 2008 р., в Узбекистані створювали безмитні зони з пільговим режимом оподаткування з метою залучення іноземних інвестицій. Але при президенті І. Карімові було запущено лише три таких зони, а після його смерті новий уряд створив додатково ще 14 вільних економічних зон. Водночас процес приватизації в країні йде повільно, більшість великих підприємств і фінансових установ Узбекистану продовжують залишатися у власності держави – понад 50% від усіх виробничих активів країни і понад 80% банківського сектору²⁷⁶.

Економічний лібералізм означає ставку, перш за все, на розвиток приватного сектору, на залучення іноземних інвестицій, проведення ліберальної валютно-фінансової і зовнішньоторговельної політики.

276 Юсупов Ю. Экономические реформы в Узбекистане: достижения, проблемы, перспективы. 04.08.2020. URL: <https://fpc.org.uk/экономические-реформы-в-узбекистане/>

Державний капіталізм, навпаки, означає визначальну роль держави в регулюванні і стимулюванні економічного розвитку, в інвестиційному процесі, здійснення політики жорсткого державного контролю в галузі валютно-фінансових операцій, наявність великого державного сектору, включаючи значну частину промисловості, політику субсидування національних товаровиробників з боку держави, різні форми протекціонізму для захисту внутрішнього ринку. При цьому, в країнах державного капіталізму існує великий приватний сектор, зокрема, добре розвинений середній та малий бізнес, активно використовуються ринкові методи, заохочуються іноземні інвестиції.

Державний капіталізм є моделлю, який дозволив Китаю, Південній Кореї, Тайваню та деяким іншим країнам Південно-Східної Азії досягти значних успіхів в соціально-економічному розвитку. Використання ними моделі державного капіталізму пояснюється тим, що приватний бізнес, як місцевий, так і іноземний, був не дуже зацікавлений робити довгострокові інвестиції в розвиток індустріального сектору, створення і розвиток високотехнологічних підприємств або в імпортозаміщення. Аналогічне небажання приватного бізнесу робити довгострокові інвестиції у ці галузі можна спостерігати в пострадянських країнах, де приватні інвестори, як місцеві, так і іноземні,кладають гроші, насамперед, у добування сировини, енергоресурсів, виробництво напівфабрикатів, будівництво житла та торгово-розважальних центрів, торгівлю, фінансовий сектор та в сферу послуг, тобто в галузі, що дають швидкі окупність і прибуток.

На нашу думку, враховуючи гострі внутрішні соціально-економічні проблеми Узбекистану, модель державного капіталізму для нього була б більш придатною і дала б кращі результати, ніж модель ліберальна.

Узбецькі економісти – прихильники економічного лібералізму сподіваються, що вступ Узбекистану до Світової організації торгівлі, розвиток політичних і економічних стосунків з країнами Заходу буде сприяти прискоренню проведення реформ, спрямованих на лібералізацію внутрішньої і зовнішньої економічної політики держави. Ліберальні економісти вважають, що саме лібералізація економіки, розвиток, перш за все, приватного сектору, інтеграція в глобальну економіку, іноземні інвестиції дадуть сильний поштовх для успішного розвитку Узбекистану, дозволить вирішити соціально-економічні проблеми країни²⁷⁷.

Проте, не слід переоцінювати значення іноземних інвестицій для технологічного розвитку економік недостатньо розвинених країн. Як

277 Там же.

відмічає Міністерство економічного розвитку і скорочення бідності Узбекистану за підсумками 2020 р., іноземні інвестори вкладають гроші насамперед в добування природного газу, розробку інших природних ресурсів, а також в будівництво. Іноземні інвестиції в галузі більш високого технологічного рівня залишаються на низькому рівні²⁷⁸.

Уявлення, що простий перехід від державницької економічної моделі до моделі ринкового лібералізму кардинально вирішить соціально-економічні проблеми Узбекистану, не враховує той факт, що розвиток будь-якої країни залежить не тільки від обраної нею соціально-економічної моделі, але й від сукупності різних зовнішніх і внутрішніх чинників. Що стосується зовнішніх факторів, то економіка Узбекистану залежить від обсягів іноземних інвестицій, попиту на узбецькі товари за кордоном, світових цін на них, економічної ситуації в країнах, з якими Узбекистан підтримує розвинені торгово-економічні стосунки, стану політичних і економічних відносин Узбекистану з іншими державами світу, загального стану світової економіки тощо.

До внутрішніх чинників, що впливають на розвиток країни, слід віднести такі, як вже наявний економічний і науково-технічний потенціал, кількість населення, темпи його зростання, рівень загальної й професійної освіти, географічне положення країни, її кліматичні та екологічні умови, наявність чи відсутність цінних природних ресурсів. Крім того, на соціально-економічний розвиток країни впливає історично-цивілізаційна спадщина, тобто, накопичений історичний досвід, релігійні та культурні особливості народу, його менталітет, відношення до праці, національні традиції.

У багатьох випадках саме історично-цивілізаційна спадщина країни суттєво впливає на діяльність її політичних і суспільних інститутів, може сприяти або, навпаки, гальмувати соціально-економічний розвиток. Застосування в різних країнах однієї і тієї ж політичної і соціально-економічної моделі може давати різні результати саме внаслідок різних внутрішніх особливостей таких країн.

Серед нагальних внутрішніх проблем Узбекистану слід назвати проблему бідності та масового безробіття. Середня зарплата в Узбекистані дорівнює близько 250 дол. Враховуючи те, що доходи розпо-

278 На треть сократились прямые иностранные инвестиции в экономику Узбекистана. 01.03.2021. URL: <https://easaily.com/ru/news/2021/03/01/na-tret-sokratilis-pryamye-inostrannye-investicii-v-ekonomiku-uzbekistana>

діляються між різними верствами населення Узбекистану вкрай нерівномірно, мільйони людей отримують значно меншу зарплату, або не можуть знайти ніякої роботи, оскільки для країни характерним є хронічне безробіття.

Значною мірою сучасні соціально-економічні проблеми Узбекистану є наслідком дуже швидкого зростання населення, яке відбувається в умовах нестачі сільськогосподарської землі і водних ресурсів. Таке зростання призводить до перенаселення і відповідно – до високого рівня незайнятості, оскільки можливості економіки Узбекистану не дозволяють дати роботу швидко зростаючому працездатному населенню. Так, в 1991 р. кількість постійного населення Узбекистану складала 20,6 млн осіб, а за станом на 1 січня 2022 р. вже 35,2 млн, що на 712 тис. більше ніж на 1 січня 2021 р., тобто, населення Узбекистану зросло за рік на 2,1%²⁷⁹. Таке швидке зростання кількості населення в Узбекистані створює серйозні соціально-економічні і екологічні проблеми, наприклад, нестачу місць у школах.

Висока народжуваність полягає в ісламській традиції багатодітності та ісламському погляді на роль жінки в сім'ї та суспільстві. Уряд Узбекистану, де позиції ісламу дуже сильні, не наважується проводити політику контролю за народжуваністю, оскільки вона призвела б до масових виступів населення країни проти влади.

Вирішити цю проблему можна лише через більш активне залучення жінок у виробництво, в економічне і суспільне життя, зростання рівня освіти узбецького населення, що може спричинити перехід до більш низького рівня народжуваності, аналогічно тому, як це мало місце в європейських країнах. Проте, в європейських країнах перехід до сучасних, вкрай низьких, показників народжуваності (що також має негативні соціально-економічні наслідки) зайняв тривалий історичний час і супроводжувався зниженням ролі церкви в суспільстві, втратою релігійної свідомості у значної частини населення. В ісламських країнах, навпаки, модернізація, принаймні зараз, не означає зменшення ролі ісламу і це є однією з головних причин збереження традиції багатодітності в ісламських країнах.

Тому, ймовірно, і надалі населення Узбекистану протягом тривалого часу буде швидко зростати. Відповідно, загостряться проблеми перенаселення та безробіття, внаслідок чого мільйони узбецьких трудових мігрантів будуть працювати за кордоном, в країнах, де існує попит на дешеву, малокваліфіковану робочу силу. Крім того, за-

279 Демографическая ситуация в Республике Узбекистан. URL: <https://stat.uz/images/uploads/reliz2021/demogpressreliz270122ru.pdf>

гостриятися актуальні для Узбекистану екологічні проблеми, зокрема, проблема водопостачання.

Наразі гідроенергетичні ресурси Узбекистану складають лише 4,92% всієї території країни, загальні водні ресурси – 50–60 км³ на рік, з яких тільки 12,2 км³ формується на території Узбекистану, а решта надходить з гір Тянь-Шаню і Паміру, тобто, із сусідніх Киргизстану і Таджикистану.

Зростання населення Узбекистану, яке, як прогнозують, збільшиться до 2030 р. до 40 млн, призведе до відповідного зростання потреб у воді з боку населення, сільськогосподарського та промислового виробництва, що, в свою чергу, матиме наслідком скорочення наявних водних ресурсів на 7–8 км³. При цьому дефіцит водних ресурсів до 2030 р. зросте з нинішніх 13–14% до 44–46%, що дуже негативно вплине на економіку країни та рівень і якість життя її населення.

За даними Всесвітнього банку, потік води в басейні р. Сирдар'я до 2050 р. може знизитися на 2–5%, а в басейні ріки Амудар'я – на 10–15%, що матиме дуже негативні наслідки не тільки для населення та економіки, зокрема, для сільського господарства Узбекистану, але й для роботи існуючих в країнах Центральної Азії ГЕС, продуктивність яких може знизитися до 20%.

Ще більше загостриться проблема висихання Аральського моря, рівень якого знижується щорічно зі швидкістю 0,5 м на рік. Процес висихання Аралу було закладено ще в радянський період, коли воду з Амудар'ї і Сирдар'ї, які впадають в Арал, почали брати для зрошення бавовнищ. Країни Центральної Азії створили Міжнародний фонд спасіння Аралу, проте далі підписання декларацій і меморандумів справа поки не йде. Між країнами, де беруть початок ріки і країнами, де існує дефіцит водних ресурсів, немає узгодженої політики регулювання водних ресурсів, відсутній спільний підхід до водокористування відповідно до міжнародних стандартів²⁸⁰.

У 2018 р. був створений трастовий фонд під егідою ООН з питання забезпечення безпеки людей, що живуть в регіоні Приаралля, що включав аспекти охорони здоров'я, екології, соціального захисту та інші. Очевидно, що відтворити Арал в його колишніх розмірах неможливо. Зараз зусилля узбецького уряду і низки міжнародних ор-

280 Алимджанов Б. Водные проблемы Узбекистана: вопросы экологии и менеджмента. 22.04.2020. URL: <https://cabar.asia/ru/vodnye-problemy-uzbekistana-voprosy-ekologii-i-menedzhmenta.uz/ru/>

ганізацій і фондів зосереджені на пом'якшенні негативних наслідків висихання Аралу для місцевого населення.

18 травня 2021 р. на пленарному засіданні 75-ої сесії Генеральної Асамблеї ООН була одноголосно ухвалена спеціальна резолюція щодо проголошення регіону Приаралля зоною екологічних інновацій і технологій, запропонована президентом Узбекистану Ш. Мірзієєвим. Резолюція передбачає ухвалення колективних заходів для впровадження енерго і водозберігаючих технологій, комплексного використання принципів «зеленої» економіки, розвитку екотуризму та інші²⁸¹.

Влада Узбекистану на чолі з президентом Ш. Мірзієєвим розглядає багатовекторну політику, як один із шляхів вирішення внутрішніх нагальних соціально-економічних проблем країни. Керівники Узбекистану добре розуміють, що одним із факторів успішності багатовекторної зовнішньої політики, можливості одночасно отримувати інвестиції і матеріальну допомогу від різних країн (зокрема, з тих країн, які є геополітичними противниками), є нейтральний статус Узбекистану.

Нова Оборонна доктрина, ухвалена 9 січня 2018 р., закріпила військовий нейтралітет Узбекистану²⁸². Також у країні була прийнята Стратегія дій з п'яти пріоритетних напрямків розвитку Республіки Узбекистан у 2017–2021 рр.²⁸³. У цих документах підтверджується принцип багатовекторної зовнішньої політики, спрямованої на розвиток рівноправного співробітництва з різними країнами, серед яких основними партнерами є Росія, інші країни-члени ЄАЕС, Китай, Туреччина, Південна Корея, США, деякі країни-члени Євросоюзу. Узбекистан ставить за мету отримати від них максимально можливу економічну і технічну допомогу, інвестиції, технології, ринки збуту для узбецьких товарів, а також ринки праці для своїх трудових мігрантів, і зберегти при цьому, наскільки можливо, свій національний суверенітет, включаючи економічний.

На структурі зовнішньої торгівлі Узбекистану, можна бачити економічне значення тієї чи іншої держави для економіки Узбекистану.

281 «Узбекистан в корне изменил идеологию решения Аральской катастрофы» - Элдор Арипов. 22.05.2021. URL: <https://www.gazeta.uz/ru/2021/05/22/aryl/>

282 Оборонная доктрина Республики Узбекистан. Утверждена Законом Республики Узбекистан от 9 января 2018 года № ЗРУ-458. URL: <https://lex.uz/docs/3495906#3497648>

283 Стратегия действий по пяти приоритетным направлениям развития Республики Узбекистан в 2017–2021 годах. Приложение № 1 к Указу Президента Республики Узбекистан от 7 февраля 2017 года № УП-4947. URL: <https://lex.uz/docs/3107042#3109624>

За даними узбецького Державного комітету по статистиці²⁸⁴, найбільш важливими торговими партнерами Узбекистану в 2021 р. були Росія, частка якої складала 17,9% зовнішньоторгового обороту Узбекистану (7 млрд 517 млн дол. США), частка Китаю дорівнювала 17,7% (7 млрд 441 млн), Казахстану – 9,3% (3 млрд 910 млн), Туреччини – 8,1% (3 млрд 388 млн), Республіки Корея – 4,5% (1 млрд 889 млн), Киргизстану – 2,3% (952 млн), Туркменістану – 2,3% (882 млн дол. США).

У 2021 р. найважливішими імпортерами в Узбекистан були Росія – 5,4 млрд дол. США, Китай – 4,9 млрд, Казахстан – 2,7 млрд, Туреччина – 1,7 млрд, Південна Корея – 1,8 млрд, Німеччина – 692 млн. Найважливішими країнами, куди йшов узбецький експорт у 2021 р., були КНР – 2,5 млрд, РФ – 2 млрд, Туреччина – 1,6 млрд, Киргизстан – 791 млн США.

У торгово-економічних відносинах Узбекистану із західними країнами, лише Німеччина займає більш-менш значне місце. Загалом обсяги експорту Узбекистану в західні країни вкрай незначні.

Таким чином, країни-члени ЄАЕС у сукупності та КНР є головними партнерами Узбекистану в його міжнародних економічних стосунках. Провідну роль займають стосунки Узбекистану з Росією, які розвиваються на основі «Договору про основи міждержавних відносин, дружби і співробітництва між Російською Федерацією і Республікою Узбекистан» від 30 травня 1992 р., «Договору між Російською Федерацією і Республікою Узбекистан про поглиблення економічного співробітництва на 1998–2007 роки» від 12 жовтня 1998 р., «Договору про подальше поглиблення всебічного співробітництва у військовій і військово-технічній галузях» від 11 грудня 1999 р., «Договору між Російською Федерацією і Республікою Узбекистан про стратегічне партнерство» від 16 червня 2004 р., «Договору про союзницькі відносини між Російською Федерацією і Республікою Узбекистан» від 15 листопада 2005 р. У 2018 р. ухвалена Програма економічного співробітництва між урядами Російської Федерації і Республіки Узбекистан на 2019–2024 рр., створено Міжурядовий комітет по економічному співробітництву між Російською Федерацією і Республікою Узбекистан.

Росія також є головним напрямком для узбецьких трудових мігрантів, кількість яких постійно змінюється. Так, у 2018 р. у Росії працювало понад 4 млн трудових мігрантів з Узбекистану²⁸⁵, в 2019 р. –

284 Внешнеторговый оборот Республики Узбекистан. URL: https://stat.uz./images/uploads/reliz2021/tashqi_savdo_dekabr_210122ru.pdf

285 Поток гастарбайтеров из Таджикистана сократился за пять лет на 40%. 08.02.2019. URL: easaily.com/ru/news/2019/02/08/potok-gastarbayterov-iz-tadzhikistana-sokratilsya-za-pyat-let-na-40

близько 2,2 млн, а наприкінці січня 2021 р., за даними Міністерства економічного розвитку Узбекистану, знаходилося 1 млн 192 тис. трудових мігрантів. Це складало 71% від загальної кількості узбецьких трудових мігрантів, які на кінець січня 2021 р. працювали за кордоном. При цьому в Казахстані знаходилося 209 тис. узбецьких трудових мігрантів (12%), у Південній Кореї – 62 тис. (4%), у Туреччині – 43 тис. (3%)²⁸⁶.

Таке скорочення можна пояснити закриттям кордонів у зв'язку з пандемією коронавірусу, що розпочалась у 2020 р. Зниження рівня економічної активності, зростання рівня безробіття в пострадянських країнах, включаючи Росію, призвело до того, що багато хто з трудових мігрантів, зокрема, узбецьких, які там працювали, втратили роботу і були вимушені повернутися до своїх рідних країн, де вони, тим більше, не можуть знайти будь-яку роботу.

Відповідно, в 2020 р. значно знизився рівень валютних надходжень в Узбекистан від переказів трудових мігрантів, що стало додатковим чинником загального погіршення економічної ситуації в країні, адже грошові перекази трудових мігрантів в багатьох випадках є єдиним джерелом існування для їх сімей. Вони також є важливим джерелом для поповнення бюджету Узбекистану. За даними Центробанку Росії, в 2019 р. із Росії в Узбекистан узбецькими фізичними особами було переказано 4,7 млрд дол. США²⁸⁷, а в 2020 р. – лише 927 млн дол.²⁸⁸

Зняття деяких коронавірусних обмежень для поїздок іноземців, а також зростання економічної активності в Росії, сприяло збільшенню кількості трудових мігрантів з Узбекистану в Росії у 2021 р. Як повідомило МВС Росії, в січні-вересні 2021 р. в Міграційній службі Росії зареєструвалося понад 3 млн громадян Узбекистану, які приїхали в Росію з метою працевлаштування²⁸⁹.

За президентства Ш. Мірзієєва Ташкенту вдалося налагодити більш конструктивні відносини з Москвою, ніж це було раніше. Так, у жовтні 2018 р. відбувся державний візит президента Росії В. Путіна в Узбекистан під час якого було підписано 20 двосторонніх докумен-

286 В Минэкономразвития озвучили количество мигрантов из Узбекистана. 30.01.2021 URL: <https://uz.sputniknews.ru/20210130/v-Minekonomrazvitiya-ozvuchilo-kolichestvo-migrantov-iz-Uzbekistana-15901366.html>

287 Денежные переводы в Узбекистан из России достигли пика за 5 лет. 17.03.2020. URL: <https://www.spot.uz/ru/2020/03/17/russia/>

288 На сколько увеличались денежные переводы трудовых мигрантов из РФ. 01.02.2021. URL: <https://uz.sputniknews.ru/20210201/na-skolko-uvlechilis-denezhnye-perevody-trudovych-migrantov-iz-RF-15908045.html>

289 МВД РФ: За последние 9 месяцев более 3 миллионов узбекистанцев встали на учет в целях трудоустройства. 14.12.2021. URL: <https://rus.ozadik.org/a/31607328.html>

тів міждержавного рівня та 785 двосторонніх угод між регіонами РФ та Узбекистану на загальну суму 27,1 млрд дол. Домовленостями, зокрема, передбачається будівництво з допомогою Росії першої в Узбекистані атомної електростанції. В ході візиту були також укладені угоди щодо відкриття в Узбекистані філій низки російських вищих учбових закладів (на додачу до вже існуючих в країні філій російських вузів)²⁹⁰.

Росія висловила готовність взяти участь у реалізації проекту будівництва залізниці Термез – Мазарі-Шаріф – Кабул – Пешавар, яка буде проходити через Афганістан. У жовтні 2021 р. «Узбецькі залізні дороги» і «Російські залізні дороги» домовились розпочати підготовчі роботи з будівництва цієї залізниці. Попередня вартість проекту оцінюється в 5 млрд дол., а транзитний потенціал – у 20 млн т вантажів. Ця залізниця має зв'язати країни Євросоюзу, Росію, Узбекистан, Афганістан, Пакистан, Індію і країни Південно-Східної Азії та набагато скоротити час і вартість перевезення вантажів між Європою та Азією²⁹¹. Водночас, цілком зрозуміло, що інвестування в будівництво цієї залізниці та початок робіт з реалізації проекту залежать від того чи буде стабільне політичне становище в Афганістані.

Загалом станом на 2021 р. накопичені російські інвестиції в країнах Центральної Азії дорівнюють 50 млрд дол., зокрема в економіку Узбекистану – 10 млрд дол.²⁹².

У 2018 р. між Узбекистаном і Росією був підписаний Договір про військово-технічне співробітництво, завдяки якому Узбекистан може купувати зброю в Росії за пільговими цінами, які Москва надає державам-членам ОДКБ. У вузах міністерства оборони Росії проходять навчання узбецькі військовослужбовці. В жовтні 2018 р. міністри оборони Узбекистану і Росії підписали угоду про взаємне використання повітряного простору військовими літаками, яке надає право військово-транспортним літакам обох держав здійснювати безпосадочні польоти над територіями Росії й Узбекистану²⁹³.

У листопаді 2021 р. президент Узбекистану Ш. Мірзієєв зустрівся з президентом В. Путіним у Москві. В ході візиту було підписано 18 документів, серед яких комплексна програма економічного співробіт-

290 Итоги визита Владимира Путина в Узбекистан. URL: www.sib-science.info/ru/gas/k-itogam-22102018

291 Россию привлекают в выгодный проект в Афганистане. 30.10.2021. URL: <https://vz.ru/economy/2021/10/30/952311.html>

292 Россия инвестировала в Центральную Азию 50 млрд дол. 20.05.2021. МИД. URL: eadaily.com/ru/news/2021/05/20/rossiya-investirovala-v-centralnuyu-aziyu-50-mlrd-mid

293 Алексеева Н. «Гарантии безопасности»: как развивается военно-техническое сотрудничество России и Узбекистана. 12.10.2018. URL: <https://russian.rt.com/ussr/article/563545-uzbekistan-odkb-voennoe-sotrudnichestvo>

ництва між Узбекистаном і Росією на 2022–2026 рр., угода про співробітництво в галузі інформаційної безпеки, угода про співробітництво в галузі освіти, угоди в галузі інвестицій та кредитів.

У зв'язку з поверненням талібів до влади в Афганістані влітку у 2021 р. з 30 липня по 10 серпня в Сурхандар'їнській обл. Узбекистану пройшли спільні узбецько-російські військові навчання, а з 5–10 серпня 2021 р. – спільні військові навчання Узбекистану, Росії і Таджикистану. Влітку 2021 р. Узбекистан заклав кордон з Афганістаном, оскільки не бажає приймати звідти біженців. По-перше, тому, що не має достатньо матеріальних ресурсів для розміщення та утримування цих біженців на узбецькій території, а, по-друге, побоюється, що серед афганських біженців можуть бути ісламські екстремісти і терористи. Водночас уряд талібів запевняє, що Афганістан готовий розвивати добрі відносини з усіма країнами, включаючи Узбекистан.

Китай є найважливішим торгово-економічним партнером Узбекистану. Він розглядає Узбекистан як важливу транзитну країну, тому інвестує в розвиток його транспортної інфраструктури.

У травні 2018 р. президент Узбекистану Ш. Мірзієєв відвідав Китай. За підсумками візиту було підписано понад 100 угод на загальну суму 20 млрд дол. На початку 2020 р. в Узбекистані працювало 1 652 підприємства (16% від загальної кількості) з китайськими інвестиціями, з них 120 підприємств – з 100% китайським капіталом.

На сьогодні Узбекистан разом з Китаєм реалізує 284 довгострокових інвестиційних проекти на 30,4 млрд дол., з яких 17,1 млрд дол. – це кредити міжнародних фінансових організацій та іноземних банків, а решта прямі китайські інвестиції. Китайські інвестиції переважно йдуть в інформаційно-комунікаційну сферу, нафтогазову і хімічну промисловість, у розвиток транспортної інфраструктури, створення транспортних коридорів для транзиту китайських вантажів у країни Європи і зони Перської затоки, а також в гідроенергетику, сільське господарство, легку промисловість, фармацевтику, виробництво будівельних матеріалів. Узбекистан здійснює співробітництво з Китаєм у рамках китайської стратегії «Один пояс – один шлях»²⁹⁴.

Узбекистан є членом Шанхайської організації співробітництва, а також Організації ісламського співробітництва. У вересні 2019 р. Узбекистан вступив в Тюркську раду (з 2021 – Організація тюркських держав).

Відносини Узбекистану з Туреччиною у другій половині 2010-х рр. вийшли на стратегічний рівень, зокрема, у квітні 2018 р. була ство-

294 Кутбидинов Ю. Китайский вектор узбекской экономики. 09.04.2020. URL: <https://review.uz/post/kitayskiy-vektor-uzbekskoy-ekonomiki>

рена узбецько-турецька рада стратегічного співробітництва вищого рівня. У лютому 2020 р. президент Ш. Мірзіїєв відвідав Туреччину з офіційним візитом.

Сучасний Узбекистан приділяє багато уваги розвитку співробітництва з США. В травні 2018 р. відбувся державний візит президента Ш. Мірзіїєва до США, під час якого президенти обох країн зробили спільну заяву про початок « нової ери стратегічного партнерства ». Вони також домовились реалізовувати двосторонній план військового співробітництва, розрахований на 5 років. Узбекистан закупав деякі види американської зброї, в американських військових закладах проходять навчання групи узбецьких військовослужбовців, проводяться спільні з американцями військові навчання. Водночас обсяги товарообігу Узбекистану з США і рівень американських інвестицій в узбецьку економіку, у порівнянні з Китаєм і Росією, залишаються незначними. США просуває власний механізм регіональної інтеграції – об'єднання США і п'яти країн Центральної Азії, так званий альянс C5+1.

Як відмічає узбецький політолог Н. Імамова: « Вашингтон намагається не допустити входження Узбекистану в ЄАЕС, підтримуючи заходи щодо боротьби з тероризмом й економічне співробітництво, а також просуваючи західні цінності ». США можуть заблокувати вступ Узбекистану до СОТ у разі його входження в ЄАЕС²⁹⁵. Вважаємо, що для США Узбекистан є цікавим головним чином в геополітичному і військово-стратегічному аспектах, особливо після виводу американських військ із Афганістану влітку 2021 р. Можна припустити, що між Узбекистаном і США буде розвиватися, перш за все, політичне і військово-технічне співробітництво.

У лютому 2019 р. між Євросоюзом і Узбекистаном розпочалися і продовжуються переговори щодо укладання Угоди про розширене партнерство і співробітництво, яка повинна замінити існуючу Угоду про партнерство і співробітництво між Узбекистаном і ЄС, яка була підписана 1 червня 1996 р. і діє з 1 липня 1999 р.

У грудні 2020 р. Єврокомісія достроково ухвалила рішення надати Узбекистану статус бенефіціара Загальної системи преференцій GSP+, що полегшить доступ узбецьких товарів на європейські ринки, ніж це передбачає GSP. Країни, які включають у число бенефіціарів GSP+, зобов'язані виконувати 27 основних міжнародних конвенцій,

295 Імамова Н. Узбекистан перед выбором: США или Россия. 02.12.2019. URL: <https://www.golos-ameriki.ru/a/uzbekistan-faces-choice-between-closer-ties-to-us-russia/5189180.html>

в тому числі, про права людини, права робітників, захист навколишнього середовища і клімату. GSP+ передбачає постійний моніторинг того, як країни, що стали бенефіціарами системи, виконують свої зобов'язання. Надання Узбекистану цього статусу свідчить про те, що ЄС позитивно оцінює соціально-економічні реформи, які реалізує уряд Узбекистану²⁹⁶.

Нова угода про розширене партнерство і співробітництво між ЄС і Узбекистаном створить сприятливіші умови для економічного співробітництва і торгівлі між ними. Однак, знижуючи деякі бар'єри на шляху доступу узбецьких промислових товарів на ринок ЄС, угода не гарантує збут цих товарів, що мають там конкурувати з місцевими та товарами країн, які мають угоди про асоціацію і вільну торгівлю з ЄС. Слід також враховувати фактор географічної віддаленості Узбекистану від європейського ринку, що призводить до високих транспортних витрат, і, в свою чергу, збільшує ціни на узбецькі товари. Крім того, ЄС здійснює протекціоністську політику, субсидуючи своїх сільськогосподарських товаровиробників і практикуючи систему безмитних квот для імпортих продовольчих і сільськогосподарських товарів, у тому числі для країн, які мають угоди з ЄС про асоціацію або розширене партнерство і співробітництво. В цьому зв'язку можна зробити висновок, що основними ринками для узбецьких товарів залишатимуться ринки пострадянських країн і Китаю.

Узбекистан намагається також значно покращити і розвивати відносини зі своїми найближчими центральноазіатськими сусідами. В листопаді 2019 р. у Ташкенті відбулися консультації голів держав Центральної Азії, в ході яких вони обговорили проблемні питання у відносинах між цими країнами. Зокрема, між Узбекистаном і Киргизстаном укладено договір про кордони, відповідно до якого було демарковано 80% державного кордону. Крім того, Узбекистан заявив про готовність взяти участь у будівництві киргизької гідроелектростанції Камбаратинськ (Камбар-Ата). З Туркменістаном укладено договір про стратегічне партнерство. Обидві країни спільно відкрили залізничний та автомобільний мости через Амудар'ю, важливий елемент транспортного шляху Узбекистан – Туркменістан – Іран – Оман²⁹⁷.

Значно поліпшилися відносини між Узбекистаном і Таджикистаном. Так, у 2018 р. була досягнута домовленість щодо спільного будів-

296 Узбекистан присоединился к соглашению Европейского союза GSP+. 09.04.2021. URL: <https://review.uz/post/uzbekistan-prisoedinilsya-k-soglasheniyu-evropeyskogo-soyuza-gsp+>

297 Aripov E. Uzbekistans neue Rolle in Zentralasien. *Welt Trends. Das aussenpolitische Journal*. 2018. № 136. S. 17.

ництва на території Таджикистану в басейні ріки Зеравшан двох ГЕС, які будуть виробляти електроенергію для потреб Узбекистану. Фінансування проекту здійснюватиметься за рахунок міжнародних фінансових організацій, а також власних коштів Узбекистану і Таджикистану, які створили спільне підприємство з будівництва²⁹⁸.

26 травня 2021 р. в м. Ашхабаді була підписана угода між урядом Узбекистану і урядом Туркменістану про Спільну узбецько-туркменську міждержавну комісію з водогосподарських питань. Представники обох країн висловили впевненість, що підписання цієї угоди сприятиме розвитку співробітництва в галузі спільної експлуатації транскордонних водних ресурсів²⁹⁹.

У порівнянні з політикою І. Карімова, позиція Узбекистану щодо євразійської інтеграції значно змінилася. Ташкент підняв рівень свого національного координатора в СНД із заступника міністра закордонних справ до заступника прем'єр-міністра та відновив свою участь в Економічній раді СНД.

Окрім участі в ЗВТ СНД, до якої Узбекистан приєднався в 2014 р., узбецьке керівництво планує створити ЗВТ і з ЄАЕС. 7 жовтня 2019 р. Міністерство економіки і промисловості Узбекистану опублікувало проект Концепції комплексного соціально-економічного розвитку республіки до 2030 р. відповідно до якого у 2022–2025 рр., після структурних змін в економіці, буде необхідно вивчити наслідки входження Узбекистану в ЄАЕС і СОТ, провести лібералізацію торгової політики і привести її у відповідність до норм СОТ.

Проект Концепції викликав неоднозначну реакцію в Узбекистані. Узбецький економіст Ю. Юсупов, Директор Центру сприяння економічному розвитку Узбекистану, підкреслив, що поруч з деякими плюсами, можливий вступ Узбекистану до ЄАЕС закриває шлях до СОТ, і змусить Узбекистан увійти не лише в економічний, але й де-факто в політичний союз із Росією і, таким чином, стати заручником її непередбачуваної зовнішньої політики³⁰⁰.

9 січня 2020 р., після ретельного вивчення проблеми вступу чи не вступу Узбекистану в ЄАЕС, експерти Центру економічних дослі-

298 Узбекистан и Таджикистан построят две ГЭС на реке Зарафшан. 13.03.2020. URL: eadaaily.com/ru/news/2020/03/13/uzbekistan-i-tadzhikistan-postroyat-dve-ges-na-reke-zarafshan

299 Ташкент и Ашхабад подписали соглашения о трансграничных реках. 27.05.2021. URL: eadaaily.com/ru/news/2021/05/27/tashkent-i-ashhabad-podpisali-soglasheniya-o-transgranichnyh-rekah

300 Клуб заложников российской политики. Экономист Юлий Юсупов – о вступлении Узбекистана в ЕАЭС. 18.10.2019. URL: <https://fergana.agency/articles/111489/>

джень при адміністрації президента Узбекистану підготували і подали узбецькому керівництву доповідь, яка стверджує, що членство Узбекистану в ЄАЕС вигідно для узбецької економіки. Серед переваг такого членства: покращення умов праці і правового статусу узбецьких трудових мігрантів у Росії та інших країнах ЄАЕС, збільшення обсягів узбецького експорту в країни ЄАЕС, спрощення умов транзиту узбецьких товарів територією Казахстану і Росії³⁰¹.

Водночас значна частина узбецького політикуму не бажає зближення, і, тим більше, – членства в ЄАЕС. Противники членства Узбекистану в ЄАЕС вказують, що це значно уповільнить процес набуття Узбекистаном членства в СОТ, призведе до негативного впливу на розвиток деяких галузей економіки, оскільки Узбекистан, як член ЄАЕС, буде вимушений відкрити свій внутрішній ринок для країн-членів ЄАЕС і відмінити ті протекціоністські заходи, за допомогою яких він розвиває власне виробництво. Крім того, на їх думку, оскільки ЄАЕС знаходиться під контролем Росії то вступ Узбекистану до цього об'єднання призведе до погіршення стосунків із Заходом, і зашкодить збалансованій багатовекторній зовнішній політиці Узбекистану.

Поки Ташкент думає про можливість створення ЗВТ з ЄАЕС, у функціонуванні самої організації спостерігається низка негативних явищ. Зокрема, створення митного союзу в рамках ЄАЕС не призвело до повного скасування усіх бар'єрів і торгових вилучень із режиму вільної торгівлі в торгових стосунках між країнами-членами ЄАЕС. Кількість таких вилучень і бар'єрів досягала 71 в 2019 р.³⁰². Крім того, введення західних санкцій проти Росії з 2014 р. і зворотні російські санкції проти продовольчого і сільськогосподарського імпорту із західних країн негативно вплинули на обсяг взаємної торгівлі між країнами-членами ЄАЕС і призводять до періодичних конфліктів Росії з деякими країнами ЄАЕС, яких Росія звинувачує в потуранні контрабанді на територію Росії заборонених західних товарів.

Розбіжність поглядів узбецьких політиків щодо ЄАЕС проявила себе у голосуванні в парламенті з питання отримання Узбекистаном статусу спостерігача в ЄАЕС. 28 квітня 2020 р. законодавча палата Олій Манжалісу (парламенту) Узбекистану розглянула питання щодо

301 Обещают сплошные плюсы. 10.01.2020. URL: <https://fergana.agency/photos/114048/?country=uz>

302 ЕАЭС: пять лет между торговыми войнами и санкциями. 28.05.2019. URL: <https://p.dw.com/p/3JNhL>

необхідності отримання Узбекистаном статусу спостерігача в ЄАЕС, яке підтримали 86 депутатів, висловились проти – 32, утримались – 14 депутатів³⁰³.

11 травня 2020 р. це рішення схвалив узбецький сенат. На засіданні Вищої євразійської економічної ради ЄАЕС, що відбулося 11 грудня 2020 р., було прийнято рішення надати Узбекистану статус спостерігача при ЄАЕС. Президент Ш. Мірзієєв у своєму виступі висловив сподівання, що співробітництво Узбекистану з ЄАЕС у новій якості спостерігача дозволить Узбекистану створити нові ринки збуту для своєї продукції та усунути перешкоди на шляху торгівлі з країнами-членами ЄАЕС.

Подальший розвиток узбецько-російських відносин значною мірою залежить від результатів українсько-російської війни, яка суттєвим чином змінила міжнародний порядок денний в Європі та світі.

Розділ 16. Зовнішньополітичний курс Туркменістану в контексті історичної традиції та геополітики

На сьогоднішній день Туркменістан є єдиною з пострадянських держав, яка у своїй зовнішній політиці дотримується принципу постійного нейтралітету³⁰⁴. У сучасному міжнародному праві нейтралітет визначається як становище нації чи держави, яка прямо чи опосередковано утримується від участі у війні (конфлікті) між іншими державами³⁰⁵.

Поряд з Туркменістаном, офіційно статусу нейтралітету у своїй зовнішній політиці дотримуються: Швейцарія (з 1815); Ватикан (з 1929); Республіка Сан-Марино (з 1939); Австрія (з 1955); Мальта (з 1981); Камбоджа (з 1991)³⁰⁶.

Вперше про намір набути статусу постійно нейтральної держави президент Туркменістану С. Ніязов заявив у липні 1992 р. на саміті Наради з безпеки і співробітництва в Європі (зараз ОБСЄ) в м. Гельсінкі. У своїй промові туркменський лідер, зокрема, зазначав, що «невтручання у внутрішні справи інших країн, позитивний нейтралітет – ось русло політики, у фарватері якої буде слідувати нейтральний

303 Депутаты одобрили участие Узбекистана в ЕАЭС в качестве наблюдателя. 28.04.2020. URL: <https://www.gazeta.uz/ru/2020/04/28/integration-eeu>

304 Крупеня І.М. Нейтралітет, як засіб зміцнення миру та безпеки: досвід Туркменістану. *Вісник Дніпропетровського університету*. 2015. № 2. С. 148–155.

305 Хоменко Г.Д. Основи миротворчості. Київ: Видавничий дім ДЕМІД, 2008. С. 290.

306 Чекаленко Л.Д. Позаблоковість чи нейтралітет: європейський досвід. *Зовнішні справи*. 2013. № 7. С. 16–17.

Туркменістан»³⁰⁷. С. Ніязов також окреслив основні характеристики позитивного нейтралітету Туркменістану, сутність якого полягала в повазі до суверенітету та територіальної цілісності інших країн, невтручанні у їх внутрішні справи, відмові від застосування сили в міждержавних відносинах, пріоритеті рішень ООН у міжнародних справах, укріпленні добросусідства і співробітництва з усіма країнами тощо.

Наступні три роки в двосторонній та багатосторонній дипломатії Туркменістану були спрямовані на те, щоб добитися загальносвітового визнання його нейтралітету і ці зусилля не були даремними. Так, 15 березня 1995 р. на нараді глав держав – членів Організації економічного співробітництва, членом якої Туркменістан є з 1992 р. пропозиція С. Ніязова про нейтралітет його держави була одностайно підтримана учасниками наради³⁰⁸. У жовтні цього ж року на черговій зустрічі глав держав-учасників Руху неприєднання (Туркменістан – член Руху неприєднання з 1992 р.) ініціатива президента Туркменістану дістала всебічну підтримку.

Наприкінці 1995 р. Туркменістан звертається до Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй з проханням визнати Туркменістан нейтральною державою і 12 грудня 1995 р. ГА ООН ухвалює резолюцію «Постійний нейтралітет Туркменістану», за яку проголосувало 185 держав – членів ООН. Одночасно ООН висловила надію на те, що статус постійного нейтралітету не порушить виконання зобов'язань Туркменістану, що випливають із Статуту, і будуть сприяти досягненню цілей ООН³⁰⁹.

Виходячи з тексту резолюції, Генеральна Асамблея: «визнає і підтримує проголошення Туркменістаном статусу постійного нейтралітету; закликає держави – члени Організації Об'єднаних Націй поважати і підтримувати цей статус Туркменістану, а також поважати його незалежність, суверенітет і територіальну цілісність»³¹⁰.

Цього ж дня, 12 грудня 1995 р., Халк Маслахати (Народна рада – найвищий представницький орган Туркменістану) ухвалює Конституційний закон «Про постійний нейтралітет Туркменістану». Окрім

307 Внешняя политика нейтрального Туркменистана: речи выступления и интервью Президента Туркменистана Сапармурата Туркменбаши. Ашхабад, 1997. С. 122.

308 Соколов В. Н. Страна в Каракумах (Туркменистан: на пути постоянного нейтралитета). Одесса, 2002. С. 65–66.

309 Действующее международное право. М., 1997. Т. 3. С. 736.

310 Там же. С.737.

того, Халк Маслахати вносить доповнення до ст. 1 Конституції, що Туркменістан володіє статусом постійного нейтралітету, у відповідності до резолюції ООН³¹¹.

Починаючи з середини 1990-х рр., визнаний світовим співтовариством нейтралітет Туркменістану став основою його внутрішньої і зовнішньої політики. Основні принципи постійного нейтралітету Республіки Туркменістан були викладені у ст. 6 Конституції країни, у відповідності до якої «Туркменістан є повноправним суб'єктом світового співтовариства, визнає пріоритет загально-визнаних норм міжнародного права, не втручається у внутрішні справи інших держав, відмовляється від використання сили та участі у воєнних блоках і союзах, сприяє розвитку мирних, дружніх і взаємовигідних відносин з країнами регіону і державами всього світу»³¹².

Доктрина позитивного нейтралітету набула свого подальшого розвитку у цілому ряді прийнятих Халк Маслахати важливих зовнішньополітичних документів. До них в першу чергу відноситься, ухвалена в 1995 р. Концепція зовнішньої політики Туркменістану як нейтральної держави, яка передбачає, що Туркменістан: з усіма без виключення державами розвиває цивілізовані взаємини; з жодною із зарубіжних держав в нього не має ніяких ворожих стосунків; нікому не пред'являтиме територіальних претензій і водночас не визнає жодних територіальних претензій до себе; реалізація зовнішньополітичних завдань ні в чому не може зачіпати інтереси інших держав чи загрожувати їх безпеці; визнає пріоритет ООН у вирішенні всіх питань, які входять до його компетенції, а статус постійного нейтралітету не звільняє країну від виконання передбачених Статутом ООН зобов'язань³¹³.

Таким чином нейтралітет Туркменістану є:

- за походженням – загальноновизнаним, що підтверджується резолюцією ГА ООН від 12 грудня 1995 р., Ісламабадською декларацією країн Організації економічного співробітництва від 15 березня 1995 р. та Заключним документом 11-ї Конференції глав держав і урядів країн Руху неприєднання від 20 жовтня 1995 р. (Колумбія, м. Картахена);
- за формою – постійним, тобто не обмеженим за часом і діючим як у воєнний, так і в мирний час;
- за змістом – позитивним, або конструктивним, що передбачає

311 Конституция Туркменистана. Ашгабад, 1997. 34 с.

312 Конституция Туркменистана.

313 Концепция внешней политики Туркменистана как нейтрального государства. *Ведомости Меджлиса Туркменистана*. Ашгабад, 1995. № 12. С. 32.

активну позицію держави в питаннях підтримки миру і стабільності, розвитку відносин дружби і співробітництва між державами³¹⁴.

У Концепції зазначається що Туркменістан відмовляється від використання сили чи загрози її використання у взаєминах з іншими державами; зобов'язується ніколи не розпочинати війни, не брати участі у війні (окрім самооборони), утримуватися від політики дипломатичних чи інших дій, які б могли призвести до війни чи конфлікту; не входити у воєнні союзи чи блоки, в міждержавні об'єднання з жорсткими регламентуючими функціями чи колективною відповідальністю; не мати, не виробляти і розповсюджувати ядерну, хімічну, бактеріологічну та інші види зброї масового ураження, сприяти створенню нових видів і технологій їх виробництва; відмовляється від розміщення на своїй території воєнних баз іноземних держав; зобов'язується не брати участі в різноманітних економічних блокадах, бойкотах та інших формах обмеження економічних інтересів. Гуманітарні контакти Туркменістану з іншими державами і міжнародними організаціями розглядаються як важливі засоби зближення народів, поглиблення взаєморозуміння між ними, розвитку дружби і співробітництва³¹⁵.

Статус постійного нейтралітету знайшов законодавче закріплення також в «Основних положеннях воєнної доктрини Туркменістану» від 10 травня 1994 р., зі змінами і доповненнями від 27 вересня 1996 р.³¹⁶. Згідно з воєнною доктриною Туркменістан має власні збройні сили й озброєння, необхідне для захисту свого суверенітету і територіальної цілісності, але залишає за собою право у випадку агресії проти нього звернутися за воєнною допомогою до інших держав.

У розділі «Політичні основи воєнної доктрини» наголошується, що Туркменістан у відповідності з резолюцією ГА ООН від 12 грудня 1995 р. про «Постійний нейтралітет Туркменістану» визнаний і підтриманий світовим співтовариством як постійна нейтральна держава. Тому Туркменістан не ставиться до жодної держави як до свого противника. Свою воєнну безпеку Туркменістан забезпечує через сукупність усіх заходів при пріоритетності політико-дипломатичних та мирних засобів³¹⁷.

Таким чином, статус постійного нейтралітету було закріплено як міжнародним законодавством, так і внутрішніми доктринальними

314 Дипломатия Туркменбаши: через нейтралитет к новому миру. Ашгабат: ТДН, 2001. С. 236–240.

315 Концепция внешней политики Туркменистана как нейтрального государства. С. 32.

316 Дипломатия Туркменбаши: через нейтралитет к новому миру. С. 235.

317 Там же. С. 122.

документами, що допомогло вирішити важливе стратегічне завдання щодо забезпечення національних інтересів Туркменістану як суверенного суб'єкта міжнародних відносин.

Нейтралітет зовнішньої політики сучасного Туркменістану витікає перш за все із особливостей історичного розвитку туркменської державності і процесу становлення туркменів, як нації. До російсько-го завоювання XVIII–XIX ст. населення Туркменістану перебувало на рівні трибального (племінного) розвитку і власна держава у них на той час була відсутня. На території сучасного Туркменістану проживало 40 племен і 120 родів³¹⁸. Серед цих спільнот дослідники виділяють шість найбільших племінних об'єднань, а саме теке (текінці), що проважали у центральній частині Туркменістану (у тому числі й Ашгабаті), йомуди (ємуди) – у західній, салири і сарики – у південних, прикордонних з Афганістаном районах, ерсари – вздовж Середньої й Верхньої течії Амудар'ї і човдури – що населяли Дашховузький і північ Лебапського велаятів³¹⁹. При цьому, кожне плем'я-земляцтво говорило на загальнозрозумілій для всіх туркменів мові, але мало свій діалект та асоціювало батьківщину з територією свого фактичного проживання. За таких умов рівень національної самосвідомості туркмен залишається низьким.

Все це призводило до того, що неформальні лідери племен у підконтрольних їм областях володіли реальною владою. Вони також мали представників у загальнотуркменських органах влади. Така система стала реорганізованим варіантом традиційної кочової державності, адаптованої для переходу її населення в режим осілого життя.

Не сприяла консолідації туркменських племен і відсутність у них власної держави. Створена радянською владою в 1924 р. Туркменська Радянська Соціалістична Республіка як і інші республіки СРСР мала лише зовнішні атрибути державності, перебуваючи в повному підпорядкуванні московського центру. Тому, проголошення в 1995 р. політики нейтралітету Туркменістану загалом виходило з історичного прагнення туркмен максимально забезпечити власний політичний суверенітет на міжнародній арені.

Наступним вагомим чинником, який впливає на нинішню зовнішню політику Туркменістану є історично складений регіонально-клановий принцип формування його політичної системи. Для

318 Ляшенко Т. М. Трансформація політичних систем в країнах Центральної Азії: національний та регіональний аспекти. К.: ІПІЕНД, 2011. С. 45.

319 Там само. С. 136.

Туркменістану, як і більшості пострадянських країн Центральної Азії, після розпаду СРСР характерною ознакою стало повернення до історично складених традицій і звичаїв³²⁰. Зокрема патріархально-родових відносин, клановості, культивуванні патерналістського типу політичної свідомості громадян, формування культу особи лідера держави тощо. При цьому, туркменське суспільство виявилось не готовим до сприйняття західних ліберально-демократичних ідей, а це призвело до того, що країна опинилася поза світових процесів модернізації та раціоналізації. В ній дедалі більше почали відтворюватися традиційні архаїчні практики, як своєрідна протигага сучасному світу з його стрімкою динамікою економічних та соціальних змін³²¹.

Все це в кінцевому результаті призвело до того, що в політичній системі Туркменістану виник певний інституційно-правовий вакуум, який був заповнений історично складеними неформальними відносинами й інститутами, а діюча система особистих зв'язків стала суттєвим компонентом традиціоналізму та архаїчності політики, й відповідно, значною перепорою для формування в країні модерної інституційної структури.

Першою, хто в українській історіографії став системно досліджувати регіонально-кланові зв'язки була Т. Лященко. Дослідниця справедливо вважає, що ці зв'язки, в першу чергу є заснованими на земляцькій єдності та певним чином структуровані на всіх рівнях соціальних відносин³²². Після розпаду СРСР та проголошення незалежності Туркменістану в 1991 р., вплив кланів на політику держави суттєво зріс. На клановому характері влади у Туркменістані з позиції трайбалістичних практик, акцентує свою увагу і Г. Кліпкова³²³. Американська дослідниця К. Коллінс у книзі «Логіка кланової політики в Центральній Азії» зауважує, що Туркменістану притаманна загальна тенденція політичного розвитку центральноазіатських країн, коли «формальні режими усе більше вбирають у себе неформальну кланову політику»³²⁴. На нашу думку ці неформальні кланові зв'язки перетворюються у вагомий деструктивний чинник політичної системи

320 Там само. С. 112.

321 Зайдель М. І. Система особистих зв'язків у владі на пострадянському просторі. *Гілея*. 2015. № 93. С. 406.

322 Лященко Т. Національна ідея в країнах Центральної Азії: особливості формування. *Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Кураса*. 2010. № 3. С. 250.

323 Кліпкова Г. О. Дієспроможність державних інститутів: пострадянський аспект: дис. канд. політ. наук. Х., 2016. С. 91.

324 Collins K. The logic of clan politics. Evidence from the Central Asian trajectories. *World politics*. Princeton, 2004. Vol. 56. No 2. P. 224–261.

Туркменістану, що в свою чергу негативно вплинуло і на його міжнародний авторитет.

Характеризуючи політику незалежного Туркменістану, Р. Жангожа та Т. Метельова, зазначають, що ми «маємо справу з однією з форм тоталітаризму, в якій поєднано ознаки диктатури з особливостями східних «деспотій»³²⁵. Особливо ця характеристика стосується періоду правління першого президента Туркменістану С. Ніязова (1990–2006). Ю. Нісневич відносить режими Туркменістану до неоавторитарних, одним із різновидів якого є «персоналістський режим»³²⁶.

Ще одним чинником, який впливав на процес формування зовнішньої політики Туркменістану, стало те, що у радянський період в країні не існувало потужного політичного дисидентського руху та організованих альтернативних структур, рухів, народних фронтів, що зрештою зумовило те, що владу взяли в свої руки представники колишньої партійно-радянської номенклатури, а також вихідці з тих чи інших територіально-кланових угруповань³²⁷. Як слушно акцентує О. Фісун, «у більшості випадків пострадянські політичні траєкторії після падіння Радянського Союзу вели не до встановлення демократії, а до відновлення і модернізації системи напівтрадиційного панування»³²⁸. Американська дослідниця з проблем Центральної Азії М. Олкотт у дослідженні «Другий шанс Центральної Азії»³²⁹ з цього приводу справедливо зазначає, що лідери країн Центральної Азії не схильні до демократичних реформ. Натомість вони більше перейняті експлуатацією природних та інших державних ресурсів, збереженням контролю над населенням, аніж розвитком демократичних інститутів.

Окрім того, сучасна туркменська політична система характеризується протиборством різних регіональних кланів. Так, на початках свого правління перший президент країни С. Ніязов спирався на підтримку чарджоуського клану, який був одним з відгалужень клану

325 Жангожа Р., Метельова Т. Незалежний Туркменістан: демодернізація. *Особливості суспільно-політичної модернізації країн пострадянського простору* / за ред. А.Г. Бульвінського. К., 2017. С. 214.

326 Нісневич Ю. Современный авторитаризм и коррупция. *Мировая экономика и международные отношения*. 2017. № 1. Т. 61. С. 116.

327 Кожухар О. І. Проблема демократизації пострадянських країн Центральної Азії. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного ун-ту імені Г.С. Сковороди*. 2012. Вип. 45. С. 101.

328 Фісун О. Інверсійні траєкторії пострадянських політичних режимів і моделі неопатримоніальної консолідації. *Національна безпека України: конференція українських випускників програм наук. стажування у США* (Чернівці, 16-19 вересня 2004 р.). К.: Стило, 2004. С. 3.

329 Олкотт М. *Второй шанс Центральной Азии*. Москва; Вашингтон, 2005. С. 69–72.

теке. Однак згодом з метою уникнення концентрації влади в руках одного клану він вольовим рішенням залучив до управління державою представників периферійних кланів. Все це призвело до того, що і в політичній системі Туркменістану простежується постійне протистояння столичного клану теке з найбільш сильними периферійними кланами йомудів і марійців³³⁰.

Вищезазначені характеристики політичної системи Туркменістану доповнюються наявністю в ній інституту корупції, яка має системний характер і від боротьби з якою Туркменістан, на відміну від решти пострадянських держав, фактично відмовився. Так, ще в середині 90-х рр. XX ст. під гаслом соціальної справедливості заробітну платню державним чиновникам в країні було фактично скасовано, а систему поборів і хабарів легалізовано й оголошено єдиним природним джерелом їхніх доходів³³¹. Відповідно в Індексі сприйняття корупції за 2021 р. Туркменістан знаходиться на 169-му місці³³², в той час як ще в 2016 р – на 154-му місці³³³.

Наразі керівництво Туркменістану, прикриваючись політикою нейтралітету, фактично утаємничує від світової спільноти інформацію про реальний стан в країні. Така політика загалом направлена не стільки на реалізацію інтересів туркменського народу, скільки на зовнішньополітичне забезпечення існуючого в країні авторитарного режиму.

Як зазначають більшість експертів, політика туркменського нейтралітету призвела до того, що туркменське суспільство загалом опинилося поза межами світової спільноти. На думку відомого Л. Анческі, політика туркменського нейтралітету перетворилася в політику ізоляції, політику, яка б убезпечувала правлячий режим країни від зовнішнього тиску на нього з боку лідерів демократичних держав та світової громадськості стосовно порушення прав людини в цій країні. При цьому тиск «ніколи не повинен відчуватися на внутрішньополітичній арені країни»³³⁴. Такої ж думки дотримується і Р. Мятієв, який вважає, що нейтралітет Туркменістану з

330 Кохан Г. Явище політичної корупції: теоретико-методологічний аналіз. К.: НІСД, 2013. С. 71.

331 Папазогло В. Деструктивні неформальні інститути політики держав Центральної Азії: приклад Узбекистану та Туркменістану. *Політичне життя*. 2017. № 4. С. 45.

332 Индекс восприятия коррупции Transparency International: Corruption Perceptions Index 2021. URL: <https://gtmarket.ru/ratings/corruption-perceptions-index>

333 Центральная Азия в Индексе восприятия коррупции. URL: <http://theopenasia.net/articles/detail/tsentralnaya-aziya-v-indekse-vospriyatiya-korrupsiyi>.

334 Нейтралітет Туркменістану: «що завгодно і прямо протилежні речі одночасно». 12.12.2015. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/27423023.html>

часом перетворився на «щит для уряду, щоб закрити країну від зовнішнього світу»³³⁵.

На межі XX–XXI ст. стало очевидним, що туркменське керівництво реалізовує політику суттєвого обмеження закордонних контактів. У цей період країна фактично відособилася від міжнародного культурного співробітництва, а з 1999 р. тут був введений візовий режим з країнами СНД. У контактах із США та європейськими країнами Ашхабад робить ставку виключно на економічну співпрацю, зокрема, на налагодження зв'язків з керівництвом ряду нафтових компаній та окремими представниками політичного істеблішменту країн, які одночасно виступали лобістами інтересів правлячої верхівки Туркменістану на міжнародному рівні. Самі ж міждержавні та міжурядові відносини з цими державами були зведені до мінімуму через сформовану репутацію «самого репресивного» на пострадянському просторі політичного режиму. Окрім того, після невдалої спроби державного перевороту С. Ниязов у квітні 2003 р. відмовився пролонгувати угоду з РФ про подвійне громадянство і запропонував мешканцям з подвійним громадянством до 22 червня 2003 р. стати громадянами Туркменії або покинути межі держави³³⁶, що призвели до ускладнення відносин з Москвою.

Після смерті лідера Туркменістану С. Ниязова в 2006 р. політичний і економічний курс країни не змінився. Нейтралітет і по сьогодні виступає прапором, під яким реалізовується зовнішня політика країни, хоча новим керманічем країни Г. Бердимухамедовим (2007–2022) було взято курс на активізацію політики на зовнішньополітичній арені. З цього часу, Ашхабад почав енергійно реалізовувати багатовекторну стратегію, встановлюючи і розвиваючи відносини зі значною кількістю держав світу³³⁷.

На початку свого правління Г. Бердимухамедов, з метою покращення зовнішньополітичного іміджу країни, намагався провести ряд косметичних реформ. Зокрема розпочав поступове згортання культу особи свого попередника, ліквідовуючи частину його скульптурних бюстів та пам'ятників, а із шкільних програм було вилучено обов'язкове вивчення так званої Книги духу туркмен – «Рухнами», написаної С. Ниязовим. Також було відновлено роботу закритої за часи С. Ниязова Академії наук, повернуто загально-

335 Там само.

336 Федоров Ю. Туркмения: время перемен? *Индекс безопасности*. 2007. № 3–4 С. 91–113.

337 Калишевский М. Туркменистан: Оппозиция в тисках «башизма». 25.03.2014. URL: <https://www.fergananews.com/articles/8098>

прийнятний календар. Середню і вищу освіту повернули до попередніх світських стандартів, принаймні в частині, яка стосується тривалості навчання³³⁸.

20 березня 2008 р. Г. Бердимухамедов підписав указ, що затверджує основні аспекти зовнішньополітичної стратегії Туркменістану на 2008–2012 рр., який ґрунтується на політиці позитивного нейтралітету. Особлива увага в цьому документі приділена розвитку відносин із сусідніми країнами, зокрема з Іраном, Узбекистаном, Казахстаном, Азербайджаном, Афганістаном³³⁹.

Поряд з цим, Г. Бердимухамедов намагався презентувати свою країну, як претендента на регіональне лідерство. У зовнішній політиці з кінця 2010-х рр. Туркменістан диспозиціонував себе як країна, що виступає за мирне вирішення всіх зовнішньополітичних проблем. Основні проблеми сучасних зовнішньополітичних відносин туркменським керівництвом вбачаються у недосконалості міжнародного права, проблемах із роззброєнням, значному розвитку тероризму, проблемах з формування превентивної дипломатії та продовольчої безпеки. Також, починаючи з 2013 р., туркменське керівництво значну увагу приділяє ініційованій КНР ідеї «Один пояс, один шлях».

Незважаючи на спроби дещо осучаснити країну, державне керівництво Г. Бердимухамедова, так само як і його попередника, було закритим, переважав сімейно-клановий характер формування правлячої верхівки. Воно функціонувало в рамках суворої ієрархії, де пріоритетними були особиста відданість президенту та спільність походження. До прикладу, майже $\frac{3}{4}$ державних чиновників – текінці, тобто вихідці з того ж племені, з якого походив президент Г. Бердимухамедов³⁴⁰. Такий же принцип кадрового добору присутній і при формуванні дипломатичної служби країни.

У Туркменістані клановість також поєднується з вираженим nepотизмом. Родичі усіх колишніх і діючих очільників країни займають низку важливих посад у державі та бізнесі, а інформація про них є максимально утаємниченою.

Все це загалом, негативно відбивається і на зовнішній політиці держави, де існує подвійний стандарт. З одного боку Туркменіс-

338 Чорний пісок на білому мармурі столиці Ніязова. 16.07.2009. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/indepth/story/2009/07/090716_turkmenistan_open_up_im

339 Turkmenistan Approves Basic Directions of Foreign Policy Strategy until 2012. 21.03.2008. URL: <http://www.turkmenistan.ru/en/node/6829>

340 Осадчук І. Ю. Особливості формування та функціонування правлячої еліти в контексті «патронажного президенталізму» в Туркменістані. *Питання політології*. 2014. № 132. С. 61–62.

тан пропагує миролюбну політику невтручання у внутрішні справи та розвиток дружніх відносин з усіма державами, а з іншого, як зазначає А. Бор, «аморфний характер нейтралітету дозволяє керівництву країни «розкручувати» концепцію, яка підходить на всі випадки життя, здавалось би навіть у суперечливих обставинах...»³⁴¹.

Таким чином, проголошена Туркменістаном ще в 1995 р. політика нейтралітету загалом має свої позитивні та негативні сторони. До позитиву відноситься те, що зазначена зовнішня політика сприяла:

- збереженню суверенітету, територіальної цілісності держави та гарантує її національну безпеку. Саме дотримання нейтралітету дозволило Туркменістану врегулювати питання державних кордонів з сусідами, зокрема, з Узбекистаном щодо прикордонних територій Татаузької і Чарджоуської областей, які були переважно заселені узбеками та з Азербайджаном щодо покладів нафти в акваторії Каспійського моря;

- більш ефективній реалізації сировинного потенціалу держави, не потрапивши при цьому в політичну чи економічну залежність від сусідніх держав;

- активному залученню іноземних інвестицій та банківського капіталу, які необхідні національній економіці держави. В останні роки помітно збільшилися інвестиції США, Китаю, Ірану, Росії, Туреччини та інших держав, спрямовані на модернізацію таких галузей економіки, як нафтогазова, текстильна, будівельна, транспорт і зв'язок тощо.

Поряд з цим, політика нейтралітету дозволяє перевести з державного бюджету частину воєнних витрат на потреби національної економіки.

Однак вищезазначені позитивні моменти значною мірою нівелюються цілим рядом негативу. На практиці ця політика спрямована на захист не національних інтересів туркменського суспільства і держави, а інтересів лише правлячої верхівки Туркменістану. Туркменське керівництво розцінює політику нейтралітету, перш за все, як маневрування між зовнішньополітичними силами у своїх інтересах та відмову від участі в різного роду міждержавних альянсах, з жорстко регламентуючими функціями та обов'язками їх членів. Зокрема, нейтральний статус Туркменії служить офіцій-

341 Бор А. Туркменистан: власть, политика и петро-авторитаризм / Программа по России и Евразии. Март. 2016. С. 14. URL: <https://www.chathamhouse.org/sites/default/files/publications/research/2016-03-08-turkmenistan-bohr-russian.pdf>

ним поясненням її неприєднання до ШОС, у яку входять всі інші країни регіону.

Крім того, прикриваючись політикою нейтралітету, правлячі кола Туркменістану фактично утаємничують від світової спільноти інформацію про реальний стан у країні.

Проблемною стороною виступає зовнішньоекономічна діяльність країни. Саме в цій сфері правляча верхівка Туркменістану зацікавлена в отриманні прибутків у секторах легкої і харчової промисловості, розвідки і розробки енергетичних ресурсів. Особливий її інтерес пов'язаний з освоєнням найбагатших запасів корисних копалин, що мають важливе значення для світової економіки.

Так, за останніми оцінками в надрах Туркменістану (враховуючи прилеглі до нього ділянки дна Каспійського моря) знаходиться понад 17,5 трлн м³ газу, що становить 9,4% всіх світових запасів³⁴². На сьогодні у Туркменістані знайдено понад тисячу перспективних на нафту та газ структур, відкрито понад 150 покладів і лише 50 перебувають у стані розробки³⁴³. Туркменське керівництво вже до 2030 р. планує довести видобуток нафти до 110 млн т і природного газу до 250 млрд м³.

За президентства Г. Бердимухамедова держава намагалась активізувати зовнішньоекономічну діяльність з метою зміцнення позиції Туркменістану як регіонального торговельного центру, що призвело до інтенсифікації контактів з усіма сусідами по центральноазіатському регіону, особливо у сфері розвитку транспортних та енергетичних проектів. З 2010 р. розпочалась активна стадія реалізації проектів з видобутку і транспортування нафти і газу (запуск газопроводу Туркменістан – Узбекистан – Казахстан – Китай тощо)³⁴⁴. У 2010-х рр. також значно активізувалась співпраця Туркменістану з КНР, зокрема, остання є єдиною країною, яку туркменське керівництво допустило до розробки газових родовищ на суходолі. Туркменістан також активізує свої економічні зв'язки з Іраном та Туреччиною.

Однак, існуючі в країні корупція і повна відсутність прозорої системи регулювання, створили досить несприятливий клімат для закордонних інвестицій, а рішення про їх допуск і надалі залишаються

342 Хто володіє найбільшими запасами газу у світі: інфографіка. 25.10.2017. URL: https://economy.24tv.ua/hto_volodiye_naybilshimi_zapasami_gazu_u_sviti_infografika_n880156

343 В Туркменістані продовжують освоєння месторождения Галкыныш. 12.05.2014. URL: http://total.kz/business/energy/2014/05/12/v_turkmenistane_prodolzhayut_osv.

344 Изимов Р. Китай и Туркменистан: региональное измерение. 17.08.2016. URL: <https://cabar.asia/ru/ruslan-izimov-kitaj-i-turkmenistan-regionalnoe-izmerenie>

політично вмотивованими і обговорюються в кожному конкретному випадку у вищих ешелонах влади.

Багатьох західних дослідників дивує той факт, що паралельно з держбюджетом в Туркменістані є безліч позабюджетних фондів, які акумулюють державні кошти і за допомогою яких, на основі окремих указів президента або постанов уряду, фінансуються різні державні проекти. Згідно з даними Global Witness, в період правління С. Ніязова до 75% всіх державних прибутків не потрапляли до державного бюджету, а акумулювались у позабюджетних фондах, підконтрольних особисто правителю та його найближчому оточенню³⁴⁵.

За Г. Бедимухамедова за даними Freedom House, ситуація з позабюджетними фондами ще більше ускладнилася. Так, у 2008 р. указом президента було створено спеціальний Стабілізаційний фонд, в який повинні були надходити всі доходи від експорту вуглеводнів. Проте ні правила управління фондом, ні принципи, за якими здійснюється інвестування чи будь-яка інша статистична інформація по ньому є недоступними³⁴⁶.

Щодо ведення закордонними компаніями бізнесу в сучасному Туркменістані, на думку більшості експертів, ситуація тут є вкрай важкою з тенденцією до подальшого погіршення. Це пов'язано з недосконалістю законодавства, неефективною судовою системою, відсутністю достовірної статистики, непрозорими правилами гри, високим рівнем державного регулювання на тлі корумпованості держапарату і клановості у владі. Так, згідно з дослідженнями ЄБРР, в Туркменістані законодавчо неврегульовані такі найважливіші економічні механізми, як вільна торгівля земельними ділянками та вільне встановлення ринкової процентної ставки. Також в Туркменістані відсутні такі важливі складові ринкової економіки, як фондовий ринок і система страхування вкладів³⁴⁷. Сама ж нормативно-правова база для ведення бізнесу суперечлива і неефективна, зокрема, закони про банкрутство мають дуже низьку юридичну якість, контрактне право вкрай слабке і часто не дотримується, відсутні антимонопольні органи та незалежна судова влада.

Поряд з цим, міжнародні експертні організації вказують на існування юридичних перешкод для ведення прозорого і чесного бізнесу.

345 Каймаков Б. Золотые яйца золотого века. *Нейтральный Туркменистан*. 27.02.2008. URL: <http://www.gundogar.org/?0130457>

346 Там же.

347 European Community Regional Strategy Paper for Assistance to Central Asia for the period 2007–2013. URL: http://eeas.europa.eu/central_asia/rsp/07_13_en.pdf.

Так, Податковий кодекс Туркменістану³⁴⁸ залишає великі можливості для корупційних діянь. Наприклад, згідно зі статтею 34 цього документу, податкова служба має право при наявності фактів, які свідчать про наміри платника податків ухилитися від оподаткування, достроково провести обчислення і встановлення податку, і зажадати негайної його сплати. Іншими словами, якщо податкова служба вирішить, що компанія має намір ухилитися від оподаткування, то спочатку її обкладуть податками, і тільки потім будуть розбиратися.

Крім того, у відповідності до пункту 3 статті 71 Податкового кодексу Туркменістану, фінансування заробітної платні працівників податкової служби здійснюється лише в розмірі 50% за рахунок коштів держбюджету. Другу половину заробітної плати туркменського податківця становлять відсотки від суми застосованих і сплачених (стягнутих) штрафних санкцій і пені, що посилює корупційну складову у їхній роботі.

Стосовно офіційних статистичних даних, що оприлюднює Туркменістан, їхня достовірність, як зазначає більшість експертів є вкрай сумнівною. У період правління С. Ніязова значна частина економічної статистики класифікувалась як державна таємниця. При Г. Бердимухамедові було створене державне статистичне агентство, але більшість економічних даних і надалі залишаються ненадійними. Тому, при відсутності достовірних економічних даних, оцінити поточний стан економіки Туркменістану є справою складною. Так, згідно з урядовою статистикою, економіка країни змогла успішно протистояти глобальній економічній кризі 2008–2010 рр. і піднялася на 10,5% в 2008 р., 6,1% в 2009 р. та 9,4% в 2010 р.³⁴⁹

Однак, на думку більшості експертів міжнародних організацій, якщо брати до уваги той факт, що експорт природного газу з Туркменістану в Росію було припинено і він не здійснювався впродовж дев'яти місяців 2009 р. через цінову суперечку і падіння рівня забору природного газу та у зв'язку з вибухом на ділянці трубопроводу, то про економічне зростання не може бути й мови. Адже експорт енергоносіїв є головною статтею прибутків країни.

Таким чином, існуюча в країні тотальна корупція і повна відсутність прозорої системи регулювання, створює в Туркменістані несприятливий інвестиційний клімат, що в кінцевому результаті

348 Налоговый кодекс Туркменистана. URL: <http://www.turkmenbusiness.org/content/nalogovyi-kodeks-turkmenistana>

349 Экономика Туркменистана. URL: <http://iformatsiya.ru/asia/374-yekonomika-turkmenistana.html>.

призводить до ще більшого відставання країни від сучасного світу, перетворює її, в кращому випадку, на сировинний придаток економік розвинутих держав та формує її негативний міжнародний імідж.

Серед компаній, які успішно працюють на ринку Туркменістану, найчастіше в закордонних ЗМІ називають будівельні – «Polimeks İnşaat» (Туреччина) і «Bouygues Batiment International» (Франція); рідше – CNPC (Китай), «Chalyk» (Туреччина), «Siemens» (Німеччина), «Dragon oil» (ОАЕ + Ірландія), «Газпром» (Росія); інколи – «Petronas» (Малайзія), «Merhav» (Ізраїль), «John Deere» (США) і «Schlumberger» (Франція)³⁵⁰.

Основними чинниками, які впливають на успішність ведення зарубіжними компаніями підприємницької діяльності в Туркменістані є здатність встановлювати особисті контакти з керівництвом країни. Серед компаній, які йшли цим шляхом іноземні експерти називають «Chalyk», «Merhav», «Polimeks» і «Bouygues».

Серед країн, які мають найбільший вплив на розвиток економіки сучасного Туркменістану, виділяють у першу чергу КНР, компанії якої працюють в туркменському нафтогазовому секторі. Переважає нафтова компанія SINOPEC, співробітники якої з 1997 р. займаються ремонтом і обслуговуванням свердловин на газових і нафтових родовищах Шатлик, Довлетабад, Готурдепе та ін.

Щодо сфери міжнародної безпеки Туркменістану, то попри вразливість його південних кордонів з Афганістаном через ймовірність вторгнення талібів та намагання зовнішніх гравців посилити вплив на офіційний Ашгабат, президент Г. Бердимухамедов намагався гарантувати довготривале правління, зокрема й через збереження нейтрального зовнішньополітичного курсу та політики неприєднання Туркменістану до різних інтеграційних проєктів, зокрема російських.

Про нову Концепцію зовнішньої політики Туркменістану на 2017–2023 рр. стало відомо з виступу Г. Бердимухамедова 18 лютого 2017 р.³⁵¹. Ця Концепція спрямована на подальший розвиток політики позитивного нейтралітету Туркменістану. Зокрема, в цій йдеться про необхідність активізації екологічної зовнішньої політики, а також екологічної та водної дипломатії; розвитку в країнах Цен-

350 Инвестиционный потенциал Туркменистана. Анализ политических рисков. М.: МИПЕ, 2011. С. 39.

351 President Gurbanguly Berdimuhamedov: Foreign Policy of Turkmenistan is Aimed at Creating Favorable Conditions for Internal Development and Promotion of National Interests in The Global Arena. *Ministry of Foreign Affairs of Turkmenistan*. URL: <https://www.mfa.gov.tm/en/articles/118>

тральної Азії транспортних коридорів, з метою перетворення їх у континентальний транспортний вузол задля подальшого розвитку економіки і національної безпеки. В концепції значне місце приділяється внутрішньополітичним питанням, а також відносинам Туркменістану з іншими державами у рамках енергетично-транспортних проєктів. Перш за все ідеться про ТАРІ (газопровід Туркменістан – Індія), який має життєвий інтерес для Туркменістану, оскільки економіка країни існує завдяки покладам та експорту газу.

Загалом, зовнішня політика сучасного Туркменістану є прикладом своєрідної деформалізації, коли формальні правила заміщені неформальними, які в свою чергу вбудовані в структуру неформальних політичних інститутів. Цьому сприяють і відсутність у туркменському суспільстві громадянських інститутів та інших чинників активізації чесної політичної конкуренції, що відкривають для владного режиму Туркменістану фактично необмежені можливості.

Так, у 2020 р. туркменське керівництво фактично усунулося від вирішення проблеми пов'язаної із пандемією COVID-19, заявивши міжнародній спільноті, що в Туркменістані не зафіксовано жодного випадку зараження цим захворюванням.

Черговим підтвердженням незмінності курсу розвитку Туркменістану стали дострокові президентські вибори 13 березня 2022 р., на яких переміг син діючого керівника держави С. Бердимухамедов (за – 73%). Представники міжнародних експертних організацій заявили, що вибори пройшли з масовими порушеннями.

В інтерв'ю іноземним ЗМІ, новообраний президент Туркменістану зазначив, що у зовнішньополітичній сфері він і надалі буде продовжувати політику свого батька, спрямовану на позитивний нейтралітет³⁵².

Підсумовуючи, слід зазначити, що політика позитивного нейтралітету, яку на сьогодні проводить Туркменістан логічно впливає з цілого ряду внутрішніх особливостей становлення та історичного розвитку туркмен як нації, зокрема того, що в них була відсутня власна державність, чим і пояснюється намагання Туркменістану через нейтралітет максимально унезалежнити свій статус як суб'єкта міжнародно-правових відносин.

Інший внутріполітичний чинник визначається побудовою самої політичної системи Туркменістану, якій притаманні: переплетення

352 Рысколова Н. Выборы вождя. Новым президентом Туркменистана стал Сердар Бердимухамедов. 15.03.2022. URL: <https://www.bbc.com/russian/news-60692175>

кланових та патріархально-родових відносин із новітніми тенденціями та потребою реагувати на виклики сучасності; встановлення режиму практично необмеженої влади державних лідерів та формування їхнього культу особи; культивування патерналістського типу політичної свідомості громадян; зрощення влади та фінансово-промислового капіталу; політичний фаворитизм і корумпованість правлячої верхівки.

У зовнішній політиці, проголошена Туркменістаном політика нейтралітету своїм загальним вектором спрямована на створення сприятливих зовнішньополітичних умов для збереження в країні одного з найбільш жорстких авторитарних режимів. На сьогоднішній день, ця політика призвела до того, що Туркменістан все більше відособлюється від навколишнього світу, а нейтралітет трансформувався в політику ізоляціонізму.

Окрім того, більш як тридцятилітній період незалежного розвитку Туркменістану засвідчив відсутність поступу країни до демократичних цінностей. В країні відсутня реальна демократична конкуренція, яка витіснена переважно конкуренцією кланів. Сам політичний процес у державі, спрямований на задоволення інтересів лише певної частини політичної верхівки країни за рахунок низів. За роки незалежності у Туркменістані посилювалася лише структура президентської влади, натомість інші державні структури ослаблювалися, а паростки громадянського суспільства взагалі викорінювалися. Все це сприяє дедалі більшій зовнішньополітичній відособленості країни від сучасних світових глобалізаційних процесів і тим самим нівелює позитивні моменти політики нейтралітету.

Розділ 17. Зовнішня політика Грузії в історичній ретроспективі

У січні 1801 р. розпочалось офіційне приєднання Грузії до складу Російської імперії, що кардинально змінило історичну долю країни. Старт цього процесу ґрунтувався на умовах Георгіївського трактату 1783 р., укладеного за часів правління царя Іраклія II (1762–1798), яким встановлювався російський протекторат над найбільшим грузинським державним утворенням – Картлі-Кахетинським царством у Східній Грузії. Ця угода була військовим договором, підписаним внаслідок гострої потреби територіально невеликої християнської країни знайти собі потужного союзника у багатовіковому й виснажливому

протиборстві з мусульманськими Оттоманською та Іранською імперіями.

18 грудня 1800 р. імператор Павло I підписав маніфест про приєднання Картлі-Кахеті до Росії, а 18 січня його було офіційно обнародовано. 12 вересня 1801 р. приєднання Картлі-Кахетинського царства до Російської імперії підтверджено маніфестом імператора Олександра I. Після його офіційного зачитування у Сіонському соборі в Тіфлісі 12 квітня 1802 р. до присяги були приведені царевичі, католикос і представники усіх станів Картлі-Кахеті, а саме Картлі-Кахетинське царство ліквідоване.

Надалі, щоб забезпечити тиск на Імеретію у Західній Грузії, росіяни підбурили мтаварі Григоло Дадіані (1788–1804) звернутись по допомогу до Росії. Після чого, 20 березня 1804 р., був підписаний найвищий рескрипт про прийняття Мегрельського князівства у підданство Російської імперії зі збереженням внутрішньої автономії. Князівство юридично існувало до 1867 р.

По тому російська влада розпочала тиск на Імеретинське царство. У 1804 р. в Імеретію були введені російські війська, а цар Соломон II (1789–1810) 15 квітня 1804 р. вимушений підписати угоду (Елазнаурську конвенцію) про російський протекторат. У 1809 р. Соломон II був заарештований росіянами, у 1810 р. він підняв повстання проти російської окупації, зазнав поразки і залишив країну.

19 червня 1810 р. гурійський князь Мамія V уклав з Росією договір, згідно з яким Гурійське князівство переходило під російський протекторат і оголошувалося самоврядним володінням. У 1828 р. автономія князівства була остаточно скасована.

Над Абхазьким князівством протекторат Російської імперії встановлено у 1810 р., однак абхазі, насамперед у гірських районах, тривалий час чинили збройний спротив російській владі. Князівство було ліквідоване у 1864 р.

Найдовше серед грузинських державних утворень зберігала незалежність від Росії Сванетія. Князівство Сванетія номінально увійшло до складу Російської імперії у 1833 р., а Вільна Сванетія – в 1840 р., однак до кінця 1840-х років у районі не була присутня російська адміністрація. Князівство Сванетія ліквідоване у 1859 р.

Таким чином упродовж першої половини XIX ст. всі грузинські державні утворення були включені до складу Російської імперії й об'єднані у форматі Грузино-Імеретинської губернії (1840–1846), розділеної у 1846 р. на Тифліську та Кутаїську губернії.

На думку вітчизняних дослідників, план приєднання Кавказу був логічним продовженням загальної російської експансіоніст-

ської стратегії захоплення всього геополітичного простору Чорномор'я як закономірної й надважливої геоецивілізаційної основи Середньо-Східної Європи. Без абсолютного контролю над Чорним морем неможливо було стати найсильнішою державою Європи, якою Росія завжди прагнула бути. Тому росіяни так наполегливо намагалися посилити свою сферу впливу на Балканах й послабити Туреччину³⁵³.

Входження до складу Російської імперії мало для грузинського суспільства низку наслідків, визначальними з яких були наступні. По-перше, грузинська еліта активно включилася у процеси загальної модернізації, що тоді охопили Росію, змогла якнайглибше перейнятися західноєвропейською культурою і в цьому сенсі створити нову модель розвитку власної нації. По-друге, грузини знову виявилися на межі войовничого протистояння двох різних цивілізаційних світів (насамперед, Російської та Турецької імперій) і знову відчували себе жертвою неблаганного історичного процесу. Народом, який в усіх аспектах почувався чужим у новій імперії.

Як зазначає у своїй праці О. Баган, завдяки такій ситуації викристалізувався певний прагматизм у їхній суспільній поведінці та психології, зокрема бажання вибитися зі скрутного становища за будь-яку ціну. Так можна пояснити і досить значну присутність грузинів у російській столичній культурі, і їхню особливу активність у російських політичних та революційних рухах. Незважаючи на досить складну історичну ситуацію, грузини упродовж XIX ст. зуміли модифікуватися до рівня сучасної модерної нації, тобто створили цілісну національну ідеологію, багатогранну і розвинуту етнічну культуру, структуроване національне суспільство й специфічну господарську інфраструктуру³⁵⁴.

Після революції 1917 р., викликаній Першою світовою війною, яка привела Російську імперію до катастрофи, політичні еліти Грузії, Азербайджану та Вірменії, які за довгі роки існування у складі імперії певною мірою звикли до її специфічної атмосфери, були змушені починати мислити міжнародними категоріями.

Виходячи з нових політичних реалій, як-то фактичне зникнення легітимних керівних органів колишньої імперії та активне захоплення влади більшовиками, Закавказький сейм, як тимчасовий місцевий орган влади, 22 квітня 1918 р. проголосив створення Закавказь-

353 Баган О. Чому Грузія? *Універсум*. 2008. № 7–8. URL: <http://universum.lviv.ua/magazines/universum/2008/4/gruz.html>

354 Там само.

кої Демократичної Федеративної Республіки та її незалежність від Росії – проекту, який передбачав створення федерації трьох основних народів регіону.

Однак згаданий союз не мав міцного цивілізаційного та геополітичного фундаменту й проіснував лише місяць, зокрема, завдяки тиску наступаючих турецьких військ. На фоні турецького ультиматуму грузинська делегація залишила 26 травня 1918 р. засідання Закавказького сейму, що означало розпад ЗДФР. Того ж дня відкрилося засідання Національної ради Грузії, на якому було проголошено її незалежність та створення Демократичної Республіки Грузія (ДРГ, 1918–1921) на базі Тифліської та Кутаїської губерній.

Ще до проголошення незалежності, у квітні 1918 р., Національна рада Грузії звернулась до німецького уряду з проханням про заступництво. Внаслідок цього до Грузії прибули німецькі війська, які допомогли їй у червні 1918 р. встановити контроль над Абхазією³⁵⁵.

На думку деяких західних дослідників, упродовж трьох років незалежності помірковане соціалістичне керівництво Грузії – соціал-демократи (меншовики), було досить успішним у створенні демократичного суспільства із загальним виборчим правом, парламентом, свободою слова та толерантним ставленням як до лівої, так і до правої опозиції³⁵⁶.

Питання щодо повернення республік Південного Кавказу до складу новоствореної більшовицької імперії практично ніколи не зникало з порядку денного нових господарів Кремля. Але, не маючи на той час достатніх сил для захоплення Грузії, більшовики визнали доцільним укладення з ДРГ мирної угоди. Завдяки цьому було підписано Московський договір від 7 травня 1920 р.

Відповідно до ст. I–IV зазначеної угоди більшовики беззастережно визнавали незалежність ДРГ, зобов'язувались не втручатися у внутрішні справи, визначали спільні кордони й відмовлялися від територіальних претензій до грузинської держави. Зміст цих статей був безперечно позитивним для Грузії. Однак включення до угоди ст. V та X, які містили положення щодо роззброєння та арешту всіх іноземних ворогів більшовизму на території країни, а також умову щодо звільнення всіх ув'язнених у Грузії більшо-

355 Тамазов М.С., Пазов И.С. Германия и образование независимой Грузии в 1918 году. *Научный диалог*. 2016. № 4. С. 235.

356 Andersen A., Partskhaladze G. La guerre soviéto-géorgienne et la soviétisation de la Géorgie (février-mars 1921). *Revue historique des armées*. 2009. № 254 (1). URL: <https://journals.openedition.org/rha/6463>

виків, може бути виправданим лише браком досвіду у тогочасних грузинських політиків.

Проте як тільки міжнародна кон'юнктура змінилася і у більшості виявилися розв'язаними руки для повноцінної військової операції на Південному Кавказі, почався наступ на Грузію. Приводом до вторгнення стала підтримка у лютому 1921 р. «народного повстання», організованого місцевими комуністами. Сили були занадто нерівні й після чотирьох тижнів спротиву 18 березня 1921 р. Демократична Республіка Грузія припинила своє існування.

Існує точка зору, що за часів СРСР Грузія була чи не найбагатшою республікою Радянського Союзу з порівняно високими (разом з балтійськими республіками) рівнем життя та середньою заробітною платою. Серед причин такого становища називаються як сприятливі природно-кліматичні умови, так і суто політичні моменти.

З того часу, як місце глави держави дісталось Й. Сталіну, прагнення приділити увагу вождю і його малій батьківщині вилилося в соціальну популяризацію невеликої закавказької республіки. У 30-і рр. ХХ ст. на радянських кіноекранах все частіше став з'являтися образ усміхненого, чесного і хороброго грузина. Грузія поступово займає особливе серед інших радянських республік місце, стаючи загальною улюбленицею. У 1950–80-х рр. ГСРСР, поряд з Вірменією, Азербайджаном, Литвою, Латвією та Естонією, лідирувала серед союзних республік за централізованими вкладеннями та дотаціями. Водночас у постсталінський період керівництво СРСР вважало Грузію однією з найбільш небезпечних і уразливих «точок» у контексті збереження єдності радянської держави. А значить, цей регіон потрібно було якнайшвидше перетворити на «вітрину» справжнього соціалізму³⁵⁷.

У зв'язку з цим дуже характерною є оцінка ситуації в Закавказзі співробітниками Інституту з вивчення історії та культури СРСР (Мюнхен, 1950–1972). На їхню думку, в Москві після смерті Сталіна реально остерігалися реставрації націоналістичних настроїв у ряді союзних республік, зокрема у Вірменії, Грузії та республіках Балтії. В той час посилювалась тенденція переміщення владних повноважень з центру на периферію, але більшість місцевих постсталінських представників влади або були просто нездатні вміло керувати своїми «вотчинами» в інтересах СРСР, або потурали «низовому» наці-

357 Как жила самая богатая республика СССР: советская Грузия. URL: <https://kulturologia.ru/blogs/220219/42282/>

оналізму, навіть регулюючи його з метою розширення економічних, соціальних та інших преференцій для республік. І такі преференції їм зазвичай надавались. Бо влада низки союзних республік після 1953 р. прямо або опосередковано шантажувала Москву тим, що не зможе контролювати ситуацію, якщо не буде збільшуватися фінансування тієї чи іншої республіки³⁵⁸.

Незалежність сучасної Грузії офіційно було відновлено у результаті референдуму 31 березня 1991 р., у якому взяло участь понад 90 % громадян, які мали право голосу, і близько 99 % з них відповіли ствердно на єдине поставлене запитання: «Чи підтримуєте ви відновлення незалежності Грузії відповідно до Акту проголошення Незалежності Грузії від 26 травня 1918 року?». Таким чином, Грузія стала однією з перших країн СРСР (четвертою після держав Балтії – Литви, Латвії та Естонії), що провели референдум з питання незалежності.

Незабаром, 9 квітня 1991 р., в день другої річниці придушення радянською армією мирних протестів у Тбілісі, Верховна рада Грузії одностайно прийняла «Акт про відновлення державної незалежності Грузії»³⁵⁹.

За три десятиліття існування у якості незалежної країни після виходу зі складу СРСР, Грузія, як і переважна більшість пострадянських держав, пройшла через низку метаморфоз свого зовнішньополітичного курсу. Ці зміни різнилися за ступенем своєї кардинальності й залежали від ряду як внутрішніх, так і зовнішніх чинників.

Одним із найвагоміших внутрішніх чинників формування зовнішньої політики Грузії були затяжні міжнаціональні конфлікти пов'язані з небажанням абхазької та південно-осетинської національних меншин, які за часів радянської влади отримали статус автономних областей, визнавати верховенство грузинської влади. Згадані конфлікти не вщухали протягом багатьох років, протікаючи з різним ступенем інтенсивності.

Першопричиною початкової фази політичного протистояння Грузії та Південної Осетії стали суперечки щодо визначення політичного статусу автономії. Південна Осетія всіляко намагалася підвищити цей статус, що зрештою призвело до повного розриву та остаточного виходу зі складу союзної республіки. Грузія ж навпаки намагалася

358 Шипилов Л. «Жили лучше всех в СССР...». 06.07.2018. URL: http://www.stoletie.ru/territoriya_istorii/zhili_luchshe_vseh_v_ssr_884.htm

359 Акт о восстановлении государственной независимости Грузии. URL: [https://www.gorby.ru/userfiles/gruzia\(1\).pdf](https://www.gorby.ru/userfiles/gruzia(1).pdf)

цей статус знизити, фіналом чого стала повна ліквідація автономії Південної Осетії³⁶⁰.

Восени 1989 р. керівництвом Південної Осетії було зроблено першу спробу підвищення політичного статусу – 10 листопада Південно-Осетинську автономну область, яка існувала з 1922 р., було перейменовано на Автономну Республіку у складі Грузинської РСР. Але керівництво Грузії не пішло назустріч бажанням осетин – визнало це рішення неконституційним і анулювало його³⁶¹.

Наступним кроком було ухвалення 20 вересня 1990 р. Декларації про суверенітет Південної Осетії, якою проголошувалося створення Південно-Осетинської Радянської Демократичної Республіки у складі СРСР, а новостворена Верховна рада Південної Осетії 9 грудня 1990 р. легітимувала проголошені у згаданій Декларації положення. Внаслідок цього зазначений конфлікт набув ознак критичної фази.

Керівництво Південної Осетії сподівалося увійти до складу Росії та об'єднатися з Північною Осетією, однак зазнало невдачі – Москва в особі М. Горбачова відповіла на цю пропозицію відмовою. В свою чергу влада Грузії, на чолі з президентом З. Гамсахурдія (1991–1992), на намагання відокремлення Південної Осетії відреагувала скасуванням її автономного статусу й рішенням відновити контроль над цим регіоном за допомогою військової сили. Однак ця спроба не була вдалою й поступово переросла у затяжний збройний конфлікт. Лише за часів керівництва Грузією Е. Шеварднадзе, за сприяння Російської Федерації, у червні 1992 р., було підписано Угоду про припинення вогню між Грузією та Південною Осетією. Бойові дії призупинено, у зоні конфлікту відносний спокій мали забезпечувати змішані російсько-грузинсько-осетинські миротворчі сили.

Після того, як у серпні 1992 р. на територію Абхазії увійшли грузинські війська, мотивуючи це необхідністю охорони залізничних шляхів та автомобільних магістралей, військове протистояння розгорілося і там. З часом воно охопило й сусідній регіон – Мінгрелію, яка на той час контролювалася силами прибічників колишнього президента З. Гамсахурдія. Й хоча восени 1993 р. грузинським військовим вдалося завдати поразки останнім, питання абхазького сепаратизму вирішено не було. Військові сили Абхазії, заручившись підтримкою

360 Мачуський В. Витоки та еволюція грузино-осетинського конфлікту. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*. 2012. № 1. С. 133.

361 Там само. С. 134.

російських військових та добровольців, змогли у вересні 1993 р. здобути перемогу над грузинською армією, внаслідок чого етнічні грузини були змушені примусово залишити територію регіону.

Громадянська війна у Грузії (1991–1993) і роздробленість суспільства призвели на початку 90-х рр. до катастрофічного занепаду грузинської економіки і до глибокої та безперервної політичної кризи. На фоні цього головою Державної ради, а потім президентом Грузії Е. Шеварнадзе (1992–2003), було прийнято рішення зробити ставку на зближення з Росією.

Причиною було те, що правлячі еліти вважали, що єдиний шлях до успішного завершення переговорів з абхазькими і осетинськими національними елітами у «гарячих точках» полягав у збереженні російської підтримки і російського тиску на них³⁶².

Одним із наслідків цієї складної для Грузії ситуації став вступ країни до Співдружності Незалежних Держав. 23 жовтня 1993 р. Е. Шеварнадзе, намагаючись таким чином здобути певну прихильність Москви, переглянув рішення попереднього президента держави про неприєднання до СНД й оформив вступ Республіки Грузія до зазначеної організації. Також 9 вересня 1993 р. Грузія приєдналася до Договору про колективну безпеку та погодилась на розміщення російських військових баз на своїй території.

Таким чином, Росія, яка полюбляє зберігати та посилювати свій вплив на територіях колишніх республік СРСР через розпалювання і наступну неофіційну підтримку внутрішніх конфліктів, здобула завдяки цьому тимчасову геополітичну перемогу. По тому, у квітні 1994 р., за посередництва Російської Федерації, було підписано угоду між Грузією та Абхазією про припинення військових дій. До регіону вводилися Колективні миротворчі сили СНД, до складу яких входили переважно військові РФ. Тобто фактично було легітимізовано російську військову присутність на грузинській території.

Зазначені конфлікти перейшли до стадії заморожених й постійно накладали відбиток як на формування внутрішньої, так і на розвиток зовнішньої політики грузинської держави.

Третьою точкою міжетнічної напруги в Грузії була Аджарія, на чолі з А. Абашидзе, який вважав цей регіон непідзвітним центральній владі країни та фактично ігнорував її розпорядження. Однак це питання вдалося вирішити порівняно мирним шляхом. Внаслідок вдалого поєднання погроз застосування сили з досить майстерною дипломатією, М. Саакашвілі вдалося уникнути кровопролиття та

362 Таркхинишвили Л. Грузия: путь к демократии? Варшава, 1997. С. 16.

спрямувати А. Абашидзе до мирного завершення його тринадцятирічного правління в Аджарії. Втративши підтримку як серед значної частини населення автономії, так і серед переважної більшості силовиків, останній залишив Грузію і 6 травня 2004 р. вилетів до Москви.

Згадані етнополітичні конфлікти в Грузії є внутрішніми складовими формування зовнішньополітичної стратегії країни, водночас вони нерозривно пов'язані й з відповідними геополітичними чинниками. Зокрема, впертим бажанням РФ залишити Грузію у сфері свого політичного та економічного впливу.

3 лютого 1994 р. Б. Єльцин та Е. Шеварднадзе підписали російсько-грузинський Договір про дружбу, добросусідство та співпрацю³⁶³, який мав офіційно затвердити досягнуті раніше двосторонні домовленості. Він передбачав створення в Грузії трьох російських військових баз та дислокацію російських прикордонників уздовж кордонів Грузії з Туреччиною. Також Росія зобов'язувалася сприяти Грузії в реорганізації та переоснащенні її армії після врегулювання конфліктів у Абхазії та Південній Осетії. Водночас підписано низку міжурядових документів, серед яких й економічні двосторонні угоди, що мали особливу цінність для Грузії, економіка якої була напівзруйнована після громадянської війни та міжнаціональних конфліктів.

Однак зазначений договір ратифіковано лише грузинським парламентом – російські парламентарі документ заблокували, мотивуючи це їхнім занепокоєнням стосовно того, що зафіксоване в ньому надання допомоги у створенні та переоснащенні грузинської армії може призвести в подальшому до дестабілізації ситуації на Кавказі³⁶⁴.

Варто зазначити, що політика Кремля щодо Грузії завжди була у певному розумінні послідовною. Е. Шеварднадзе охарактеризував її таким чином: «Російське керівництво вважає, що інтереси Росії повинні бути пріоритетом для колишніх радянських республік і вони повинні ставити їх вище власних національних інтересів»³⁶⁵.

З огляду на небажання Росії сприяти економічному відновленню Грузії, після досить тривалого періоду очікування, Е. Шевард-

363 Договор между Российской Федерацией и Республикой Грузия о дружбе, добрососедстве и сотрудничестве (Подписан в г. Тбилиси 03.02.1994). URL: <https://ppt.ru/newstext.phtml?id=17138>

364 Арешидзе М. Политические интересы крупных игроков на Южном Кавказе. *Россия-Грузия: Ключевые направления взаимоотношений*. Тбилиси, 2014. С. 12–13.

365 Коява Р., Багатурия Э., Никитина Ю. Грузия и Россия: Двухсторонний взгляд на четвертьвековые отношения. *Caucasian house*, 2017. С. 43.

надзе врешті-решт ухвалив рішення звернутися по допомогу до Заходу.

Початок стосунків Грузії й Північноатлантичного альянсу, який припав на першу половину 90-х рр. XX ст., коли 5 червня 1992 р. Грузія приєдналася до Ради північноатлантичної співпраці – структури, створеної у грудні 1991 р. задля поглиблення взаємовідносин Північноатлантичного альянсу з країнами Центральної та Східної Європи, за наступні 30 років безперервної співпраці вивів ці взаємовідносини на якісно новий рівень. Першим важливим кроком Грузії у практичній взаємодії з НАТО стала участь грузинських військових підрозділів в операції з підтримання миру в Косово (КФОР) з 1999 по 2008 р. під керівництвом НАТО.

У другій половині 1990-х рр. розпочалась активна фаза інституціоналізації західного вектора грузинської зовнішньої політики. У цей період Грузія стає членом Ради Європи (1999), вступає до СОТ (2000), активно розвиває відносини з НАТО, приєднується у 1998 р. до реалізації Азербайджаном та західними нафтовими компаніями «контракту століття» у форматі участі у будівництві нафтопроводу Баку – Тбілісі – Джейхан, політична вага якого є не менш важливою, ніж економічна тощо. У 1999 р. країна не продовжує участь у ОДКБ та досягає домовленості про виведення російських військових баз і прикордонників зі своєї території³⁶⁶.

Торкаючись питання співпраці Грузії з ЄС варто зазначити, що інтеграція до європейських структур є одним із ключових моментів грузинського зовнішньополітичного курсу ще з 1990-х рр. Так, у травні 1992 р. Грузія стала членом ОБСЄ та приєдналася до Договору про звичайні збройні сили в Європі, а у вересні – до акціонерів Європейського банку реконструкції та розвитку, основною метою якого є допомога країнам у проведенні ринкових реформ та їх подальшій міжнародній економічній інтеграції.

У червні 1996 р. між Грузією і ЄС було підписано угоду про партнерство і співробітництво, яка вступила у дію в 1999 р. Ця угода стала своєрідною юридичною базою, яка має регулювати взаємовідносини Грузія – ЄС. Її умовами передбачалося посилення політичного діалогу, подальший розвиток ринкової економіки та демократії, розширення торговельних стосунків та збільшення інвестицій, до-

366 Хаиндрава И. О роли грузино-абхазского и грузино-осетинского конфликтов в грузино-российских взаимоотношениях. В поисках путей нормализации российско-грузинских отношений. Тбилиси: Грузинский фонд стратегических и международных исследований, 2017. С. 31

сягнення гармонічних економічних взаємин тощо. Також декларувалося створення основ для законодавчого, економічного, соціального, фінансового, наукового, технологічного та культурного співробітництва. Особливий наголос робився на необхідності проведення Грузією правових та інституційних реформи у відповідності до стандартів Євросоюзу.

Яскравою ілюстрацією специфіки еволюції стратегічних засад зовнішньополітичного курсу незалежної Грузії служить низка доктринальних документів, створених політичною елітою країни.

Першим із них є «Грузія і світ: бачення та стратегія на майбутнє» (2000)³⁶⁷, створений за часів президента Е. Шеварднадзе. Він мав сприяти формуванню чіткого бачення оптимального майбутнього для грузинської нації та визначенню шляхів його досягнення. У документі наголошувалося на мирному статусі країни, що вона не несе загрози для сусідів і має намір відігравати позитивну роль у економічному зростанні та політичному розвитку регіону. Окремо підкреслювалося прагнення до таких же стабільних та гармонійних стосунків з РФ, які вона має з іншими країнами.

Однак найвищим пріоритетом зовнішньої політики Грузії визначалась інтеграція до ключових політичних, економічних і безпекових структур європейської та євроатлантичної спільнот, як єдиний спосіб досягти амбітних цілей, що поставили перед собою грузини як нація. Найважливішою зовнішньополітичною метою у документі визначалося поглиблення співпраці з ЄС. І водночас наголошувалося на прагненні подальшого зміцнення відносин з НАТО, як важливому кроці на шляху реалізації довгострокової мети – вступу до Альянсу. Загалом Грузія розглядала питання про співпрацю зі США та європейськими країнами як основний сегмент стратегії інтеграції до європейських та євроатлантичних структур.

Тож, головними стратегічними країнами-партнерами, з якими на той час розвивалися особливо міцні відносини, були Сполучені Штати Америки та ключові держави Європи, чия економічна, політична, військова та моральна підтримка допомагала Грузії досягти її національних цілей.

У частині присвяченій ініціативам регіональної та субрегіональної співпраці, Грузія підкреслює свою провідну роль у спробах налагодження діалогу та координації політики серед трьох держав Південного Кавказу, посиляючись при цьому на так звану Мирну кавказьку

367 Georgia and the world: a vision and strategy for the future. URL: <https://www.bits.de/NRANEU/docs/CFE/GeorgiaStrategy.pdf>

ініціативу, запропоновану в 1996 р. президентом Е. Шеварднадзе. Таким чином Грузія, на наш погляд, натякала на свою спроможність виконувати функції своєрідного політичного модератора Південно-кавказького регіону.

Разом із тим висловлювалося сподівання на подальше поглиблення й розширення відносин з Росією, Вірменією, Азербайджаном і Туреччиною на ґрунті традиційної добросусідської взаємоповаги та співробітництва у сфері двосторонніх інтересів. При цьому стратегічним інтересом Грузії визначалось поглиблення та оновлення багатосторонніх відносин з Росією.

Таким чином, на межі 1990–2000-х рр. становище Росії, як наймогутнішої сили на Південному Кавказі похитнулося – над посиленням свого впливу в регіоні все активніше почали працювати й інші потужні геополітичні гравці – ЄС та США. І хоча за Росією залишалася вирішальна роль «посередника-миротворця» у врегулюванні грузино-абхазького конфлікту, до цього процесу також долучилися ЄС, ООН та ОБСЄ.

Проте ситуація у регіоні продовжувала погіршуватись, оскільки Москва не збиралася легко втрачати свої позиції. Зокрема на теренах Абхазії та Південної Осетії на початку 2000-х рр. розпочалося масове надання мешканцям цих регіонів російського громадянства. Так, станом на 2003 р. частка мешканців Південної Осетії, які отримали російські паспорти, становила 56%³⁶⁸.

Одним з основних переломних моментів у відносинах Росії і Грузії стала «Революція троянд» 2003 р., яка відсторонила від влади Е. Шеварднадзе. Свій перший закордонний візит новий грузинський президент М. Саакашвілі (2004–2013) в лютому 2004 р. здійснив саме до Російської Федерації. Росіяни розцінили це як певний сигнал щодо бажання налагодити продуктивний діалог і, можливо, подяку за те, що Росія не стала підтримувати Е. Шеварднадзе в ході Революції троянд. Однак ставлення керівництва РФ до М. Саакашвілі різко змінилося наприкінці 2004 р., коли той підтримав Помаранчеву революцію в Україні.

Ще більш ускладнила стосунки двох держав остаточна орієнтація Грузії на вступ до НАТО та ЄС. У відповідь на надання російських паспортів в Абхазії та Південній Осетії Тбілісі відповів створенням 14 травня 2003 р. урядової комісії з інтеграції Грузії до НАТО³⁶⁹ та ух-

368 Арешидзе М. Указ. соч. С. 13.

369 В Грузии создана правительственная комиссия по интеграции этой страны в НАТО. 14.05.2003. URL: <https://www.kavkaz-uzel.eu/articles/37627>

валою 10 березня 2005 р. парламентської резолюції щодо виведення російських військових баз із території країни не пізніше 1 січня 2006 р.³⁷⁰, що призвело до серйозного загострення російсько-грузинських відносин³⁷¹.

Продовжуючи практичну співпрацю з НАТО, Грузія за президентства М. Саакашвілі приєдналась до Міжнародних сил сприяння безпеці в Афганістані з 2004 по 2021 р. Будучи однією з найбільш активних учасниць цієї місії, ввійшовши до складу Сил реагування НАТО, беручи участь у спільних навчаннях НАТО, а також періодично надаючи площадки для їх проведення на власній території тощо, Грузія стабільно наближається до офіційного членства в Альянсі.

На сьогоднішній день грузинська армія фактично відповідає стандартам НАТО, грузинський контингент має досвід бойових дій у Косово, Іраку та Афганістані. Військова реформа в Грузії, проведена під керівництвом інструкторів Альянсу та завдяки фінансовій підтримці НАТО, якісно поліпшила грузинську армію.

Першу «Концепцію національної безпеки Грузії»³⁷² було ухвалено незабаром після Революції троянд у 2005 р. передусім з метою чіткого визначення існуючих загроз безпеці країни та проблем зовнішньої політики. У концепції до основних пріоритетів зовнішньої політики Грузії віднесено: формування прозахідного зовнішньополітичного вектора; продовження стратегічного партнерства зі Сполученими Штатами Америки, Україною, Туреччиною й Азербайджаном; партнерство з Росією; прагматичну співпрацю з Республікою Вірменія. Там же зазначалося, що Грузія зобов'язується забезпечити захист інтересів, прав і свобод всіх етнічних і релігійних груп, що проживають на її території.

Для захисту фундаментальних національних інтересів та усунення найголовніших викликів і загроз для країни, автори концепції виділили наступні державні пріоритети: посилення державного управління; розвиток демократичних інститутів; зміцнення обороноздатності країни; відновлення територіальної цілісності; євроатлантична інтеграція тощо.

Отже, командою М. Саакашвілі було зроблено ще більший ухил до співпраці з Заходом та зміцнення, порівняно з попереднім докумен-

370 Парламент Грузии потребовал вывести российские базы к 1 января 2006 года. 10.03.2005. URL: <https://www.newsru.com/world/10mar2005/rusbazi.html>

371 Арешидзе М. Указ. соч. С. 13–14.

372 National Security Concept of Georgia. URL: https://gfsis.org.ge/media/download/GSAC/resources/National_Security_Concept_Georgia.pdf

том, акценту в розділі про регіональну співпрацю з Південного Кавказу на Чорноморський регіон.

Відповідно до «Стратегії зовнішньої політики на 2006–2009 рр.»³⁷³ основними завданнями зовнішньої політики Грузії на той час вважалась активна міжнародна співпраця у вирішенні існуючих конфліктів на території країни, а також на Кавказі та в більш широкому сенсі – у Чорноморському регіоні. При цьому декларувалась пріоритетна співпраця з такими міжнародними структурами, як Співдружність демократичного вибору, ГУАМ і Організація чорноморського економічного співробітництва.

Водночас Співдружність Незалежних Держав втратила для грузин своє колишнє значення. На підтвердження цього в зазначеній стратегії було відзначено, що Грузія не пошкодує ресурсів, щоб зробити СНД ефективною організацією, здатною вирішувати нагальні проблеми країни. Якщо ж досягти цієї мети не вдасться, питання членства Грузії у Співдружності буде переглянуто. Пріоритетним напрямком заявлено створення системи регіональної стабільності та безпеки шляхом кооперації країни з державами Південного Кавказу (Вірменією і Азербайджаном) та Турецькою Республікою, а також розвиток транснаціональних проєктів з метою диверсифікації шляхів транзиту енергоресурсів до Європи. Одним із фундаментальних пріоритетів зовнішньої політики країни в стратегії названо встановлення добросусідських і рівноправних відносин з РФ; підкреслювалась особлива роль Росії в процесах мирного врегулювання конфліктів на території Грузії і відновленні територіальної цілісності держави.

Поступове зростання напруги між двома державами досягло кульмінації у серпні 2008 р., коли Росія після чергової ескалації військового конфлікту між Грузією та Південною Осетією почала війну проти Грузії та захопила значну частину її території, мотивуючи свою агресію необхідністю захисту інтересів російських громадян. Війна стала зручним приводом для формального визнання Москвою 26 серпня 2008 р. Абхазії та Південної Осетії незалежними державами, але фактично це було лише наступним кроком на шляху перетворення цих державних утворень на слухняних маріонеток Кремля.

Після агресивних військових дій Російської Федерації грузинський парламент 28 серпня 2008 р. одноголосно проголосував за розрив дипломатичних відносин із РФ, а Південну Осетію й Абхазію – окупова-

373 Foreign Policy Strategy 2006–2009. URL: https://www.gfsis.org/media/download/GSAC/resources/115_1973_997704_Strategy_MFA2006-2009En.pdf

ними Росією територіями³⁷⁴. Повної нормалізації відносин Грузії та РФ не вдалося досягти і через 15 років.

У процесі пошуку дипломатичних компромісів обидві країни дійшли до певних «червоних ліній» через які не можуть переступити. Тбілісі продовжує сприймати Абхазію і Південну Осетію як невід'ємну частину своєї території та вважає, що основою для початку процесу нормалізації двосторонніх відносин має бути відмова Росії від визнання незалежності колишніх автономій і відновлення територіальної цілісності Грузії. Однак Москва на це не йде, бо зовсім не бажає втрачати такі зручні інструменти для підтримання постійної напруженої атмосфери в Грузії.

Використовуючи зазначені регіони з метою дестабілізації політичної ситуації в Грузії та ослаблення країни, Москва переслідувала й економічні цілі. Зокрема, на думку низки експертів, Росію Південна Осетія цікавить передусім як інструмент опосередкованого контролю над енергомагістралями, що проходять поруч з нею. У такий спосіб вона може утримувати під своїм впливом Грузію та Азербайджан, і дещо знижувати рівень їх співпраці з іноземними партнерами³⁷⁵.

Тож, у розрізі політики, пов'язаної з боротьбою за контроль над енергетичною сферою, варто звернути увагу на зовнішньополітичні відносини та спільні економічні інтереси Грузії, Туреччини й Азербайджану.

З перших років здобуття незалежності Грузія виступає за стратегію спрямовану на захід і бачить своє майбутнє у якості ключової транзитної країни для транспортування нафти та газу й важливого посередника в торговельних відносинах між державами Європи, Центральної Азії та Південного Кавказу. У цьому контексті Грузія налагодила досить тісні зв'язки з Азербайджаном і Туреччиною. На сьогодні всі три згадані країни є стратегічними партнерами у галузі енергетики та транспорту, а також у політичній, економічній та військовій сферах³⁷⁶.

Анкара має багаторічний конфлікт інтересів з Москвою в Південнокавказькому регіоні у сфері транспортування каспійських енерго-

374 Грузія розірвала дипломатичні відносини з Росією і визнала російські війська «окупаційними». 28.08.2008. URL: https://zaxid.net/gruziya_rozirvala_diplomatichni_vidnosini_z_rosiyeyu_i_viznala_rosiyski_viyska_quotokupatsynimiquot_n1059795.

375 Арешидзе М. Указ. соч. С. 16.

376 Nuriyev E. EU Policy in the South Caucasus: A view from Azerbaijan / CEPS Working Document No.272. July 2007. URL: https://www.files.ethz.ch/isn/34100/272_EU%20Policy%20in%20the%20South%20Causasus.pdf

ресурсів та є досить залежною від південнокавказької комунікаційної мережі. Тож для здійснення основних напрямів своєї зовнішньополітичної стратегії та для масштабної присутності в геостратегічно важливих регіонах Туреччина активно лобіює розвиток транспортної інфраструктури, яка повинна забезпечити їй прямий зв'язок з тюркськими державами.

Як приклад розбудови такої комунікаційної мережі варто згадати просування Анкарою ідеї створення залізниці Карс – Тбілісі – Баку – важливого як гео економічного, так і геополітичного проекту. Ідея побудови цієї залізниці виникла ще влітку 1993 р. під час зустрічі турецько-грузинської змішаної транспортної Комісії у Анкарі³⁷⁷, однак її фактичне будівництво розпочалося лише у 2008 р., а офіційне відкриття відбулося 30 жовтня 2017 р.³⁷⁸. Дискусійним питанням на сьогодні є реальна економічна доцільність цього спільного турецько-грузинсько-азербайджанського проекту – станом на осінь 2021 р. транспортні перевезення по залізниці здійснювалися лише на 15% від загального потенціалу³⁷⁹. Однак політична складова лежала на поверхні з самого початку – посилення політичної та економічної ізоляції Вірменії. Використання вже існуючої залізниці Карс – Гюмрі – Тбілісі, частина якої проходить територією Вірменії, було заблоковано Туреччиною у якості демонстрації солідарності з Азербайджаном у збройному конфлікті з приводу Нагірного Карабаху.

Російська збройна агресія 2008 р. суттєво вплинула й на доктринальне осмислення грузинським керівництвом зовнішньополітичних пріоритетів країни. У них посилився акцент на тісному контакті із Заходом – розвитку взаємовідносин з Євросоюзом та НАТО, з подальшою перспективою входження до складу цих організацій, за сприяння головного стратегічного партнера Грузії – Сполучених Штатів Америки.

Так, у «Концепції національної безпеки Грузії» 2011 р.³⁸⁰, порівняно з попереднім її варіантом 2005 р., відбулася низка змін. Росія, після збройної агресії 2008 р., трансформується з країни-партнера на головну загрозу і виклик національній безпеці Грузії. Також посилився курс на євроатлантичну інтеграцію Грузії, як один з найваж-

377 Оганнисян Г. Железнодорожный проект Карс – Ахалкалак – Тбилиси – Баку в контексте турецько-грузинских интересов. *21-й век*. 2012. № 3 (23). С. 73.

378 Кубатьян И. Баку – Тбилиси – Карс оставляет Армению вне игры? 30.10.2017. URL: <https://regnum.ru/news/2340008.html>

379 Ширинян Ш. Баку – Тбилиси – Карс и «не проснувшаяся» экономика Ахалкалаки. 30.09.2021. URL: <https://jnews.ge/?p=80140>

380 National Security Concept of Georgia. URL: <https://mfa.gov.ge/MainNav/ForeignPolicy/NationalSecurityConcept.aspx?lang=en-US>.

ливіших пріоритетів зовнішньої політики і національної безпеки країни.

У відносинах з сусідніми країнами регіону, відповідно до оновленої концепції, кардинальних змін не відбулося. Однак було зафіксовано пріоритет щодо поглиблення і розвитку відносин з народами Північного Кавказу.

Резолюція парламенту «Про напрями зовнішньої політики Грузії» (2013)³⁸¹ підтвердила головну зовнішньополітичну мету країни – європейський та євроатлантичний курс Грузії для досягнення сталого демократичного розвитку і безпеки країни, а також роль США, як головного союзника.

У документі підкреслювалась важливість поглиблення двосторонніх економічних і політичних відносин з Азербайджаном, Туреччиною і Вірменією. При цьому пропонувалась роль Грузії як простору для реалізації політичних, економічних і суспільних відносин та бізнес-можливостей цих країн.

Також декларувалась теоретична можливість діалогу з Росією, використовуючи як міжнародні механізми, так і двосторонній формат, з метою врегулювання конфлікту, встановлення добросусідських відносин та їх розвитку. Водночас пункт 18 резолюції фактично унеможлилював відновлення дипломатичних стосунків Грузії та Росії. У ньому зазначалось, що у Грузії не може бути дипломатичних відносин або спільної участі у військово-політичному чи митному союзі з тими державами, які визнають незалежність Абхазії і Цхінвальського регіону (Південної Осетії).

У резолюції парламенту «Про зовнішню політику Грузії» (2016)³⁸² підтверджувалося, що одними з головних пріоритетів Грузії є членство в Європейському Союзі та НАТО. Однак на відміну від попередніх документів, у цьому документі вже чітко вказано, що ґрунтуючись на ст. 49 Договору про Європейський Союз, Грузія прагне до членства в Євросоюзі.

Підкреслювалося, що одним з першочергових завдань грузинської влади є поглиблення відносин зі Сполученими Штатами Америки, як головним стратегічним партнером та союзником Грузії. Зазначалося, що Грузія не планує бути членом міжнародних організацій, політика яких суперечить зовнішньополітичним пріоритетам країни,

381 Полный текст резолюции «О направлениях внешней политики Грузии». 08.03.2013. URL: <https://sputnik-georgia.ru/georgia/20130308/215583721.html>

382 Resolution of the Parliament of Georgia on the Foreign Policy of Georgia. URL: <http://www.parliament.ge/en/kanonmdebloba/announcements-all/announcements-main/resolution.page>

а також, використовуючи міжнародні механізми, продовжуватиме раціональну та принципову політику щодо Росії, яка спрямована на мінімізацію зовнішньополітичних загроз, зміцнення суверенітету Грузії, деокупацію й відновлення її територіальної цілісності.

У «Стратегії зовнішньої політики на 2019–2022 роки»³⁸³ особливих змін, порівняно з положеннями попередніх доктринальних документів, не відбулося. Зберігся пріоритетний курс Грузії на членство в НАТО і ЄС та теза щодо мирного врегулювання російсько-грузинського конфлікту. При цьому конкретно зазначається, що РФ є агресором та окупантом, і для досягнення своїх зовнішньополітичних цілей одночасно з військовими діями все частіше використовує гібридні методи ведення війни.

Відповідно до цих стратегічних настанов розгорталась і практична політика грузинської держави.

З 2009 р. Грузія бере участь у програмі ЄС «Східне партнерство», метою якої було прискорення політичної асоціації та поглиблення економічної інтеграції з Вірменією, Азербайджаном, Білоруссю, Грузією, Молдовою та Україною. Також у 2014 р. Грузія, разом з Україною та Молдовою, підписала Угоду про асоціацію з ЄС³⁸⁴, яка спрямована на політичну асоціацію та економічну інтеграцію між ЄС та Грузією. Згадана угода набула чинності у липні 2016 р.³⁸⁵

Варто підкреслити, що одним з важливих елементів згаданої Угоди про асоціацію була Угода про поглиблену та всеосяжну зону вільної торгівлі (Угода про вільну торгівлю), яка відкривала перед Грузією широкі можливості щодо лібералізації доступу до ринку послуг, зменшення або й скасування тарифів щодо товарів тощо. У свою чергу, вагомим наслідком співпраці Грузії та ЄС стало отримання з 28 березня 2017 р. громадянами країни права здійснювати безвізові поїздки до Шенгенської зони.

Євросоюз є найбільшим торговим партнером Грузії та надає цій країні технічне та фінансове сприяння у розмірі понад 100 млн євро

383 2019–2022 წლების საქართველოს საგარეო პოლიტიკის სტრატეგია. URL: <https://mfa.gov.ge/getattachment/MainNav/ForeignPolicy/ForeignPolicyStrategy/2019-2022-clebis-saqartvelos-sagareo-politikis-strategia.pdf.aspx>

384 Council Decision of 16 June 2014 on the signing, on behalf of the European Union, and provisional application of the Association Agreement between the European Union and the European Atomic Energy Community and their Member States, of the one part, and Georgia, of the other part. *Official Journal of the European Union*. L 261. Vol. 57. 30 August 2014. P. 1–745. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=OJ:L:2014:261:FULL&from=EN>

385 EU-Georgia Association Agreement fully enters into force. 01.07.2016. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/IP_16_2369

щорічно³⁸⁶. Близько 21% торгівельних відносин Грузії відбувається з ЄС, за яким йдуть Туреччина (15%) і Росія (11,4%). Так експорт з ЄС до Грузії у 2021 р. склав 2 млрд євро, а імпорт 812 млн євро³⁸⁷.

У травні 2021 р. Грузія, Молдова та Україна заявили про створення нового формату співпраці під назвою «Асоційоване тріо», спрямоване на просування євроінтеграції цих держав.

Після початку широкомасштабного російського вторгнення в Україну 24 лютого 2022 р. Грузія 3 березня 2022 р. подала заявку на набуття статусу країни-кандидата на вступ до Євросоюзу за прискореною процедурою. Як заявив голова правлячої «Грузинської мрії» І. Кобахідзе, спочатку уряд планував подати заявку в ЄС у 2024 році, але «з огляду на загальний політичний контекст і нову реальність» влада вирішила прискорити процес³⁸⁸.

Однак наприкінці червня 2022 р. грузинське суспільство, понад 80% якого, відповідно до опитування проведеного у березні 2022 р., підтримує вступ країни до Євросоюзу³⁸⁹, очікувало глибоке розчарування – на відміну від України та Молдови Грузія не отримала статус кандидата у члени ЄС.

Відповідне рішення було прийнято на саміті Європейської ради 23 червня 2022 р. і його одногolosно підтримали всі лідери ЄС. Заявлено про визнання європейської перспективи Грузії, водночас наголошено на можливості надання цій країні статусу кандидата лише за умови вирішення низки невирішених питань.

Президентка Єврокомісії У. фон дер Ляєн на брифінгу за результатами зазначеного саміту заявила: «Рекомендуємо надати європейську перспективу і (у майбутньому) визначити, наскільки Грузія відповідає вимогам для надання статусу кандидата». Зазначено, що хоча у Грузії і є фундамент для досягнення стабільності інституцій, що гарантують демократію, верховенство права, права людини та повагу та захист меншин, однак, на відміну від України та Молдови, цей фундамент не розвинений достатнім чином.

Єврокомісія визначила 12 блоків критеріїв, за якими Грузія має продемонструвати прогрес, щоб отримати статус кандидата. Серед них –

386 Отношения ЕС – Грузия. Справочный материал. 16.11.2021. URL: https://www.eeas.europa.eu/eeas/отношения-ес-грузия-справочный-материал_ru?page_lang=ru

387 EU trade relations with Georgia. Facts, figures and latest developments. URL: https://policy.trade.ec.europa.eu/eu-trade-relationships-country-and-region/countries-and-regions/georgia_en

388 Чарквиани Н. Грузия подала заявку на ускоренное членство в ЕС. 03.03.2022. URL: <https://www.golosameriki.com/a/georgia-eu-application/6468453.html>

389 Панченко Ю. Держава-не-кандидат: як Грузія переживає відмову ЄС та що буде далі. 21.06.2022. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2022/06/21/7141714/>

зняття питання політичної поляризації, виконання політичної «угоди Мішеля» (документу, котрий було підписано 19 квітня 2021 р., за посередництва президента Європейської ради Ш. Мішеля з метою розв'язання політичної кризи в країні й яким передбачалося призначення дострокових парламентських виборів у 2022 р. – у тому випадку, якщо правляча партія «Грузинська мрія» набере менше 43% на майбутніх виборах до місцевих органів влади восени, й від виконання умов якого голова партії І. Кобахідзе відмовився наприкінці липня 2021 р.), зміна виборчого законодавства, створення плюралізму ЗМІ, якого бракує тощо³⁹⁰.

Разом з тим, переживши перший шок та масові суспільні протести, уряд країни підтвердив свою рішучість і в подальшому дотримуватися курсу до членства у ЄС та зобов'язався якісно та своєчасно виконати всі рекомендації, визначені Єврокомісією як необхідні умови для набуття Грузією статусу країни-кандидата в ЄС³⁹¹.

Після втрати «Єдиним національним рухом» на чолі з М. Саакашвілі домінування у грузинському політичному просторі за результатами парламентських виборів 2012 р. та приходу до влади сформованої грузинським олігархом Б. Іванішвілі партії «Грузинська мрія», а по тому й отримання президентських постів фактично її креатурами Г. Маргвелашвілі (2013–2018) та С. Зурабішвілі (з 2018), основні зовнішньополітичні тенденції Грузії – щодо руху до подальшого зближення з ЄС та НАТО – практично не зазнали змін. Однак нюанси взаємовідносин з РФ, у порівнянні з політикою попередньої влади, мали певні відмінності.

Так, на початку своєї каденції, Г. Маргвелашвілі зазначав, що не бачить суперечностей у тому, щоб поєднати бажання своєї країни долучитися до ЄС та НАТО з одночасними спробами гармонізації стосунків з РФ, оскільки Грузія є суверенною державою з власною незалежною політикою, яка прагне водночас як до євроатлантичної інтеграції, так і до стабільного добросусідства з прикордонними країнами³⁹². Однак у подальшому його риторика дещо змінилась. Зокрема у 2016 р. він був упевнений у тому, що хороші стосунки з Росією можливі лише в тому випадку, якщо РФ поважатиме суверенітет і

390 Грузія не відповідає вимогам для держави-кандидата на вступ до ЄС – Єврокомісія. 11.09.2022. URL: https://zaxid.net/gruziya_ne_vidpovidaye_vimogam_dlya_derzhavi_kandidata_na_vstup_do_yes_yevrokomisiya_n1544711

391 Депутат Европарламента одобрила обещание «Грузинской мечты» выполнить условия Еврокомиссии. 05.07.2022. URL: <https://www.newsgeorgia.ge/deputat-evroparlamenta-odobrila-obeshhanie-gruzinskoj-mechty-vypolnit-usloviya-evrokomissii/>

392 Бахтуридзе З. Внешняя политика Грузии в контексте развития международных отношений на постсоветском пространстве: дис. ... д-ра полит. наук.. Санкт-Петербург, 2016. С. 108–109.

територіальну цілісність Грузії. Й заявляв, що мета взаємовідносин Грузії з Росією полягає в політиці раціонального діалогу, збереження миру і не втягуванні Грузії в яку-небудь провокацію. Підкреслюючи, що загалом окупація Російською імперією Грузії є історично несправедливим кроком, з фактом чого наразі як суспільство, так і політичне керівництво Грузії ніколи не змириться³⁹³.

У 2017 р. він зазначав, що відносини Грузії з Росією перебувають у режимі «стратегічного терпіння» стосовно Абхазії та Цхінвальського регіону (Південної Осетії) і з огляду на це є дуже проблемними³⁹⁴.

7 серпня 2018 р., під час зустрічі з главами МЗС Польщі, Литви, Латвії та віце-прем'єром України, Г. Маргвелашвілі підкреслив, що окупація республіки почалася не в серпні 2008 р., а ще у 1991–1992 рр., коли Росія за допомогою гібридної війни відокремила від Грузії два її регіони. Він заявив, що те, що зробила і робить Росія проти суверенної держави – це війна між Росією та Грузією, це агресія, окупація, зневажання всіх міжнародних норм³⁹⁵.

Таким чином, на сьогодні головним конфліктним питанням у відносинах між РФ та Грузією залишається питання позиції відносно Абхазії та Південної Осетії.

На зустрічі з представниками ЗМІ під час 74 сесії Генасамблеї ООН у вересні 2019 р. С. Зурабішвілі пояснила точку зору Тбілісі стосовно Абхазії та Південної Осетії. На її думку, є два шляхи вирішення питання спірних територій – дипломатичний та військовий. Зрозуміло, що до останнього варіанту Грузія не готова. Це означає, що їй слід спробувати сісти за стіл переговорів з Російською Федерацією. «Не можна, щоб Грузія не спробувала цей шлях і залишилася замкнутою в собі»³⁹⁶.

Підсумовуючи викладене можна зробити наступні висновки.

Входження Грузії до складу Російської імперії відбулося внаслідок довготривалої та цілеспрямованої російської експансіоністської політики. Такі чинники, як періодична військова допомога та релігійна спорідненість були використанні імперською політикою для спроб

393 Георгий Маргвелашвили: оккупация Россией Грузии исторически несправедливый шаг. 01.12.2016. URL: <https://sova.news/2016/12/01/11933/>

394 Маргвелашвили прокомментировал отношения Грузии с Россией. 07.02.2017. URL: <https://www.armenpress.am/rus/news/877610/>

395 Олена Губар. Президент Грузії закинув Росії окупацію. 07.08.2018. URL: <https://www.dw.com/uk/президент-грузии-закинул-россии-окупацию-абхазии-та-південної-осетії/a-44985408>

396 Грузія виступає за відновлення стосунків з Росією. 28.09.2019. URL: <https://www.unn.com.ua/uk/news/1827010-gruziya-vistupaye-za-vidnovlennya-stosunkiv-z-rosiyeu>

поступового знищення самотності приєднаного народу. Однак, незважаючи на це, грузинам все ж вдалося розвинути багатогранну національну культуру та специфічну ідеологію, зберегти притаманну їм суспільну структуру.

Приєднання Південного Кавказу у першій половині XIX ст. стало однією з ланок глобальної російської імперської експансіоністської стратегії загарбання геополітичного чорноморського простору, задля досягнення основної мети – набуття статусу найсильнішої європейської держави. Відповідно, сучасна агресивна політика Російської Федерації щодо Грузії та бачення Кавказького регіону як вагомого плацдарму власних геостратегічних впливів є логічним розвитком багатовікової російської експансіоністської стратегії на Кавказі.

Стратегічний курс Грузії, закріплений у доктринальних документах, залишається незмінним з 1990-х рр. – зближення з Заходом (США та Європою), а не з СНД та курс на повне членство в ЄС та НАТО.

Найбільш яскраві зміни відбулися у ставленні до Російської Федерації, яка після 2008 р., трансформувалася з країни-партнера в країну-агресора. Й хоча в останні роки у низці документів і з'являлися положення стосовно пошуків шляхів налагодження стосунків з РФ, значних успіхів у цьому напрямі поки не спостерігається.

Загалом з 1991 р. політика Грузії щодо Росії пройшла декілька етапів. Впродовж цих років у Тбілісі спробували низку підходів у відносинах з Росією, від конфронтації часів З. Гамсахурдія до стратегії примикання часів Е. Шеварнадзе і знову до конфронтації, війни та розриву дипломатичних відносин (М. Саакашвілі), а потім знову пошук неконфронтаційних форматів відносин – політика «стратегічного терпіння» Г. Маргвелашвілі та ухилення від конфронтації з Росією С. Зурабішвілі.

Розділ 18. Становлення зовнішньополітичного курсу незалежного Азербайджану: здобутки правління Алієвих

Самостійна зовнішня політика Азербайджану як явище поставала в кінці 80-х рр. XX ст., в часи гострої кризи, яку переживала радянська держава наприкінці свого існування. Реально самостійну зовнішню політику Азербайджану слід починати з моменту проголошення незалежності в жовтні 1991 р. Але точки відліку в ній

слід ставити дещо раніше, від двох знакових подій ще за радянської доби.

Перша, коли 20 лютого 1988 р. позачергова сесія Ради Нагірно-Карабаської обл., яка була частиною Азербайджанської РСР, прийняла рішення вийти із її складу і «возз'єднатися» з Вірменією, що відразу надало конфронтаційного характеру взаєминам між Баку та Єреваном. Не зважаючи на формально союзні відносини в рамках єдиної держави – СРСР, проблема Нагірного Карабаху стала історичним підґрунтям понад 30-річного збройного конфлікту Вірменії та Азербайджану³⁹⁷.

Друга, це події Чорного січня 1990 р., під час яких 20 січня відбулося придушення виступу азербайджанської опозиції підрозділами радянської армії. Ця трагедія була історичною і доленосною, адже внаслідок неї стало зрозуміло, що СРСР остаточно втратив політичний та ідеологічний вплив на Азербайджан. Проголошення незалежності державами Південного Кавказу актуалізувало і загострило історичні протиріччя між Вірменією та Азербайджаном, які вилилися у війну в Нагірному Карабасі, що стало основою подальших зовнішньополітичних змін в обох державах.

Карабаська проблема має давнє історичне коріння. До XVII ст. вірмени складали більшість населення Східної Вірменії. Однак у ході турецько-перської війни 1603–1618 рр. за наказом шаха Аббаса I Великого була проведена насильницька депортація вірменського населення із Східної Вірменії вглиб іранської території, чисельність депортованих тоді вірмен оцінюється у 250–300 тис. осіб. Ця акція суттєво змінила етнічну картину в карабаському регіоні.

Залишені вірменами території почали масово заселяти тюрки. Проте після смерті Надір шаха у 1747 р. величезна Сефевідська імперія занепадала і на території Азербайджану утворилась низка незалежних тюркських феодальних держав, серед них і Карабаське ханство.

Територія Нагірного Карабаху (Карабаське ханство) увійшла до складу Російської імперії внаслідок російсько-іранської війни 1804–1813 рр. За даними перепису 1823 р. 2/3 населення Карабаського ханства складали тюрки, а 1/3, здебільшого у його гірській частині, вірмени.

Росія прагнула ослабити впливи тюркського чинника, для чого впродовж 1828–1830 рр. переселила 40 тис. вірмен з Ірану та 84 тис.

397 Чернявский С.И. Формирование внешнеполитической стратегии Азербайджана. URL: <http://cheloveknauka.com/formirovanie-vneshnepoliticheskoy-strategii-azerbaydzhana>

вірмен з Туреччини на територію колишніх Іреванського, Нахчіванського та Карабаського ханств. У результаті цієї політики на кінець XIX ст. вірмени стали етнічною більшістю на території колишнього Карабаського ханства.

До 1917 р. вірмени та тюрки-азербайджанці загалом мирно жили у складі Російської імперії, яка була гарантом мирного співіснування народів, що її населяли.

Однак внаслідок розпаду Російської імперії в 1917 р. територія Нагірного Карабаху, Зангезура та Нахічевані стала ареною жорстокого протистояння Республіки Вірменія (1918–1920) та Азербайджанської Демократичної Республіки (1918–1920).

Встановлення радянської влади в регіоні на певний час пригасило азербайджансько-вірменський конфлікт. І хоча у липні 1921 р. Кавказьке бюро ЦК РКП(б) ухвалило рішення передати Нагірний Карабах Радянській Вірменії, однак ЦК РКП(б) вирішив все ж залишити Нагірний Карабах у складі Азербайджанської РСР з наданням широкої обласної автономії. У 1923 р. з населеної вірменами частини Нагірного Карабаху у складі Азербайджанської РСР була утворена Автономна область Нагірного Карабаху, перетворена у 1937 р. на Нагірно-Карабахську автономну область (НКАО). Цими діями радянське керівництво фактично заморозило конфлікт до кінця 80-х рр. XX ст.

Питання зовнішньополітичного курсу Азербайджану після здобуття незалежності висвітлюється у ряді праць сучасних істориків, політологів і політичних експертів по регіону Південного Кавказу. Серед них монографії таких дослідників, як А. Гасанов³⁹⁸ та Я. Магмудов³⁹⁹, статті О. Дудніка⁴⁰⁰, Е. Рагімова⁴⁰¹, О. Шабельникової⁴⁰², С. Чернявського⁴⁰³. Спільним у цих роботах є акцент на природних ресурсах Азербайджану, а саме покладах нафти і газу на суші та на шельфі

398 Гасанов А. Политика национального развития и безопасности Азербайджанской Республики. Баку: «Zərdabi LTD» MMC, 2014. 672 с.; Современные международные отношения и внешняя политика Азербайджана. 2-е изд., доп. Баку: «Zərdabi LTD» MMC, 2013. 1008 с.

399 Магмудов Я. Переможний хід ідей Гейдара Алієва. К., 2013. 260 с.

400 Дуднік О. Особливості та специфіка зовнішньої політики Республіки Азербайджан в роки незалежності. URL: <http://www.kyumu.edu.ua/vmv/v/04/dudnik.htm>

401 Рагімов Е. Особливості політичної модернізації в Азербайджані. *Політичний менеджмент*. 2008. № 5. С. 53–59.

402 Шабельникова О. Основные приоритеты внешней политики Азербайджанской Республики. *Внешняя политика новых независимых государств: Сборник / Отв. ред. Б.А. Шмелёв. М.: ИЭ РАН, 2015. 240 с.*

403 Чернявский С. «Великий шелковый путь» и интересы России. *Мировая экономика и международные отношения*. М., 1999. № 6. С. 95–98.

Каспійського моря, які обумовили як швидкий розвиток економіки держави внаслідок підписання «контракту сторіччя», так і можливості для підвищення її ролі і значення у світовому і регіональному масштабах.

Цілком очевидно, що без міцного економічного підґрунтя неможливо було навіть вести мову про повернення захоплених Вірменією територій під час Першої Карабаської війни (1988–1994) та встановлення миру на Південному Кавказі. Військові дії, які час від часу поновлювались і набули особливого масштабу восени 2020 р., показують, що поняття «заморожений конфлікт» діє лише до тих пір, поки у однієї із сторін конфлікту (у даному випадку це Азербайджан) не з'являються сприятливі умови для використання силових методів його вирішення.

Таким чином, основою зовнішньополітичного курсу держави Алієвих стала діяльність, спрямована на вирішення проблеми Нагірного Карабаху та інших азербайджанських територій, втрачених внаслідок збройного протистояння із Вірменією наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. XX ст. Розвиток економіки, яка мала стати запорукою повернення втраченого, а також посилення ролі Азербайджану у регіоні й пошук надійних союзників повинні були забезпечити реалізацію завдань, визначених Гейдаром та Ільхамом Алієвими як пріоритети розвитку нової незалежної держави.

Повернення Нагірного Карабаху та інших окупованих територій стало національною ідеєю Азербайджану. Політика, яку послідовно реалізовували Алієви на чолі держави, не передбачала жодних компромісів щодо належності Карабаху.

Мінська група ОБСЄ, створена у 1992 р. для врегулювання конфлікту, показала свою цілковиту безпорадність у розв'язанні конфлікту. Майже тридцять років м'яких перемовин не дали жодного сподіваного сторонами результату, тому продовження війни за Карабах було лише питанням часу.

Слід відмітити, що за час конфлікту жоден з вірменських лідерів не демонстрував бажання звільнити окуповані території. Намагання вирішити конфлікт дипломатичними методами не дало жодних результатів, адже типовою була позиція, висловлена президентом Вірменії С. Саргсяном у серпні 2016 р.: «Нагірний Карабах ніколи не буде в складі Азербайджану, це виключено»⁴⁰⁴.

Але для силового вирішення проблеми Нагірного Карабаху Азербайджан мав досягти іншого рівня економічного розвитку, який

404 Борьба добра с зломом. URL: <https://www.kommersant.ru/doc/3060276>

забезпечив би його нову військову потугу. Ставку у цьому питанні президент Азербайджану Г. Алієв (1993–2003) зробив на розвиток нафтогазового комплексу за активної і масштабної участі західних компаній. У цій темі стратегічні інтереси Азербайджану та США співпали, що й надало Азербайджанській Республіці потужний поштовх для зростання.

На думку І. Мурадяна, з якою варто погодитися, Азербайджан із здобуттям незалежності і відкриттям нових запасів нафти й газу став об'єктом інтересів США і його потужних нафтогазових компаній. В рамках стратегії США нова незалежна держава мала виконувати дві функції – стати альтернативною нафтовою «бочкою» та транзитним коридором для транспортування військових вантажів у напрямку Афганістану⁴⁰⁵.

Перша функція актуалізувалася вже на початку 90-х рр., коли американо-азербайджанські стосунки наповнилися практичним змістом, стали набагато інтенсивнішими та тіснішими завдяки, у першу чергу, підписаному у вересні 1994 р. у Баку «контракту сторіччя» – угоді Азербайджану терміном на 30 років з рядом найбільших транснаціональних корпорацій щодо спільної експлуатації нафтогазових родовищ в азербайджанському секторі Каспійського моря⁴⁰⁶.

Підписана, за сприяння тодішнього президента США Б. Клінтона, угода з провідними нафтовими гігантами світу заклала основу процесу перетворення Азербайджану на вигідного економічного та торговельного партнера для впливових держав Заходу. Крім того, саме багатомільярдні прибутки від торгівлі енергоресурсами, особливо в період надвисоких цін на них в першому десятилітті XXI ст., заклали фундамент економічних, соціальних та суспільних перетворень у державі, що дозволили Азербайджану Алієвих стабілізувати ситуацію в країні на фоні перманентного конфлікту з Вірменією за Нагірний Карабах, а також мати міцнішу позицію як регіонального гравця у стосунках із сусідами по регіону.

Реалізація «контракту сторіччя», а згодом і розширення масштабів його діяльності у нафтогазовій сфері принесли суттєві результати – в Азербайджану з'явилися золотовалютні резерви, було посилено обо-

405 Мурадян И. Намерения США в Южном Кавказе. URL: <http://www.lragir.am/print/rus/0/comments/print/50828>

406 Бадалбейли Н. Становление и формирование политических отношений между Азербайджанской республикой и США в 90-е годы XX века. *Вестник Казахского национального педагогического университета имени Абая*. Серия «Исторические и социально-политические науки». 2012. № 1(32). С. 101–106.

роноздатність країни, оновлено флот тощо. Держава, яка нещодавно залежала від пільгових кредитів міжнародних фінансових інституцій, отримала можливість відмовитися від них, реалізовувати великі інфраструктурні і соціальні проекти, регулярно підвищувати (за умови високих цін на енергоносії) зарплати та пенсії. Накопичені у нафтовому фонді кошти дозволили побудувати тимчасові поселення для біженців і вимушених переселенців.

Такі успіхи зовнішньоекономічного курсу Азербайджану стали можливими завдяки правильно обраній стратегії позиціонування себе як надійного партнера і постачальника енергоносіїв на світові ринки. Особливий пріоритет був наданий США та його потужним нафтовим компаніям, які були серед ключових бенефіціарів «контракту століття» та подальших подібних угод. Власне сам Г. Алієв наголошував на пріоритетному значенні співробітництва зі США для збереження незалежності і побудови правової, демократичної і світської держави⁴⁰⁷.

Під час президентства Г. Алієва Азербайджану вдалося досягти значних успіхів як у внутрішньому розвитку держави, так і на міжнародній арені. «Контракт століття» став у цілому програмним документом азербайджанської державності, імплементація якого (як і пов'язаних з ним менш масштабних угод) призвела до створення сприятливого підґрунтя для посилення економічних, а відтак і геополітичних позицій держави.

Одним із наслідків його реалізації було створення у 1999 р. Г. Алієвим Державного нафтового фонду Азербайджанської Республіки⁴⁰⁸, що дозволило акумулювати надприбутки, отримані від експорту вуглеводнів, а також спрямувати ці кошти на реалізацію інфраструктурних і соціально значимих проектів. Зрештою, прибутки від торгівлі нафтою і газом дозволили Азербайджану успішно розвивати армію й експортувати сучасне озброєння.

Реалізація «Державної програми з підтримки малого і середнього підприємництва в Азербайджанській Республіці (1997–2000 рр.)», «Державної програми з розвитку малого і середнього підприємництва в Азербайджанській Республіці (2002–2005 рр.)», «Державної програми з розвитку машинобудівної індустрії в Азербайджанській Республіці (2002–2005 рр.)», «Державної програми з розвитку аграрного сектору в Азербайджанській Республіці (2002–2006 рр.)», «Державної програми з розвитку туризму в Азербайджанській Республіці в

407 Самедзаде З. Стратегия развития экономики Азербайджана. *Економіст*. 2013. № 5. С. 11–15.

408 Там само. С. 14.

2002–2005 рр.», «Державної програми з соціально-економічного розвитку регіонів Азербайджанської Республіки (2004–2008 рр.) та ряду інших програм стала можливою завдяки розбудові потужного нафтогазового сектору економіки, реалізації ряду проектів, спрямованих на збільшення експорту енергоносіїв.

Нафтова стратегія, розроблена на межі двох тисячоліть, мала надзвичайно важливе значення для розбудови незалежного Азербайджану, відродження і розвитку інших галузей економіки. Як продовження цієї стратегії велике значення мала затверджена указом президента І. Алієва від 27 вересня 2004 р. «Довгострокова стратегія управління нафтовими і газовими доходами (2005–2025 рр.)»⁴⁰⁹. Стратегія направлена на розвиток ненафтового сектору економіки, широкомасштабний розвиток інфраструктури, підвищення обороноздатності держави, реалізацію заходів, пов'язаних із переоблаштуванням звільнених територій та повернення вимушених переселенців у місця їх проживання.

Президентські вибори 2003 р. і перемога на них сина Г. Алієва – Ляхама Алієва не мали негативного впливу на рівень розвитку економіки і просування економічних інтересів Азербайджану на зовнішніх ринках. Адже у цей час почали стрімко зростати ціни на основні експортні вуглеводні продукти Азербайджану, що дозволило пригасити суспільний опір встановленню авторитарного режиму сім'ї Алієвих багатомільярдними прибутками від торгівлі нафтою та газом.

Орієнтація на пріоритетний розвиток нафтогазового сектору за часів правління Гейдара та Ляхама Алієвих приносила, принаймні до сланцевої революції у США 2010-х рр., свої вагомі результати. Розробка надгігантських нафтових родовищ Азері – Чираг – Гюнешлі, видобування на гігантському офшорному газоконденсатному родовищі Шах-Деніз дозволили не лише залучити десятки мільярдів доларів інвестицій західних партнерів у нафтогазовий сектор, а й значно підвищити видобуток нафти і газу, а відтак й збільшити надходження до державного бюджету Азербайджанської Республіки. У 2009 р. було видобуто 50,4 млн т нафти і 23,7 млрд м³ газу, а у 2010 р. вже 51,5 млн т нафти і 27 млрд м³ газу⁴¹⁰.

Завдяки цим запасам і відкриттю нових гігантських родовищ у Азербайджані активно розвивалася й мережа експортних нафто- і

409 Указ Президента Азербайджанской Республики от 27 сентября 2004 года № 128 «Об утверждении Долгосрочной стратегии по управлению доходами от нефти и газа». URL: https://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=10846

410 Экономика стран Южного Кавказа в период глобального кризиса, 2009–2010. Исследовательские записки Института Кавказа. 2011. № 5. С. 7.

газопроводів. Так, наприкінці 1997 р. нафта стала експортуватися на Чорне море по трубопроводу Баку-Новоросійськ, у 1999 р. був прокладений і введений в експлуатацію нафтопровід з Баку у грузинський чорноморський порт Супса. В 2002 р. закладений і 2005 р. введений в експлуатацію передбачений в «контракті століття» нафтопровід Баку – Тбілісі – Джейхан.

До 2020 р. у розробку блоку нафтогазових родовищ Азері – Чираг – Гюнешлі інвестовано понад 36 млрд дол. та видобуто 500 млн т нафти, а також понад 40 млрд м³ супутнього газу⁴¹¹.

Введення в експлуатацію гігантських газових родовищ «Шах-Деніз», «Умід» та «Апшерон» на межі ХХ–ХХІ ст. перетворили Азербайджан ще й на великого експортера природного газу, а відтак і конкурента Російської Федерації як постачальника газу в ЄС. Нові можливості Азербайджану, на думку російських дослідників, були схвально сприйняті США, політика яких у Каспійському регіоні спрямована, перш за все, на створення нової архітектури трубопроводів, які поставлятимуть вуглеводні Каспію в Європу в обхід Росії та Ірану, а також на створення бар'єрів на шляху надходження вуглеводнів Центральноазіатського регіону в Китай⁴¹².

Попри протидію РФ, Азербайджан послідовно реалізовував кроки, які дослідники часто називають енергетичною чи трубопровідною дипломатією, яка стала ключовим аспектом зовнішнього курсу держави. Розуміючи, що сировину необхідно не лише видобути, але й доставити кінцевому споживачу, Азербайджан у ХХІ ст. активізував свої зусилля на розбудову мережі газопроводів, які дозволяють йому експортувати десятки мільйонів тон нафти і десятки мільярдів кубометрів природного газу.

Азербайджан є одним з ініціаторів проекту «Південного газового коридору». Першими до нього приєдналися Туреччина і Грузія, потім Італія, Греція, Болгарія, Албанія, Боснія, Хорватія і Чорногорія. Загалом для постачання вуглеводнів на європейські ринки було побудовано ряд нових трубопроводів: у 2007 р. введено в експлуатацію газопровід Баку – Тбілісі – Ерзурум; у 2012 р. між Азербайджаном і Туреччиною підписано угоду щодо проекту TANAP (Трансанатолійський газопровід); у 2013 р. консорціум «Шахденіз» обрав проект TAP (Trans Adriatic Pipeline), що з'єднує кордон Туреччини з півднем Італії для постачання в Європу

411 Нефтяные и газовые проекты. URL: <https://ru.president.az/azerbaijan/contract>

412 Шабельникова О. Основные приоритеты внешней политики Азербайджанской Республики. *Внешняя политика новых независимых государств*: Сборник / Отв. ред. Б.А. Шмелёв. М.: ИЭ РАН, 2015. С. 108, 109.

азербайджанського газу, який буде транспортуватися по газопроводу TANAP. Ці проекти, поєднуючи родовище «Шах-Деніз» з півднем Італії, дозволяють реалізувати проект «Південний газовий коридор»⁴¹³.

Усі ці дії, спрямовані на розвиток ключового сектору економіки і пошук шляхів та ринків збуту енергоносіїв дозволили реалізувати основну мету Азербайджану у сфері економіки та її забезпечення фінансовим ресурсом – побудувати власний нафтогазовий комплекс, практично вирішити питання з легалізацією прав на власний сектор Каспійського моря, створити потужну трубопровідну інфраструктуру⁴¹⁴.

Зважаючи на успішне зростання економіки завдяки нафтогазовому сектору у 2000-х рр., стрімке зростання видобутку нафти та газу, а також збільшення експортної виручки у зв'язку зі стабільно високими цінами на енергоносії, у Концепції розвитку «Азербайджан – 2020: Погляд у майбутнє», затвердженій наприкінці 2012 р., декларувалася амбітна мета підвищення статусу Азербайджанської Республіки від держави-лідера регіону до конкурентоспроможного учасника в системі міжнародних економічних відносин.

Разом з тим слід відмітити, що попри декларовані цілі, Концепція «Азербайджан-2020: погляд у майбутнє» в цілому відштовхувалася від економічної моделі експортної спрямованості, яка передбачала, що підвищення конкурентоспроможності й удосконалення структури економіки будуть сприяти зростанню ненафтового експорту⁴¹⁵.

Нафта і газ є основою економічного благополуччя Азербайджану, ключовим сектором економіки, від стану якого залежать практично всі сфери суспільного життя держави. Дані про структуру ВВП Азербайджану в 2000-х рр. вказують на те, що зростання ВВП мало місце майже виключно завдяки збільшенню обсягів видобування нафти та газу⁴¹⁶. Свідченням тотальної залежності Азербайджану і його економіки від продажу сировини є те, що нафта і газ складають 95% експорту, доходи від якого – понад 75% бюджету країни⁴¹⁷. Проблема у тому, що сировинна економіка цілком залежна від ситуації на зовнішніх ринках.

Звичайно, у зростанні добробуту країни за рахунок продажу природних ресурсів немає нічого поганого – дивлячись на досвід країн

413 Самедзаде З. Указ. соч.

414 Шабельникова О. Указ. соч.

415 Концепция развития «Азербайджан – 2020: Взгляд в будущее». С. 12. URL: https://president.az/files/future_ru.pdf

416 Экономика стран Южного Кавказа в период глобального кризиса, 2009-2010. С.7.

417 Нацбанк Азербайджана девальвировал манат на 33,5% к доллару, 30% к евро. 21.02.2025. URL: <https://www.reuters.com/article/azerbaidjan-devaluation-idRUL5N0VV0EI20150221>.

Перської затоки, які змогли (принаймні на сьогодні) конвертувати прибутки від нафтогазового сектору в динамічний розвиток усього суспільства. Азербайджан і його еліти могли б скористатися позитивним досвідом і хоч якось диверсифікувати структуру власної економіки, спрямувавши прибутки нафтогазового сектору в інші галузі народного господарства.

Впродовж 2000–2010-х рр. Азербайджан вкладав вагому частину доходів від продажу вуглеводнів у модернізацію своєї армії, оскільки очевидним був провал дипломатичних методів повернення Нагірного Карабаху. У зв'язку з цим розвиток військової сфери став пріоритетом держави.

Питання армії і вирішення карабаського конфлікту стали головним мотивом інаугураційної промови І. Алієва 31 жовтня 2003 р. Він прямо вказував, що «у Азербайджана має бути дуже сильна армія. Вона має бути здатною вирішити усі завдання, що стоять перед нею. Впевнений, що економічний потенціал Азербайджану дозволить зробити все можливе, щоб наша армія відповідала самим високим стандартам... Азербайджанські землі мають бути звільнені від окупації, один мільйон біженців і переселенців повинні повернутися до рідних осель, територіальна цілісність нашої країни має бути відновлена. Азербайджан ніколи не змириться з таким становищем, з окупацією власних земель. Всі повинні знати, що ми виступаємо за мир, не бажаємо відновлення війни і прагнемо до мирного вирішення даного питання. Тим не менше, наше терпіння не безмежне. Азербайджан безперечно звільнить свої землі»⁴¹⁸.

На деокупацію Карабаху і звільнення втрачених Азербайджаном територій була спрямована і військова доктрина Азербайджану, ухвалена 8 червня 2010 р. вперше за часи незалежного існування держави. У документі зазначалося, що внаслідок окупації з боку Вірменії частини азербайджанської території і відмови звільнити захоплені землі в рамках врегулювання проблеми політичним шляхом, Азербайджан залишає за собою право відповідно до норм і принципів міжнародного права використовувати усі можливі засоби, включно з військовими, для звільнення захоплених Вірменією територій і відновлення територіальної цілісності країни.

Основною загрозою національній безпеці Азербайджану в документі названа «окупація з боку Вірменії, що продовжується» частини

418 Інаугурационная речь Президента Азербайджанской Республики Ильхама Гейдар оглу Алиева – 31 октября 2003 года. URL: <https://lib.aliyev-heritage.org/ru/2773818.html>

азербайджанських територій⁴¹⁹. Відтак згідно з проголошеною доктриною друга війна за Нагірний Карабах стала неминучою. Черговий раунд протистояння між країнами відбувся у 2016 р.

Військове загострення на лінії зіткнення в Нагірному Карабасі між сепаратистською «Армією оборони НКР» та Вірменією, з одного боку, і Азербайджаном, з іншого, 2–5 квітня 2016 р. назвали дещо перебільшено «чотириденною війною»⁴²⁰. Ці події показали, що армія Азербайджану в принципі може досягнути військового успіху, адже за найоптимістичнішими для вірменської сторони оцінками, загальне співвідношення військових сил, якщо врахувати особовий склад та озброєння, між Азербайджаном і Вірменією – п'ять до одного. Як наслідок, Єреван на військові аргументи сильнішого супротивника відповідав політичними контрударами, ховаючись за спиною свого потужного північного «союзника», що наочно засвідчило, що Азербайджан може силовим чином повернути Нагірний Карабах за умови невтручання РФ як союзника Вірменії по ОДКБ.

Істотне значення мало й те, що Азербайджан є набагато вигіднішим партнером для російської держави, насамперед у плані передбачуваності та політичної стабільності. Особливо помітними протиріччя між Вірменією та РФ стали після приходу до влади у 2018 р. Н. Пашиняна внаслідок подібних до Революції Гідності в Україні подій, що викликало відверто негативну реакцію президента РФ В. Путіна. Негативним для Вірменії було й те, що не зважаючи на союзні відносини з Росією, вона ратифікувала Угоду про партнерство з ЄС на саміті Східного партнерства у листопаді 2017 р.⁴²¹. Цим кроком Вірменія практично розв'язала Азербайджану шлях до реваншу в Карабасі, яким він скористався у 2020 р.

Значною мірою Азербайджану допомогла зміна зовнішньополітичного курсу і його переорієнтація на союз із Туреччиною. Реванш у протистоянні з Вірменією став можливим завдяки союзу І. Алієва з режимом Р. Ердогана, який здійснює активну геополітичну експансію за кордонами турецької держави.

В умовах, що склалися в регіоні, на фоні економічної кризи і пандемії Covid-19 у світі, такий союзник, як Туреччина, дозволив не об-

419 Военная доктрина Азербайджана допускает «освобождение захваченных территорий военным путем». 09.06.2010. URL: <https://www.azatutyun.am/a/2066259.html>

420 Безп'ятчук Ж. Сім фактів про причини й наслідки «чотириденної війни у Карабасі». 16.05.2016. URL: <https://hromadske.ua/posts/sim-faktiv-pro-prychyny-i-naslidky-chotyrydennoi-viiny-v-karabasi>

421 Вірменія підписала угоду про партнерство з ЄС. 24.11.2017. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news/28875370.html>

межуватися розмовами про повернення Карабаху і дискусіями щодо історичності і правомірності претензій на його територію. Спільне походження, спільне віросповідання, мова, сусідство і спільні інтереси дозволили Азербайджану перейти від вислуховування чергової стурбованості і занепокоєння Мінської групи ОБСЄ до реальних кроків з повернення втрачених територій.

Зміна влади у Вірменії і заміна відданого Росії С. Саргсяна революціонером Н. Пашиняном обумовила невтручання РФ у протистояння на боці номінального союзника по ОДКБ і фактично залишила Єреван наодинці з коаліцією Азербайджану та Туреччини, для якої війна стала приводом зміцнити свою геополітичну присутність на Південному Кавказі. Усе це в поєднанні з неспівставними фінансовими ресурсами, а відтак і військовою силою сторін дало офіційному Баку можливість реваншу у протистоянні з агресором.

Друга Карабахська війна між Вірменією та Азербайджаном за Нагорний Карабах стала головною подією 2020 р. на пострадянському просторі. На відміну від першої війни початку 90-х рр. XX ст., яка завершилася на користь Вірменії, цього разу успіх був на стороні Баку⁴²².

Війна, яка тривала 44 дні, закінчилася 10 листопада 2020 р. тристоронньою заявою лідерів Азербайджану, Вірменії та Росії – президента І. Алієва, прем'єр-міністра Н. Пашиняна і президента В. Путіна, що зафіксувала переконливий реванш і нову конфігурацію сторін. Азербайджан повернув собі сім втрачених районів навколо Карабаху (так званий вірменський «пояс безпеки») і всі здобуті під час війни землі, а це близько третини території спірного регіону, якщо розглядати його в кордонах Нагірно-Карабаської автономної області в складі Азербайджанської РСР⁴²³.

Заява 10 листопада 2020 р. не регулює присутність Туреччини в регіоні, але за останні роки вона впевнено стала ключовим, поряд з Росією, учасником регіональних процесів на Південному Кавказі. Бажання Туреччини до розширення власної ролі у регіональній геополітиці ставить зовнішню політику Азербайджану у залежність від турецької. Таким чином, перемога, крім власне торжества над ворогом, залишає більше питань, ніж відповідей. Для зовнішнього курсу Азербайджану визначальними будуть взаємини з Росією та Туреччи-

422 Победа пришла откуда не ждали. 30.12.2020. URL: <https://www.kommersant.ru/doc/4625906>

423 Война в Карабахе три месяца спустя: что не решили Азербайджан, Армения и Россия. Мнение эксперта. 18.02.2021. URL: <https://www.bbc.com/russian/features-56106492>

ною, які намагатимуться утримати Південний Кавказ у сфері власних геополітичних інтересів.

Реалізація завдання повернення втрачених територій і перемога у Другій Карабаській війні стали не лише здобутком зовнішньополітичної діяльності Алієвих, але й результатом ефективної зовнішньоекономічної діяльності, спрямованої на посилення ролі Азербайджану як надійного експортера природних ресурсів, насамперед нафти та газу, що обумовило значний інтерес США та інших глобальних геополітичних гравців як до азербайджанської держави, так і всього Південного Кавказу.

Сьогодні для Азербайджану питання подальших змін в державі і суспільстві визначається розумінням того, що в умовах сланцевої революції і розвитку альтернативних джерел енергетики його функція «запасної нафтової бочки» для США є менш важливою, ніж раніше. Внаслідок певної зміни пріоритетів політизація нафтової сфери значно зменшилася. В сфері транзиту позиції Азербайджану теж не виглядають непохитними, оскільки з'являється дедалі більше альтернативних комунікацій.

Азербайджан і його зовнішня політика сьогодні перебувають під глобальним впливом держав Заходу і контрольованих ними світових корпорацій. Вони, спільно з Великобританією, взяли під повний контроль його нафтові та газові ресурси, енергетичні комунікації, створили ряд баз у вигляді станцій стеження, забезпечили надійний військовий транзит у східному напрямку, що важливо з огляду на їх стратегію в Південній і Центральній Азії⁴²⁴. В цілому такий стан речей відповідає прагненням США зменшити або взагалі нівелювати вплив на Азербайджан Росії, Туреччини та Ірану, виходячи з власних геополітичних інтересів у регіоні Південного Кавказу.

Для Азербайджану залежність від США (або від НАТО, до якого входить Туреччина – союзник Азербайджану по успішній військовій кампанії осені 2020 р.) є одним із найбільш бажаних результатів, оскільки геополітичні альтернативи з числа сусідів виглядають менш привабливими за універсальну американську модель, рамки якої у перспективі дозволять Азербайджану повернути втрачені території й остаточно порвати з колишньою метрополією – Росією. Разом з тим події 2020 р. свідчать про тісне зближення позицій та економічних

424 Мурадян И. Политика США в отношении Азербайджана. URL: <http://hayasanews.com/игорь-мурадян-политика-сша-в-отношении/>

інтересів Азербайджану та Туреччини, як у політичній і військовій співпраці щодо повернення Нагорного Карабаху, так і в питаннях економічних пріоритетів, адже азербайджанський газ витісняє російський на внутрішньому турецькому ринку.

Таким чином, слід відмітити, що зовнішня політика незалежного Азербайджану визначалася потребами розвитку нафтогазового сектору як ключової складової, що мала забезпечити модернізацію держави і суспільства відповідно до завдань, які постали перед новою незалежною державою внаслідок розпаду СРСР і поразки у військово-му конфлікті з Вірменією.

Необхідність здійснення кроків задля повернення втрачених територій, вкладання коштів, отриманих від продажу енергоносіїв не стільки у розвиток держави, скільки у зброю і армію, вимагали від Азербайджану якомога більшого надходження коштів від нафтогазового експорту та пошуку союзників, що могли б якнайкраще сприяти реалізації його енергетичної стратегії.

Цілком очевидно, що таке масштабне завдання, як повернення втрачених територій, перетворилось на ключову ідею азербайджанської державності доби незалежності. Розвиток економіки, суспільства, зовнішня політика держави були підпорядковані вирішенню конфлікту на користь Азербайджану. Безперечним здобутком Азербайджану Г. та І. Алієвих стала реалізація нафтогазової стратегії, яка дозволила віднайти нові ринки збуту енергоносіїв та зблизитися з Туреччиною, яка стала ключовим союзником у переможній війні 2020 р., що призвело до повернення суверенітету Азербайджану над більшістю втрачених у 90-і рр. XX ст. територій.

Пройдений за 30 років незалежності шлях поступово перетворює Азербайджан на важливий регіональний енергетичний центр та підвищує значення цієї держави у регіональному і світовому масштабі.

На сьогодні Азербайджан не зміг остаточно визначити пріоритетний напрям зовнішньої політики на користь одного з основних геополітичних гравців у регіоні – США чи РФ. З одного боку, І. Алієв не зацікавлений у демократизації суспільно-політичного життя, адже це загрожує стабільності чинному авторитарному режиму, створеному його батьком. З цієї точки зору для Баку взаємини з Москвою вигідніші, адже РФ не акцентує увагу на недемократичності політичного режиму в Азербайджані. З іншого боку, ні для кого не є секретом, що Москва не зацікавлена в остаточному вирішенні Карабаського конфлікту, який для неї є зручним інструментом, завдяки якому вона має

серйозний вплив на його учасників, не випускаючи їх з орбіти власних геополітичних інтересів.

З огляду на це Азербайджан з великою обережністю ставиться до інтеграційних проєктів, які просуває Росія на пострадянському просторі, адже участь у них може значною мірою обмежити суверенітет держави. Хоча Азербайджан є членом СНД з 24 вересня 1993 р., цей союз є більше формальним наслідком розпаду СРСР. Більше того, за виключенням «великого формату» СНД Азербайджан не задіяний в жодному з великих інтеграційних проєктів Росії – ЄвразЕС та Євразійському економічному союзі. В 1993 р. Азербайджан приєднався до ОДКБ, однак у 1999 р. він залишив ряди цієї організації, зважаючи на військове протистояння з іншим членом організації – Вірменією. На сьогодні офіційний Баку перевагу надає союзницьким відносинам з Туреччиною.

Зростання турецького впливу нині є закономірною особливістю інтеграційних процесів на Південному Кавказі. Головним мотивом зближення Азербайджану з Туреччиною в економічному та військовому планах є етнічна спорідненість, чинник ісламу як спільної релігії та спільні інтереси в логістиці, енергетичній сфері й розширенні міжнародного впливу обох держав. Як наслідок, маємо успіх воєнної кампанії вересня-листопада 2020 р., коли спільними зусиллями Азербайджану та Туреччини було завдано військової поразки Вірменії. Беручи до уваги активну боротьбу на ринку нафти і газу, газо- і нафтопроводів співпраця Азербайджану та Туреччини має тенденцію до стрімкого зростання, й відповідно, до зростання впливу обох держав на глобальні цивілізаційні процеси.

Зважаючи на викладене, до головних здобутків правління Алієвих у зовнішньополітичній сфері відносимо:

- наближення остаточного вирішення конфлікту в Нагірному Карабасі і відновлення територіальної цілісності держави. Події осені 2020 р. й успіхи у збройному конфлікті з Вірменією засвідчили високу ефективність ситуативної зовнішньополітичної орієнтації на Туреччину;

- активне використання «енергетичної дипломатії», забезпечення провідної ролі Азербайджану в регіоні Південного Кавказу, використання нафтогазових багатств для просування національних інтересів держави;

- сприяння вирішенню існуючих і попередженню виникнення нових територіальних конфліктів у регіоні;

- прискорення інтеграції у світові фінансові, економічні та безпекові структури, насамперед європейські та євроатлантичні.

ВИСНОВКИ

На формування сучасного зовнішньополітичного вектору пострадянських країн, після проголошення незалежності у 1991 р., суттєвим чином вплинули їх історія та попередня традиція державотворення. Однак відсутність сталих національних пріоритетів при побудові послідовної зовнішньої політики стала характерною рисою довготривалого політичного транзиту для більшості пострадянських країн.

В основу легітимності сучасних політичних системи та зовнішньополітичного вектору балтійських держав закладена активна історична політика. Її складовими є: доктрина континуїтету, яка утверджує зв'язок нового політичного режиму з урядами періоду незалежності до Другої світової війни; ідеологеми «повернення на Захід» і «радянської окупації»; політика маркування радянських емігрантів, як відчуженого від національної держави населення, статусом «негромадяни» з позбавленням ряду політичних прав (у Латвії та Естонії).

Основними тенденціями в розвитку історичної політики у країнах Балтії є реалізація їхніми елітами політичного розрахунку на комбінування «комплексу провини» та «зовнішньої загрози» з метою підтримання підвищеної уваги на Заході до долі балтійських держав і отримання додаткових ресурсів. Позиціонування балтійських країн як жертв «двох тоталітаризмів» («нацистської та радянської окупації»), активно використовується в якості внутрішньополітичного та міжнародного чинника.

Вступ країн Балтії до ЄС спричинив активізацію більш конфронтаційного дискурсу в європейській історичній політиці, адже одна з головних цілей історичної політики балтійських еліт – вплив на громадську думку країн Євросоюзу з тим, аби вкоренити уяву про рівність між нацизмом і комунізмом.

В основу бачення свого місця у світі, після розпаду СРСР естонська, латвійська та литовська еліти поклали концепцію «відновленої державності» та «повернення до Європи». Ідея «повернення в Європу» з'явилася наприкінці 1980-х рр. і стала домінуючою після здобуття

країнами Балтії незалежності. Концепція «відновленої державності» спиралась на положення про правову спадковість сучасних Литви, Латвії та Естонії з національним державами дорадянського періоду. Ця концепція дозволила провести символічну і практичну межу між балтійськими державами і державами СНД та спонукала Захід розглядати країни Балтії в одній групі з країнами ЦСЄ, які також здобули свою національну державність після Першої світової війни, а після Другої світової потрапили під радянський контроль.

Відповідно членство країн в ЄС та НАТО розглядалось як необхідна умова для виживання балтійських народів і збереження відновленої державності, а головною метою зовнішньої політики балтійських країн є забезпечення державної незалежності та безпеки шляхом інтеграції в європейські й євроатлантичні політичні, економічні та безпекові структури.

Особливістю зовнішньополітичного позиціонування Естонії, як однієї з найменших країн ЄС, стало використання стратегії «м'якої сили» для збільшення своєї ваги в союзі. В основі цього підходу лягла ставка на активний розвиток креативної економіки (проект «Електронна Естонія» та ін.) в якій Естонія на сьогодні є серед європейських та світових лідерів, що дозволило маленькій країні непропорційно збільшити свою вагу у міжнародних справах.

Інтеграцію Латвії в соціально-культурну систему Євросоюзу не можна вважати завершеною, адже державний суверенітет залишається для переважної більшості громадян Латвії найбільш значущою цінністю, а ідеї щодо відмови від його частини на користь інституцій Європейського Союзу задля збереження миру на європейському континенті не сприймаються більшою суспільства.

Ще на початку 1990-х рр. країни Балтії свідомо взяли на себе ролі «форпосту» («прифронтових держав») у боротьбі зі «східною загрозою» та наслідками тоталітаризму. Російська агресія проти України 2014 р. та повномасштабне російське вторгнення в Україну у 2022 р. спонукали країни Балтії доктринально переосмислити свою модель зовнішньополітичного позиціонування зі споживачів безпеки під «парасолькою» НАТО до ролі «останнього бастиону Заходу» та перетворитись на повноцінний чинник протистояння загрозі зі сходу у стратегічному плануванні Альянсу.

* * *

На становлення сучасного зовнішньополітичного курсу Молдови суттєвий вплив має складна історія регіону, в якому впродовж сто-

літь кордони проводили великі держави, відповідно до балансу сил та власних інтересів.

Зокрема, згідно Ясського мирного договору 1792 р., Російська імперія приєднала відвойоване в Османської імперії лівобережжя Дністра, у 1812 р. – територію Молдавського князівства до р. Прут. Потім за Бухарестським мирним договором 1918 р. та Паризьким протоколом 1920 р. Румунія приєднала усю територію тодішньої Бессарабії по р. Дністер. У свою чергу Москва у 1924 р. на лівому березі Дністра утворює Молдавську АСРР у складі Української СРР, а у 1940 р. – СРСР анексує у Румунії Бесарабію по р. Прут і створює з МАСРР та Бессарабії Молдавську РСР.

Тому цілком логічно, що Молдова була єдиною пострадянською республікою у якій в період розпаду СРСР національні сили орієнтувались не скільки на створення незалежної держави, стільки на об'єднання з сусідньою країною – Румунією. Саме ця орієнтація стала причиною придністровського конфлікту та фактичного поділу Молдови на дві частини – Республіку Молдова та «Придністровську Молдавську Республіку».

В основі зазначеної ситуації лежить історичний чинник. Адже лівобережне Придністров'я ніколи не було частиною Молдавського князівства, на відміну від іншої частини Молдови, половина населення якого з отриманням незалежності у 1991 р. зажадала возз'єднатись з Румунією, засновниками якої у 1859 р. були Молдавське та Валаське князівства, що об'єднались.

Після проголошення незалежності, Молдова конституційно у 1994 р. закріпила принцип постійного нейтралітету, а в основу міжнародної політики поклала концепцію «багатовекторності». Цей принцип зовнішньополітичної діяльності став закономірним проявом протиріч, пов'язаних з пошуком національної ідентичності, а також бурхливими і неоднозначними процесами формування державності.

На практиці багатовекторність Республіки Молдова призвела до того, що ні зміцнення зв'язків з «колективним Заходом» (ЄС і НАТО), ні участь у реалізації євразійського інтеграційного проєкту, очолюваного Росією, не стали домінуючими напрямками зовнішньополітичної діяльності Молдови. Більш того, на різних етапах розвитку держави, пріоритетне значення у зовнішньополітичній практиці отримували різні вектори політики багатовекторності.

Виділено п'ять етапів доктринальної трансформації зовнішньополітичного курсу Молдови. Перший етап (1990–1994) характеризувався доктринальною зовнішньополітичною невизначеністю

Республіки Молдова. На другому етапі (1994–1999) стратегічна невідзначеність зовнішньополітичного курсу була закріплена через юридичне закріплення принципу постійного нейтралітету. На третьому (1999–2002) – стратегічною метою зовнішньої політики РМ визначено європейську інтеграцію (Програма діяльності уряду І. Стурзи, 1999). Під час четвертого періоду (2002–2009), коли при владі у РМ перебували комуністи, реалізовувалась доктрина багатовекторності, яка дозволила балансувати між основними центрами сили та декларувати бажання інтегруватись і до ЄС, і до Митного союзу на чолі з РФ, хоча з 2005 р. європейська інтеграція була заявлена у якості пріоритетного напрямку зовнішньої політики Республіки Молдова (Програма уряду «Модернізація країни – добробут народу»). П'ятий етап характеризується цілеспрямованою інтенсифікацією відносин з ЄС. Програма уряду В. Філата «Європейська інтеграція, Свобода, Демократія, Добробут» (2009) доктринально спрямована на мобілізацію зусиль на європейську інтеграцію. Цей курс був закріплений приєднанням Молдови у 2009 р. до програми ЄС «Східне партнерство» та підписанням у 2014 р. Угоди про асоціацію з ЄС. Не змогла його змінити і президентська каденція проросійськи налаштованого президента І. Додона (2016–2020), у часи якого Молдова знову тимчасово почала декларувати багатовекторну політику, прагнучи зберегти баланс між європейським та російським інтеграційними пріоритетами.

Ключовою проблемою зовнішньополітичного позиціонування Молдови є відсутність загальнонаціонального консенсусу з питань конфігурації зовнішньополітичної стратегії держави, залежність її змісту від внутрішньополітичної кон'юнктури, яка має електоральну циклічність.

Відсутність такого консенсусу призводить до конфронтації політичних сил із протилежними геополітичними орієнтаціями, що не дозволяє повною мірою використовувати потенціал як європейської, так і євразійської інтеграції в реалізації національних інтересів Молдови.

* * *

У білоруському національному русі XIX – початку XX ст. переважала «західноруська» течія, прихильники якої були переконані, що білоруси разом з малоросами та великоросами є частиною триєдиної російської нації, а тому виступали не за незалежність Білорусі, а за її федерацію з Росією. Логічним продовженням цього концепту-

ального бачення державних перспектив Білорусі на сучасному етапі став курс на тісний союз Республіки Білорусь із Російською Федерацією. Він був реалізований як через активну участь Білорусі в усіх ініційованих Росією інтеграційних форматах (ЄврАзЕС, Митний союз, ЄАЕС), так і через створення у 1997 р. Союзу Білорусі і Росії (з 1999 р. – Союзна держава Білорусі та Росії), який іде дорогою глибокої інтеграції.

Впродовж усього свого незалежного існування з 1991 р. Республіка Білорусь прагнула віднайти такий формат свого зовнішньополітичного курсу, який би дозволив ефективно реалізувати доктрину багатовекторності з метою збереження державної незалежності. Свою історичну, економічну та геополітичну схильність до інтеграції з Росією, Мінськ не дуже успішно намагався збалансувати то підписанням Угоди про партнерство і співробітництво з ЄС у 1995 р., то інтенсифікацією економічних відносин з КНР на рубежі ХХ–ХХІ ст.

Посилення конфронтації між Росією і Заходом з 2014 р. з новою силою поставило перед Білоруссю питання щодо необхідності визначитись зі своїми геополітичними пріоритетами, оскільки ставка на пошук партнерів, які б не належали до орбіти прямого впливу, з одного боку, Російської Федерації, а з іншого – ЄС та США (країн типу КНР, Індії, Пакистану, Ірану) не дав практично значимого для Білорусі результату.

Після подій 2020–2021 рр. (фальсифікацій на президентських виборах та силового розгону акцій протесту, а також примусової посадки пасажирського літака у Мінську) Білорусь, потрапивши під жорсткий санаційний тиск з боку країн Заходу, пішла на зближення з Росією, а з 2022 р. стала найбільш активним співучасником повномасштабної російської агресії проти України. Це поставило її в ситуацію, коли подальша участь у проєкті Союзної держави стала загрожувати перетворенню Республіки Білорусь з незалежної держави на своєрідний федеральний округ РФ з широкими повноваженнями.

* * *

У ході утворення незалежної Московської держави на руїнах колишньої Монгольської імперії відбулось становлення російської національної сутності. Зайнявши геополітичне місце Золотої Орди в Євразії Московія, що тривалий час перебувала під монгольським, а потім ординським ярмом (1243–1480), перейняла жорстку вертикаль організації одноосібної влади та експансіоністську зовнішню політи-

ку, а у її населення сформувалась імперська свідомість та потреба в сильному лідерові.

Все це зрештою й дозволило упродовж XVI ст. сформуватися Московській державі як централізованій та ідеократичній сакральній імперії, чому сприяли передусім територіальні завоювання Івана III – Ярослав (1463), Ростов (1474), Новгород (1478), Твер (1485), Чернігів (1503), Стародуб (1503), Новгород-Сіверський (1503), Рильськ (1503), Брянськ (1503), Курськ (1503), Путивль (1503), Вязьма (1503); Василя III – Псков (1510), Рязань (1521), Смоленськ (1522) та Івана IV – Казань (1552), Астрахань (1556), Сибірське ханство (1582).

Упродовж XV–XVI ст. Москва наділила себе статусом Третього Риму та другого Константинополя. При цьому московська духовна та світська еліта паралельно позиціонувала себе ще й у якості нового Єрусалима, місією котрого стало збереження істинної віри, винятковості статусу московського православ'я та прагнення розвивати взаємини із зарубіжними православними громадами. Московія намагалась підкреслити свою зверхність через протиставлення власної православної версії християнства решті християнського світу. Відтак католики і протестанти проголошувались еретиками та грішниками. Московське суспільство відмежувавшись від решти світу, невтомно охороняло межі своєї політичної та культурної ідентичності. Така політика зверхності стала підґрунтям ідеї «богообраності», «святості Русі», «захисту православ'я», «месіанства», «вищості російської культури» тощо.

Формалізувавши свою першість у православному світі трансформацією московської метрополії у патріархат у 1589 р., Москва підвищила свій міжнародний статус через зміцнення світської та духовної влади. Скориставшись падінням Золотої Орди, Московське князівство постало у якості нової регіональної сили та створило новий тип ідентичності для своїх світських та духовних еліт.

Ключовими для династій Романових у XVII ст. були західний та південний зовнішньополітичні вектори, які зумовлювали конкурентне протистояння Московії з Річчю Посполитою та Османською імперією. Україна-Гетьманщина, що постала у ході Національної революції 1648–1676 рр. стала визначальним чинником впливу на цю геополітичну конкуренцію, оскільки суттєво ослабила Річ Посполиту, що дозволило Московській державі поновити успішну експансію на захід. Однак найбільших експансіоністських здобутків вона отримала вже у XVIII ст.

За Петра I Московська держава отримала вихід до Балтійського моря, вигравши Північну війну (1700–1721), і була офіційно прого-

лошена імперією. У цей час сформульовано (Ф. Прокопович) та взято на озброєння ідею існування єдиного великоросійського народу, частиною якого визнавались українці й білоруси, закладено поняття єдиної великої російської держави у складі Великої, Малої та Білої Русі.

Вихід Російської імперії до Чорного моря, підпорядкування Криму та утвердження в українському Причорномор'ї аж до Дністра після серії російсько-турецьких війн (1710–1713, 1735–1739, 1768–1774, 1787–1791), підштовхнули російські еліти до ідеї так званого «грецького проекту», який полягав у перерозподілі завойованих Османською імперією територій та забезпеченні домінування Росії на Балканах та в Південно-Східній Європі загалом.

Успіхи російської імперської політики на причорноморському напрямку зробили непотрібним для імперії існування автономної української Гетьманщини, яка була ліквідована у 1764 р., а залишки її державних структур у 1781–1783 рр. Просування Росії на захід завершилось ліквідацією польської держави внаслідок трьох її поділів (1772, 1792 та 1795) та приєднанням 2/3 її території до Російської імперії.

У XIX ст. Росія для просування своїх геополітичних інтересів на Балканах використовувала як військові засоби (російсько-турецькі війни 1806–1812, 1828–1829, 1853–1856, 1877–1878), так і гібридні інструменти деструктивного впливу, насамперед розпалювання й підтримку антитурецьких повстань у Сербії, Греції, Болгарії.

У другій половині XIX ст. Російська імперія зіштовхнулась із зростанням націоналізму східних слов'ян, передусім українського. Національний рух становив для імперії одну з ключових загроз, оскільки підривав концептуальну ідею триєдиної російської нації, заснованої на трьох етносах – великоросійському, малоросійському (українському) та білоруському. З метою придушення національних рухів, російські імператори використовували політику агресивної русифікації та асиміляції шляхом проведення відповідних освітніх реформ.

Початок Першої світової війни у 1914 р. створив умови для нової експансії поза межами Російської імперії під гаслом приєднання Галичини, Буковини та Закарпаття як останніх частин спадщини Київської Русі. Однак російські революції 1905 та 1917 рр. остаточно зруйнували імперську триєдину національну модель, адже українці та білоруси розпочали боротьбу за право жити власним національним життям. Надалі вже в СРСР для них було знайдено

modus vivendi, що дозволило скласти слов'янське ядро Радянського Союзу.

Після приходу до влади у 1917 р. більшовики прагнули будь-що утримати постімперський ареал у своєму підпорядкуванні, оскільки практично всі національності, що проживали на теренах Російської імперії, заявили про наміри створення власної державності. З метою утримання влади та зближення з республіканськими елітами, радянською владою у 1920-х рр. було запроваджено політику коренізації шляхом надання офіційного статусу національним мовам. Після Другої світової війни СРСР поширив свій вплив на країни Центрально-Східної Європи. Надважливим завданням у повоєнному СРСР було створення нової етнічної спільноти – радянського народу за рахунок придушення національної ідентичності народів радянських республік.

Невдала зовнішня політики СРСР (Афганська інтервенція 1979–1989 рр., неефективні та вкрай витратні спроби Москви очолити лідерство у поширенні соціалізму в країнах Азії та Африки) стала однією з основних причин краху проекту «радянський народ» та розпаду соціалістичного блоку в ЦСЄ.

Вирішальним чинником, який забезпечує експансіоністську політику Російської Федерації у XXI ст. є імперська психологія та великодержавна ментальність її суспільства з його культивованим запитом на повернення колишньої могутності Росії, яка свого часу була засновницею СРСР. Саме тому росіяни, у своїй переважній більшості, активно підтримують претензії Росії на весь пострадянський простір. Відтак завдання зі створення власної російської національної держави та формування відповідної здорової ідентичності в російському суспільстві підміняється прагненням відновлення імперії. Такий стан речей є вираженням прагнення Росії повернути статус великої держави та взяти своєрідний реванш у Заході за поразку в «холодній війні» шляхом проведення ревізійністської політики експансіонізму, що вказує на постімперський синдром, який нині переживає російська еліта та суспільство.

Роль історії в російській зовнішньополітичній та внутрішньополітичній практиці є надважливою, про що свідчать, зокрема численні публічні апеляції до неї президента РФ В. Путіна та експрезидента РФ Д. Медведєва. Перш за все, російське бачення минулого це засіб легітимації рішень РФ на зовнішньополітичній арені та її міжнародного статусу. Звернення до історії, має виправдати претензії РФ на статус одного з лідерів сучасного світу та обґрунтувати зазі-

хання на створення російської зони виключних інтересів. По-друге, це зброя в контексті гібридної агресії проти України та інших суверенних держав. По-третє, історія виступає інструментом консолідації населення власне Росії в умовах відсутності притомної візії майбутнього.

Послаблення західного світу, світу демократії та прав людини, світу вільного вибору та політичних свобод, який за своєю сутністю протилежний «Русському миру», є ключовою метою потужної присутності історичної складової у зовнішньополітичному дискурсі РФ.

Політична та інтелектуальна еліта Росії вважає політику пам'яті держав ЦСЄ сферою своїх національних інтересів, а їхня власна історія, відмінна від російського бачення, розглядається як зазіхання на міжнародний статус Російської Федерації.

Від початку XXI ст. росіяни просувають такі ключові історичні наративи із зовнішньополітичною складовою: концепт «Великої перемоги» у «Великій Вітчизняній війні» 1941–1945 рр., який виконує об'єднуючу функцію для розмаїтого російського населення; культ «великої держави», що має глибокі «тисячолітні корені», певні особливі права на міжнародній арені та може претендувати на зони виключних інтересів; декларування єдності уявного «Русского мира», братерства та близькості українців та росіян; заперечення та приховування злочинів комунізму; штучність держави Україна та неправомірність існування українців як окремої політичної нації; гібридизація Голокосту та маніпуляція з антисемітською тематикою.

Концептуальним ядром легітимації російської зовнішньої політики є російська імперська ідея, яка в індустріальну й постіндустріальну епоху підмінила формування і розвиток російської національної ідеї та дозволила інкорпорувати у політичну практику ідеологеми експансіонізму, месіанства, колоніальної політики стосовно населення завойованих територій, пригнічення персональних прав і свобод особистості, консервацію системи особистої лояльності та права сили на протипаузі сили права. Ключовим, на нашу думку, елементом сучасної російської імперської ідеї є положення про легітимність права на вторгнення, яке базується на вірі у виключність російського народу.

Глибинною мотивацією зовнішньополітичної діяльності Російської Федерації є пошук легітимних засад для особливого статусу на світовій арені, визнання цих засад та визнання легітимного права Росії на зазначений особливий статус. Це статус безумовного лідера в регіональному вимірі та безумовного члена клубу «великих держав».

Проте розв'язана у 2014 р. війна проти України суттєво підірвала перспективи досягнення Москвою усіх цих цілей.

Ключовою характеристикою сучасної зовнішньої політики Росії є реалізація нею «нової доктрини обмеженого суверенітету», головні ідеї якої були сформульовані в публічних виступах В. Путіна, зокрема, у зверненнях до Федеральних зборів 18 березня та 04 грудня 2014 р. та «Валдайській промові» 24 жовтня 2014 р. По суті йдеться про право Росії на експансію на пострадянському просторі, в основі якої лежить бажання Москви мати вирішальний вплив на зовнішню та внутрішню політику колишніх республік СРСР, які нинішня РФ вважає зоною своїх пріоритетних геополітичних інтересів.

Введення країнами Заходу у 2022 р. масштабних економічних санкцій окреслило вектор економічної ізоляції Росії, що потенційно може прискорити технологічну деградацію російської економіки.

* * *

Ідеологічне утвердження сучасної таджицької державності відбувається шляхом апеляції до реального чи уявного великого державного минулого таджицького народу та заглиблення його коренів у глибину віків (нащадки арійської цивілізації). Логічним наслідком цього концептуального бачення стала поява у доктринальних документах Таджикистану поняття про п'ятитисячолітню таджицьку цивілізацію, культуру та історію.

Таджики вважають себе єдиним і найдавнішим автохтонним народом Центральної Азії, нащадками історичної спадщини усіх великих держав Сходу часів Античності та Раннього Середньовіччя, а тому історично культурнішими ніж прийшли тюркські народи. З цього бачення у 2010-х рр. випливило доктринальне трактування таджицького народу як цивілізаторського, що був авангардом арійської, а згодом й ісламської цивілізації у регіоні.

Важливими елементами ідеології зовнішньополітичного позиціонування Таджикистану у 1990-х рр. стали положення про світський характер розвитку цієї мусульманської держави, виборене у ході громадянської війни 1992–1997 рр., та про потребу міжнародної допомоги через бідність і нерозвиненість країни.

У доктринальних документах початку 2000-х рр. положення про бідність було поєднано з тезою про несправедливість світового розвитку, при якому панує Захід та негативний вплив глобалізації, яка підживлює протистояння цивілізацій. Концептуальний вихід для зняття загрози тероризму та екстремізму керівництво Таджикистану

бачить лише у зниженні рівня бідності та безробіття у світі загалом та ісламських країнах зокрема.

З середини 2000-х рр. у Таджикистані відбувається доктринальне переосмислення ролі та місця Центральної Азії у світі – з відсталого та проблемного регіону на місце зіткнення глобальних інтересів та економічно важливого регіону світу, домінування у якому дозволить великим державам отримати контроль над євразійським простором і наблизитись до світового панування.

Таджикистан з огляду на свій природний статус країни, багатий водними ресурсами, цілеспрямовано і наполегливо доктринально закріплює за собою статус визнаного на міжнародній арені ініціатора й активного лідера у вирішенні глобальних питань, пов'язаних з використанням води.

Ключові пріоритети зовнішньої політики Республіки Таджикистану зазнавали суттєвої трансформації зумовленої насамперед внутрішніми чинниками. У 1990-х рр. таким пріоритетом було забезпечення миру та національної єдності в країні. Після початку країнами Заходу антитерористичної операції в Афганістані пріоритетом у 2000-х рр. стало формування поясу добросусідства на кордонах країни. У 2010-х рр. – забезпечення енергетичної незалежності, досягнення продовольчої безпеки та вихід країни з комунікаційного тупика.

Головним принципом таджицької зовнішньої політики є «політика відкритих дверей заради добрих та взаємовигідних відносин», своєрідний різновид багатовекторної зовнішньої політики, основною ціллю якої є зміцнення та розширення торгово-економічного співробітництва та отримання політико-дипломатичної підтримки економічних інтересів країни.

Якщо у 1990-х рр. Таджикистан був критично залежним від позиції політичних лідерів Ісламської Держави Афганістан у контексті врегулювання громадянського конфлікту в країні, то на межі 1990–2000 рр. вже Таджикистан став геополітичною опорою «Північного альянсу» у його боротьбі з «Талібаном». У 2000–2010 рр. Таджикистан почав реалізувати політику будівництва транспортних та енергетичних коридорів в Афганістан та Пакистан для виходу з комунікаційного тупика (2006 – проект Регіонального ринку торгівлі електроенергією між країнами Центральної і Південної Азії; 2016 – проект CASA-1000 та ін.).

Важливою відмінністю розвитку Таджикистану від інших пострадянських країн регіону є офіційна інтеграція носіїв ісламської

доктрини розвитку (бійців та політичних представників Об'єднаної таджицької опозиції) до державних і силових структур країни та її політичної системи після миру 1997 р. (легалізація та участь у виборах 2005, 2010, 2015 та 2020 рр. опозиційних партій, колишніх засновників ОТО).

Особливістю зовнішньої політики Таджикистану щодо ісламських країн є те, що, поступово освоюючи політичний та духовний простір ісламського світу, Таджикистан тим не менш будує відносини з мусульманськими державами на світській, а не релігійній основі.

Вкрай важкі соціально-економічні наслідки громадянської війни в Таджикистані сприяли зміцненню тут позицій Росії, Китаю та Ірану, оскільки вони забезпечили левову частку кредитів та інвестицій у розбудову транспортної та енергетичної інфраструктури країни. Це у свою чергу зробило Таджикистан фінансово залежним від КНР та РФ. У результаті Китай отримав прямий доступ до таджицьких гірничорудних ресурсів, а Росія та Іран до енергетичної інфраструктури.

Загалом варто відзначити, що Таджикистан має складні проблеми різного характеру з більшістю своїх сусідів (з Афганістаном – наркотрафіку та ісламістських впливів, з Узбекистаном – водноенергетичні, з Киргизстаном – прикордонні), які перешкоджають виходу двосторонніх відносин на новий якісний рівень.

* * *

Статус російсько-казахських відносин, русифікація казахського культурного й інформаційного простору та спільне прагнення до реалізації євразійських форматів співпраці обґрунтовані історичною традицією, коли ще у першій половині XVIII ст. казахи Молодшого та Середнього жузів добровільно визнали підданство російських правителів для отримання захисту від зовнішніх ворогів й поступово, здебільшого ненасильницькими методами, були інкорпоровані до російської, а потім і радянської політичної та цивілізаційної системи. Логічним та наочним прикладом цього було створення у 1920 р. казахської національної автономії саме у складі радянської Росії. Цей історичний вектор співпраці тривалий час робив Росію та Казахстан головними двигунами проєктів євразійської інтеграції, які вилились спочатку у створення у 2000 р. ЄврАзЕС, а потім у 2014 р. – Євразійського економічного союзу.

Суперництво казахів та узбеків за першість у регіоні Центральної Азії має свої історичні витоки з подій XV ст., коли розпався Улус

Шибана (Узбецьке ханство), що розташовувався здебільшого на території сучасного Казахстану, а його політична еліта та населення розділились на казаків (казахів), які залишались на цій території де заснували Казахське ханство (1465), та узбеків, які пішли у Мавераннахр, де заснували Бухарське ханство (1500).

Аналіз зовнішньополітичної діяльності Казахстану показує, що в основу її стратегії покладено багатовекторність, яка дозволяє країні балансувати між провідними геополітичними гравцями для збереження національної незалежності та суверенітету. При цьому західний, ісламський та тюркський вектори урівноважують впливи та інтереси РФ у відносинах з Казахстаном на євразійському напрямі.

У Концепції зовнішньої політики Казахстану 2020 р. пріоритетами зовнішньої політики Казахстану названо: розвиток союзницьких відносин з РФ; всебічне стратегічне партнерство з КНР; розширене стратегічне партнерство з США; стратегічні взаємини з державами Центральної Азії; розширене партнерство і співробітництво із ЄС та вперше відкрито заявлено про наміри закріпити за собою статус держави-лідера у регіоні Центральної Азії.

Декларування євразійської інтеграції в якості одного із пріоритетів зовнішньої політики Казахстану є своєрідним захисним механізмом, який знаходить підтримку з боку Росії та стримує її у наданні підтримки радикальним групам російських націоналістів та козачим рухам на півночі Казахстану.

Високі темпи соціально-економічного розвитку, значні природні ресурси, безконфліктне оформлення найбільшого у світі сухопутного державного кордону, відмова від ядерної зброї, конструктивні відносини з усіма великими країнами світу, стабільність політичної системи, демократичний характер етнополітики паралельно з казахськими ініціативами зі створення дієвих механізмів із забезпечення міжрелігійної та міжкультурної згоди на континенті стали основою утвердження у 2000-х рр. Казахстану як ключового актора з просування проблематики «діалогу цивілізацій» та глобальної безпеки загалом, а також забезпечили активне інвестування в казахську економіку з боку міжнародних партнерів і макроекономічне зростання.

* * *

«Повернення до історичної спадщини» в Узбекистані після проголошення незалежності відбувається у парадигмі узбецького ет-

нічного націоналізму. Це сприяло інтенсивному відтоку із Узбекистану російськомовного населення у 1990-х рр., включаючи багатьох цінних для країни спеціалістів, а також загостило давні конфлікти між узбеками і представниками інших центральноазіатських народів, які проживають в Узбекистані. В ході «повернення до історичної спадщини» мало місце відродження ісламу, зокрема, й у його радикальних формах, пов'язаних з організаціями, які виступають проти світського характеру держави Узбекистан і є постійною загрозою існуючому режиму.

Одним із наслідків національно-територіального розмежування в Центральній Азії у 1924 р. стала затяжна проблема делімітації та демаркації кордонів незалежного Узбекистану із сусідніми державами через спірність багатьох ділянок кордону, а також наявність у складі Узбекистану Каракалпакії яка тяжіє до Казахстану.

До доктринальних засад зовнішньополітичного курсу Узбекистану з 1990-х рр. до нашого часу належать: багатовекторна зовнішньополітична і зовнішньоекономічна політика; фактично нейтральний статус держави та неучасть у військово-політичних блоках; постійне балансування між Китаєм, США, Росією; визначення Центральної Азії пріоритетним регіоном узбецької зовнішньої політики. Однак вище політичне керівництво Узбекистану не було послідовним у дотриманні цих концептуальних підходів.

Тривалий час Узбекистан проявляв концептуальну непослідовність щодо участі як в проросійських, так і прозахідних інтеграційних утвореннях на пострадянському просторі. Так, у 1999 р. офіційний Ташкент відмовився продовжувати членство в ДКБ/ОДКБ, 2006 р. – відновив членство, 2012 р. – знову призупинив членство. У 2005 р. Узбекистан вийшов із ГУУАМ, потім у 2008 р. призупинив своє членство в ЄврАзЕС, а до ЄАЕС вступати не став.

Як країна з найчисельнішим у регіоні населенням та давніми державними традиціями, Узбекистан не дуже успішно намагається стати регіональним лідером в Центральній Азії, конкуруючи у цьому з Казахстаном, де рівень розвитку економіки та рівень життя є значно вищими. За даними МВФ у 2022 р. за рівнем ВВП на душу населення (номінал) розрив між Казахстаном та Узбекистаном складає понад 5 разів – 11 591 дол. США на особу у Казахстані та 2 243 дол. США в Узбекистані, а за рівнем економік майже у 3 рази – ВВП Казахстану складає 224,1 млрд дол. США, а Узбекистану 79,1 млрд дол. США.

Керівники Узбекистану добре розуміють, що одним із факторів успішності багатовекторної зовнішньої політики, можливості одно-

часно отримувати інвестиції від різних країн є нейтральний статус Узбекистану. Тому військова доктрина 2018 р. закріпила військовий нейтралітет країни.

Одним із ключових внутрішніх чинників зовнішньої політики Узбекистану є швидко зростаюче населення, яке не може працювати в середині країни та створює все більший тиск на вкрай обмежені водні ресурси держави. Не наважуючись проводити політику контролю за народжуваністю через сильні позиції ісламу, Ташкент вирішує це питання через трудову міграцію власних громадян за кордон, насамперед до Росії (1,2 млн осіб, січень 2021) та Казахстану (209 тис., січень 2021 р.). Повернення узбецьких трудових мігрантів внаслідок впливу епідемії коронавірусу додому, де для них здебільшого немає роботи, та скорочення грошових надходжень із-за кордону посилює тиск на соціально-економічну сферу Узбекистану та створює більше підстав для внутрішньої нестабільності.

Статистика однозначно свідчить, що основними торговельними та інвестиційними партнерами Узбекистану є Китай та Росія, які суттєво випереджають усі інші країни світу. Це підтвердили, зокрема, і візити 2018 р. президента Узбекистану Ш. Мірзіяєва до КНР під час якого було підписано угод на загальну суму 20 млрд дол. США та наступний візит президента РФ В. Путіна до Узбекистану у ході якого було підписано угод 27,1 млрд дол. США. Окрім того, Росія залишається для Узбекистану головним ринком праці для мільйонів узбецьких трудових мігрантів.

* * *

Історична спадковість зовнішньополітичного вектору киргизьких еліт простежується з XIX ст. до нинішнього часу. Це вектор орієнтації на Росію як гаранта внутрішньодержавної стабільності через гостру боротьбу між кланами та захисника від потенційних зовнішніх загроз з боку сильних зовнішніх гравців (Китай) та регіональних (Узбекистан, з яким не делімітовано близько 200 км кордону).

З розвалом СРСР незалежний Киргизстан зненацька опинився на передньому краї світової політики через близькість до «дути напруженості» (Афганістан, Іран та Ірак) та можливість використовувати територію країни для вирішення «афганського питання». Такий інтерес до Киргизстану з боку США, ЄС та РФ заклав базис декларацій щодо багатовекторності та відкритості і, водночас, породив ілюзії по-

літичної еліти країни щодо спроможності ефективно грати на суперечностях між різними центрами сили для досягнення політичних цілей та персонального збагачення.

Основним імперативом зовнішньополітичного позиціонування Бішкека є стратегія відкритості до іноземних партнерів, що закріплена на доктринальному рівні у Концепції національної безпеки (2001, 2009, 2012) та Концепції зовнішньої політики (1999, 2007, 2019). Така стратегія зумовлена хронічним дефіцитом власних ресурсів та критичною залежністю Киргизстану від зовнішньої допомоги, а також постійно зростаючим інтересом до країни та регіону Центральної Азії загалом з боку міжнародних партнерів.

Стратегія відкритості Киргизстану є різновидом політики багатовекторності, спрямованої на реалізацію власних національних інтересів за допомогою досягнення оптимального з точки зору цих інтересів балансу у відносинах з різними партнерами.

На практиці зовнішня політика незалежного Киргизстану має суперечливий і непослідовний характер, основний зміст якої становить балансування між Росією, Китаєм і західними державами. При цьому зберігається високий ступінь постколоніальної залежності країни від РФ в політичній, економічній та безпековій сферах.

Впродовж 2000–2010-х рр. Бішкеку загалом вдавалось утримувати баланс, який склався, але з відчутним ухилом у бік Росії, адже Киргизстан є з 1992 р. членом ДКБ/ОДКБ, а з 2015 р. – Євразійського економічного союзу. Однак зміна геополітичної ситуації у зв'язку російською агресією в Україні підштовхує владу Киргизстану до необхідності диверсифікувати свою зовнішню політику та економічні зв'язки, зокрема, на практиці здійснювати реальну багатовекторну зовнішню політику, орієнтацію на яку увесь час декларувала влада Киргизької Республіки.

На даному етапі розвитку Киргизстан посилено намагається шукати своє місце у світі, що стрімко змінюється. Одним із напрямків такого пошуку еліти Киргизстану вбачають у зверненні до історії киргизького народу для чого було сформовано концепти «Великої алтайської цивілізації» та «кочової демократії». Іншим шляхом є активна участь Киргизстану в альтернативних до російських інтеграційних проектах, які згодом можуть перерости у нові регіональні організації з високим ступенем інтеграції. Зокрема, йдеться про Організацію тюркських держав, провідну роль в якій грає Туреччина.

Розвиток кризи в Росії через війну в Україні та санкції все більше знецінює вигоди від економічної, політичної та військової близь-

кості з нею для країн Центральної Азії. Росія вже втрачає для сусідів колишнє значення як територія транзиту, як ринок праці та гарант безпеки в регіоні.

* * *

При формуванні сучасної зовнішньої політики Туркменістану значне місце відводиться чинникам національного традиціоналізму, які в свою чергу визначальним чином впливають на туркменський нейтралітет. До таких чинників відносимо: значний ступінь присутності у житті Туркменістану регіонально-кланових зв'язків; вплив ісламу, як потужного духовно-культурного чинника на зовнішньополітичну орієнтацію Туркменістану; прагнення правлячої еліти Туркменістану прискорити процес консолідації туркмен в єдину націю та усвідомлення ними своєї національної ідентичності.

Керівництво незалежного Туркменістану активно використовує у зовнішній політиці чинники національного традиціоналізму для виправдання існування в країні найжорсткішого в пострадянській Центральній Азії авторитарного режиму, а політика ізоляціонізму слугує своєрідним захистом цього режиму від будь-якого зовнішнього втручання. Традиція запеклого збройного опору російським впливам у регіоні у XIX ст. та радянським у першій третині XX ст. на сучасному етапі вилилась у політику неприєднання Туркменістану до будь-яких союзів, очолюваних Росією.

Політика позитивного нейтралітету, яку на сьогодні проводить Туркменістан логічно випливає з цілого ряду внутрішніх особливостей становлення та історичного розвитку туркмен як нації, зокрема того, що в них була відсутня власна державність, чим і пояснюється намагання Туркменістану через нейтралітет (у 1995 р. цей статус було схвалено ГА ООН) максимально унезалежити свій статус як суб'єкта міжнародно-правових відносин.

Основні характеристики туркменської зовнішньополітичної доктрини позитивного нейтралітету полягають у повазі суверенітету і територіальної цілісності інших країн; невтручанні в їхні внутрішні справи; відмові від застосування сили в міждержавних відносинах та участі у воєнних блоках і союзах; відмові від розміщення на своїй території воєнних баз іноземних держав; пріоритеті рішень ООН в міжнародних справах; укріпленні добросусідства і співробітництва з усіма країнами.

Ухвалена в 90-х рр. XX ст. доктрина позитивного нейтралітету на початку 2000-х рр. еволюціонувала в політику ізоляціонізму Туркме-

ністану. Причини такої еволюції полягають перш за все у неспроможності туркменського керівництва вирішувати нагальні внутрішні проблеми туркменського суспільства; клановій замкнутості політичної еліти, яка значною мірою впливає як на внутрішню, так і на зовнішню політику Туркменістану; авторитаризмі туркменської влади.

Існуюча в Туркменістані тотальна корупція і повна відсутність прозорої системи регулювання, створює в країні несприятливий інвестиційний клімат, що в кінцевому результаті призводить до ще більшого відставання від сучасного світу, перетворює її на сировинний придаток економік розвинутих країн, формує негативний міжнародний імідж держави. За Індексом сприйняття корупції у 2022 р. Туркменістан займав 167 місце у світі та найнижче серед пострадянських країн.

Про появу тенденції перетворення посади президента на спадкову у тюркських пострадянських державах свідчать вже два випадки такої передачі влади, юридично оформленої на формальних президентських виборах: у 2022 р. в Туркменістані, де влада була передана від батька (Г. Бердимухамедов) до сина (С. Бердимухамедова) та у 2003 р. в Азербайджані, де влада також була передана від батька (Г. Алієва) до сина (І. Алієва). В Узбекистані та Казахстані такі сценарії не були реалізовані лише через відсутність синів-спадкоємців у І. Карімова та Н. Назарбаєва. Це дає нам підстави констатувати появу серед авторитарних пострадянських країн нового типу політичного режиму – спадкового авторитаризму.

* * *

З XVIII ст. Грузія традиційно покладала свої стратегічні надії щодо державного виживання на Російську імперію, що підтримувалось чинниками періодичної військової допомоги та релігійної спорідненості. Саме тому інтеграція Грузії до складу Російської імперії, сприймалась грузинським суспільством та елітами як менше зло на фоні перспективи поглинання Туреччиною чи Іраном. Однак збройна ліквідація у 1921 р. Демократичної Республіки Грузія та війна з анексією частини території Республіки Грузія у 2008 р. зламали цей тренд, перетворивши Грузію на євроорієнтовану країну.

В усіх своїх стратегічних документах з 2000 р. Грузія послідовно підкреслювала спрямованість свого зовнішньополітичного вектору на зближення із Заходом – США та Європейським Союзом, а не з СНД загалом чи країнами Кавказу зокрема. Конкретним проявом цього курсу визначалась інтеграція до ЄС та НАТО,

про яку у резолюції парламенту 2016 р. «Про зовнішню політику Грузії» вперше було чітко сказано з посиланням на ст. 49 Договору про ЄС.

У сфері регіональної співпраці Грузія на межі XX–XXI ст. головним чином приділяла увагу країнам Південного Кавказу (Вірменії і Азербайджану) та Туреччині. Однак із середини 2000-х рр. концепт регіональної співпраці було поширено на Чорноморський регіон, а з початку 2010-х рр. і на народи Північного Кавказу.

Після російсько-грузинської війни 2008 р. у доктринальних документах кардинально змінилось ставлення до Російської Федерації – з країни-партнера (2005) на країну-агресора (2011, 2019). Водночас посилилось номінування позиції США – зі стратегічного партнера (2000, 2005) на головного союзника (2013).

Важливим чинником формування сучасної азербайджанської державності та її зовнішньої політики є історично обумовлена проблема територіального конфлікту з Вірменією (Перша карабаська війна, 1988–1994) яка є наслідком складних етнічних процесів і результатом військово-політичних перетрубацій у регіоні Південного Кавказу впродовж ряду століть.

Повернення втрачених на початку 1990-х рр. у збройному протистоянні з Вірменією територій стало для незалежного Азербайджану національною ідеєю, необхідність реалізації якої визначила розвиток економіки та суспільства та задала доктринальну рамку зовнішньополітичного позиціонування країни. Здійснити це було не можливо не наростивши економічну та військову перевагу над противником. Єдиним реальним ресурсом для цього в Азербайджану був розвиток нафтогазового сектору та суттєве нарощення його експортного потенціалу.

Тому азербайджанська еліта на чолі з Г. та І. Алієвими зробили концептуальну ставку на реалізацію нафтогазової стратегії, позиціонуючи Азербайджан як надійного партнера і постачальника енергоносіїв на світові ринки – використала нафтогазові багатства для просування національних інтересів держави.

Не буде перебільшенням сказати, що зовнішня політика незалежного Азербайджану визначалася потребами розвитку нафтогазового сектору як ключової складової, яка могла забезпечити модернізацію держави і суспільства відповідно до завдань, які постали перед новою незалежною державою внаслідок розпаду СРСР і поразки у військовому конфлікті з Вірменією.

Підписаний за активної участі США у 1994 р. «контракт століт-

тя» про спільну з міжнародними ТНК експлуатацію нафтогазових родовищ в азербайджанському секторі Каспійського моря фактично став основним програмним документом азербайджанської державності, імплементація якого призвела до створення сприятливого підґрунтя для економічного, а відтак і геополітичного зростання держави.

«Енергетична» дипломатія стала ключовим стратегічним аспектом зовнішнього курсу Азербайджану, який дозволив настільки зміцнити економічні та геополітичні позиції країни та підвищити бойовий потенціал азербайджанської армії, що вона у ході Другої карабаської війни у 2020 р. отримала воєнну перемогу над Вірменією й повернула більшість втрачених 30 років тому територій.

Азербайджансько-турецький військово-політичний союз став необхідним кроком на шляху повернення Нагірного Карабаху, поставив зовнішню політику Азербайджану у залежність від політики, що здійснює офіційна Анкара, яка прагне поширити свій геополітичний вплив на Південний Кавказ.

Новим чинником інтеграційних процесів на Південному Кавказі на межі 2010–2020-х рр. стало зростання турецького впливу. Головним мотивом зближення Азербайджану з Туреччиною в економічному та військовому планах є етнічна спорідненість, фактор спільної релігії та спільні інтереси в логістиці, енергетичній сфері, розширенні міжнародного впливу обох держав. Наслідком цього союзу стала успішна воєнна кампанія 2020 р., коли спільними зусиллями Азербайджану та Туреччини було завдано військової поразки Вірменії. Зважаючи на активну боротьбу країн світу на ринку нафти і газу, газо- і нафтопроводів співпраця Азербайджану та Туреччини має тенденцію до подальшого зростання, й відповідно до зростання впливу обох держав на регіональні процеси.

Основним чинником, що впливає як на внутрішню, так і на зовнішню політику сучасної Вірменії є чинник Росії. У пострадянський період Росія, хоча й неофіційно, підтримувала вірмен у протистоянні з азербайджанцями під час збройної фази нагірно-карабаського конфлікту (Перша Карабаська війна). Це обумовило тісну політичну, економічну й військово-технічну співпрацю Єревана з Москвою, яка поступово переросла в стратегічне партнерство, що стало одним з головних чинників для всього регіону Південного Кавказу. Росія, виходячи з власних інтересів, виступила як головний союзник Вірменії, фактичний гарант захисту її воєнно-політичної безпеки. Саме по цій причині Вірменія у 2013 р. відмовилась від підписання Угоди про асо-

ціацію з ЄС та у 2015 р. приєдналась до Євразійського економічного союзу.

На початок 2020-х рр. ситуація суттєво змінилася, адже під час Другої Карабаської війни Москва не захотіла втручатися і не підтримала Вірменію, лише після завершення активної фази війни Росія надіслала до Нагірного Карабаху миротворні сили.

Вірменія фактично є єдиним стратегічним союзником Росії на Південному Кавказі. Проте подальшому інтеграційному зближенню Вірменії та Росії заважає відсутність загального сухопутного кордону між країнами, обтяжена закритою залізницею Тбілісі – Сухумі, неврегульованим карабаським конфліктом та тотальною транспортною і комунікаційною блокадою з боку Азербайджану та Туреччини.

Незважаючи на поглиблення військово-політичних та економічних зв'язків із Росією, Вірменія продовжує шукати формати взаємодії із Заходом, насамперед у гуманітарній та економічній сфері (Угода про всебічне та посилене партнерство з ЄС, 2017). Така політика дозволяє Вірменії, з одного боку, підвищити рівень національної безпеки, пом'якшити наявні в регіоні протиріччя глобальних силових центрів, а з іншого – не дозволити Азербайджану монополізувати відносини із Заходом, які згодом можуть бути використані проти її національних інтересів.

Наявність потужної вірменської діаспори, яка значно перевищує населення самої Вірменії (близько 4,6 млн вірмен живе за кордоном та 2,9 млн у Вірменії), має життєво важливе значення для країни зі складним географічним положенням та небагатою вуглеводневими ресурсами. Однозначно можна стверджувати, що багатомільйонна вірменська діаспора, відомі та впливові особи вірменського походження є «м'якою силою» Вірменії. Діаспора надає значну підтримку вірменській дипломатії у просуванні національних інтересів, особливо у питаннях міжнародного визнання та засудження геноциду вірмен 1915 р., врегулювання нагірно-карабаського конфлікту та у подоланні багатьох економічних проблем, з якими стикається сьогодні Вірменія.

* * *

Поява на пострадянському просторі самопроголошених держав (квазідержав) є прямим наслідком імперського характеру російської та радянської державності, яка об'єднала під контролем Москви кон-

гломерат приналежних до різних цивілізацій та релігій народів та часто штучно проводила кордони між адміністративно-територіальними одиницями. Така ситуація у момент розпаду СРСР підштовхнула деякі народи до низки етнічних конфліктів.

В умовах проголошення Молдовою, Азербайджаном та Грузією на межі 1980–1990-х рр. курсу на демократизацію, економічну й культурну незалежність від РФ, Москва спочатку спровокувала внутрішні конфлікти, матеріально та політично підживлювала, а потім втрутилися у них, застосувавши військову силу для створення маріонеткових утворень.

Самопроголошена «Нагірно-Карабаська Республіка» (Арцах), на думку місцевого вірменського населення, є невід'ємною частиною історичної території Вірменії, якою вона була у часи античної держави Велика Вірменія, середньовічної Вірменії Багратидів та Республіки Вірменія (1918–1920).

Самопроголошена «Республіка Абхазія» для абхазів є продовженням їх давньої державної традиції, яка розпочалась у VIII ст. та наслідком бажання підвищити статус своєї республіки з автономної до союзної.

Географічна та історична відрізаність Дністровського Лівобережжя від основної частини Молдови (Придністров'я ніколи не було частиною Молдавського князівства), а також проведення радянською владою в Придністров'ї політики соціальної інженерії, посприяли формуванню в регіоні відмінної від молдавської ідентичності, яку ми умовно можемо назвати «радянською». Ця ж ідентичність стала основою для появи концепту «народу Донбасу», на позначення населення відповідного регіону України, де у 2014 р. виникли самопроголошені «Луганська народна республіка» та «Донецька народна республіка»

«Невизнані держави», хоча і мають декотрі формальні атрибути державності (певну спірну територію, відносно стале населення, прапор, «закони», «конституцію», «уряд»), де-факто є маріонетковими урядами, які мають на меті замаскувати ефективний (фактичний) контроль (окупацію) цих територій з боку Росії (та Вірменії, яка теж є проксі-силою Росії на Південному Кавказі). Тому правомірним і найбільш адекватним для квазідержав на пострадянському просторі є застосування термінів «окуповані території», або «території, які перебувають під ефективним контролем Росії». Відповідно «Республіка Південна Осетія», «ПМР», «НКР», «Республіка Абхазія», «ЛНР», «ДНР», є назвами окупованих територій.

Квазідержави повністю залежні від зовнішньої допомоги в економічному, військовому, політико-дипломатичному плані та є інстру-

ментом у реалізації геополітичних амбіцій свого протектора – Російської Федерації для дестабілізації політичної та економічної ситуації в Азербайджані, Грузії, Вірменії, Молдові і Україні з метою перетворити останні на нову сферу впливу РФ і буферну зону з країнами Східної Європи та завадити їхньому руху до ЄС та НАТО.

Хоча «Республіка Абхазія» і «Республіка Південна Осетія» формально належать до частково визнаних держав, але їх часткове визнання лише з боку Росії та чотирьох країн її міжнародної клієнтели (Нікарагуа, Венесуелою, Науру, Сирією) вказує на факт їх утворення під фактичним протекторатом Росії. «НКР» та «ПМР» є такими самими фактичними протекторатами Росії, але при 100% міжнародному невизнанні з боку держав-членів ООН.

* * *

Повномасштабне вторгнення військ РФ на територію України 24 лютого 2022 р. стало потужним каталізатором міжнародних політичних процесів. Утім, російсько-українська війна не стільки змінила спрямування міжнародних тенденцій, скільки прискорила й загострила децентралізацію і політичну поляризацію міжнародної системи.

З точки зору співвідношення військових потенціалів супротивників та залежності України від зовнішньої військової допомоги, російсько-українська війна перетворилася на масштабний і безпрецедентний військово-політичний експеримент. Його основною умовою стала пряма залежність боєздатності України від темпів та обсягів зовнішньої військової допомоги, яка створила можливість часткового вирівнювання потенціалів супротивників й надала ЗСУ певних переваг у точності та дальності вогневого враження.

Напад РФ на Україну став критичним рубежем – потужним імпульсом і політичним викликом для умовної спільноти колективного Заходу. Адже відмова США та європейських країн від допомоги Україні стала б тотальною нищівній поразці ідеї ліберального міжнародного порядку та капітуляції ліберальних демократій під натиском з боку авторитарних режимів. Це було б рівнозначно свідомому сприянню кризі міжнародної системи та руйнуванню низки міжнародних режимів, включаючи ядерне стримування та нерозповсюдження ядерної зброї. Легітимація засобів відвертого силового тиску як способу територіальної експансії та задоволення свавільних політичних намірів означала б подальшу дискредитацію лідерських амбіцій американської адміністрації та девальвацію безпекових зв'язків між ат-

лантичними союзниками і партнерами США в Європі та Азії. Тому колективний Захід рішуче підтримав Україну у її відстоюванні своєї незалежності.

Війна РФ проти України прискорила процеси диференціації на пострадянському просторі, включаючи ледь не повне підпорядкування Білорусі контролю Москви та зростаюче дистанціювання Казахстану, Узбекистану та Вірменії від Росії. Залежно від її результатів, російсько-українська війна може сприяти руйнації планів і спроб РФ утримувати регіональне домінування в прилеглих регіонах, включаючи Східну Європу та Центральну Азію. Ослаблення впливу РФ прискорило деградацію пострадянських міжнародних організацій, включаючи СНД, ОДКБ та Євразійський економічний союз. Послаблення впливу Росії у Центральній Азії компенсувалося зростанням тут ролі КНР та активізацією регіональної політики Туреччини.

Події 2010–2020-х рр. висвітлили крайню неефективність основного військово-політичного пострадянського блоку на чолі з Росією – ОДКБ. Адже ОДКБ ніяк не втрутилось у масштабний військовий прикордонний конфлікт між своїми двома членами Киргизстаном та Таджикистаном у 2022 р., як не зробила це і під час попередніх прикордонних збройних зіткнень між сторонами у 2021 та 2014 рр. Так само ОДКБ як організація проігнорувала звернення Вірменії по допомогу під час Другої Карабаської війни з Азербайджаном у 2020 р. та звернення Росії щодо підтримки її агресії проти України й у 2014 й у 2022 р. Єдиним разом коли ОДКБ фізично втрутилась у перебіг подій на прохання одного зі своїх членів, стала участь у придушенні опозиційних виступів у Казахстану на початку 2022 р. Висновок із цих фактів напрашується один, ОДКБ не здатна захищати своїх членів від зовнішніх загроз, а може виконувати лише певні поліцейські функції щодо своїх членів, захищаючи правлячі еліти від внутрішньої опозиції.

Повномасштабна війна Росії проти України на планетарному рівні засвідчила посилення розбіжностей у політичному позиціонуванні між країнами умовного євроатлантичного співтовариства та низкою впливових держав так званого «Глобального Півдня».

Ієрархічна структура міжнародних відносин вочевидь втратила статичний характер. По-перше, суттєве пониження статусу та ролі Росії, ослаблення позицій ЄС та до певної міри США призвело до змін в ієрархії міжнародних акторів. По-друге, велика група країн Азії, Африки та Латинської Америки дистанціювалась від позиції колективного Заходу, оскільки їх переважна більшість розглядає російсько-українську війну як опосередкований гегемоністський конфлікт між

США/НАТО і Росією. По-третє, ініціатива щодо припинення російсько-української війни стала вагомим елементом нового іміджу КНР як «глобального миротворця». По-четверте, російсько-українська війна мала суттєвий вплив на світову економіку, спричиняючи як дестабілізації так і переосмисленню ефективності наявної конфігурації ринків, існуючих сировинних і товарних потоків, зокрема, розумінню значного рівня залежності ряду регіонів світу від постачання продовольства з України та можливості й необхідності країн Європи позбавитися залежності від енергоресурсів Російської Федерації.

CONCLUSIONS

After the declaration of independence in 1991, the formation of the modern foreign policy vector of the post-Soviet countries was significantly influenced by their history and previous tradition of state-building. However, the lack of stable national priorities in the construction of a consistent foreign policy has become a characteristic feature of long-term political transit for most post-Soviet countries.

The basis of the legitimacy of modern political systems and foreign policy vector of the Baltic states implies an active historical policy. Its components are: the doctrine of continuity which affirms the connection of the new political regime with the governments of the period of independence before the Second World War; the ideologies of «return to the West» and «Soviet occupation»; the policy of marking Soviet emigrants as a population alienated from the national state with the status of «non-citizens» with the deprivation of a number of political rights (in Latvia and Estonia).

The main trends in the development of historical politics in the Baltic states are the implementation of political reckon by their elites in combining the «complex of guilty» and «external threat» in order to maintain increased attention of the West to the fate of the Baltic states, and to obtain additional resources. The positioning of the Baltic countries as victims of «two totalitarianisms» («Nazi and Soviet occupation») is actively used as an internal political and international factor.

The access of the Baltic countries to the EU caused stirring up of a more confrontational discourse in European historical politics since one of the main goals of the historical politics of the Baltic elites is to influence the public opinion of the European Union countries in order to root the idea of equality between Nazism and Communism.

After the collapse of the USSR, the Estonian, Latvian and Lithuanian elites based their vision of place in the world on the concept of «restored

statehood» and «return to Europe». The idea of «return to Europe» appeared in the late 1980s and became dominant after the Baltic states gained independence. The concept of «restored statehood» was based on the provisions on the legal succession of modern Lithuania, Latvia and Estonia with the national states of the pre-Soviet period. This concept made it possible to draw a symbolic and practical border between the Baltic states and the CIS and encouraged the West to consider the Baltic states as the CEE countries that also gained their national statehood after the First World War, and after the Second World War came under Soviet control.

Hence, a membership of the countries in the EU and NATO was considered a compulsory condition for the survival of the Baltic nations and the preservation of restored statehood, and the main goal of the Baltic countries' foreign policy is to ensure state independence and security through integration into European and Euro-Atlantic political, economic and security structures.

A feature of the foreign policy positioning of Estonia as one of the smallest EU countries was the use of the «soft power» strategy to increase its weight within the union. This approach was based on the active creative economy development («Electronic Estonia» project, etc.), in which Estonia is currently among the European and world leaders that allowed a small country to increase disproportionately its weight in international affairs.

The integration of Latvia into the social and cultural system of the European Union can be considered incomplete, because state sovereignty remains the most significant value for the vast majority of Latvian citizens, and the ideas about giving up a part of it in favor of the European Union institutions in order to preserve peace on the European continent are not accepted by the larger society.

As early as the 1990s, the Baltic states consciously assumed the role of «outpost» («front-line states») in the fight against the «Eastern threat» and the consequences of totalitarianism. The Russian aggression against Ukraine in 2014 and the full-scale Russian invasion of Ukraine in 2022 induced the Baltic countries to doctrinally rethink their model of foreign policy positioning from consumers of security under the NATO umbrella to the role of the «last bastion of the West», and to become a full-fledged factor in countering the threat from the east in strategic planning of the Alliance.

* * *

The formation of Moldova's modern foreign policy has a significant influence of the complex regional history, the borders of which had been

drawn for centuries by great powers in accordance with the balance of forces and their own interests.

In particular, according to the Iasi Peace Treaty of 1792, the Russian Empire annexed the left bank of the Dniester conquered from the Ottoman Empire, and the territory of the Moldavian Principality up to the Prut River in 1812. Then, according to the Bucharest Peace Treaty of 1918 and the Paris Protocol of 1920 Romania annexed the entire territory of the former Bessarabia along the Dniester River. In turn, Moscow formed the Moldavian ASSR on the left bank of the Dniester as part of the Ukrainian SSR in 1924, and then the USSR annexed Bessarabia from Romania along the Prut River and created the Moldavian SSR including Bessarabia in 1940.

Therefore, it is quite logical that Moldova was the only post-Soviet republic where the national forces were not focused so much on the creation of an independent state during the collapse of the USSR, but rather on unification with the neighboring country, Romania. It was the orientation that caused the Transnistrian conflict and the actual division of Moldova into two parts, the Republic of Moldova and the «Transnistrian Moldavian Republic» as well.

This situation is based on a historical factor. After all, the left-bank Transnistria was never a part of the Moldavian principality, unlike the other part of Moldova. Upon gaining independence in 1991 half population of Moldova wished to reunite with Romania that was founded by the united Moldavian and Wallachian principalities in 1859.

After the declaration of independence in 1994, Moldova constitutionally enshrined the principle of permanent neutrality, and laid the «multi-vector» concept as the basis of international policy. This principle of foreign policy activity has become a natural manifestation of contradictions associated with the search for national identity, as well as turbulent and ambiguous processes of statehood formation.

In practice, the multi-vector nature of the Republic of Moldova led to the fact that neither strengthening ties with the «collective West» (the EU and NATO), nor participation in the implementation of the Eurasian integration project led by Russia, became the dominant directions of Moldova's foreign policy. Moreover, at different stages of the state's development different vectors of the multi-vector policy received priority in foreign policy practice.

Five stages of the doctrinal transformation of Moldova's foreign policy course have been identified. The first stage (1990–1994) was characterized by the doctrinal foreign policy uncertainty of the Republic of Moldova. In the second stage (1994–1999), the strategic uncertainty of the foreign

policy course was fixed through the legal establishment of the principle of permanent neutrality. In the third stage (1999–2002), the strategic goal of the foreign policy of the Republic of Moldova was defined as European integration (I. Sturza «Government Activity Program», 1999). During the fourth stage (2002–2009), when the communists were in power the multi-vector doctrine was implemented making it possible to balance between the main centers of power and to declare a desire to integrate with both the EU and the Customs Union led by the Russian Federation, although since 2005 European integration has been declared as a priority direction of the foreign policy of the Republic of Moldova (Government Program «Modernization of the country - welfare of the people»). The fifth stage is characterized by purposeful relations intensification with the EU. The program of V. Filat's government «European Integration, Freedom, Democracy, Prosperity» (2009) is doctrinally aimed at mobilizing efforts for European integration. This course was established by the access of Moldova to the EU program «Eastern Partnership» in 2009 and signing the Association Agreement with the EU in 2014. The presidential term of pro-Russian President I. Dodon (2016–2020) could not change it either, when Moldova again temporarily began to declare a multi-vector policy, seeking to maintain a balance between European and Russian integration priorities.

The key problem of Moldova's foreign policy positioning is the lack of national consensus on the configuration of the state foreign policy strategy, the dependence of its content on the internal political situation with its electoral cycles.

The lack of such a consensus leads to the confrontation of political forces with opposite geopolitical orientations that prevents the full use of the potential of both European and Eurasian integration in the realization of Moldova's national interests.

* * *

In Belarusian national movement of the 19th and early 20th centuries, the «Western Russian» trend prevailed, whose supporters were convinced that Belarusians, together with Malorussians (or Little Russians) and Great Russians, are part of the triune Russian nation, and therefore advocated not the independence of Belarus, but its federation with Russia. The logical continuation of this conceptual vision of the state prospects of Belarus at the current stage was the course for a close union of the Republic of Belarus with the Russian Federation. It was realized both through the active participation of Belarus in all integration formats initiated by Russia (EurAsEC, Customs Union, EAEU), and since the creation of the Union of

Belarus and Russia in 1997 (the Union State of Belarus and Russia since 1999) had had the path of deep integration.

Throughout its independent existence since 1991, the Republic of Belarus sought to find such a format for its foreign policy course that would allow for the effective implementation of the multivector doctrine in order to preserve state independence. Minsk unsuccessfully tried to balance its historical, economic and geopolitical inclination towards integration with Russia either by signing the Partnership and Cooperation Agreement with the EU in 1995, or by intensifying economic relations with the PRC at the turn of the 20th–21st centuries.

The intensification of confrontation between Russia and the West since 2014 posed the question of the need to determine its geopolitical priorities with new force to Belarus since the bet on finding partners that would not belong to the orbit of direct influence of the Russian Federation, on the one hand, and, the EU and the USA (countries such as the PRC, India, Pakistan, Iran), on the other hand, did not give a practically significant result for Belarus.

After the events of 2020–2021 (falsifications in the presidential elections and the violent dispersal of protest actions, as well as the forced landing of a passenger plane in Minsk), Belarus has come under severe pressure to rehabilitate from Western countries, and moved closer to Russia. Since 2022 Belarus has become the most active accomplice in full-scale Russian aggression against Ukraine. This put it in a situation where further participation in the project of the Union State began to threaten with the transformation of the Republic of Belarus from an independent state into a kind of federal district of the Russian Federation with broad powers.

* * *

During the formation of the independent Moscow State on the ruins of the former Mongol Empire, the formation of the Russian national being took place. Occupying the geopolitical place of the Golden Horde in Eurasia and being for a long time under the Mongol and then the Horde yoke (1243–1480), Moscovia adopted the rigid vertical organization of one-person power and expansionist foreign policy, and its population developed an imperial consciousness and a need for a strong leader.

All this eventually caused the formation of the Moscovite state during the 16th century as a centralized and ideocratic sacred empire, which was facilitated primarily by the territorial conquests of Yaroslav (1463), Rostov (1474), Novgorod (1478), Tver (1485), Chernihiv (1503), Starodub (1503), Novgorod-Siverskyi (1503), Rylsk (1503), Bryansk (1503), Kursk (1503), Putivl (1503), Vyazma (1503) by Ivan III; of Pskov (1510), Ryazan

(1521), Smolensk (1522) by Basil III, and of Kazan (1552), Astrakhan (1556), Siberian Khanate (1582) by Ivan IV.

During the XV-XVI centuries Moscow gave itself the status of the Third Rome and the second Constantinople. At the same time, the Moscow spiritual and secular elite simultaneously positioned themselves as the new Jerusalem, whose mission was to preserve the true faith, the exclusive status of Moscow Orthodoxy, and the desire to develop relations with foreign Orthodox communities. Moscovia tried to emphasize its supremacy by opposing its own Orthodox version of Christianity to the rest of the Christian world. Therefore, Catholics and Protestants were declared heretics and sinners. Moscow society, distancing itself from the rest of the world, tirelessly guarded the boundaries of its political and cultural identity. Such a policy of supremacy became the basis of the idea of «God's election», «the holiness of Russia», «the protection of Orthodoxy», «messianicism», «the supremacy of Russian culture» etc.

Having formalized its primacy in the Orthodox world with the transformation of the Moscow metropolis into a patriarchate in 1589, Moscow increased its international status through the strengthening of secular and spiritual power. Taking advantage of the fall of the Golden Horde, the Moscow principality emerged as a new regional power and created a new type of identity for its secular and spiritual elites.

The western and southern foreign policy vectors that determined the competitive confrontation of Moscovia with the Polish-Lithuanian Commonwealth and the Ottoman Empire were the key for the Romanov dynasties in the 17th century. Ukraine Hetmanate having emerged during the National Revolution of 1648–1676 became a determining factor influencing this geopolitical competition as it significantly weakened the Commonwealth that allowed the Moscovite state to renew its successful expansion to the west. However, it received the greatest expansionist gains already in the 18th century.

Under Peter I, the Moscovite State gained access to the Baltic Sea by winning the Northern War (1700–1721) and was officially declared an empire. At that time, the idea of the existence of a single Great Russian nation including the Ukrainians and Belarusians was formulated by F. Prokopovych, and the concept of a single great Russian state consisting of Great, Little and White Russia was adopted.

The access of the Russian Empire to the Black Sea, the subjugation of Crimea and the establishment of the Ukrainian Black Sea region up to the Dniester after a series of Russian and Turkish wars (1710–1713, 1735–1739, 1768–1774, 1787–1791) pushed the Russian elites to the idea of the

so-called the «Greek project» which consisted in the redistribution of the territories conquered by the Ottoman Empire and ensuring Russia's dominance in the Balkans and in South Eastern Europe in general.

The successes of the Russian imperial policy in the Black Sea made the existence of the autonomous Ukraine Hetmanate unnecessary, and it was liquidated in 1764, and the remnants of its state structures left for the empire in 1781–1783. The advance of Russia to the west ended with the liquidation of the Polish state as a result of its three divisions (1772, 1792 and 1795) and the annexation of 2/3 of its territory to the Russian Empire.

To advance its geopolitical interests in the Balkans, Russia used both military means (Russian and Turkish wars of 1806–1812, 1828–1829, 1853–1856, 1877–1878) and hybrid instruments of destructive influence, primarily inciting and supporting anti-Turkish uprisings in Serbia, Greece, Bulgaria in the 19th century.

In the second half of the 19th century, the Russian Empire faced the growth of nationalism of Eastern Slavs, primarily Ukrainian. The national movement was one of the key threats to the empire, as it undermined the conceptual idea of a triune Russian nation based on three ethnic groups: Great Russian, Little (Malo) Russian (Ukrainian), and Belarusian. In order to suppress national movements, the Russian emperors used a policy of aggressive russification and assimilation by carrying out appropriate educational reforms.

The beginning of the First World War in 1914 created the conditions for a new expansion outside the borders of the Russian Empire under the slogan of joining Galicia, Bukovyna and Transcarpathia as the last parts of the heritage of Kyivan Rus. However, the Russian revolutions of 1905 and 1917 finally destroyed the imperial triune national model, because Ukrainians and Belarusians began a struggle for the right to live their own national life. Later in the USSR, a *modus vivendi* was found enabling to form the Slavic core of the Soviet Union.

After gaining the power in 1917, the Bolsheviks tried all means to keep the post-imperial area under their control, since practically all nationalities living on the territory of the Russian Empire declared their intention to create their own statehood. In order to maintain power and get closer to the republican elites, the Soviet government in the 1920s introduced a policy of indigenization by granting official status to national languages. After the Second World War, the USSR extended its influence to the countries of Central and Eastern Europe. The most important task in the post-war USSR was the creation of a new ethnic community of the Soviet people at

the expense of suppressing the national identity of the peoples of the Soviet republics.

The unsuccessful foreign policy of the USSR (the Afghan intervention of 1979–1989, ineffective and extremely costly attempts by Moscow to take the lead in the spread of socialism in the countries of Asia and Africa) became one of the main reasons for the collapse of the «Soviet people» project and the collapse of the socialist bloc in the CEE.

The decisive factor that ensures the expansionist policy of the Russian Federation in the XXI century is the imperial psychology and great power mentality of its society with its cultivated demand for the return of the former power of Russia, which at one time was the founder of the USSR. That is why the vast majority of Russians actively support Russia's claims to the entire post Soviet space. Therefore, the task of creating Russian own national state and forming a corresponding healthy identity in Russian society is replaced by the desire to restore the empire. This state of affairs is an expression of Russia's desire to regain the status of a great power and take a kind of revenge in the West for the defeat in the «Cold War» by conducting a revisionist policy of expansionism that indicates the post-imperial syndrome currently experiencing by the Russian elite and society.

The role of history in Russian foreign and domestic political practice is very important as evidenced by the numerous public appeals to it by President of the Russian Federation V. Putin and former President of the Russian Federation D. Medvedev. First of all, the Russian vision of the past is a means of legitimizing the decisions of the Russian Federation in the foreign policy arena and its international status. Turning to history should live up the claims of the Russian Federation to the status of one of the leaders of the modern world and justify the encroachment on the Russian zone exclusive interests. Secondly, it is a weapon in the context of hybrid aggression against Ukraine and other sovereign states. Thirdly, history acts as a tool for the consolidation of the population of Russia itself in the absence of a conscious vision of the future.

The weakening of the Western world, the world of democracy and human rights, the world of free choice and political freedoms, which is inherently opposed to the «Russian Peace», is the key goal of the powerful presence of the historical component in the foreign policy discourse of the Russian Federation.

The political and intellectual elite of Russia consider the memory policy of the CEE states to be a sphere of their national interests and

their own history that is different from the Russian vision, is seen as an encroachment on the international status of the Russian Federation.

Since the beginning of the XXI century the Russians have promoted the following key historical narratives with a foreign policy component: the concept of the «Great Victory» in the «Great Patriotic War» of 1941–1945 which performs a unifying function for the diverse Russian population; the cult of a «great power» that has deep «thousand year roots», certain special rights in the international arena and can claim zones of exclusive interests; declaring the unity of the imaginary «Russian World», the brotherhood and closeness of the Ukrainians and the Russians; denial and concealment of the crimes of communism; the artificiality of the state of Ukraine and the illegitimacy of the existence of the Ukrainians as a separate political nation; hybridization of the Holocaust and manipulation of anti-Semitic themes.

The conceptual core of the legitimation of Russian foreign policy is the Russian imperial idea, which in the industrial and post-industrial era replaced the formation and development of the Russian national idea and allowed the incorporation into political practice the ideologies of expansionism, messianism, colonial policy regarding the population of the conquered territories, suppression of personal rights and freedoms of the individual, conservation systems of personal loyalty and the law of force as opposed to the force of law. In our opinion, the key element of the modern Russian imperial idea is the provision on the legitimacy of the right to invade that is based on the belief in the exclusivity of the Russian people.

The deep motivation of the foreign policy activity of the Russian Federation is the search for legitimate grounds of a special status on the world stage, the recognition of these grounds and the recognition of Russia's legitimate right to the special status. This is the status of an unconditional leader in the regional dimension and an unconditional member of the club of «great powers». However, the war against Ukraine launched in 2014 significantly undermined Moscow's prospects for achieving all these goals.

A key characteristic of Russia's modern foreign policy is its implementation of the «new doctrine of limited sovereignty», the main ideas of which were formulated in V. Putin's public speeches, in particular, in his appeals to the Federal Assembly on March 18 and December 4, 2014, and the «Valdai speech» on October 24, 2014. In essence, it is about Russia's right to expand in the post-Soviet space, which is based on Moscow's desire to have a decisive influence on the foreign and domestic policy of the former republics of the USSR, which the current Russian Federation considers to be a zone of its priority geopolitical interests.

The introduction of large-scale economic sanctions by Western countries

in 2022 outlined the vector of economic isolation of Russia which could potentially accelerate the technological degradation of the Russian economy.

* * *

The ideological affirmation of modern Tajik statehood takes place by appealing to the real or imagined great state past of the Tajik people and deepening its roots in the depths of the ages (descendants of the Aryan civilization). The logical consequence of this conceptual vision was the appearance of the concept of five thousand years of Tajik civilization, culture and history in the doctrinal documents of Tajikistan.

The Tajiks consider themselves the only and oldest autochthonous people of Central Asia, the descendants of the historical heritage of all the great states of the East during Antiquity and the Early Middle Ages, and therefore historically more cultural than the Turkic peoples who came. The doctrinal interpretation of the Tajik people as civilizational, which was the vanguard of Aryan, and later, Islamic civilization in the region emerged due this vision in the 2010s.

Important elements of the foreign policy positioning ideology of Tajikistan in the 1990s were the position on the secular nature of the development of this Muslim state gained during the civil war of 1992–1997, and on the need for international aid due to the country's poverty and underdevelopment.

In the doctrinal documents of the early 2000s, the position on poverty was combined with the thesis of the injustice of world development dominated by the West and the negative impact of globalization which fuels the confrontation of civilizations. The leadership of Tajikistan sees the only conceptual way out of the terrorism and extremism threat in reducing the level of poverty and unemployment in the world in general, and Islamic countries in particular.

Since the 2010s, a doctrinal rethinking of the role and place of Central Asia in the world has been taking place in Tajikistan: from a backward and problematic region to a place of collision of global interests and an economically important region of the world, the dominance of which will allow the great powers to gain control over the Eurasian space and get closer to the world domination.

Given its natural status as a country rich in water resources, Tajikistan purposefully and persistently doctrinally secured for itself the status of an initiator and active leader recognized on the international arena in solving global issues related to water use.

The key priorities of the foreign policy of the Republic of Tajikistan underwent a significant transformation caused primarily by internal factors. In the 1990s, such a priority was ensuring peace and national unity

in the country. After the Western countries launched an anti-terrorist operation in Afghanistan, the priority in the 2000s was the formation of a good neighboring zone on the country's borders. Since the 2010s, it has stipulated ensuring energy independence, achieving food security and the country's exit from the communication impasse.

The main principle of Tajik foreign policy is the «policy of open doors for the sake of good and mutually beneficial relations», a kind of multivector foreign policy, the main goal of which is to strengthen and expand trade and economic cooperation, and obtain political and diplomatic support for the country's economic interests.

Despite Tajikistan was critically dependent on the position of the political leaders of the Islamic State of Afghanistan in the context of the civil conflict settlement in the 1990s, Tajikistan already became a geopolitical pillar of the «Northern Alliance» in its fight against the «Taliban» in 1990–2000. In 2000–2010, Tajikistan began to implement the policy of building transport and energy corridors to Afghanistan and Pakistan to get out of the communication deadlock (the project of the Regional Electricity Trade Market between the countries of Central and South Asia, 2006; the CASA-1000 project, 2016 etc.).

An important difference between the development of Tajikistan and other post-Soviet countries in the region is the official integration of the bearers of the Islamic development doctrine (fighters and political representatives of the United Tajik Opposition) into the state and power structures of the country and its political system after the peace of 1997 (legalization and participation of opposition parties, former founders of UTO in the 2005 elections, 2010, 2015 and 2020).

The peculiarity of Tajikistan's foreign policy towards Islamic countries is that, gradually mastering the political and spiritual space of the Islamic world, Tajikistan nevertheless builds relations with Muslim states on a secular, not a religious basis.

The extremely difficult socio-economic consequences of the civil war in Tajikistan contributed to the strengthening of the positions of Russia, China and Iran here, as they provided the lion's share of loans and investments in the development of the country's transport and energy infrastructure. This, in turn, made Tajikistan financially dependent on the People's Republic of China and the Russian Federation. As a result, China gained direct access to Tajik mining resources, and Russia and Iran to energy infrastructure.

On the whole, it is worth noting that Tajikistan has complex problems of various nature with most of its neighbors (drug trafficking and Islamist influences with Afghanistan, water energy with Uzbekistan, border issues

with Kyrgyzstan), which prevent bilateral relations from reaching a new qualitative level.

* * *

The status of Russian and Kazakh relations, the russification of the Kazakh cultural and information space, and the common desire to implement Eurasian forms of cooperation are based on historical tradition, when in the first half of the 18th century the Kazakhs of the Younger and Middle Zhuz voluntarily recognized the citizenship of the Russian rulers in order to obtain protection from external enemies and were gradually, mostly by non-violent methods, incorporated into the Russian and then the Soviet political and civilizational system. A logical and vivid example of this was the creation of Kazakh national autonomy in 1920 as part of Soviet Russia. For a long time, this historical vector of cooperation made Russia and Kazakhstan the main drivers of Eurasian integration projects which resulted first in the creation of EurAsEC in 2000, and then the Eurasian Economic Union in 2014.

The rivalry between the Kazakhs and the Uzbeks for supremacy in the region of Central Asia has its historical origins in the events of the 15th century, when the Ulus Shibana (Uzbek Khanate) which located mostly on the territory of modern Kazakhstan disintegrated, and its political elite and population were divided into the Kazaks (Kazakhs) who remained on this territory and founded the Kazakh Khanate (1465), and the Uzbeks who went to Maverannahr and founded the Bukhara Khanate (1500).

An analysis of Kazakhstan's foreign policy activity shows that its strategy is based on multivectorism which allows the country to balance between the leading geopolitical players in order to preserve national independence and sovereignty. At the same time, Western, Islamic and Turkic vectors balance the influences and interests of the Russian Federation in relations with Kazakhstan in the Eurasian direction.

In the Concept of Foreign Policy of Kazakhstan 2020, the priorities of Kazakhstan's foreign policy are stated as: the development of allied relations with the Russian Federation; comprehensive strategic partnership with China; expanded strategic partnership with the USA; strategic relations with the states of Central Asia; expanded partnership and cooperation with the EU, and for the first time openly declared its intentions to secure the status of a leading state in the Central Asian region.

Declaring Eurasian integration as one of the priorities of Kazakhstan's foreign policy is a kind of protective mechanism that finds support from

Russia and restrains it from providing support to radical groups of Russian nationalists and Cossack movements in the north of Kazakhstan.

High rates of socio-economic development, significant natural resources, conflict-free registration of the largest land state border in the world, rejection of nuclear weapons, constructive relations with all major countries of the world, stability of the political system, democratic nature of ethnopolitics in parallel with Kazakh initiatives to create effective mechanisms for ensuring interreligious and intercultural harmony on the continent served as the basis for the establishment of Kazakhstan since the beginning of the 2000s as a key actor in promoting the issues of «dialogue of civilizations» and global security in general, and also ensured active investment in the Kazakh economy by international partners and macroeconomic growth.

* * *

The «return to historical heritage» in Uzbekistan after the declaration of independence takes place within the paradigm of Uzbek ethnic nationalism. It contributed to the intensive outflow of the Russian speaking population from Uzbekistan in the 1990s, including many valuable for the country specialists, and also exacerbated long-standing conflicts between the Uzbeks and the representatives of other Central Asian peoples living in Uzbekistan. In the course of the «return to the historical heritage» there was a revival of Islam, in particular, in its radical forms associated with organizations that oppose the secular character of the Uzbek state and are a constant threat to the existing regime.

One of the consequences of the national territorial demarcation in Central Asia in 1924 was the protracted problem of delimitation and demarcation of the borders of independent Uzbekistan with neighboring states due to the dispute over many sections of the border, as well as the presence of Karakalpakstan within Uzbekistan which gravitates towards Kazakhstan.

The doctrinal foundations of the foreign policy course of Uzbekistan from the 1990s to our time include: foreign multivector and foreign economic policy; de facto neutral status of the state and non-participation in military and political blocs; constant balancing between China, the USA, and Russia; determination of Central Asia as a priority region of Uzbek foreign policy. However, the top political leadership of Uzbekistan has not been consistent in following these conceptual approaches.

For a long time, Uzbekistan showed conceptual inconsistency regarding participation in both pro-Russian and pro-Western integration formations in the post-Soviet space. Thus, in 1999, Tashkent refused to continue its

membership in the CST/CSTO, in 2006 it resumed its membership, in 2012 it suspended its membership again. In 2005, Uzbekistan left GUUAM, then in 2008 it suspended its membership in the EurAsEC, and did not join the EAEU.

As the country with the largest population in the region and ancient state traditions, Uzbekistan is not very successful in trying to become a regional leader in Central Asia competing with Kazakhstan where the level of economic development and the standard of living are much higher. According to the IMF, in 2022, the gap between Kazakhstan and Uzbekistan in terms of GDP per capita (nominal) is more than 5 times, 11,591 USD per person in Kazakhstan and 2,243 USD in Uzbekistan, and by the level of economies almost 3 times the GDP of Kazakhstan is 224.1 billion USD, and Uzbekistan is 79.1 USD.

The leaders of Uzbekistan are well aware that one of the factors of the success of the multi-vector foreign policy, the ability to receive investments from different countries at the same time, is the neutral status of Uzbekistan. Therefore, the military doctrine of 2018 established the military neutrality of the country.

One of the key internal factors of Uzbekistan's foreign policy is the rapidly growing population, which cannot find employment within the country and puts increasing pressure on the state's extremely limited water resources. Not daring to implement a policy of birth control due to the strong position of Islam, Tashkent solves this issue through the labor migration of its own citizens abroad, primarily to Russia (1.2 million people, January 2021) and Kazakhstan (209 thousand, January 2021). The return of Uzbek migrant workers due to the impact of the coronavirus epidemic to their homes where there is a lack of work for them, and the reduction of cash inflows from abroad increases the pressure on the socio-economic sphere of Uzbekistan and creates more grounds for internal instability.

Statistics clearly shows that the main trade and investment partners of Uzbekistan are China and Russia, which are significantly ahead of all other countries of the world. It was confirmed, in particular, by the visits of President of Uzbekistan Sh. Mirziyoyev to the People's Republic of China in 2018, during which \$20 billion agreements in total were signed, and the next visit of President of the Russian Federation V. Putin to Uzbekistan, during which \$27.1 billion agreements were signed. Moreover, Russia remains Uzbekistan's main labor market for millions of Uzbek labor migrants.

* * *

The historical heredity of the foreign policy vector of Kyrgyz elites can have been traced back since the 19th century. This is a vector of orientation

towards Russia as a guarantor of domestic stability due to the fierce struggle between clans and a defender against potential external threats from stronger external players (China) and regional players (Uzbekistan with not delimited border about 200 km).

With the collapse of the USSR, independent Kyrgyzstan suddenly found itself at the forefront of world politics due to its proximity to the «arc of tension» (Afghanistan, Iran and Iraq) and the opportunity to use the country's territory to resolve the «Afghan question». Such interest in Kyrgyzstan on the part of the USA, the EU and the Russian Federation laid the basis for declarations about multivector and openness and, at the same time, gave rise to illusions of the country's political elite regarding the ability to effectively play on the contradictions between different centers of power to achieve political goals and personal enrichment.

The main imperative of Bishkek's foreign policy positioning is the strategy of openness to foreign partners that is enshrined at the doctrinal level in the Concept of National Security (2001, 2009, 2012) and the Concept of Foreign Policy (1999, 2007, 2019). Such a strategy is due to the extended shortage of own resources and critical dependence of Kyrgyzstan on foreign aid, as well as the evergrowing interest in the country and the Central Asian region of international partners.

Kyrgyzstan's openness strategy is a type of multivector policy aimed at realizing its own national interests by achieving the optimal balance from the point of view of these interests in relations with various partners.

In practice, the foreign policy of independent Kyrgyzstan has a contradictory and inconsistent character, the main meaning of which is a balancing act between Russia, China, and western countries. At the same time, a high degree of post-colonial dependence of the country on the Russian Federation in the political, economic and security spheres remains.

During the 2000s and 2010s, Bishkek generally managed to maintain the developed balance, but with a noticeable bias towards Russia, because Kyrgyzstan has been a member of the CST/CSTO since 1992, and of the Eurasian Economic Union since 2015. However, the change in the geopolitical situation due to Russian aggression in Ukraine pushes the Kyrgyz government to diversify its foreign policy and economic ties, in particular, in practice to implement a real multivector foreign policy having been always declared by the government of the Kyrgyz Republic.

At this stage of development, Kyrgyzstan is trying hard to find its place in the rapidly changing world. The elites of Kyrgyzstan see one of the directions of such a search in the appeal to the history of the Kyrgyz people, so the concepts of «Great Altai Civilization» and «nomadic democracy»

were formed. Another way is the active participation of Kyrgyzstan in alternative to Russian integration projects, which may eventually develop into new regional organizations with a high degree of integration. In particular, we are talking about the Organization of Turkic States, in which Turkey plays a leading role.

The development of the crisis and sanctions in Russia due to the war in Ukraine is increasingly devaluing the benefits of economic, political and military proximity with it for the countries of Central Asia. Russia is already losing its former significance for its neighbors as a transit territory, as a labor market and as a guarantor of security in the region.

* * *

In the formation of the modern foreign policy of Turkmenistan, a significant place is given to the factors of national traditionalism, which in turn have a decisive influence on Turkmen neutrality. Such factors include: a significant degree of presence of regional and clan ties in the life of Turkmenistan; the influence of Islam as a powerful spiritual and cultural factor on the foreign policy orientation of Turkmenistan; the desire of the ruling elite of Turkmenistan to accelerate the process of consolidation of the Turkmen into a single nation and their realization of their national identity.

The leadership of independent Turkmenistan actively uses the factors of national traditionalism in its foreign policy to justify the existence in the country of the harshest authoritarian regime in post-Soviet Central Asia, and the policy of isolationism serves as a kind of protection of this regime from any external interference. The tradition of fierce armed resistance to Russian influence in the region in the 19th century and to Soviet one in the first third of the 20th century at the current stage, has been resulted in the policy of non-adherence of Turkmenistan to any alliances led by Russia.

The policy of positive neutrality pursuing by Turkmenistan today, logically follows from a number of internal features of the formation and historical development of the Turkmen as a nation. In particular, the fact that they did not have their own statehood explains Turkmenistan's efforts through neutrality (in 1995, this status was approved by the UN General Assembly) to make its status as a subject of international legal relations as independent as possible.

The main features of the Turkmen foreign policy doctrine of positive neutrality are respect for the sovereignty and territorial integrity of other countries; non-interference in their internal affairs; refusal to use force in interstate relations and participation in military blocs and alliances; refusal

to place military bases of foreign countries on their territory; priority of UN decisions in international affairs; strengthening of good neighborliness and cooperation with all countries.

Adopted in the 1990s the doctrine of positive neutrality in the early 2000s evolved into the policy of isolationism of Turkmenistan. The reasons for this evolution lie primarily in the inability of the Turkmen leadership to solve the urgent internal problems of the Turkmen society, the clan isolation of the political elite largely affecting both the internal and foreign policy of Turkmenistan, authoritarianism of the Turkmen government.

The existing total corruption in Turkmenistan and the complete lack of a transparent regulatory system creates an unfavorable investment climate in the country that ultimately leads to greater lag in the modern world, turns it into a raw material appendage of the economies of the world developed countries, and forms a negative international image of the state. According to the Corruption Perceptions Index in 2022, Turkmenistan ranked 167th place in the world and the lowest one among post-Soviet countries.

The emergence of a tendency to transform the post of president into a hereditary one in the Turkic post-Soviet states has been evidenced by two cases of such a transfer of power, legally formalized in formal presidential elections: in 2022 in Turkmenistan, where power was transferred from father (G. Berdimuhamedov) to son (S. Berdimuhamedov) and in 2003 in Azerbaijan, where power was also transferred from father (G. Aliyev) to son (I. Aliyev). In Uzbekistan and Kazakhstan, such scenarios were not implemented only because I. Karimov and N. Nazarbayev did not have heir sons. This gives us reason to state the emergence of a new type of political regime among authoritarian post-Soviet countries, known as hereditary authoritarianism.

* * *

From the 18th century Georgia traditionally placed its strategic hopes for state survival on the Russian Empire supported by the factors of periodic military aid and religious kinship. Therefore, the integration of Georgia into the Russian Empire was perceived by the Georgian society and elites as a lesser evil against the background of the prospect of absorption by Turkey or Iran. However, the armed liquidation of the Democratic Republic of Georgia in 1921 and the war with the annexation of part of the Republic of Georgia in 2008 broke this trend, turning Georgia into a Euro-oriented country.

In all its strategic documents since 2000, Georgia has consistently emphasized the foreign policy vector orientation to rapprochement with

the West, i.e. the USA and Europe, and not with the CIS, in general, or the countries of the Caucasus, in particular. Integration into the EU and NATO was defined as a specific manifestation of this course, which was clearly stated for the first time in the 2016 parliament resolution «On Georgia's foreign policy» with reference to Art. 49 of the EU Treaty.

In the field of regional and subregional cooperation on the verge of XX-XXI centuries, Georgia mainly paid attention to the countries of the South Caucasus (Armenia and Azerbaijan) and Turkey. However, since the mid-2000s, the concept of regional cooperation has been extended to the Black Sea region, and from the beginning of the 2010s to the North Caucasus.

After the Russian-Georgian war of 2008, the attitude towards the Russian Federation in the doctrinal documents changed radically: from a partner country (2005) to an aggressor country (2011, 2019). At the same time, the nomination of the position of the USA strengthened from a strategic partner (2000, 2005) to a main ally (2013).

An important factor in the formation of modern Azerbaijani statehood and its foreign policy is the historically determined problem of the territorial conflict with Armenia (the First Karabakh War, 1988–1994), which is a consequence of complex ethnic processes and the result of military and political turmoil in the South Caucasus region over several centuries.

The return of the territories lost in the armed confrontation with Armenia in the early 1990s became a national idea for independent Azerbaijan having determined the development of the economy and society, and set the doctrinal framework for the country's foreign policy positioning. It was impossible without increasing the economic and military advantage over the enemy. The only real resource for this in Azerbaijan was the development of the oil and gas sector and a significant increase in its export potential.

Therefore, the Azerbaijani elite led by H. and I. Aliyevs made a conceptual bet on the implementation of the oil and gas strategy, positioning Azerbaijan as a reliable partner and supplier of energy carriers to world markets, and used oil and gas wealth to promote the national interests of the state.

It would not be an exaggeration to say that the foreign policy of independent Azerbaijan was determined by the needs of the development of the oil and gas sector as a key component that could ensure the modernization of the state and society in accordance with the tasks that faced the new independent state as a result of the collapse of the USSR and the defeat in the military conflict with Armenia.

Signed with the active participation of the USA in 1994, the «Contract of the Century» on the joint exploitation of oil and gas fields in the Azerbaijani

sector of the Caspian Sea with international TNCs actually became the main program document of Azerbaijani statehood, the implementation of which led to the creation of a favorable basis for the economic and, therefore, geopolitical growth of the state.

«Energetic» diplomacy became a key strategic aspect of Azerbaijan's foreign policy enabling to strengthen the economic and geopolitical positions of the country and increasing the combat potential of the Azerbaijani army so much that it won a military victory over Armenia during the Second Karabakh War in 2020, and returned most of the lost territory 30 years ago.

The Azerbaijani-Turkish military and political alliance became a necessary step on the way to the return of Nagorno-Karabakh, and made Azerbaijan's foreign policy dependent on the policy pursued by official Ankara seeking to extend its geopolitical influence to the South Caucasus.

A new factor in the integration processes in the South Caucasus at the turn of 2010–2020 was the growth of Turkish influence. The main reason for Azerbaijan's economic and military rapprochement with Turkey is ethnic kinship, the factor of common religion and common interests in logistics, the energy sector, and the expansion of the international influence of both states. The result of this alliance was the successful military campaign of 2020, when the joint efforts of Azerbaijan and Turkey inflicted a military defeat on Armenia. Taking into account the active struggle of the world countries in the market of oil and gas, pipelines, the cooperation between Azerbaijan and Turkey has a tendency to further growth, and on regional processes in accordance with the growth of the influence of both states.

The main factor affecting both the internal and foreign policy of modern Armenia is the Russian factor. In the post-Soviet period, Russia, albeit unofficially supported the Armenians in the confrontation with the Azerbaijanis during the armed phase of the Nagorno-Karabakh conflict (the First Karabakh War). This determined the close political, economic, military and technical cooperation between Yerevan and Moscow that gradually developed into a strategic partnership being one of the main factors for the entire South Caucasus region. Based on its own interests, Russia acted as the main ally of Armenia, the actual guarantor of the protection of its military and political security. It is for this reason that Armenia refused to sign the Association Agreement with the EU in 2013 and joined the Eurasian Economic Union in 2015.

At the beginning of the 2020s, the situation changed significantly. Moscow did not want to intervene and support Armenia during the Second

Karabakh War, and sent peacekeeping forces to Nagorno-Karabakh only after the end of the active phase of the war.

Armenia is actually Russia's only strategic ally in the South Caucasus. However, the further integration rapprochement of Armenia and Russia is hindered by the lack of a common land border between the countries, burdened by the closed Tbilisi-Sukhumi railway, the unresolved Karabakh conflict and the total transport and communication blockade by Azerbaijan and Turkey.

Despite the deepening of military, political and economic ties with Russia, Armenia continues to look for formats of cooperation with the West, primarily in the humanitarian and economic spheres (Agreement on Comprehensive and Enhanced Partnership with the EU, 2017). Such a policy allows Armenia, on the one hand, to increase the level of national security, to mitigate the contradictions of global power centers in the region, and on the other hand, to prevent Azerbaijan from monopolizing relations with the West that may later be used against its national interests.

The presence of a powerful Armenian diaspora, which significantly exceeds the population of Armenia itself (about 4.6 million Armenians live abroad and 2.9 million in Armenia), is of vital importance for a country with a difficult geographical location and few hydrocarbon resources. It can be unequivocally stated that the multimillion Armenian diaspora, well-known and influential people of Armenian origin are the «soft power» of Armenia. The Diaspora provides significant support to Armenian diplomacy in promoting national interests, especially in matters of international recognition and condemnation of the Armenian Genocide of 1915, settlement of the Nagorno-Karabakh conflict, and in overcoming a lot of economic problems facing Armenia today.

* * *

The emergence of self-proclaimed states (quasi-states) in the post-Soviet space is a direct consequence of the imperial nature of Russian and Soviet statehood united under the control of Moscow as a conglomerate of peoples belonging to different civilizations and religions, and often artificially drew borders between administrative and territorial units. Such a situation at the time of the collapse of the USSR pushed some nations to a series of ethnic conflicts.

When Moldova, Azerbaijan, and Georgia declared a course for democratization, economic and cultural independence from the Russian Federation at the end of the 1980s and 1990s, Moscow first provoked internal conflicts, fueled them materially and politically, and then intervened in them, using military force to create puppet formations.

The self-proclaimed «Nagorno-Karabakh Republic» (Artsakh), according

to the local Armenian population, is an integral part of the historical territory of Armenia, as it was during the ancient state of Great Armenia, the medieval Armenia of the Bagratids, and the Republic of Armenia (1918–1920).

As for the Abkhazians, the self-proclaimed «Republic of Abkhazia» is a continuation of their ancient state tradition, which began in the 8th century, and as a result of the desire to raise the status of the republic from autonomous to union.

The geographical and historical isolation of the Dniester Left Bank from the main part of Moldova (Transnistria («TMR») was never a part of the Principality of Moldova), as well as the implementation of social engineering policies by the Soviet authorities in Transnistria contributed to the formation of an identity in the region different from the Moldovan one, which we can conventionally call «Soviet». The same identity became the basis for the emergence of the concept of «the people of Donbas» to denote the population of the corresponding region of Ukraine, where the self-proclaimed «Luhansk Nation's Republic» and «Donetsk Nation's Republic» emerged in 2014.

As «unrecognized states» they have some formal attributes of statehood (a certain disputed territory, a relatively stable population, a flag, «laws», «constitution», «government»), and *facto* puppet governments aims to disguise an effective (actual) control (occupation) of these territories by Russia (and Armenia, which is also Russia's proxy power in the South Caucasus). Therefore, the use of the terms «occupied territories» or «territories under the effective control of Russia» is legitimate and most adequate for quasi-states in the post-Soviet space. Accordingly, «Republic of South Ossetia», «TMR», «NKR», «Republic of Abkhazia», «LNR», «DNR» are the names of the occupied territories.

Quasi-states are completely dependent on foreign aid in economic, military, political and diplomatic terms and are a tool in realizing the geopolitical ambitions of their protector, the Russian Federation, to destabilize the political and economic situation in Azerbaijan, Georgia, Armenia, Moldova and Ukraine with the aim of turning the latter into a new influence sphere of the Russian Federation and a buffer zone with the countries of Eastern Europe and prevent their movement to the EU and NATO.

Although the «Republic of Abkhazia» and «Republic of South Ossetia» formally belong to partially recognized states, their partial recognition only by Russia and four countries of its international clientele (Nicaragua, Venezuela, Nauru, Syria) indicates the fact of their formation under the *de facto*

protectorate of Russia. «NKR» and «TMR» are the same de facto protectorates of Russia, but with 100% international non-recognition by UN member states.

* * *

The full-scale invasion of the Russian Federation troops on the territory of Ukraine on February 24, 2022 became a powerful catalyst for international political processes. However, the Russian-Ukrainian war did not so much change the direction of international trends as accelerated and exacerbated the decentralization and political polarization of the international system.

Considering the ratio of the military potential of the adversaries and Ukraine's dependence on foreign military aid, the Russian-Ukrainian war has turned into a large-scale and unprecedented military and political experiment. Its main condition was the direct dependence of Ukraine's combat capability on the pace and volume of foreign military aid that created the possibility of partially equalizing the potential of the adversaries and gave the Armed Forces of Ukraine certain advantages in the accuracy and range of fire damage.

The attack of the Russian Federation on Ukraine became a critical turning point, a powerful impulse and a political challenge for the conditional community of the collective West. After all, the refusal of the USA and European countries to help Ukraine would be equivalent to a crushing defeat of the idea of a liberal international order and the capitulation of liberal democracies under pressure from authoritarian regimes. This would be equivalent to deliberately contributing to the crisis of the international system and the destruction of a number of international regimes, including nuclear deterrence and non-proliferation of nuclear weapons. The legitimization of the means of open force pressure as a way of territorial expansion and satisfaction of arbitrary political intentions would mean further discrediting the leadership ambitions of the American administration and devaluing security ties between the Atlantic allies and partners of the United States in Europe and Asia. Therefore, the collective West resolutely supported Ukraine in its defense of independence.

The Russian Federation's war against Ukraine accelerated the processes of differentiation in the post-Soviet space, including the almost complete subordination of Belarus to Moscow's control and the growing distancing of Kazakhstan, Uzbekistan, and Armenia from Russia. Depending on its outcome, the Russian-Ukrainian war may contribute to the destruction of the Russian Federation's plans and attempts to maintain regional dominance in neighboring regions, including Eastern Europe and Central Asia. The weakening of the influence of the Russian Federation accelerated the degradation of post-Soviet international organizations, including the

CIS, the CSTO, and the Eurasian Economic Union. The weakening of Russia's influence in Central Asia was compensated by the growth of China's role here and the activation of Turkey's regional policy.

The events of 2010–2020 highlighted the extreme inefficiency of the main military and political post-Soviet bloc led by Russia, the CSTO. After all, the CSTO did not intervene in a large-scale military border conflict between its two members, Kyrgyzstan and Tajikistan, in 2022, as well as during the previous armed border clashes between the parties in 2021 and 2014. Likewise, the CSTO as an organization ignored Armenia's request for assistance during the Second Karabakh War with Azerbaijan in 2020, and Russia's appeal to support its aggression against Ukraine in 2014 and 2022. The only time when the CSTO physically intervened in the course of events at the request of one of its members was participation in the suppression of opposition rallies in Kazakhstan in early 2022. Due to these facts, one conclusion suggests the CSTO is not capable of protecting its members from external threats, but only perform certain police functions in relation to its members, protecting the ruling elites from internal opposition.

Russia's full-scale war against Ukraine at the planetary level witnessed the strengthening of differences in political positioning between the countries of the conditional Euro-Atlantic community and a number of influential states of the so-called «Global South».

The hierarchical structure of international relations has obviously lost its static character. First, the significant lowering of the status and role of Russia, the weakening of the positions of the EU and, to a certain extent, the USA, led to changes in the hierarchy of international actors. Second, a large group of countries in Asia, Africa and Latin America have distanced themselves from the position of the collective West, as the vast majority of them view the Russian-Ukrainian war as a mediated hegemonic conflict between the US/NATO and Russia. Thirdly, the initiative to end the Russian-Ukrainian war has become an important element of the new image of the PRC as a «global peacemaker.» Fourthly, the Russian-Ukrainian war had a significant impact on the world economy, causing both destabilization and rethinking of the effectiveness of the existing configuration of markets, existing raw material and commodity flows, in particular, the understanding of the significant level of dependence of a number of the world's regions on the supply of food from Ukraine and the possibility and necessity of the European countries to get rid of dependence on the energy resources of the Russian Federation.

СКЛАД АВТОРСЬКОГО КОЛЕКТИВУ

Богданович Іван Іванович, кандидат економічних наук, доцент, провідний науковий співробітник Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (розділ 5)

Бульвінський Андрій Григорович, кандидат історичних наук, доцент, завідувач відділу історії нових незалежних держав Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (розділ 14, висновки)

Вишня Ірина Андріївна, кандидат історичних наук, вчитель історії «Приватного закладу освіти «ДОМІНІОН» (розділ 4)

Водотика Тетяна Сергіївна, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України (розділ 9)

Деменко Олександр Федорович, кандидат політичних наук, доцент, учений секретар Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (розділ 12)

Добровольська Ангеліна Борисівна, кандидат економічних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (розділ 4)

Зеленько Галина Іванівна, доктор політичних наук, професор, завідувач відділу політичних інститутів та процесів Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса НАН України (розділ 2)

Кириченко Олександр Васильович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (розділ 1)

Кондратенко Олег Юрійович, доктор політичних наук, доцент, провідний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України (розділ 6, 7, 8)

Кордун Олексій Олександрович, доктор філософії у галузі історія, науковий співробітник Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (розділ 10, 13)

Магда Євген Валерійович, кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри видавничої справи та редагування Видавничо-поліграфічного інституту НТУУ «Київський політехнічний інститут» (розділ 9)

Орлова Тетяна Володимирівна, доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії світового українства Київського національного університету імені Тараса Шевченка (розділ 3)

Сафар'янс Євгеній Валерійович, кандидат історичних наук, науковий співробітник Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (розділ 10)

Ткаченко Ігор Володимирович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (розділ 18)

Толстов Сергій Валеріанович, кандидат історичних наук, доцент, завідувач відділу трансатлантичних досліджень Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (розділ 11)

Фомін Сергій Сергійович, кандидат економічних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (розділ 15)

Фощан Ярослав Ігорович, кандидат історичних наук, науковий співробітник Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (розділ 17)

Цапко Олег Михайлович, кандидат історичних наук, доцент, провідний науковий співробітник Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (розділ 16)

LIST OF AUTORS

Ivan Bohdanovych, Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Leading Research Fellow of the State Institution «Institute of World History of NAS of Ukraine» (charter 5)

Andriy Bulvinskyi, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Head of the Department of the History of New Independent States of the State Institution «Institute of World History of NAS of Ukraine» (charter 14, conclusions)

Oleksandr Demenko, Candidate of Political Sciences, Associate Professor, Secretary of Studies of the State Institution «Institute of World History of NAS of Ukraine» (charter 12)

Angelina Dobrovolska, Candidate of Economic Sciences, Senior Research Fellow, Leading Research Fellow of the State Institution «Institute of World History of NAS of Ukraine» (charter 4)

Serhiy Fomin, Candidate of Economic Sciences, Senior Research Fellow, Leading Research Fellow at the State Institution «Institute of World History of NAS of Ukraine» (charter 15)

Yaroslav Foschan, Candidate of Historical Sciences, Research Fellow of the State Institution «Institute of World History of NAS of Ukraine» (charter 17)

Oleg Kondratenko, Doctor of Science in Political, Associate Professor, Leading Research Fellow of the Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the NAS of Ukraine (charter 6, 7, 8)

Oleksiy Kordun, Ph.D. in History, Research Fellow of the State Institution «Institute of World History of NAS of Ukraine» (charter 10, 13)

Oleksandr Kyrychenko, Candidate of Historical Sciences, Senior Research Fellow of the State Institution «Institute of World History of NAS of Ukraine» (charter 1)

Yevhen Mahda, Candidate of Political Sciences, Associate Professor, Associate Professor in Publishing and Printing Institute of NTUU «Ihor Sikorsky Kiev Polytechnic Institute» (charter 9)

Tetyana Orlova, Doctor of Science in History, Professor, Professor of the Chair of History of Global Ukrainity, Taras Shevchenko National University of Kyiv (charter 3)

Yevhen Safarians, Candidate of Historical Sciences, Research Fellow of the State Institution «Institute of World History of NAS of Ukraine» (charter 10)

Ihor Tkachenko, Candidate of Historical Sciences, Senior Research Fellow of the State Institution «Institute of World History of NAS of Ukraine» (charter 18)

Serhiy Tolstov, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Head of the Department of Transatlantic Research of the State Institution «Institute of World History of NAS of Ukraine» (charter 11)

Oleg Tsapko, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Leading Research Fellow of the State Institution «Institute of World History of NAS of Ukraine» (charter 16)

Tetyana Vodotyka, Candidate of Historical Sciences, Senior Research Fellow of the Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine (charter 9)

Iryna Vyshnia, Candidate of Historical Sciences, history teacher «PEI «DOMINION» (charter 4)

Galina Zelenko, Doctor of Science in Political, Professor, Head of the Department of Political Institutions and Processes of the Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the NAS of Ukraine (charter 2)

ДЛЯ НОТАТКІВ

ДЛЯ НОТАТКІВ

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

**ІСТОРИЧНІ ОСНОВИ
ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОГО КУРСУ
ПОСТРАДЯНСЬКИХ КРАЇН**

Монографія

Літературний редактор
Хойнацька Л.М.

Технічний редактор
Воробей О.В.

Редактори перекладу
*Спірічева О.В.,
Воробей О.В.*

Верстка
Кірсенко С.М.

Формат 60×90/16. Ум. друк. арк 22,80.
Зам. 23-114.

Віддруковано в друкарні ПП «Видавництво «Фенікс».
03067, м. Київ, вул. Шутова, 13Б.
www.fenixprint.com.ua
Свідцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 271 від 07.12.2000.